

2000

4

AETAS

Bódy Zsombor

A magántisztviselő a német és a magyar kortárs
és történeti diskurzusban a 20. században

Dogány Ágnes

Válságok és választások
(Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában,
1931-1936)

Spannenberger Norbert

A Volksbund
(Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete
vagy emancipációs kisebbségi egyesület?)

Vasas Géza

A ruszin autonómia választójain
(1939. március-szeptember)

Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal

Következő számunk tartalmából

TÓTH ÁGNES

Az álmok Californiája

SIMONE CINOTTO

Az ételek társadalmi jelentősége az olasz Harlemben
1920 és 1940 között

BRIAN WILSON

Az egyiptomi újjáéledési mozgalom vallási motivációi a 19. századi
Amerikában

LÉVAI CSABA

Thomas Jefferson és a rabszolgaság

VAJDA ZOLTÁN

Rabszolgaság, fejlődés és kormányzat – John C. Calhoun
és a 19. századi amerikai eszmetörténet

JOHN SAILLANT

Abolicionizmus, transzcendentalizmus és modernitás –
Ralph Waldo Emerson

HAYDEN WHITE

A történelem poétikája

Bemutatjuk Patrick McGreevy történészt

2000/4

AETAS

Történettudományi folyóirat

A kiadványt szerkesztette:

TOMKA BÉLA

A kiadvány
Szeged Megyei Jogú Város Kultúrájáért Közalapítvány,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.,
a Fund for Central and East European Book Projects,
a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány,
a József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány,
és a Szegedi Tudományegyetem Kulturális Iroda
támogatásával jelenik meg.

Szerkesztők:

DEÁK ÁGNES
(főszerkesztő)

GALAMB GYÖRGY

KOSZTA LÁSZLÓ

PAPP SÁNDOR

PELYACH ISTVÁN

TOMKA BÉLA

TÓTH SZERGEJ

VAJDA ZOLTÁN

BENKES RÉKA
(olvasószerkesztő)

TARTALOM

Tanulmányok

BÓDY ZSOMBOR A magántisztviselő a német és a magyar kortárs és történeti diskurzusban a 20. században	5
POGÁNY ÁGNES Válságok és választások (Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931-1936)	32
SPANNENBERGER NORBERT A Volksbund (Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület?)	50
VASAS GÉZA A ruszin autonómia választójain (1939. március-szeptember)	64
TUSOR PÉTER Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése	89
VÁRKONYI GÁBOR A konstantinápolyi angol politika a tizenötéves háború időszakában (Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból, 1593-1597)	106
BALÁZS PÉTER A bűnös város és a tiszta vidék: a fiziokraták városfelfogása	124

Műhely

MACIEJ JANOWSKI Eötvös és Hcybowicz (Egy összehasonlítás vázlata)	134

Elmélet és módszer

ERŐS VILMOS Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?	142

Múltidéző

GÁNGÓ GÁBOR Középkor és modernitás (Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány az emigráció időszakából) Sajtó alá rendezte, fordította és a jegyzeteket írta: <i>Gángó Gábor</i>	148

Határainkon túl

„...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába”. Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal (Az interjút készítette: <i>Pozsgai Péter</i>)	161
Jürgen Schlumbohm műveinek válogatott bibliográfiája	165
JÜRGEN SCHLUMBOHM	
Mikrotörténelem – makrotörténelem	170

Figyelő

Nemzetállam és nacionalizmus (<i>The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.</i>)	
KRASZNAI ZOLTÁN	180
A Győri Tanulmányok az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára (<i>Győri Tanulmányok 22. Főszerkesztő: Bana József. Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr, 2000.</i>)	
POLGÁR TAMÁS	185
Történeti szomszédok egymásról és egymásért (<i>V. Molnár László: Magyar-országi kulturális kapcsolatok 1750-1815. [Kapcsolattörténeti tanulmányok] Magyar Tudománytörténeti Intézet, Pécs, 2000.</i>)	
KURUNCZI JENŐ	188
<i>Számunk szerzői</i>	193

A magántisztviselő a német és a magyar kortárs és történeti diskurzusban a 20. században*

Már az első bibliográfiai tájékozódás után látható, hogy a magántisztviselő réteg helyzete, története a német nyelvű tudományosság sajátos problematikája. A nem német nyelvű országok magántisztviselőinek, vagy a magántisztviselőkhöz hasonlítható rétegeinek történetével is jobbra német szerzők foglalkoztak. Mivel a német diskurzus megismerése számos fontos tanulással járhat a magyarországi kutatások számára is, kísérletet teszünk annak bemutatására, hogy milyen sajátosságai vannak annak a diskurzusnak, melyet a magántisztviselők szerepéről folytattak a német társadalomban a második világháború előtt. Ezután részletesebben megpróbáljuk áttekinteni a második világháború utáni történeti irodalom magántisztviselőkre vonatkozó eredményeit. Végül a kérdéskör magyarországi szakirodalmával foglalkozunk. A német és a magyar diskurzus összehasonlítása lehetőséget kínál a hagyományosnak tekinthető, Erdei Ferenc-től származó kettős társadalomkép relativizálására.

A magántisztviselőkről szóló irodalom Németországban a második világháború előtt

A magántisztviselőkkel kapcsolatos legfontosabb kérdés a század első harmadában Németországban azoknak a középosztályhoz vagy a munkásosztályhoz való tartozása volt. Emellett azok a szerzők, akik a proletariátushoz sorolták a szóban forgó kategóriát, a magántisztviselők proletár léte és ennek nem megfelelő öntudata közti különbség okait vitatták.¹ Pontosabban azt, hogy ez a munkavállalói helyzetű – az ő megfogalmazásukban bér-munkás – társadalmi csoport miért őrzött polgári, sőt rendi vonásokat, és miért állt szemben élesen a munkássággal. Az első munkák, amelyek megalapozták a magántisztviselőket a középosztályhoz kapcsoló szemléletet, szintén a múlt század végén jelentek meg.² Gustav Schmoller munkáiban az ún. középosztályi koncepciót dolgozta ki. Szerinte a régi, tulajdonosi középosztályok hanyatlása vitathatatlan. Az új ipari és kereskedelmi vállalatokban azonban egy új középosztály születik a nemzet legvállalkozószelleműbb, legmozgékonyabb tagjaiból, amelyik hivatva van átvenni a régi szerepét. Schmoller jövedelmi kategóriák szerint osztályozta a népességet, és a tulajdonképpeni munkásságon felül mindenkit, már a művezetőket is a középosztályhoz számította. Így egy aránylag széles középréteget tudott kimutatni, amelynek nemzeti elhivatottságot tulajdonított.

A magántisztviselőkkel marxista elméleti keretek között foglalkozó első és azóta is idézett munkát Emil Lederer készítette.³ Ő úgy vélte, a magántisztviselők nem tartoznak egyik nagy osztályhoz sem, és nem alkotnak külön osztályt sem. Szerinte definiálni sem lehet e csoportot sem az osztályelmélet keretein belül, sem pedig valamilyen közös jellemzők, sajátosságok alapján, mivel ehhez túlságosan széttagolt a magántisztviselő kategória a tevékenységek,

* A cikk részlet a szerző készülő PhD disszertációjából.

¹ Kautsky, Karl: Die Intelligenz und die Sozialdemokratie. Die Neue Zeit, 1895. 13. sz.

² Schmoller, Gustav: Was verstehen wir unter Mittelstand? Göttingen, 1897. és Die soziale Frage. München, 1918.

³ Lederer, Emil: Die Privatangestellten in der modernen Wirtschaftsentwicklung. Tübingen, 1912.

a képzettség, a jövedelem szempontjából egyaránt. A magántisztviselők csupán negatív elkülönítő szempontok alapján képeznek egy önálló réteget a két nagy osztály között. A termelési viszonyokban természetesen nagyrészt – de nem kizárólag – a munkacréjuket áruba bocsátók közé tartoznak, de életmódjukban, tudatukban a kispolgársághoz kötődnek, ahonnan közülük egyesek származnak, vagy amelyhez asszimilálódtak. E sajátságokból adódik, hogy egy a két nagy osztály között álló réteget alkotnak, s e réteg további útja még bizonytalan Lederer szerint. Tagjai általában ellenszenvvel viseltetnek a munkásság iránt, de az arisztokráciával és a vele egyre inkább összefonódó nagypolgársággal is ellenségesen állnak szemben. A jövőben még a munkásosztályhoz való tudati és szervezeti csatlakozáshoz is vezethet a fejlődés, de követheti hosszú ideig a réteg a középosztályi politikusok által kijelölt utat is.

A magántisztviselő mozgalom sajátossága Lederer szerint az, hogy szemben a munkásmozgalommal nem politikai mozgalomként szerveződött, hanem a gazdasági kérdésekre koncentrálni jött létre. Ez annak a következménye, hogy a magántisztviselők eszmevilága túltagolt; egy egységes ideológia, csak egységes osztályhelyzet nyomán fejlődhet ki, mint a munkásosztálynál. A magántisztviselőnek tekintett személyek egy része – a vállalatvezetők – valójában a burzsoáziához tartoznak, míg a többiek helyét az osztályviszonyokban munkavállalói mivoltuk jelöli ki. E két csoportot egy réteggé csak a már említett negatív elkülönítő szempontok formálják, még ha egyes részek számára a származás és életmód közössége adott is. E talajon egységes ideológia, amely egységes politikai mozgalmat lehetővé tett volna nem fejlődhetett ki. A magántisztviselő mozgalom alapvetően gazdasági kérdésekre koncentrálni; politikájában pedig a két nagy osztály közötti egyensúlyban érdekelt, mert az teszi számára lehetővé érdekei érvényesítését.

Az első világháború után Lederer már úgy látta, hogy eldőlt a korábban még nyitott kérdés: a magántisztviselők a munkásosztályhoz tartoznak. A nem önálló munkavégzés momentuma győzedelmeskedik a rendi, hagyományos kötöttségeken.⁴ Az első világháború végén bekövetkező elszegényedés, a magántisztviselők proletarizálódása nemcsak őt, hanem sok más szerzőt is erre a megállapításra készítetett. A Weimari Köztársaság kora a magántisztviselő-szociológia virágkora Németországban. A hivatalos statisztika, a társadalombiztosítás intézményei és a magántisztviselő egyesületek nagy mennyiségű anyagot publikáltak a magántisztviselőkkel kapcsolatosan. Ezek felhasználásával pedig számos elemző munka született.⁵ Lederer tanítványa, Theodor Geiger – a szociológiai rétegződélelméletek atyja – szintén úgy látta, hogy a magántisztviselők nem írhatóak le osztálykategóriákban (illetve a két nagy osztály között kellene szétosztani őket), hanem egy réteget alkotnak. A réteghez tartozás kritériuma számára egyedül az odatartozás érzése. A magántisztviselő réteget sajátos mentalitás jellemzi (nem pedig egy ideológia, amely egy osztály terméke lehet). A rétegek mentalitása nyitott bizonyos ideológiák felé. A magántisztviselőket mentalitásuk olyan réteggé teszi, amely „typischer sozialer Standort einer standortinadequaten Ideologie”.⁶ Azaz azon ideológiák, amelyek a magántisztviselőket cselekvésükben orientálják, nem megfelelőek osztályhelyzetük szempontjából.

Ugyancsak a magántisztviselő hamis ideológiájának okait kutatta C. Dreyfuss. Szerinte ez az egyesek polgári származásán kívül a mesterségesen fenntartott üzemi hierarchiából ered. Ez nyújtja a magántisztviselőknek a felemelkedés érzetét. Amellett azonban, hogy a munkásoktól elkülöníti őket a posztok, kitüntetések, prémiumok, üzemi szociális juttatások

⁴ Lederer, E. – Marschak, J.: Der neue Mittelstand in Grundriss der Sozialökonomie. Tübingen, 1926. 141.

⁵ A nevesebbek, azaz máig idézettek: Croner, Fritz: Die Angestellten seit der Währungsstabilisierung. 1928.; Krackauer, Sigfried: Die Angestellten. Frankfurt, 1933. (a továbbiakban: Krackauer); Dreyfuss, C.: Beruf und Ideologie der Angestellten. München, 1933. (a továbbiakban: Dreyfuss); Geiger, Theodor: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Stuttgart, 1932.

⁶ „az a társadalmi helyzet, amely tipikusan a társadalmi helyzetnek nem megfelelő ideológiához vezet.” Geiger, Th.: Die soziale Schichtung des deutschen Volkes. Stuttgart, 1932. 233.

rendszer, a magántisztviselőket egymás riválisává is teszi. Ezért az irigység és a konkurenciaharc miatt hiányzik köztük a szolidaritás. Dreyfuss ideológiai manipulációról beszél, amelynek pszichológiai hatását is elemzi. A hamis ideológia központi eleme a „Beruf“, azaz a hivatás fogalma. A magántisztviselőknek az a vélekedése, hogy ők egy, a tulajdonossal közös hivatást űznek, akadályozza meg, hogy a munkásokéval azonos bér munkás helyzetüket felismerjék.⁷

Hasonlóan pszichológiai érdeklődés jellemzi Krackauer munkáját is. A Frankfurter Iskolához is közel álló filozófus szintén a proletarizálódás téziséből kiindulva elemzi a magántisztviselők hamis tudatát, figyelemmel annak pszichológiai implikációira, amelyeket a freudizmus elfojtás (Verdrängung) fogalmával közelít meg. Ez az elfojtás szerinte a tömegkultúrán keresztül történik, amelyet a modern nagyvárosokban már tipikusan alkalmazottak állítanak elő alkalmazottaknak. A magántisztviselőket munkájuk monotonitásától és a kritikai kérdésektől ez a tömegkultúra (a ponyvairodalom, a „Placierskasernen“ vagyis lokálok, muzik stb.) szabadítja meg. E tömegkultúra a magántisztviselőket egy tömeggé teszi: sem az individualitás, sem a szolidaritás nem jellemző rájuk. A testkultúra, a sport szintén a depolitizálás eszköze. Az egész magántisztviselő kultúra végső soron menekülés a forradalom elől, ahogyan az ifjúság kultusza a tömegkultúrában menekülés a halál elől.⁸

Hasonlóképpen a weimari kor terméke H. Speier munkája, bár évtizedekig csak kéziratban terjedt és csak a 70-es években jelent meg Jürgen Kocka jóvoltából.⁹ Elemzésében ő a marxi megközelítést a weberi fogalmakkal igyekezett kombinálni. Szerinte csak így lehet megragadni a magántisztviselők mibenlétét a német társadalomban. A középosztályi szerzők véleménye szerint módszertani hiányosságaik miatt voltak erre képtelenek, a szociáldemokraták pedig a magántisztviselő – munkás különbséget nem tudták elemezni, mert marxista fogalmi készletükkel ez nem végezhető el. A magántisztviselők helyzete azonban kulcskérdés a német társadalom jövője szempontjából kétféle értelemben is. Ugyanis ha a magántisztviselők nem proletárok, akkor Marx jóslata, amely szerint a bér munkások száma a kapitalizmusban folyamatosan nő, nem teljesül, mivel a századforduló óta a munkásság aránya nem emelkedik a német társadalomban, a magántisztviselőké viszont igen. Az előbbieik aránya csak az utóbbiakkal együtt haladja meg az 50%-ot a társadalomban. Ha a magántisztviselők nem proletárok, ez a középosztályi koncepció sikerét jelenti, amely egy közép feltételezésével legalább három osztályra bontja a társadalmat, a középnak pedig integráló, kiegyenlítő erőt tulajdonít. Speier szerint tehát annak függvényében, hogy milyennek ítéljük a magántisztviselők helyzetét, gondolkozhatunk optimistán vagy sem a fennálló polgári társadalom jövőjéről. Ugyanakkor a gyakorlatban is döntő pozícióban vannak a magántisztviselők a polgárság és a munkásosztály között, s e helyzetet szervezeteik jól ki is használják érdekeik érvényesítésére.

A magántisztviselők és munkások között valójában több szempontból lényeges különbségek figyelhetők meg. Ezeket Speier a weberi „soziale Geltung” fogalma segítségével írja le. (E fogalomban egyszerre van jelen a presztízs, az érvényesülési lehetőség, a befolyás eleme; magyarra talán társadalmi rangnak fordíthatnánk.) A munkások emelkedésként élik meg a magántisztviselővé válást, házassági vagy baráti kapcsolatot kívánnak kötni az e réteghez tartozókkal (vagy dacból elutasítják azt), de általában sikertelenül, mert a magántisztviselők számára egy íratlan becsületkódex ezt nagyon hatékonyan tiltja. A két csoport tagjai között életvezetésükben is különbségek állnak fenn, ugyanakkora jövedelem esetén a magántisztviselők többet költenek lakásukra, kultúrára, mint a munkások. Ennek árát a magántisztviselők kései házasságkötéssel és kevés gyerek vállalásával fizetik meg. Speier szerint fennáll-

⁷ Dreyfuss idézett munka.

⁸ Krackauer idézett munka.

⁹ Speier, Hans: Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Sozialstruktur 1918-1933. Göttingen, 1977.

nak különbségek a fizetés formáját és más kedvezményeket tekintve is, noha ezek szerepe megváltozott. A múlt században ezeket a munkásokkal szembeni előnyöket a magántisztviselők kis számuknak és fontosabb munkájuknak köszönhetően élvezték, később azonban ezek váltak olyan jegyekké, amelyek elválasztják a magántisztviselőket a munkásoktól. Továbbra is biztosabb azonban a magántisztviselők állása, a munkanélküliség kevésbé sújtja őket, mint a munkásokat.

E tények korábbi magyarázatai Speier szerint mind hiányosak vagy elégtelnek valamilyen szempontból. A középosztályi magyarázatok, amelyek nagyrészt a magántisztviselők külön- és felülállásának legitimitációját is jelentik egyben, nem alkalmasak a rangkülönbségek magyarázatára. Itt általában a munkások és magántisztviselők munkájának eltérő természetére szoktak hivatkozni. Az utóbbiak munkája a vállalkozók által delegált vállalkozói feladatokból állna, és az alapanyagokkal vagy árukkal nem mint anyaggal, hanem absztrakt módon mint számmal, tétellel vagy valamilyen fizikai, illetve kémiai minőség hordozójával foglalkoznak. E megállapítások azonban Speier szerint pontatlanok. Meghatározhatatlan, hogy hol a határa a delegált vállalkozói feladatoknak, akár egy vállalat összes alkalmazottjának munkáját is tekinthetjük a vállalkozótól delegált jellegűnek. Történetileg nézve pedig a műszaki tisztviselők feladatainak nagyobbik része a munkások feladataiból hasadtak le. Ugyanakkor olyan feladatok is vannak, amelyek újként jöttek létre a modern nagyvállalatokban. Ugyanígy nem lehet a különbségeket a termelés, illetve elosztás-igazgatás ellentétéből levezetni. Egyrészt az elosztás, sőt az igazgatás területén is nagyon sokféle „soziale Geltung” létezik, a napidíjas másolótól, gépirókisasszonytól vagy virágáruslánytól a vezérigazgatóig. Másrészt pedig – és ez általánosan érvényes a különbséget a munkatevékenység jellemzői alapján magyarázó megközelítésekre – azért sem helytálló ez a magyarázat, mert a „soziale Geltung” különbségeit nem lehet a munkafolyamatban betöltött szerep függvényében magyarázni. A funkcióknak ugyanis nincs autonóm rangsora, belőlük nem adódik betöltőik hierarchiája. Ugyancsak nem meggyőző Speier szerint a hivatásra (Beruf) történő hivatkozás. Egyrészt szakmai öntudat, büszkeség a munkásoknál is megtalálható, másrészt pedig a modern munkamegosztásban a régi hivatások már teljesen széttagolódtak és összekeveredtek. A hivatás cszméje csak ideologikus elfedője az egyes hivatásokon belüli rangkülönbségeknek.

Nem tudják azonban a munkás-magántisztviselő különbséget a marxista szemléletű megközelítések sem megfelelően magyarázni. Speier szerint nem lehet az elemzést az osztályhelyzetre korlátozni, mert bár az a magántisztviselők helyzetének gazdasági aspektusát jól meg tudja ragadni, de nem képes csak a „Sein” és a „Bewusstsein” fáziskülönbségeként megmagyarázni a magántisztviselők önképét, amely szerint ők egy, értékesebb munkájuk révén a munkásság felett álló, középosztályi helyzetű réteg. Azaz idővel a magántisztviselő „Bewusstsein” követni fogja a bér munkás „Seint”. Ez viszont nem teszi érthetővé, hogy a magántisztviselők miért élveznek bizonyos presztízt, tekintélyt a munkások előtt is, miért érzik a munkások emelkedésnek, ha magántisztviselővé válhatnak.

A valódi magyarázathoz hívja segítségül Speier Weber fogalmait. A presztízs, életmód, hatalom jelenségeinek összefonódásából adódik a magántisztviselőknak az a társadalmi rangja (Geltung), amelyet a munkások is elismernek. Az életmódra vonatkozó statisztikai anyagok elemzésén túl az üzenet belüli hatalom kérdését elemzi közelebbről a szerző. Úgy véli, a magántisztviselők magasabb társadalmi státuszának alapjai ezekben keresendők, s ezek azok az elemek, amelyek megakadályozzák, hogy a magántisztviselők átvegyék a szociáldemokrata „gondolatkincset” (Gedankengut). Az életmódon kívül, amely egy a munkásokénál magasabb képzést, kultúrát képvisel – ez nem feltétlenül jellemző ugyan minden egyes magántisztviselőre, de a magántisztviselők sajátos életmódja Speier szerint általában egy magasabb képzettségi szinten alapul –, a munkások feletti státuszt az biztosítja, hogy a magántisztviselők részcsülnék a cégtulajdonos hatalmából és tekintélyéből. Természetesen ez sem áll mindenkire a csoport tagjai közül, de ez határozza meg a csoport jellegét. A legtöbb

magántisztviselőnek van valamely rendelkezési lehetősége, hacsak egy gépíró fellett is. A rendelkezési hierarchia egy piramist ad ki: minél magasabb valakinek a pozíciója a vállalat rendelkezési piramisában, annál nagyobb arányban részesül a vállalkozó hatalmából, társadalmi rangjából. Ebből adódik, hogy ugyanaz a pozíció nem ugyanakkora tekintélyt, megbecsülést biztosít különböző vállalatoknál. A magántisztviselők „soziale Geltung”-ja tehát valójában a tulajdonosok társadalmi rangjából, státuszából származik.

Ahogy a magántisztviselők társadalmi státusza „származtatott”, ugyanúgy az értékvilágukban sem önállóak, abban is a munkásságtól, a vállalkozóktól és nagymértékben a hivatalnokok, katonatisztek miliőjéből átvett elemek keverednek. Speier szerint ezért a magántisztviselők egy értékparazita (wertparasitische) réteget alkotják a német társadalomnak. Az átvett elképzelésekből és értékekből pedig egy pre- és antirepublikánus beállítottság áll össze. Ezen azonban nincs mit csodálkozni. Maga a német polgárság is feudális értékekkel terhelt. A német munkásosztály pedig szintén elpolgáriasult, számára a szocializmus csak egy ideológia, amelynek megvan a maga funkcionális helye a munkásmozgalom összetartásában, de amelyért mint reális célt nem küzd. Ez magyarázza azt, hogy a magántisztviselők értékvilágukban prekapitalista elemeket őriznek.

Speier munkája végül is beleillik a weimari idők ideológiai kritikai szemléletébe, noha azt weberi kérdésseltevésekkel árnyalni tudja. Tanulmánya forrása lett a társadalmi munkamegosztást, a vállalati bürokratizálódást elemző munkáknak éppúgy, mint az osztályelemzés keretei között maradó kísérleteknek vagy az életmódra vonatkozó kérdésseltevéseknek. Az ideológiai kritikai felfogásnak egy sajátos formája Ernst Bloch elképzelése, akinek munkája szintén a weimari korhoz kötődik, de felfogása hatott a második világháború után is. Bloch úgy vélte, a társadalmi „valósággal” össze nem egyeztethető öntudatok korábbi társadalmi valóságokból maradtak fenn. Ez úgy lehetséges, hogy a történeti idő nem egyforma sebességgel halad az élet különböző területein, és így sajátos egyidejűtlenségek alakulnak ki. A magántisztviselők gazdasági szerepükön alapuló társadalmi helyzetük szerint más időben éltek, mint önképük szerint, ezáltal saját érdekeiket is – amelyek proletár érdekek – félreismerték.¹⁰ Bloch szerint a kapitalizmus és a szocializmus egymással egyidejűleg (gleichzeitig). Elölük menekülve fordulnak a magántisztviselők a múltba, pontosabban régi felépítmények maradványaihoz. (Így tesznek a parasztok és általában az elszegényedett középrétegek is.) A múlt tudatformái biztosítják a menekülést a kellemetlen jelen elől, de így az elégedetlenség a jelen problémáival szemben csak lázongás marad, amely nem veszélyezteti a fennállót. Sőt a kapitalizmus kihasználja ezeket az egyidejűtlenségeket, amennyiben ezek által elmult korok antagonizmusai elfedik a jelen antagonizmusát. A nem egyidejű tudatformák szubjektíve a jelen elutasítását jelentik, objektíve pedig régi termelési formákhoz tartozó felépítmények továbbélését, együttesen pedig a társadalmilag nem feldolgozott múltat. A feldolgozás elmaradása konkrétan a német polgári forradalom elmaradását jelenti.

A magántisztviselők a német társadalomtörténet-írásban 1945 után

A második világháború után a magántisztviselő-problémák bekerültek a történeti szakirodalomba is, de emellett továbbra is megjelentek szociológiai munkák e témában, köztük néhány már a weimari időkben is a témakörrel foglalkozó szerzőé.¹¹ A magántisztviselő tematika mint társadalomtörténeti probléma első és legnagyobb hatású feldolgozója Jürgen Kocka volt. Első e tárgyban született munkájában a Siemens cég példáján azt vizsgálta, hogy a weberi bürokrácia-felfogás mennyiben alkalmazható egy kapitalista nagyvállalatra, vala-

¹⁰ Bloch, E.: Der Faschismus als Erscheinungsform der Ungleichzeitigkeit. In: Nolte, Ernst: Theorien über den Faschismus. Köln–Berlin, 1972.

¹¹ Croner, Fritz: Die Angestellten in der modernen Gesellschaft. Frankfurt, 1954.; Soziologie der Angestellten. Köln, 1962.

mint hogyan módosulnak a bürokráciának mint a legális uralom apparátusának a sajátosságai annak következtében, hogy egy nagy cég, illetve részvénytársaság tisztviselő kara, nemcsak a bürokrácia hagyományosan értett feladatait látja el, hanem – részben – termelő funkciókat is betölt.¹² E munka során tárgyalta a magántisztviselőkre vonatkozó hagyományos kérdéseket is. A vállalat fejlődése a 19. század második felében szervezeti szempontból egy bürokratizálódási folyamatként írható le. Ebből – Kocka szerint – a magántisztviselők pozíciójára nézve az a következmény adódik, hogy az egyes személyek veszítenek funkcionális értékükből. Amíg a múlt század közepén a cég tisztviselői a tulajdonossal közvetlen kapcsolatban álltak, többé-kevésbé széles rendelkezési jogkörrel (és ehhez szükséges személyes fellépéssel) rendelkeztek, a cég tevékenységének kiterjedt része felett bírtak áttekintéssel, s szakismeretük, tapasztalatuk is fontossá tette őket, addig a cég lojalitásuk megtartása érdekében megfélemlő ellenszolgáltatásokat is nyújtott. Magasabb, nem napi, hanem havi bért kaptak, amely szolgálati idejükkel együtt növekedett (a munkásoké a 40. életév után viszont már csökkent, azzal párhuzamosan, ahogy munkaképességük csökkent); rugalmasabb munkaidőben dolgoztak; állásuk a megrendelések ingadozásától független volt, egyéni szükséghelyzetben pedig számíthattak a tulajdonos patriarchális segítségére. Ezzel szemben a századforduló után, noha néhány vezető tisztviselőre még mindig állt, hogy a cég tevékenysége során szerzett tapasztalataik értéket jelentettek a vállalat számára, a magántisztviselők nagy többsége alárendelt részfeladatokat látott el egy igen tagolt munkamegosztásban. A személyes viszonyokat előírások és rutin váltotta fel, a munka standardizálttá vált és a vállalat tevékenysége felett nem nyújtott áttekintést.¹³ A magántisztviselőknek a munkásokkal szemben élvezett privilégiumait azonban mégsem építették le a cégnél, noha bizonyos alkalmazotti csoportok számára (például írások) megszorították. Kocka kérdése ezzel kapcsolatban éppen az, hogy miért maradt fenn a Siemensnél a magántisztviselők kedvezőbb helyzete a gazdasági racionalitás ellenére.¹⁴

A válasz megadásához tekintetbe kell venni – Kocka szerint – a magántisztviselők önértelmezését, a hosszabb távú német fejlődés specifikus jellemzőit és a konkrét társadalmi-politikai erőviszonyokat. A magántisztviselők hagyományosan nem munkavállalóként (vagy munkásként) definiálták magukat, hanem a tulajdonos – vele azonos foglalkozást (Beruf) űző – munkatársaiként. Gondolkodásukban, mentalitásukban pedig a Beamterek irányába orientálódtak, tehát a német állami hivatalnokok eszményét igyekeztek követni. (Innen származik a „Privatbeamte” elnevezés.) Ez az önértelmezés egyre növekvő mértékben irracionálissá vált a bürokratizálódás, az üzemi munkamegosztás fejlődésének előrehaladásával, azonban a vállalkozóknak – Kocka a Siemens elemzése után általánosabb síkon is megfogalmazza megállapításait – érdekében állt ezt az „előítéletet” (Kocka szóhasználata) fenntartani, illetve részben maguk is osztották azt. Noha nem volt funkcionális alapja a magántisztviselő privilégiumok fenntartásának, az erősödő társadalmi-politikai összeütközések miatt mégis megérte ez a vállalkozóknak. Megakadályozhatták ezáltal, hogy a munkások gyűlölete a tisztviselőkkel szemben oldódjon, és hogy ez utóbbiak munkavállalóként azonosítsák magukat, azaz megelőzhették egy egységes munkavállalói front kialakulását. A két munkavállalói csoport szervezett együttműködésének lehetőségét elhárítandó a magántisztviselők szervezkedését, amely nem fért össze szolgálati viszonyuk patriarchális felfogásával, nagyobb energiával igyekeztek megakadályozni az 1900-as években, mint a munkások szervezkedését. A Siemensnél e törekvések sikerrel jártak, az első világháború előtt a magántisztviselők egyszerű sem léptek

¹² Kocka, Jürgen: Unternehmensverwaltung und Angestelltenschaft am Beispiel Siemens 1847-1914. Zum Verhältnis von Kapitalismus und Bürokratie in der deutschen Industrialisierung. Stuttgart, 1969. (a továbbiakban: Kocka 1969.)

¹³ Kocka 1969. 547-559.

¹⁴ Kocka 1969. 509.

fél konfliktus esetén a munkások oldalán, álláspontjuk a cégvezetés mellett mindig egyértelmű volt.¹⁵

A konkrét, rövidtávú megfontolások mellett a magántisztviselői privilégiumok fennmaradásának irányába hatottak a német fejlődés hosszútávon érvényesülő sajátosságai is. Az ipari és kereskedelmi vállalkozás – Kocka véleménye szerint – Németországban egy sajátos presztízshiányban szenvedett. Az iparosodás, polgárosodás, kapitalizmus előtti korszak elit-csoportjai (katonatisztek, hivatalnokok, nemesek) maradtak jelentős részben a mintaadó csoportok a Wilhelminus Németországban. Ennek következtében a német vállalkozó burzsoázia is e csoportok irányába orientálódott. E csoportok váltak a társadalmi identitáskeresés fix pontjaivá. Kocka egyenesen feudalizációs tendenciákról beszél az ipari vállalkozók kapcsán. Főnökeik e rendi orientációjával párhuzamosan a magántisztviselők, az állami hivatalnokok irányába tájékozódtak, azoknak magatartási mintáit vették át. Így a sajátos német fejlődésben a kapitalizmus egy antikapitalista szemléletű középosztályt hozott létre, amelyik a vállalkozó szellem, önálló kezdeményezés, teljesítményelv, verseny kapitalista és polgári értékeit elutasította.

E tényezők vezettek oda, hogy a magántisztviselők kiváltságaihoz funkcionális alapot szolgáltató sajátosságok végleges eltűnése előtti utolsó pillanatban, mintegy mesterségesen, megerősítették e munkavállalói csoport privilégiumait. Ehhez nem lett volna elég, hogy az érintettek – a Siemens szintjén épp úgy, mint országos szinten megfogalmazva – ragaszkodtak azokhoz. A tisztviselőket a munkásokkal szemben nagyobb védelemben részesítő üzemi politikának országos szinten megfelelt a kormányzat középosztályra koncentráló szociálpolitikája. Ez utóbbi célja egyértelműen a szociáldemokrácia ellensúlyozása volt. Ez a szociálpolitika azonban jó ideig a „régí” középosztályt favorizálta, azaz a jobb módú parasztságot, a kispart és kiskereskedelmet. Az egyenlőtlen versenyre, a kézműveskamarákra, a tanoncügyre, házalásra, tőzsdére vonatkozó törvények e társadalmi csoportokat, illetve azok valamelyikét igyekeztek védeni. A magántisztviselők bevonása e körbe csak azután vált lehetségessé, hogy G. Schmoller kidolgozta az új szükségleteknek megfelelő „új középosztály” koncepcióját, amelyben a magántisztviselők funkcionálisan a régi középosztály pozícióját átvették. Csak az „új középosztály” fogalmának a szociálpolitikai diskurzusba való bekerülése után (1904) vált lehetségessé, hogy az állami szociálpolitika rájuk is kiterjeszkedjen. Ez az 1911-es magántisztviselői nyugdíjtörvénnyel történt meg. Ezzel a magántisztviselőkre is kiterjesztették, s mindjárt a munkásoknál sokkal kedvezőbb feltételekkel a nyugdíjbiztosítást. Az addig csak negatív elhatárolódásokban létező csoport a társadalombiztosítás terén egy olyan pontot nyert, amelyhez valóban közös érdek fűzte tagjait. Ekkortól kezdve világos a gyakorlati életben, hogy ki magántisztviselő, és ki nem az. A kérdést a magántisztviselői társadalombiztosításhoz tartozás döntötte el. Az ezt létrehozó törvényben az érintettek körét egy felsorolással határozták meg. Ez pedig a fent leírt tényezők, valamint pillanatnyi érdekerőviszonyok alapján alakult ki. Ebből adódik, hogy a munkamegosztást alapul vevő társadalomtudományos munkák mindig kudarcot vallottak, amikor a történetileg létező magántisztviselő csoport szisztematikus definícióját kívánták kidolgozni.¹⁶

Kocka következő, a magántisztviselő témának szentelt monográfiájában a német és az amerikai magántisztviselők társadalmi helyzetét és törekvéseit hasonlította össze.¹⁷ A kutatás elsősorban az Egyesült Államokra vonatkozott, Németország csak másodlagosan szerepelt, de az összehasonlítás célja mégis elsősorban a német történelem sajátosságainak megértése volt. A két ország gazdasági fejlődése a vizsgált korszakban Kocka szerint nagyon is

¹⁵ Kocka 1969. 513.

¹⁶ Kocka 1969. 536-544. Itt Kocka Lederer felismerésére hivatkozik, amely szerint nem lehetséges szisztematikus definíciót kidolgozni a magántisztviselők számára.

¹⁷ Kocka, Jürgen: Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Zur politischen Sozialgeschichte der Angestellten: USA 1890-1940 im internationalen Vergleich. Göttingen, 1977. (a továbbiakban: Kocka 1977.)

hasonló, ennek következtében a magántisztviselők helyzete is összevethető a társadalmi munkamegosztás szempontjából: a termelés és elosztás tekintetében hasonló helyzetet töltenek be, jövedelmi viszonyaik tendenciájukban és arányaikban hasonlóak. Emellett azonban a két ország társadalmi-politikai fejlődése eltér, ami sajátos hagyományok, helyi tényezők eredménye.¹⁸ Elemzésében a referenciacsoportok szociálpszichológiai elméletét is felhasználja.

A magántisztviselők szerepe a két ország társalmában és politikai életében gyökeresen eltér, amint azt a szerző megállapítja. Németországban a magántisztviselőket magas, a munkásságét is meghaladó szervezetségi arány és szervezeteiknek a munkássággal és a szociáldemokráciával való társadalmi és politikai szembenállása jellemzi. Ez és a szervezetek antiszemizmusa csak erősödik az első világháború után, amikor a német magántisztviselő-szervezetek egyre inkább szakszervezetként működnek a gyakorlatban. Amerikában ezzel szemben a magántisztviselők szervezetsége nagyon alacsony, saját szervezeteik a németországi értelemben tulajdonképpen nincsenek, ha szervezkedésbe bekapcsolódnak, részt vesznek a munkásszakszervezetek országos szervezetében. Sőt a szakmunkások és szervezeteik anyagi és szervezeti sikerei példaképként szolgáltak a magántisztviselők számára. Németországban a gazdasági válság hatására a magántisztviselők jelentős része a szélsőjobb hívévé vált, míg az Egyesült Államokban ennek nem találni nyomát. Kocka azt a tényt, hogy a hasonló gazdasági viszonyok és a munkamegosztásban betöltött hasonló helyzet ellenére miért alakult ennycs eltérően a magántisztviselő kategória fejlődése a két országban, több ok együttes hatásának tulajdonítja. A munkás–magántisztviselő elkülönítése ellen hatott egyrészt az amerikai társadalom etnikai sokfélesége (az etnikai különbségek egyszerűen relevánsabbak az egyének életében, mint az ilyen jellegű foglalkozási különbségek), a németországinál nagyobb mérvű földrajzi és társadalmi mobilitás, valamint az állam eltérő szerepe. Az Egyesült Államokban a New Deal előtt nem volt jelentős mértékű állami beavatkozás a gazdasági életbe, illetve a munkaviszonyokba, míg Németországban igen. Ez, mivel a különféle társadalmi csoportokat az állam eltérően kezelte, érdekelté tette az érintetteket erős érdekképviselői szervek létrehozásában, és ugyanakkor megerősítőleg visszahatott a társadalmi különbségek rendszerére.¹⁹

Ezen szempontoknál azonban nagyobb szerepet tulajdonít a munkásmozgalom eltérő jellegének. Amerikában a munkásmozgalom soha nem lépett ki egy szakszervezeti mozgalom keretei közül, nem jött létre erős, marxista ideológiájú, a fennálló rendszert veszélyeztető szociáldemokrata vagy szocialista párt. A munkás lét – ellentétben a németországi helyzettel – nem jelentett zárt szubkultúrát, és nem jelentett az élet minden aspektusát átfogó tényt, csak szakmai jelentősége volt. A szakszervezetek csak a munkásságnak a munkaviszonyhoz kötődő anyagi-gazdasági érdekeiket képviselték, a politikai érdekképviselőt ettől elvált és más, nem szakmai-foglalkozási alapon szerveződött. Ugyanakkor a szakképzett és a tanulatlan munkás különbsége az Egyesült Államokban sokkal jelentősebb elválasztó tényező volt, mint Németországban.²⁰ Mindezek következtében a munkásság nem volt Amerikában az a kontrasztcsoport a magántisztviselők számára, amelyen saját társadalmi helyzetüket lemérhették, amelyhez képcst meghatározhatták magukat, és amelytől szociálisan és politikailag elhatárolhatták volna magukat. Pozitív irányban referenciacsoportként a magántisztviselők számára a „professionals” jelentkeztek. Egy másik lényeges tényező, amelynek Kocka fontos szerepet tulajdonít, az „iparosodás előtti, kapitalizmus előtti, polgárosodás előtti tradíciók” jelenléte a német társadalomban.²¹ Ez bizonyos – a valódi polgári forradalom elmaradásából következő – továbbélését jelentette rendies magatartási mintáknak („ständische Verhaltensmuster”), rendi típusú orientációs mintáknak. Németországban az

¹⁸ Kocka 1977. 34-39.

¹⁹ Kocka 1977. 296-319.

²⁰ Kocka 1977. 163-173.

²¹ „vorindustrieller, vorkapitalistischer und vorbürgerlicher Traditionen” Kocka 1977. 309.

ipari kapitalizmus túl gyorsan fejlődött ki a gazdasági szférában, a mentalitás, a gondolkodásmód nem tudott ezzel lépést tartani és korábbi sajátosságokat őrzött. Ez tette lehetővé, hogy a magántisztviselőket mint réteget – jórészt tudatosan – kialakítsák Németországban Kocka ezzel kapcsolatban megismétli már előző munkájában kidolgozott elemzését, annyit téve hozzá, hogy a magántisztviselők számára negatív elhatárolódásuk szempontjából a munkásság szolgált referenciacsoporthként, pozitív értelemben vonatkoztatási csoportjuk pedig az állami hivatalnokok voltak, tehát nem az úgynevezett „professionels”. A rendies tényezők együtthatása a világválsággal vezetett a nácizmus győzelméhez, a gazdasági válság egymagában nem eredményezte volna azt. Amikor a társadalmi munkamegosztás fejlődésének következtében a magántisztviselők státusza romlott a munkásságéhoz képest, azaz proletarizálódtak, ami az U. S. A.-ban is többé-kevésbé megtörtént, akkor a rendi elemek jelenléte miatt mentalitásukban reagáltak annyira másként, mint az amerikai magántisztviselők, s felzárkóztak a nácik mögé. A fasizmusra vonatkozó viták szempontjából ez Kocka művének legfontosabb hozadéka.²²

Még egy összefoglaló jellegű munkát szentelt Kocka a németországi magántisztviselő réteg kialakulásának, tovább részletezve és finomítva a korábbi munkájában tett megállapításait.²³ Kifejti, hogy a 19. század közepén szerinte volt némi alapja a magántisztviselők különállásának a munkásokkal szemben az üzemeken belül, mert egyrészt nem volt valódi alkalmazotti munkaerőpiac, mivel alacsony volt az iskolázottsági szint (ráadásul a táviróhálózat felállításában, amelyből Kocka a példáját veszi a Siemensről szóló korábbi munkája alapján, más cég híján másutt nem képződött hozzáértő munkaerő). Másrészt az alkalmazottak munkája nehezen volt standardizálható, nehezen volt ellenőrizhető, egyedi munkákat és változatokat végeztek, sok információhoz jutottak. Ezért a tulajdonosoknak érdeke volt magukhoz kötni őket és lojalitásukat biztosítani. Ennek érdekében az állami hivatalnokokhoz hasonló előnyöket juttattak nekik: fizetés (Gehalt) és nem bér (Lohn) formájában kapták javadalmazásukat, nagyobb biztonságot és rövidebb munkaidőt élveztek.

A rendies magatartási minták a német bürokratikus hagyományok, az állam és gazdaság közötti merkantilista típusú kapcsolatok, az állami (műszaki) szakfőiskolák révén, és azon keresztül, hogy gyakran quietált tisztetket, volt közhivatalnokokat alkalmaztak elterjedtek az iparban. Ez létrehozott egy a vállalatok valóságához nem mindenben illeszkedő öntudatot a magántisztviselők között, amit a később induló német iparosítás gyors lendületében oly nagy szerepet játszó iskoláztatás társadalmi hatásai is erősítettek. Ez az öntudat egyre kevésbé illeszkedett a társadalmi munkamegosztás rendszeréhez, mert a gazdaság bürokratizálódásával és az üzemek növekedésével valódi alapjai egyre fogytak. Az irodai munka is egyre mechanikusabbá, egyre flosztottabbá, tehát könnyebben ellenőrizhetővé vált, az egyes hivatalnokok jelentősége ezzel párhuzamosan csökkent. A munkaerőpiaci helyzet is megváltozott az oktatás szintjének és az iskolázottságnak a növekedésével. E folyamatokat és az átlagkeresetnek 1900 után bekövetkező csökkenését nevezi Kocka – a már említett kortárs munkák nyomán – proletarizálódásnak. A magántisztviselők helyzetük eme rosszabbodására reagáltak úgy, hogy országos szinten fogalmazták meg igényeiket és állami védelmet követeltek. Tehették ezt a kormányzat és a munkásmozgalom ellensúlyozni igyekvő erő támogatásával. Az 1911-es törvénnyel, amely nyugdíjat biztosított számukra elérték céljaikat, privilégiumokat kaptak. Az 1900-as válság indította el a mozgalmat, amely ehhez vezetett, akkor lépték túl véglegesen a szakmai határokat. Ez utóbbiban egyfajta középosztály-ideológia (Mittelstand Ideologie) volt segítségükre, amely biztosította az eltérő származású, képzettségű, anyagi

²² Amint egy recenzius megállapította, ez a tétel elsősorban azon álláspontokkal szemben fogalmazódott meg, amelyek a fasizmust a kapitalizmushoz kötött jelenségként írták le. Gerd Giesselmann cikke. In: Archiv für Sozialgeschichte, 1980. 761-765.

²³ Kocka, Jürgen: Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850-1980. Vom Privatbeamten zum angestellten Arbeitnehmer. Göttingen, 1981.

helyzetű magántisztviselő-csoportok ideológiai integrációját. A magántisztviselő érdekközösség a nyugdíjtörvény körül formálódott, addig látens volt, de létezett már korábban is.²⁴

Kocka munkái nyomán, illetve az ő kezdeményezésére számos kutató foglalkozott a magántisztviselők történetével. Az érdeklődés növekedését jelezte, hogy újra kiadták Krackauer már említett könyvét, s megjelent Speier már szintén tárgyalt, korábban kiadatlanul maradt kötete, továbbá egy másik, a hitleri hatalomátvétel előttről származó, de akkor meg nem jelent könyv: Erich Fromm munkája.²⁵ Kocka szerkesztésében kísérlet történt egy az Egyesült Államok és Németország összehasonlításánál szélesebb körű nemzetközi összehasonlításra.²⁶ E kötet szerzői általában a Kocka által kidolgozott kérdésfelvetéseket vizsgálták tanulmányaikban a magántisztviselőkkel, illetve a nekik megfelelő társadalmi csoportoknál a különböző országokra nézve.

Szintén a Kockától kiinduló inspirációk nyomán született a svájci magántisztviselők társadalomtörténetét feldolgozó monográfia.²⁷ A monográfia szerzői is a munkamegosztás, a gazdasági változások és a sajátos hagyományok credójeként írták le a magántisztviselők történetének fordulóit munkájukban.²⁸ A nemzetközi összehasonlítás itt csak Németországra irányul, így nem annyira az a kérdés kerül előtérbe, hogy miért is léteztek magántisztviselők szervezett, elkülönült réteggként Svájcban, hanem inkább a magántisztviselő – munkás különbségek mibenléte. A szerzők nem egységes csoportként kezelik a magántisztviselőket, hanem több egymástól eltérő helyzetű foglalkozási csoportot vizsgálnak meg részben ágazatok, részben foglalkozások szerint (kereskedelmi alkalmazottak, technikusok, az exportágazatokban dolgozók stb.). Az e csoportokhoz tartozók munkában elfoglalt helyzetének elemzéséből azt a következtetést vonják le, hogy a különféle magánalkalmazottak a munkásokénál számos szempontból – a munka mechanikus jellege, a vele járó felelősség, a bér, az ellenőrzés standardizáltsága, a tulajdonosokkal való kapcsolat – jobb, illetve más helyzetben voltak. Ugyanakkor az alacsonyabb beosztású vagy kedvezőtlenebb helyzetű magánalkalmazottakat, a munkássággal való stratégiai szövetségben, ami számukra adódhatott volna, megakadályozta, hogy a kedvezőbb helyzetű, illetve privilegizált magasabb beosztású magántisztviselők befolyása alatt álltak kulturális és politikai szempontból. A magántisztviselő szervezetek célkitűzéseit egyfajta professzionalizációs törekvés jellemezte. Az egyesületek iskolákat tartottak fenn, amelyhez a szövetségi állam anyagi támogatását is elnyerték, és ezen keresztül

²⁴ Itt Speier azon megállapítása ismétlődik tulajdonképpen meg – Kocka hivatkozik is rá –, amely szerint a magántisztviselők előnyeinek eredetileg szilárd alapja volt a munkájukat a munkásokétól elkülönítő sajátosságokban, majd a helyzet megfordult, és éppen a privilégiumok különítették el őket a munkásoktól.

²⁵ Fromm, Erich: *Arbeiter und Angestellte am Vorabend des Dritten Reichs. Eine sozialpsychologische Untersuchung*. München, 1983. Fromm e munkájában, amelyhez az anyaggyűjtést még a Frankfurter Iskola keretében végezte el, a marxizmus és a freudizmus kombinálásával kísérelt meg magyarázatot adni a magántisztviselők nyitottságára a náciizmus iránt és a látszólag erős és jól szervezett munkásosztály gyengétségére azzal szemben.

²⁶ Svédország, Svájc, Ausztria, Franciaország és Nagy-Britannia volt azon kutatások tárgya, amelyek eredményei megjelentek a következő kötetben: *Angestellte im europäischen Vergleich = Sonderheft 7. Geschichte und Gesellschaft. Die Herausbildung angestellter Mittelschichten seit dem späten 19. Jahrhundert*. Hrsg. von Jürgen Kocka. Göttinge, 1981. (a továbbiakban: *Angestellte im europäischen Vergleich*)

²⁷ A szerzők hipotéziseiket és kutatási tervüket a Kocka szerkesztette kötetben tették közzé először. König, Mario – Siegrist, Hannes – Vetterli, Rudolf: *Zur Sozialgeschichte der Angestellten in der Schweiz*. In: *Angestellte im europäischen Vergleich*. 169-195.

²⁸ König, Mario – Siegrist, Hannes – Vetterli, Rudolf: *Warten und Aufrücken. Die Angestellten in der Schweiz, 1870-1950*. Zürich, 1985. Előzményei közé tartozik az egyik szerzőnek egy Kocka Siemens kutatásához hasonló kérdéseket egy svájci cég kapcsán megvizsgáló kötete. Siegrist, Hannes: *Von Familienbetrieb zum Managerunternehmen. Angestellte und industrielle Organisation am Beispiel der Georg Fischer AG in Schaffhausen 1797-1930*. Göttingen, 1981.

igyekeztek a munkacépiacot ellenőrizni, ez azonban nem járt sikerrel. A legtöbb magántisztviselő-tevékenység nem igényelt olyan speciális szakismeretet, hogy lehetséges lett volna arra egy professzionalizációt felépíteni. A magántisztviselők a munkássággal szemben a polgári táborban maradtak, a szélsőjobboldali irányzatoktól ugyanakkor mindvégig távol tartották magukat, mert hiányzott annak sikeréhez a Németországban meglévő rendies hagyomány, a Beamter előkép és a munkássággal való éles társadalmi konfliktusok. A munkásmozgalom a két világháború között integrálódott Svájcban a társadalmi-politikai rendszerbe, ami lehetővé tette, hogy a magánalkalmazottak, az ideológiai elhatárolódás ellenére, ne álljanak élesen szemben velük, sőt, bizonyos kérdésekben – ezt a svájci demokrácia sajátos rendszere lehetővé tette – csütileg együttműködjenek. Összességében a szerzők úgy találják, hogy a magántisztviselők különálló öntudata Svájcban más jellegű volt, mint Németországban, és nem kizárólag a vállalkozók politikájából eredő előnyökön alapult, hanem – legalább is részlegesen, illetve bizonyos csoportokra nézve – a munkamegosztásban gyökerezett.

Egy erősen szociológiai szemléletű munka próbálta meg megvizsgálni a német magántisztviselő problematika kérdéseit összehasonlítva a különösen érdekes angolszász országok közül Nagy-Britanniával.²⁹ E munka mintegy párja Kocka Egyesült Államokra vonatkozó vizsgálatainak. Behringer először megállapítja, hogy a magántisztviselő jelenség Angliában nem létezett és nem létezik. Megfelelő szó sincs rá, hiányzik a magántisztviselő öntudat azoknál, akiknél Németországban megvan, és jogilag sincs definiálva a magántisztviselő kategória. Az igen gyér angol munkajogi törvényhozás csak negatív í körül valami hasonlót, mint a német törvényekben definiált magántisztviselő-fogalom. A munkásvédelmi törvényekben meghatározták a munkavállalók azon körét, akikre a törvény nem vonatkozik, s ez párhuzamba állítható a német törvényi magántisztviselő-definícióval. A szociálpolitikának a magántisztviselők természetesen semmilyen értelemben sem voltak célcsoportja Nagy-Britanniában, szemben Németországgal. A magántisztviselő hiányát magyarázandó az angol társadalomban Behringer a brit társadalom stabilitását említi. Maga a munkásmozgalom és annak politikai pártja sem vonta soha kétségbe a fennálló társadalmi rendet, ezért nem volt szükséges a köztes rétegeket privilégiumokon keresztül a fennálló viszonyok stabilizáló tényezőjévé formálni. E csoportok amúgy is a középosztály részeként határozták meg magukat és osztozták annak liberális szemléletét és az önségélybe vetett hitét. A középosztályok e liberalizmusával is összefügg az angol fejlődés egy lényegi sajátossága, az állam sajátos szerepe. A magántisztviselő réteg ki nem formálódásában ez annyiban játszott szerepet, hogy a különböző foglalkozási csoportok egységesülése azt előmozdító törvényi szabályozás hiányában elmaradt. A foglalkozási tradíciók és elkülönülések elevenek maradtak. Ehhez járult még a „respectability” és a „gentleman” sajátos angol ideálja, amit minden, magát a középosztályhoz soroló csoport a magáénak vallott.

Számos olyan munka is született azonban, amelyik nem nemzetközi összehasonlításban, hanem Németországon belül próbálta megvizsgálni a Kocka által felvetett kérdéseket. Részben egyes vállalatok történetét feldolgozó munkákról van szó, részben pedig olyanokról, amelyek egyes ágazatokban vizsgálták a magántisztviselők helyzetét, illetve politikai szerepüket próbálták feltárni.³⁰

Kocka munkáit azonban kritikák is érték. Günther Schulz erőteljesen bírálta Kocka forrásait és módszereit. Ő saját kutatásában tartózkodott forrásainak a statisztikai feldolgozhatóság alapján történő megszürésétől, inkább egyes munkaszerződéses, karrieres esettanulmány jellegű elemzésébe fogott. Kutatásának eredményeként megkérdőjelezte a nagy kat-

²⁹ Behringer, Peter: *Soziologie und Sozialgeschichte der Privatangestellten in Grossbritannien*. Frankfurt am M.–New York, 1985.

³⁰ Lásd: Priamus, Heinz-Jürgen: *Angestellte und Demokratie. Die nationalliberale Angestelltenbewegung in der Weimarer Republik*. Stuttgart, 1979.; Rupieper, Hermann-Josef: *Arbeiter und Angestellte im Zeitalter der Industrialisierung. Eine sozialgeschichtliche Studie am Beispiel der Maschinenfabriken Augsburg und Nürnberg. 1837-1914*. Frankfurt-New York, 1982.

góriák, mint a munkások és magántisztviselők érvényességét és a történeti elemzésben való használhatóságát is. Az általa vizsgált cég történetében e két fogalomnak szerinte nincs reális tartalma. Mindkettő mögött több, a különféle ismérvek szerint nem is egységes kategóriát alkotó csoport állt (napi vagy havi bér és annak nagysága, további prémiumok, a felmondás elbocsátásra vonatkozó szabályok, egyéni munkaszereződés vagy a kollektív munkarend érvényessége stb.).³¹

Egy tanulmányában – talán kényelmi okokból – mégis „a” magántisztviselőkre nézve általánosította kutatásainak eredményét Schulz.³² A proletarizálódás tézisének igazolását Kockánál és az őt követőknél, olyan statisztikai adatok jelentik, amelyek nagyrészt a magántisztviselő szervezeteknek az 1911-es nyugdíjtörvényük előkészítése során végzett adatgyűjtéseiből származnak. Schulz szerint viszont még azt sem lehet kizárni, hogy a szervezetek kozmetikázták, rosszabbnak tüntették fel tagjaik jövedelmi viszonyait a valóságosnál, hogy az állami szociálpolitika védelmét megszerezzék. Ezen túlmenően azonban tovább gyengíti az adatok érvényét, hogy a gyűjtés csak a szervezetek vonzáskörébe tartozó magánalkalmazottakra terjedt ki, és könnyen lehet, hogy az önkéntes adatszolgáltatásban közülük is inkább a szegényebbek vettek részt. A magántisztviselői átlagbérek korszakban megfigyelhető csökkenésének pedig, amelyet több forrás is alátámaszt, Schulz más magyarázatot ad, mint a proletarizálódást. Szerinte ez az a kor, amikor nagy tömegű – és a kiépülő nagyvállalati bürokráciákban, illetve a születő tercier szektorban alárendelt pozícióit jelentő – új állás született. Ezek közül sokat nők foglaltak el – ez a gépiro kisasszonyok megjelenésének korszaka –, akik azonban csak időlegesen vállaltak munkát, mert házasságkötésük után felhagytak az ilyen jellegű kenyérkeresettel. Így tehát az átlagbér csökkenése mögött ezeknek az alárendelt helyzetű állásoknak a megszaporodása áll, a csökkenés nem érintette a már korábban alkalmazott tisztviselőket. A proletarizálódás következő, első világháború alatti szakaszával kapcsolatban is kimutatja Schulz, hogy bár a magántisztviselők életviszonyai drámaian romlottak, a különbségek mégis fennmaradtak az alkalmazottak és a munkások között, mert az utóbbiaké is legalább olyan mértékben romlottak. A bér nagyságán túl azonban a magántisztviselők folyamatosan élveztek további előnyöket is. Állásuk biztosabb volt, betegség és baleset esetén kedvezőbb ellátásban részesültek, a munkásokkal ellentétben karrier esélyeik elvben a legmagasabb szintekig is nyitva voltak (egy munkás kilátásai a művezetői szintnél lezárultak), a nagyobb vállalatokban pedig az rangidősség szerint haladhattak előre. A kritikai megállapításokon és a proletarizálódás régi tézisének cáfolásán kívül azonban Schulz a társadalmi folyamatok Kocka által legfontosabbnak tartott területén is kifejti véleményét. A magántisztviselő – munkás választóvonalnak szerinte az üzemi munkamegosztásban is megvolt a maga alapja. A századforduló idejére vonatkozóan állapít meg a bürokratizálódás és proletarizálódás tézisével szemben egy hármas folyamatot. A magántisztviselő réteg egyrészt differenciálódik, sokféle eltérő jellegű és presztízsű állás jön létre, a magántisztviselő jövedelmek szóródása is ennek megfelelően széthúzódik, másrészt viszont ennek ellenére a magántisztviselők nullállásúknak a munkássággal szemben öntudatuk és jogi helyzetük szempontjából épp úgy, mint az üzemekben bejárható karrier utak szempontjából. A harmadik folyamat a betöltött funkciók formalizálódása, leválása a személyekről. Ennek során a vállalkozó hatalma a magántisztviselők fölött a munkateljesítményre korlátozódott. De más ez Schulz szerint, mint a klasszikus értelemben vett bürokratizálódás, a feladatok rutinizálódása, ellenőrizhetőbbé válása, amit Kocka is leírt már. A magánélet és a munka szétválásáról van szó. Eredetileg a tulajdonos és alkalmazottja viszonyában nem egy tárgyában és idejében

³¹ Schulz, Günther: Die Arbeiter und Angestellten bei Felten und Guillaume. Sozialgeschichtliche Untersuchung eines Kölner Industrieunternehmens im 19. und beginnenden 20. Jahrhundert. Wiesbaden, 1979.

³² Schulz, Günther: Die industriellen Angestellten. Zum Wandel einer sozialen Gruppe im Industrialisierungsprozess; Sozialgeschichtliche Probleme in der Zeit der Hochindustrialisierung (1870-1914). Hrsg. von Hans Pohl. Paderborn-München-Wien-Zürich. 1979. 217-266.

korlátozott munkateljesítményről és ennek pénzbeli ellenszolgáltatásáról volt szó, hanem egy mindkét fél által életre szólónak várt személyes viszonyról, amelyben az alkalmazott teljes személyével szolgálta alkalmazóját, aki ennek fejében köteles volt gondoskodni róla. Egyfajta „szolgálati és hűségkötelezettség” (Dienst- und Treuepflicht) állt szemben a „gondoskodási kötelezettséggel” (Fürsorgepflicht), amit a tulajdonosnak mint „jó családapának” kellett gyakorolnia. (A múlt század közepén egyes alkalmazottak és különösen a tanoncok még a munkahelyükként szolgáló épületekben laktak.) A munkaadó és munkavállaló közötti kölcsönös szolgáltatásokat az így értett munkaviszony keretben, mint önkéntes teljesítményeket fogták fel, tehát jogilag nem követelhetőként. Ez a 19. század közepére jellemző képlet változott lassan Schulz szerint egy patriarchális nagyüzem irányába, amely az első világháborúig sikeresen működött. Ennek keretében, változatlanul jogilag nem igényelhetően, de széleskörű szolgáltatásokat nyújtott a cég tisztviselőinek biztosítási intézményektől szolgálati lakáson át az óvodáig. Ennek fejében azonban a magánéletben is megfelelő viselkedést várt el és azt, hogy a tisztviselő elfogadja, hogy munkaidejét a feladatok mennyisége szabályozza, tehát nincs időben korlátozva munkateljesítménye, hanem szükség esetén rendkívüli munkákat is el kell végeznie. A munkaviszonynak e felfogását tekintve Schulz szerint Kocka kérdése arra vonatkozóan, hogy miért privilegizálták a magántisztviselőket a gazdasági racionalitás ellenére, nem logikus. A fordítottja lenne megmagyarázandó, az ugyanis, ha nem privilegizálták volna őket. Az üzemi viszonyok azonban nem kizárólag a gazdasági racionalitás szerint épültek fel, és nem is szorosan célszerűségi szempontok határozták meg a patriarchális rendszer működését.

Michael Prinz könyve lényegesen megújította a magántisztviselő réteg különállásáról szóló kutatások kérdésközpontjait.³³ Kocka megállapításaiból indult ki, amelyek szerint nem lehet egy szociológiailag logikus magántisztviselő fogalmat kidolgozni, mert az 1911-es törvényben magántisztviselőnek elfogadott csoportok helyzetében semmi sem közös az üzemekben, illetve vállalatokban betöltött funkcióik, de gyakran életmódjuk szempontjából sem, mivel a magántisztviselők felsorolása a törvényben nem cseknek, hanem a rendies elkötelezettségnek és az adott politikai erőviszonyoknak eredménye. Tehát a társadalmi struktúra története szempontjából esetleges faktorok határozták meg létrejöttét. Ebből is következőleg a szerző a gazdasági viszonyok és a társadalmi-politikai szféra viszonylagos különállósága mellett érvel. A magántisztviselők és munkások között mégis fennálló gazdasági és főként társadalmi és politikai különbségeket az ezeket elsősorban konstituáló jogi szabályozások létrejöttére koncentrálni próbálta megmagyarázni.

Prinz úgy véli, 1890 után indult bomlásnak az a patriarchális, klientúraszerű rendszer, amely a különféle alkalmazottakat és az alkalmazókat összefűzte. E bomlási folyamattal párhuzamosan indult meg a magántisztviselő rétegtudat kiépülése, amit követett a különálló magántisztviselő státusz elemeinek létrehozása. Ez az 1911-es törvénnyel indult, további elemek azonban már a háború alatt vagy a Weimari Köztársaság idején jöttek létre. 1916-ban létrehozták a munkásoktól külön álló üzemi érdekvédelmi szervezeteket (Angestelltenausschüsse), amelyek vita esetén a vállalaton kívüli fórumokhoz is fordulhattak. 1918-ban elismerték szervezeteiket a kollektív szerződések megkötésére jogosított feleknek, és megerősítették üzemi érdekképviselőiket, noha az SPD megszüntetésüket kívánta. 1921-ben és 1926-ban elbocsátásukkal kapcsolatban hoztak törvényeket, amelyek munkahelyük biztonságát nagyban megnövelték. Az utóbbi törvény rendelkezései gyakorlatilag lehetetlenné tették a 40 év feletti magántisztviselők elbocsátását, kötelezővé tették a cégeknek a megüresedett állások bejelentését, jelentősen megnövelték a felmondási időt és a végkielégítés összegét. 1923-ban és 1926-ban, két lépcsőben külön munkás- és külön magántiszt-

³³ Prinz, Michael: Vom neuen Mittelstand zum Volksgenossen. Die Entwicklung des sozialen Status der Angestellten von der Weimarer Republik bis zum Ende der NS-Zeit. München, 1986. (a továbbiakban: Prinz)

viselő-kamarákat hoztak létre. 1927-ben az egységes állami állásközvetítés létrehozásakor a magántisztviselő-szervezetek megtarthatták különálló közvetítő irodáikat, sőt 1929-ben az állami közvetítő irodák is átálltak a magántisztviselők külön kezelésére. Tehát a magántisztviselők különálló státuszának kiépülése jelentős részben a weimari időkre esett és nem a császárság korára.³⁴

Ezek az intézkedések, különösen a munkásokra vonatkozókkal összehasonlítva igen érdekesek. Az idős munkások védelmére például, noha az SPD ezt szorgalmazta, nem született külön törvény. A társadalombiztosításban is inkább a két csoport különválasztásának tendenciája érvényesült. Az 1880-as években kiépült társadalombiztosítási intézményrendszerben még csak fakultatív lehetőség volt a külön magántisztviselő pénztárak létrehozása. A kötelezően létrehozott területi kasszák mellett, amelynek vezetése általában szociáldemokrata kézben volt, a magántisztviselő szervezetek éltek is a külön biztosítópénztárak létrehozásának lehetőségével az olyan magántisztviselők számára, akik évi 2000 márkánál kevesebbet kerestek, tehát biztosításra kötelezettek voltak. 1911-ben, amikor a kötelező különálló magántisztviselő biztosítást létrehozták, az ez utóbbiak biztosítópénztárainak sokkal nagyobb autonómiát hagyott a kormányzat, mint a munkások területi pénztárainak. A világháború után, mivel a háború alatt sok biztosító tönkrement, illetve az új magántisztviselő pénztárak még nem tudtak megszilárdulni, egy újabb társadalombiztosítási reformot kellett végrehajtani. Szemben a szociáldemokraták igényeivel ekkor is megtartották a magántisztviselők külön biztosítását, sőt a kettős biztosítás addigi problémáját is az ő javukra oldották meg. (Sok alacsonyabb beosztású tisztviselő eredetileg a területi munkás biztosítópénztárakban volt biztosított, mint évi 2000 márkánál kevesebbet kereső munkavállaló. 1911 után azonban, akik ezek közül magántisztviselőnek minősültek, azok egy újabb biztosítónak is tagjai lettek. Ezek biztosítását a munkás kasszában a háború után megszüntették, de oly módon, hogy korábbi befizetéseik nem veszték el.) Ezzel a két rendszer teljesen szétvált. A magántisztviselőké a munkásokénál kedvezőbb szolgáltatásokat nyújtott – noha a munkásokat több kockázat fenyegette –, amelyek kevésbé függtek a befizetett járulékok nagyságától, és amelyeket illetően az állam magasabb minimum szintet garantált.³⁵

Mindezen intézkedések eredménye Prinz szerint megkérdőjelezi a proletarizálódás tézisét. Ezek a magántisztviselők sok szempontból a munkásokénál lényegesen jobb helyzetét garantálták. Emellett más fejlemények is ellenc hatottak a proletarizálódásnak. Jelentősen rövidült a munkaidejük a nyolc órás munkanap bevezetésével. (Ezt is azonban két külön törvényben vezették be a magántisztviselők és a munkások számára, noha semmi akadálya nem lett volna annak, hogy egy törvénnyel oldják meg a kérdést.) A kollektív szerződés bevezetése, noha formailag azonos helyzetbe hozta őket a munkásokkal, valójában egységesítette és megerősítette különjogaikat.³⁶ E különjogok, a szabadság, felmondási idő stb. tekintetében kedvezőbb helyzetüket a munkásokkal szemben megerősítették.³⁷ A vállalatoknál általában alkalmazott bonyolult prémiumrendszerek is a munkások és tisztviselők közti nivellálódás ellen hatottak. De változatlanul fennállt a napibér és havibér különbsége is, az utóbbi nemcsak magasabb volt, hanem sokkal kevésbé volt közvetlenül teljesítményfüggő. Egy 1929-es felmérés szerint pedig a magántisztviselők fizetése még mindig a szolgálati idővel együtt nö-

³⁴ Prinz 25-33.

³⁵ Prinz 33-43.

³⁶ A háború előtt a magántisztviselő szervezetek még nem tudták elfogadni a kollektív szerződések gondolatát, mert ez ellenkezett azzal az elképzeléssel, amely a tisztviselő és tulajdonos viszonyával kapcsolatban uralkodott. Munkájukat is túl egyéninek tartották ahhoz, hogy a munkásokhoz hasonlóan kollektív szerződésekkel lehessen rendezni munkaviszonyukat.

³⁷ A háború után a munkások is megkapták a fizetett szabadság intézményét, addig az szokásjogilag csak a magántisztviselők számára érvényesült. Az utóbbiak számára azonban ennek feltételei a húszas években sokkal kedvezőbbek voltak.

vekedett, szemben a munkásokéval, akiknek keresete egy idő után még mindig csökkent. Továbbra is eltérő volt a munkatermek jellege, illetve a személyes kapcsolatok stílusa.³⁸

A fenti folyamatokban, Prinz szerint a főszerepet a magántisztviselő szervezetek játszották. Ők voltak a magántisztviselők országos szintű ideológiai integrációjának előmozdítói, amely a szakmákon túli egységes rétegtudat kialakulását szolgálta, és ők voltak a magántisztviselőkre vonatkozó társadalombiztosítási, munkajogi és szociálpolitikai törvények kiharcolóí is. E szervezeteket valóban jobboldali politikai álláspontok jellemezték – eltekintve egy háború végi balatolódástól, amikor a helyzet nem volt ebből a szempontból egyértelmű –, de ez nem akadályozta meg, hogy ugyanakkor szakszervezetekként tevékenykedjenek. Sőt véleménye szerint éppen ez a kettős stratégia vezetett a sikerhez. Miközben a magántisztviselő szervezetek ideológiai és politikai szempontból a burzsoáziába (illetve a mérsékelt jobboldalba) integrálódtak, jól szervezett szakszervezeti lobbiként is tevékenykedtek. Sikereket azonban elsősorban a weimari korszakban értek el, császárság idején 1911-ig a kormány részéről nem érkezett pozitív válasz a magántisztviselő szervezetek jobboldali politikai állásfoglalásaira, sem a magántisztviselőknek szóló külön rendelkezések kiadását igénylő akcióikra. Az első világháború után azonban magas szervezethegységük (a magántisztviselők 40%-a részt vett valamely magántisztviselő szervezetben, ami magasabb arány, mint a munkásoké) és a Weimari Köztársaság sajátos politikai adottságai folytán sikeresek voltak. A háború előtthöz képest csökkent az egyes pártok területi kötődése, ami által a verseny a szavazatokért élesebbé vált. A magántisztviselő szervezeteknek sikerült az egyes politikai pártokkal jó kapcsolatot kialakítaniuk. Kölcsönös támogatást tudtak nyújtani egymásnak, helyi szinten választások idején a magántisztviselő szervezetek támogatása jelentős tényező volt. Cserébe az egyes pártok felvették jelöltjeik közé a különböző szintű választásokon a magántisztviselő szervezetek képviselőit. Ennek eredményeként a Reichstag minden frakciójában ültek magántisztviselő képviselők – kivétel a kommunisták –, akik általában pártjuk szövívői voltak magántisztviselői vagy szélesebb szociálpolitikai, társadalombiztosítási ügyekben. A magántisztviselőkre vonatkozó vitákban az egyes frakciók álláspontját magántisztviselők fejtették ki, és más pártok részéről erre ugyancsak magántisztviselők, esetleg ugyanahhoz a magántisztviselő-szervezethez tartozó képviselők válaszoltak. Ennek a jól szervezett magántisztviselő lobbinak, amely mögött több százszázecs létszámú szövetségek álltak, többször sikerült a fennálló politikai koalíciókon túlnyúló egységet létrehozni magántisztviselő kérdésekben. Az SPD, miután az 1922-es társadalombiztosítási választásokon a magántisztviselők között egyértelmű vereséget szenvedett, szavazóit megtartandó nem foglalt egyértelműen állást ezzel a magántisztviselő lobbival szemben. Ugyanerre a magatartásra kényszerült a szociáldemokrata magántisztviselő szervezet, amely egy idő után például szintén kénytelen volt létrehozni egy külön magántisztviselő társadalombiztosítási pénztárat befolyása megőrzése érdekében, noha eredetileg ellenezte azok létét.

Prinz úgy látja, szociálpolitikai úton egy olyan csoportot hoztak létre, amelynek az üzemek, illetve vállalatok szervezetében nem volt meg a funkcionális alapja. Ez a magántisztviselő szervezetek sikere volt, mégsem érhették volna ezt el, ha a szélesebb nyilvánosság nem támogatja ügyüket. Szerinte a weimari nyilvánosság részben tudatosan, részben reflektálatlanul, követe bizonyos társadalompolitikai tradíciókat, támogatta a magántisztviselő különállást, nem egyszerűen taktikai megfontolásokból a szociáldemokrácia ellen. Ez utóbbi pedig nem tudta megakadályozni a magántisztviselői igények érvényesítését. A szociáldemokrácia creje pedig paradox módon mégis hozzájárult a magántisztviselő különjogok kiépítéséhez. Azok részét képezték a kiépülő jóléti államnak, annak létrejötte pedig a szociáldemokrácia fellépése nélkül elképzelhetetlen volt. (Jó példája ennek a nyolc óras munkanap bevezetése.)

³⁸ Prinz 13-18.

A német állam ennek következtében vált a munkacrépiac közvetlen reguláló tényezőjévé, ami másutt ekkor és így még nem történt meg.³⁹

Michael Prinz eredményeit is felhasználva született Helmuth Trischler munkája, amely a bányászat tisztviselőinek helyzetét dolgozta fel egészen tág időhatárok között.⁴⁰ Barbara Bichler pedig könyvében az 1911-es kötelező magántisztviselő nyugdíjbiztosítás létrejöttével foglalkozott.⁴¹

Ha a fenti munkák központi szervező elemét keressük, azt a kérdést, amelynek feszültsége mozgatja a szövegeket, két sajátos átalakulást figyelhetünk meg a világháborúk körül. Az első világháború előtt a marxista indíttatású szerzők is a magántisztviselők társadalmi középhelyzetét vizsgálták. Az 1920-as években dominánssá válik az a kérdésfeltevés, amely a magántisztviselő öntudat és a termelési viszonyok közötti diszkrpanciára hívta fel a figyelmet, s amely már a megelőző korszak szociáldemokrata szellemiségű munkáiban is benne rejtett. A náci kor előtti időszakról megállapítható, hogy a magántisztviselőkkel foglalkozó irodalom részben a magántisztviselők megfogalmazódó igényeit támogató törekvésekből jött létre, illetve a velük szemben támasztott nemzeti igények megfogalmazásaképpen, vagy a szociáldemokrata, illetve baloldali indíttatású szerzők tollából született, mivel e tábornak problémát okozott egy olyan munkavállalói réteg megléte, amelyik velük ellentétes politikai irányokba haladt. Ez utóbbi szemléletű munkákat a termelési viszonyok marxista felfogását a weberi rendi jellemzők vizsgálatával többé-kevésbé kombináló módszer jellemzi. Elméleti szempontból a legkidolgozottabban Hans Speiernél figyelhető ez meg, aki majd minden a történeti irodalomban később kifejtett és alátámasztott állítást megfogalmazott már, bár némely megállapításait természetesen vitatták is. A második világháború után ez a tradíció folytatódott, de egészen más kontextusba került a téma. Többé nem a baloldal nézőpontjából tárgyalták egy jobboldalinak tekintett társadalmi csoport helyzetét, hanem Németország és a többi nyugati állam összehasonlításában váltak érdekessé a magántisztviselők. A német *Sonderweg* társadalomtörténeti értelmezésének egyik kulcspontját képezte a sok szempontból modern, de mégis rendies réteg története. A lényegi kérdés itt úgy hangzott, hogy miért vannak magántisztviselők Németországban és nincsenek a tőle nyugatra eső országokban. A társadalomtörténeti munkákban a kezdeti korszakhoz képest a termelési viszonyok kiindulópontul vétele fokozatosan háttérbe szorult, noha Kocka munkáiban még világosan jelen van, de mellette már itt is megjelenik egy funkcionalista jellegű, a társadalmi, üzemi munkamegosztásra vonatkozó vizsgálat.⁴² Ennek keretében taglalják a bürokratizálódás jelenségét és társadalmi hatásait.

A Weimari Köztársaság idején uralkodó ideológiakritikai paradigma is lassan háttérbe szorult a második világháború után. Kocka koncepciója és megközelítésmódja még beleillik a tradícióba, s a magántisztviselők történetének számos olyan variációja létezett, amely benne

³⁹ Prinz 44-51.

⁴⁰ Trischler, Helmuth: Steiger im deutschen Bergbau. Zur Sozialgeschichte der technischen Angestellten 1815-1945. München, 1988.

⁴¹ Bichler, Barbara: Die Formierung der Angestelltenbewegung im Kaiserreich und die Entstehung des Angestelltenversicherungsgesetzes von 1911. Frankfurt, 1997. Bichler könyvében hangsúlyozza, hogy a megszületett törvény szakítást jelentett a társadalombiztosítás addigi elvivel. Addig a nyugdíjak összegét a létminimumhoz szabták, a járadékokat fele-fele arányban a munkavállalók és a munkaadók fizették, de a biztosítópénztárak szolgáltatásaihoz az állam is hozzájárult. A magántisztviselők nyugdíját ezzel szemben úgy állapították meg, hogy az ne szociális segély legyen az öregségi szegénység ellen, hanem a megelőző kereső időszak életszínvonalához hasonló életnívót garantáljon nyugdíjas korban is. Ez 1911-ben, Bichler szerint, privilégium volt (hasonló az állami hivatalnokok nyugdíjrendezéséhez), később azonban minden társadalombiztosítási reform mércéjévé vált.

⁴² Kivételként lásd: Kadritzke, Ulf: Angestellte – Die geduligten Arbeiter. Zur Soziologie und sozialen Bewegung der Angestellten. Frankfurt, 1975. E munka dogmatikus nyelvezetét még az idős Speier is kritizálta munkájához írt kései előszavában.

maradt az „ideológia leleplezésének” paradigmájában. Valamilyen formában mind a magántisztviselő-öntudatnak, illetve tágabban az „új középosztály” (neue Mittelstand) elképzeléseknek a valóságtól (azaz a termelési viszonyoktól, illetve a társadalmi munkamegosztástól és az abból következő társadalomszerkezettől) való idegenségét elemezték, példaként említhetjük Bloch munkáit. A történeti irodalomban az ideológiai kritikai szemlélet gyakran nem jelentkezett közvetlenül megfogalmazottan, de a magántisztviselő önértelmezésről alkotott ítéletek általában tovább hordozták annak örökségét. Az 1980-as és 1990-es évek szakirodalma azonban már eltávolodik ettől a kérdéscsoporttól. Vagy némiképp szociológiai szempontú politikatörténeti elemzést ad a magántisztviselők történetének egyes részleteiről, vagy a struktúratörténettől eltérő társadalomtörténeti megközelítésmódokat alkalmaz.

A magántisztviselőkről szóló irodalom Magyarországon a második világháború előtt

A magántisztviselő társadalmi kategória Magyarországon a németországgal szinte egy időben elméleti munkák tárgya lett, mindenképp a különféle magántisztviselő mozgalmak aktivistái részéről. Ezzel párhuzamosan a közvetlenül érintettekén kívül mások is megkísérelték tudományos igényű munkákban a társadalmi kategóriát leírni.⁴³

A magántisztviselők társadalmi helyzete mint probléma először szociáldemokrata szempontú munkákban jelentkezett. Bresztóczy Ernő általánosan a diplomások helyzetét vizsgálta a szociáldemokrata párt folyóiratában megjelent cikkében.⁴⁴ Úgy találta, hogy a diplomások és a fizikai munkások közti különbségtétel mesterséges, azt a burzsoázia tartja fenn, mivel az iskolázottakat a saját oldalán kívánja tudni, mert nélkülük nem tudná fenntartani uralmát az üzemekben és az államban. A diplomásokat a polgári álláspontjukból csak proletarizálódásuk, illetve annak felismerése tudja kimozdítani. Véleménye szerint a magántisztviselők már teljesen proletarizálódtak, és ezt lassan kezdik is felismerni. Ettől eltérő álláspont is megjelent azonban szociáldemokrata oldalról a magántisztviselőkkel kapcsolatban.⁴⁵ Beck Salamon szerint a magántisztviselők a „polgári oldalhoz” tartoznak. A tulajdonosok kizsákmányolják a proletárokat, majd ennek eredményéből juttatnak a magántisztviselőknek is, akik így a kapitalistákkal együtt részesednek a proletariátus kizsákmányolásából. Másodlagosan ugyan a magántisztviselők is kizsákmányoltak, de ez nem változtat alapvető szembenállásukon a munkásokkal. Helyzetükből következően a magántisztviselők polgári ideológiájúak, és legfeljebb „szociálpolitikát akarnak, nem szocializmust”.

Szintén marxista alapról, de a fenti szerzőkhöz képest eltérő eredményre jutva vizsgálja Dániel Arnold a kereskedősegédek helyzetét.⁴⁶ Kereskedősegéd alatt a bolti eladók értendőek és a nagykereskedések személyzete. A mulatságosan rémes traktátus születése egy amster-

⁴³ Számos jogi munka is foglalkozott a magántisztviselőkkel, melyek vagy az alkalmazottak vagy a főnökök szemszögéből tárgyalták a szolgálati viszonyt. Vö. Dóczy Sándor: Főnök és alkalmazott. Budapest, 1906., Kádár Gyula: A főnök és az alkalmazott jogviszonya. Budapest, 1912., Kreutzer Lipót: Munkaviszony a kereskedelemben. Budapest, 1912., Kutasi Endre: Magánalkalmazottak jogviszonyai. Budapest, 1918., Pongrácz János: A kereskedősegédek és tisztviselők szolgálati viszonya. Budapest, 1918., György Ernő: Kereskedelmi alkalmazottak és magántisztviselők. Budapest, 1918., Foltányi-Hollósy: A magánalkalmazottak szolgálati viszonya. Budapest, 1919. A két világháború között is jelentek meg további önálló munkák a magántisztviselők szolgálati viszonyára vonatkozóan. Számos kiadvány létezett továbbá a fentiekén kívül is, amelyek – ha nem is önállóan –, de tárgyalták a magánalkalmazottak munkajogi viszonyait: Dr. Klupathi Antal: A magyar kereskedelmi jog kézikönyve. Budapest, é. n., Dr. Neumann Ármán: A kereskedelmi törvény magyarázata. Budapest, 1892.; Dr. Nagy Ferenc: Magyar kereskedelmi jog. Budapest, é. n.

⁴⁴ Bresztóczy Ernő: Az iskolázottak és a szociáldemokrácia. Szocializmus, 1906. dec. 20. 119-126.

⁴⁵ Beck Salamon: A magánhivatalnokok szervezkedése. Húszadik Század, 1906. VII. évf. 5. sz.

⁴⁶ Dániel Arnold: A szociális kérdés a kereskedelemben. A huszadik század könyvtára. Budapest, 1905.

dami nemzetközi szocialista kereskedősgéd kongresszushoz kapcsolódik. Dániel szerint a kereskedő, és így segédje is nem végz munkát, nem alakít át anyagot. A kereskedelmi műveletek, az adásvétel a kisajátítás megvalósulásai. Ehhez kereskedelmi ravaszság kell. $E + t + r$ ebből jön ki a kereskedősgéd bérc. Erő + tanultság + ravaszság. A szakmunkás csak $e + t$, a napszámos csak e . Mivel a kereskedelem nem munka, az adásvétel (munkacróc és árué) a kisajátítás módja, így a segéd sem úgy proletár, mint a munkás, de mégis bérmunkás. Ez az elmentmondás nyilvánul meg a segédnek mozgalmában is. A segéd meg fog szünni a kapitalizmus koncentrációs fejlődési törvényeinek következtében. Az áruházban munkásnő lép a helyébe, a többi kereskedelem pedig megszűnik, csak gyárak és áruházak lesznek. Az amsterdami kongresszus tehát, amely a munkaadókkal szembeni osztályharcot ajánlja, tévúton jár.

Fenyő Vilmos *A középosztályok dinamikája és a magántisztviselők* című munkája közel fél évszázadra megadta a kategória elhelyezésének azokat a jegyeit, amelyek a munkásosztály oldalán jelölték ki a magántisztviselők helyét.⁴⁷ Fenyő szerint „a 37 kereskedelmi iskola termelte” magántisztviselőknél kívül „az összes szabad- és szellemi munkás pályákról lecsúszotakból, kereskedő és iparos segédckből felemelkedőkből, quietált katonatisztekéből és őrmesterekből”⁴⁸ álló osztály (bár ahogy maga is írta – „e megjelölést csak a rövidség kedvéért fogadja el”)⁴⁹ dekadens jellegű, az elproletárosodás útján megállíthatatlanul halad „a fejlődés során”.⁵⁰ E következtetést éppen létszámuk kimutatható gyarapodásából vonja le: „Fognak a termelő alanyok, ... s szaporodnak az alkalmazottak”,⁵¹ s az e tény által jelzett tőkekoncentráció nem ad esélyt arra, hogy a magántisztviselők önállósuljanak. Mivel munkájuk produktív – a munkás által termelt használati értéket ők alakítják áruvá, tehát társadalmi értéké – az általuk termelt értéktöbbletet pedig ugyanúgy elvonja a tőkés, mint a munkás által termeltet, „bizonyos, hogy a jövő a magántisztviselői kart a proletariátus harcosául fogja köszönteni”,⁵² ... hiszen „a magántisztviselő maga is proletár ... bérmunkás, munkareje épp oly áru, mint a kézimunkás”.⁵³ Fenyő Vilmos csak anyagi jellegű követeléseknek (munkaidő, munkabér) látta értelmét, másféle javítást a magántisztviselők helyzetén nem tudott elképzelni, ezeket is csak a munkásosztállyal együtt küzdve látta elérhetőnek. Érvei közvetlenül is szólnak azokhoz a magántisztviselőkhöz, akik nem „tudnak véglegesen elhelyezkedni vagy belcilleszkedni a tudatos osztálydifferenciálódás folyamatába”,⁵⁴ de akik ugyanakkor „a munkásosztálytól élesen megkülönböztetik magukat és önmegalázásnak tekintik a munkásosztályba való elvegyülést”,⁵⁵ eközben erősen kritizálta azokat a nézeteket, amelyek szerint a „magántisztviselő osztály hivatva van a régi pusztuló középosztály államfenntartó szerepét átvenni”.⁵⁶ A szerző teljesen érzéketlen a magántisztviselői státusz presztízse iránt, noha ter-

⁴⁷ Az első világháború után a magántisztviselő lét szociáldemokrata értelmezése a már itt kialakult keretek között maradt, illetve az infláció és az általános elszegényedés révén újabb empirikus érvekkel egészült ki. Bresztovszky Ede: *A magánalkalmazottak szerepe a termelésben és a társadalomban*; Kertész Miklós: *A gazdasági válság és a magántisztviselők. A Magánalkalmazottak Első Országos Kongresszusa. 1924.*; Fenyő Vilmos: *A középosztályok dinamikája és a magántisztviselők. A Húszadik Század könyvtára. Budapest, 1906.* (a továbbiakban: Fenyő)

⁴⁸ Fenyő 14.

⁴⁹ Fenyő 1.

⁵⁰ Fenyő 8.

⁵¹ Fenyő 6.

⁵² Fenyő 24.

⁵³ Fenyő 13.

⁵⁴ Fenyő 1.

⁵⁵ Fenyő 1.

⁵⁶ Fenyő 1-2. Földes Béla egyetemi tanár 1906 febr. 4. a magántisztviselők nagygyűlésén. Hasonló nézeteket fejtegetett Gelléri Adolf, a Magántisztviselők Országos Szövetségének főtitkára: „A régi középosztály is tűnőfélben van és az új középosztály hatalmas összetevője, a magyar gazdasági élet gerince: a magántisztviselők osztálya. Ennek a nagy osztálynak, a magyar középosztály eme derékhádnak szer-

mészteresen maga is érti azokat a szempontokat, amelyek távol tartják a magántisztviselőket a munkásosztálytól. A fő kérdés a szociáldemokrata szervezkedés szempontjából éppen ez: a magántisztviselők viszonya a proletariátushoz, azaz a munkásoknak már szociáldemokrata befolyás alatt álló részéhez. A magántisztviselők ettől egyelőre távol tartják magukat, mert a munkásságtól általában is alapvetően különállónak és különbnek érzik magukat. Ez az a tény-állás, amit a szöveg megállapít. A szöveg ezért a munkások és magántisztviselők azonos társadalmi helyzetére vonatkozó érveket fejt ki (a bér munkás pozíciója a közös) és az elkülönítő tényezőket, mint egyrészt a másodlagosakat és ideigleneseket, másrészt a téveseket állítja be, amelyek idővel a történelmi folyamatban meg fognak szűnni.⁵⁷

Megállapítható tehát, hogy a korai szociáldemokrata munkákban Magyarországon is a magántisztviselők és a munkásság viszonya volt a probléma. Másként jelennek meg azonban a magántisztviselők a nem a szociáldemokráciához tartozó szerzőknél. Rác Lajos, a debreceni Kereskedelmi és Ipar Kamara titkára *Kereskedelmi szociálpolitika* című vastos könyvében⁵⁸ a kereskedelmi segédek (itt bolti eladók) esetében úgy látta, hogy anyagi helyzetükön, életviszonyaikon javítani kell, de emellett bizonyos presztízsszempontok tekintetében is a bolti eladók helyzetének változtatását kívánta, mert még a „szorosán vett magántisztviselőknek (azaz irodai alkalmazottaknak) is derogál”⁵⁹ szervezeteikbe maguk közé befogadni a kereskedelmi alkalmazottakat. A bolti eladók szemszögéből nem probléma a magántisztviselők viszonya a munkássághoz (ez utóbbi nem is említetik a munkában). Sokkal inkább az, hogy a bolti eladókkal szemben is elkülönítik magukat a magántisztviselők. A két kategória közti különbség eltűnését azonban Rác nem attól reméli, hogy a magántisztviselők proletarizálódnak, hanem attól, hogy a bolti eladók felemelkednek a magántisztviselők szintjére.

Hoffman Dezső alapos statisztikai munkájában⁶⁰ az „új középréteg” felfogás mellett érvel szemben azokkal a nézetekkel, amelyek a munkásosztályhoz tartozónak vélik a magántisztviselőket. Igaz ugyan szerinte, hogy kevesebb védettséget élveznek, mint a köztisztviselők és munkabér jellegű fizetést kapnak, de a fizikai és szellemi munka közötti határ – még ha az bizonytalan is néhol – mégis elválasztja őket a munkásoktól.⁶¹ Művének szinte minden fejezetben felbukkanó – jellegzetesen első világháború utáni – alaptémája az, hogy a „hivatásos magántisztviselők”⁶² kereseti színvonalát, elhelyezkedési lehetőségét lerontják a háborúval munkába állt nők, a háború után B-listázottak, a leszerelt katonatisztek. Hoffman az általa feldolgozott statisztikai adatokat kétféle módon kommentálja: azokat, amelyek kedvezők a presztízsz logikája szerint, kiemeli, mint a magántisztviselők középosztályhoz tartozásának nyilvánvaló bizonyítékait; azokat pedig, amelyek kedvezőtlenek a besorolásra nézve, mint megváltoztatandókat jelöli meg. Az előbbieket közé tartozik a „hivatásos” magántisztviselők

vezkedni kell, hogy lerakhassa a jelen és a jövőndő pilléreit és megszerezze a maga élethivatása nagy és megdönthetetlen erősségeit.” MOSz Évi jelentés 1908. Budapest, 1909. 3.

⁵⁷ Varga Jenő egy cikke másfél évtizeddel későbből mintha a folyamat végéről nézne vissza a magántisztviselők történetére. Megállapítja, hogy a legutóbbi időkig ellentmondás látszott fennállni a „hivataltalnok úr” és a munkás között. Ez a szembenállás hiányzik Angliában és Amerikában, nálunk viszont oka a németes szellem, a militarizmus, amely a tiszt és legénység különbségét a civil életre is kiterjeszti. Objektíve a magántisztviselők is csak bérmunkások, ezt a tényt végre fel is ismerték, csatlakoztak a szociáldemokráciához. Varga Jenő: A tisztviselők szerepe a munkásmozgalomban. In: Szocializmus, 1918. 11. évf. 190-196.

⁵⁸ Dr. Rác Lajos: *Kereskedelmi szociálpolitika*, Budapest, 1913. (a továbbiakban: Rác)

⁵⁹ Rác 266.

⁶⁰ Dr. Hoffman Dezső: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest, 1932. (a továbbiakban: Hoffman)

⁶¹ Hoffman 5-8.

⁶² Hoffman 74.

képzettség, nyelvismerete,⁶³ az utóbbiak közé a lakásviszonyaik. Amit e téren talál, az „szomorú dokumentuma annak, hogy ... [a magántisztviselők] keresete gyakran mennyire elégtelen a tisztviselői álláshoz méltó életstandard biztosítására”.⁶⁴ „Kedvezőtlen arányt” talál a magántisztviselők által foglalkoztatott háztartási alkalmazottak számait tekintve is.⁶⁵ Ezt (40 % nem tart semmiféle háztartási alkalmazottat) azonban megpróbálja magyarázni azzal, hogy a magántisztviselők jelentős része szüleinél él, és így nem tart külön háztartási alkalmazottat. A fizetéseket tekintve viszont nem talál kellemetlen adatokat: a magántisztviselői átlag kereset 1929 februárjában 345,6 pengő. Igaz, a fizetések elég tág határok között mozognak (50 pengőtől 6000 pengőig), és a magántisztviselők 67 %-a 300 pengő alatt keres, s az átlagot e fölül csak a kevés kiugróan magas kereset húzza. De a közalkalmazottak XI. fizetési osztályába tartozók által keresett 135 pengővel és az I. fizetési osztályban keresett 2640 pengővel összehasonlítva itt csak a legalacsonyabb, 100 pengő alatti fizetéseket illetően látott javítani valót.⁶⁶

A magántisztviselők és a kereskedelmi alkalmazottak problémáiban közvetlenül nem érintett, tudományos igényű szerzők közé tartozik Farkas Geiza, aki *Az Úri rend* című munkájában⁶⁷ a sajátos rendi jellegű kategorizálás szempontjait vizsgálva úgy látta, hogy „a társadalmi réteget egy bizonyos fokán az egyéni választástól függ”⁶⁸ az úriemberiség. Azt az egyéni szempontjából mint egy beruházást tekinti, amelynek költségei vagy megtérülnek a nyereségeken vagy sem, még abban az esetben is, ha elismerik úrnak az illetőt.⁶⁹ A katonák, ügyvédek, orvosok, papok elismert urak, de úgy látja, a „kereskedelem küzd még az elismerésért”.⁷⁰ A hivatalnokok viszont (itt nyilvánvalóan a köztisztviselőkre gondol), noha „néhány nemzedékkel ezélt csak íródcákok voltak”,⁷¹ úrrá lettek, s ez olyan életvitelt kényszerít rájuk, amit csak kisebbségük bír anyagilag. A magánhivatalnokokat nem látja az úri rendbe tartozónak, mely „bizonyos válaszfalat emel maga és a nem urak közé”,⁷² legföljebb csak a legmagasabb jövedelmű réteget, mondván a „társadalmi rétegetben” az a pont, ahol már megvan a szabad választás lehetősége, valamivel feljebb van: „A gazdag ipari, kereskedelmi vállalkozók körében békésen megférnek egymás mellett olyanok, a kiket mindenki uraknak ismer el olyanok mellett, a kiket senki sem tekint azoknak”.⁷³

Farkas Geiza munkájában nem társadalmi csoportokban gondolkodott, hanem pályákban, úgy vélte, egy-egy pálya tartozik vagy sem az úri középosztályba. Hasonló megközelítésben látta Buday Dénes is a középosztályt, aki *Magyarország honorációri osztályai* című munkájában⁷⁴ a „régii” középosztály szempontjából írta le a középosztályi csoportokat – s meg sem említette a magántisztviselőket. A középosztályt nálunk szerinte a kevés megfélelő

⁶³ Hoffman 86. „A magántisztviselők a magyar intelligenciának egyik hatalmas pillérét alkotják” – állapította meg iskolai végzettségük adataiból. Hoffman 90.: „nyelvismeretük magas aránya most újból arról tesz bizonyosságot, hogy a legműveltebb társadalmi osztályok egyike tömörül soraikban” – írta nyelvismeretük kapcsán.

⁶⁴ Hoffman 136-170.

⁶⁵ Hoffman 229. „Megállapíthatjuk hát, hogy a magántisztviselők háztartásaiban túlnyomórészt a feleség vállalára és dolgos kezére hárul a háztartási munka ellátása. Ez pedig ugyan csak messze esik attól, amit általában polgári jólétnek nevezünk.”

⁶⁶ Hoffman 221-226.

⁶⁷ Farkas Geiza: *Az Úri rend*. Budapest, 1909. (a továbbiakban: Farkas)

⁶⁸ Farkas 9.

⁶⁹ Farkas Geiza egyenként számba veszi a kereseti lehetőségeket, amelyekből egy úr elcsik, az úrisággal járó plusz kiadásokat és a különféle nyereségeket.

⁷⁰ Farkas 49.

⁷¹ Farkas 51.

⁷² Farkas 21.

⁷³ Farkas 9.

⁷⁴ Buday Dénes: *Magyarország honorációri osztályai*. Budapesti Szemle, 1916. február, 470. szám. (a továbbiakban: Buday)

szintű önálló kereskedő és iparos hiányában a honorátior rétegek alkotják, azok pedig a közszolgálatot teljesítőkből és az intelligens szabadfoglalkozásúakból állnak, bár „középosztály-nak nevezhető színvonalra lépett a zsidóság egy része is”.⁷⁵ E felfogásban a magántisztviselők természetesen nem is jelentek meg mint a középosztályba tartozó vagy ahhoz legalábbis közelítő csoport.

Az első világháború utáni korszak szerzői közé tartozik már Weis István. *A mai magyar társadalom* című könyvében⁷⁶ a középosztályba – amelynek tagjait „képzettségük, munkájuk természete, jövedelmük mennyisége, csetleg kisebb tőkékük” „a tisztán kezük munkájából élők és a felsőbb osztályok”⁷⁷ közé helyezi – a hivatalnokokat is besorolja, azok között pedig a magántisztviselőket is számítja (közalkalmazottak – altisztek + magántisztviselők = 150 000 hivatalnok). Szerinte ez a réteg adja a körülbelül 300 000-es létszámú középosztály felét, amelyre „nézve – sajátos és a szerző által kárhóztatott magyar jelenség – kötelező az úri rendhez tartozás”.⁷⁸ A középosztályhoz tartozók teljes számát – az elvégzett osztályok számán mérve a hovatartozást – a foglalkozásonként ide besorolt emberek számát összcadva kapja meg. A nyolc középiskolai osztályt végzeteket automatikusan a középosztályba sorolja, a legalább négy középiskolát végzeteknél pedig számukból szakmánként megbecsüli, hogy azok közül hány lehet elég művelt vagy rendelkezhet elég nagy jövedelemmel, elég magas beosztással ahhoz, hogy a középosztályba tartozzon. Weis István, aki egy magasabb nemzeti szempontból – tehát nem egy-egy csoport szemszögéből nézi a társadalmat – erős és egységes középosztályt tartana szükségesnek. Ezt keresvén a magántisztviselőket is középosztályi helyzetűnek látja, mert nem „kezük munkájából”, hanem „képzettségükből” élnek, de a felsőbb társadalmi csoportoknál alacsonyabb jövedelemből. A lényeges szempont tehát itt is a munka természete, ez az, ami lefelé elkülöníti a magántisztviselőket. Ugyanakkor különbségeket lát – és az erős és egységes magyar középosztály szempontjából kárhóztatja ezeket – a középosztály különféle részei között. A köz- vagy magánalkalmaztatás, a zsidó származás azok a tényezők, amelyek ebből a szempontból mint elválasztó elemek megjelennek.

Már a harmincas évek tipikus terméke Áfra Nagy Jánosnak, a pályaválasztási tanácsadás magyarországi atyjának cikke, amelyet a köztisztviselő – magántisztviselő szembeállítás jellemz. Összehasonlítása szerint a magántisztviselők (akiket az értelmiség részének tart) életviszonyai, állása bizonytalanabb volta ellenére, kedvezőbbek a köztisztviselőkéknél. A réteg problémáit demográfiai oldalról közelíti meg, s az agglégények, illetve hajadonok, valamint a gyermektelen házaspárok magas arányát a magántisztviselők között erkölcsi szempontból értékeli. Ezt összefüggésbe hozza a zsidóság magas arányával és a magántisztviselőkre jellemző szexuális szabadossággal (külön is említi a Római parti strandcset és csónakházak veszélyességét). A magántisztviselők nagyobb jogi védelmét tartaná szükségesnek, némiképp a köztisztviselők mintájára.⁷⁹ Egy másik cikkében a – nem zsidó – magántisztviselők körében tapasztalható törekvésről írt egy magántisztviselői kamara létrehozására.⁸⁰ Szerinte az első világháború előtti – az egyesülési szabadságra alapozva létrejött – magántisztviselő egyesületek baloldaliak voltak, mostanra (1935) azonban a magántisztviselők egy kisebbségi csoportja kialakult, amelyik tudatosan nem vállal közösséget a munkássággal, s ezek körében észlelhetők a korporatíva törekvések, amelyeket az államnak támogatnia kellene.

Hasonló korporatív igényekkel lépett fel egy másik szerző, Lándori György is két kiadást is megélt könyvecskéjében, noha véleménye bizonyos kérdésekben eltért Áfra Nagytól.⁸¹ Szerinte az első világháború előtt a magántisztviselők egyértelműen a „polgári középosz-

⁷⁵ Buday idézett műve.

⁷⁶ Weis István: *A mai magyar társadalom*. Budapest, 1930. (a továbbiakban: Weis)

⁷⁷ Weis 104-125.

⁷⁸ Weis 104-125.

⁷⁹ Áfra Nagy János: *A magántisztviselők*. Társadalomtudomány, 1935. 1.

⁸⁰ Áfra Nagy János: *A magántisztviselők törekvései*. Társadalomtudomány, 1935. 4.

⁸¹ Lándori György: *A tisztviselő helyzete a magyar magángazdaságban*. Budapest, 1935.

tályba” tartoztak, és támaszai voltak a kapitalista rendnek. A világháború azonban kétségessé tette középosztályhoz tartozásukat. A proletariátushoz közelédtek anyagiakban, amit csak megerősített a nagy válság, amelynek nyomán a munkanélküliség (gyakran bocsátanak el családfenntartókat, hogy a helyükre nőket vagy fiatal kezdőket vegyenek fel alacsonyabb bérrért), az alacsony bérek, a túl hosszú munkaidő sújtja őket. Ezzel egyidejűleg szellemi értelemben is a proletariátushoz közelédnek, egy kisebbség már a munkásosztályhoz tartozónak vallja magát, noha egy még kisebb kisebbség ragaszkodik polgári felfogásához és középosztálybeli hagyományaihoz. A nagy többség pedig érdektelen a kérdésben. Lándori ezt a nagy többséget akarja a „polgári oldalhoz” kötni. Nem szabad szerinte élezni az osztályharcot, a megegyezés útján kell megjavítani a munkásság sorsát épp úgy, mint a magántisztviselőkét. Hogy ez utóbbiak szilárdan a „polgári középosztályhoz” kötődjenek, szükség van a magántisztviselők korporatív megszervezésére. A magántisztviselő kamara szervezetének, jogainak tervezetét, a magántisztviselői állasközvetítésnek kényszeren alapuló rendszerét, a munkajogi szabályozás módosításait Lándori aprólkosan ki is dolgozta.

A magántisztviselők társadalmi helyzetét vizsgálta Boldizsár Iván is egy szociográfiájában.⁸² Szerinte a magántisztviselőkről hamis kép él a társadalomban; bennük magukban is él a tudat, hogy ők „urak”, a munkás is urat lát bennük, a szabadfoglalkozású a havi fixet, a köztisztviselő a politikai függetlenséget és a helyváltoztatás lehetőségét irigyli tőlük. A statisztika, a nyelvhasználat „a jó polgári rétegekhez” számítja őket. A filmekből ismert magántisztviselő a Szent-István körüttől északra lakik, teakonyhás, gőzfűtéses, csőbútorokkal berendezett lakásában, Ausztriába jár síelni, koktélokot iszik és amerikai táncokat táncol. Boldizsár szerint azonban ez egy elenyésző kisebbségre jellemző csak. A magántisztviselők felénc fizetése 100 pengő alatt van, kétharmadának 150 pengő alatt, „vagyis nem kapják meg a munkájuk értékének megfelelő és megélhetésükhöz szükséges fizetést.” Étkezésük szegényes, gyakran ruházkodási gondjaik vannak. Ebből következik – és nem az erkölcsök lazulása –, hogy a magántisztviselő férfiak 36 %-a agglegény, és a magántisztviselőnők 77 %-a hajadon, hogy 10 magántisztviselő házasságra csak 11 gyerek jut. Helyzetüket a fizetetlen túlóra, a munkaadóknak való kiszolgáltatottság (szervezetlenek, és szervezetteket a munkaadók nem szívesen vesznek fel) és a túladóztatottság jellemzi (jövedelmük 40-50 %-a kerül az államhoz a társadalombiztosítási járulékok és az adók révén). Az egyetlen pozitív hangsúlyt kapó clem helyzetük ábrázolásában talán a szokásjogilag létező fizetett szabadság. Helyzetük javításának útját Boldizsár a minimálbér meghatározásában és egy szolgálati pragmatika kidolgozásában látja.

A magántisztviselők a második világháború utáni történetírásban

Sajátos helyzetet foglal el az egyik legjelentősebb, máig ható tudományos igényű munka, amely részletesen foglalkozik a magántisztviselők társadalmi helyzetével. Erdei Ferencnek *A magyar társadalom a két háború között* című tanulmánya a korszak végén, a háború alatt született, de csak a '70-es években került nyilvánosságra, akkor viszont nagy hatást gyakorolt.⁸³ Erdei kissé következtelen a magántisztviselő kategóriához tartozó embereknak a kettős társadalom modelljébe való elhelyezését illetően. Egyrészt ugyanis a polgári középosztályhoz sorolja,⁸⁴ ugyanakkor viszont Az úri középosztály című fejezetben is tárgyalja őket,⁸⁵ amit az sem magyaráz meg kellően, hogy szerinte a nagy válság után az úri középosztály egyes elemi kiterjeszkedtek az ipari és kereskedelmi pályákra is,⁸⁶ mert másutt viszont maga írta, hogy „a 30-as évek nemzeti vállalkozói és magántisztviselői” csak sziget maradtak a polgári

⁸² Boldizsár Iván: A magántisztviselők szociális helyzete. Magyar Szemle, 1938. jan. 330-338.

⁸³ Erdei Ferenc: A magyar társadalom a két világháború között. Valóság, 1976. 4-5. sz. (a továbbiakban: Erdei)

⁸⁴ Erdei 76/5. sz. 50.

⁸⁵ Erdei 76/4. sz. 46.

⁸⁶ Erdei 76/4. sz. 51.

társadalomban.⁸⁷ Felfogása szerint azonban elég egyértelműen a „magántisztviselő zsidó polgári pályának számít”,⁸⁸ amelyre azonban az úri középosztály vonásai – cselédtartás, konzervativizmus, irtózás a fizikai munkától – átmosódtak.

A tízkötetes Magyarország történetének e korra vonatkozó kötetei meglehetősen részletes-séggel tárgyalják a magántisztviselők elhelyezkedését és társadalmi viszonyait.⁸⁹ Az 1848-90 közötti időszakot tárgyaló kötet a középosztály részének tekinti őket és a közzolgálati tisztviselőkkel párhuzamosan tárgyalja helyzetüket és számuk alakulását.⁹⁰ Az 1890-1918 közötti korszakról szóló kötet megkülönböztet státuszt: az objektíve adott munkamegosztásban elfoglalt helyet és pozíciót: az egyéneknek és rétegeknek az eredetük, származásuk, műveltségük, presztízsük által megszabott helyét a társadalomban.⁹¹ E kettő a klasszikus polgári társadalmakban nem, de Magyarországon elváltak és éppen a magántisztviselők esetében a leglátványosabban. Státuszukat tekintve ők a köztisztviselőkkel azonos helyzetben vannak, s ennek megfelelően a középosztályba tartozó alkalmazotti, értelmiségi rétegeként tárgyalta őket a kötet szerzője, de pozíciója tekintetében nagy presztízskülönbséget lát a két réteg között, és úgy véli, társadalmilag sem érintkeztek.⁹² A magyar vagy elmagyarosodott polgár szerinte a formális társadalmi érintkezésekben és az alsóbb néposztályok szemében Ur, de a középosztály belső struktúrájában – hiába van közte és a többi osztályok között éles határvonal – a magántisztviselők kimaradnak az úri társadalomból.⁹³

Ehhez hasonló, de Erdci nézeteit is erősen tükröző munka Berend T. Iván és Ránki György tanulmánya.⁹⁴ (Erdci munkája ekkor még nem jelent meg, de már ismerhették kéziratát.) Elemzésükben a termelőeszközökhöz való viszony mellett a szerzők is a pozíciót, történeti tradíciót, vallási különbségeket veszik kiindulópontul. Magyarországon ők egy polgárosult, kapitalista gazdaságot és egy nem, illetve csak némely szegmenseiben polgárosult társadalmat látnak. A társadalom széles alsó tömegei (zárt hagyományos parasztság, proletariátus, ahova a „nem ipari” proletárokat – cselédek, szolgák stb. – is beszámítják) fellett kettéhasadt közép és felső rétegeket látnak, egy polgári és egy nem polgárosult oldalt. Az utóbbi is tőkés termelési viszonyok között létezik, de társadalmilag nem polgárosult. A polgári oldalhoz – amelyet jelentős részben zsidó vagy zsidó származású emberek alkotnak – tartozik szerintük a magántisztviselőknek a két háború között létszámban erősen gyarapodó rétege is.

Más megközelítést alkalmaz *Budapest történetének* e korszakkal foglalkozó kötete.⁹⁵ A maga korszakára ez is a magánhivatalnokok számának jelentős növekedését mutatja ki, amit a tőkés gazdaság igényeivel magyaráz, de a réteget hivatalnokság címszó alatt az állami, törvényhatósági hivatalnokokkal együtt tárgyalja, ugyanakkor pedig kettő is osztja a kispolgárság és a polgárság-középpolgárság kategóriái között, amelyeket a jövedelem nagyságával különít el egymástól (a magántisztviselők tehát itt egészen más csoportokkal kerülnek egy kategóriába). Nagyobbik részük a kispolgár fogalma alá kerül. Ezt pedig sajnálatosnak, a polgárosodás megrekedésének látja a szerző, csak úgy, mint az önállókhöz mérten túl magas

⁸⁷ Erdci 76/5. sz. 43.

⁸⁸ Erdci 76/5. sz. 43.

⁸⁹ Magyarország története 1848-1890, Budapest, 1979., illetve Magyarország története 1890-1918. Budapest, 1978.

⁹⁰ Mo. tört. 1848-90 2. köt. 1148. A vonatkozó részt Katus László írta.

⁹¹ Mo. tört. 1890-1918 1. köt. 426. A vonatkozó részeket Hanák Péter írta. Terminológiájában Bourdicu hatása ismerhető fel. (a továbbiakban: Hanák)

⁹² Hanák 452.

⁹³ Hanák 459.

⁹⁴ Berend T. Iván – Ránki György: A magyar társadalom a két világháború között. Új írás, 1973. október.

⁹⁵ Budapest története IV. köt. Szerkesztette: Vörös Károly. Budapest, 1980. A vonatkozó részeket Vörös Károly írta.

(1900 körül 40-42 %) alkalmazotti arányt a polgárság anyagi nivóján élők között. Szerinte ez a polgári fejlődés eltorzulásáról, a független polgárság gyengeségéről tanúskodik. Ez a gondolat megtalálható a Budapest történetének következő kötetében is,⁹⁶ annyiival árnyaltabban azonban, hogy az alkalmazottak arányának növekedését itt a szerző – Lackó Miklós – modernizációs jelenségnek tartja, amely csak a specifikus magyar viszonyok között, egy „különlegesen retrográd” állammal szemben válik torzulássá. E kötet a Tisztviselők, értelmiség című fejezetben tárgyalja a magántisztviselőket a körülbelül hasonló létszámú köztisztviselők mellé helyezve őket. Más megközelítést alkalmaz Mazsu János.⁹⁷ Tanulmányában a magántisztviselők az értelmiség egy kategóriáját alkotják. Közéjük azonban a posta, a közlekedés (elsősorban MÁV), a mezőgazdaság és erdészet tisztviselőit is odasorolja, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban dolgozókat azonban nem. E szerző azonban kimondottan is analitikus kategóriákkal dolgozik elemzése során, tehát vizsgálati szempontjai szerint csoportosítja a különböző korabeli társadalmi csoportokhoz tartozó egyéneket.

Gyáni Gábornak a Horthy-kor társadalomtörténetéről írt összefoglaló munkája a 20. század első felének magyar társadalmára vonatkozó korábbi diskurzustól való elszakadást célozza. Gyáni a magántisztviselőket A polgári középosztály című fejezetben tárgyalja, ezt A tisztviselő középosztály és Az értelmiségi középosztály című fejezetek fogják közre. A piac mint a megélhetés forrása az, ami elkülöníti a polgári középosztályt az állami hivatalnokoktól és a szabadpályás egyetemi végzettséghez kötött foglalkozásoktól, illetve a művészek, újságírók, valamint papok csoportjától, akik együtt az értelmiséget alkotják. A piachoz kötődő önálló, középosztályi helyzetű – tehát nem nagyon gazdag – csoportok (kereskedők, iparosok) tárgyalása után kerít sort a magántisztviselők bemutatására.⁹⁸ Véleménye szerint a magántisztviselők körében folytonos a törekvés arra, hogy maguknak „tisztviselői, vagyis középosztályi státust” biztosítsanak, aminek „előfeltétele volt, hogy a magántisztviselő munka ne minősüljön többé bérmunkának.” E törekvést azonban nem koronázta siker, mert a magántisztviselők negyede, legfeljebb harmada számíthatott az iskolai census alapján a középosztály soraiba. Megállapítása szerint a magántisztviselők túlnyomó része sem fizetése, sem életformája, sem pedig öntudata szerint nem tartozott a középosztályba. E tények konstatálása után Gyáni a kettős társadalom problematikát szem előtt tartva a zsidóság arányát vizsgálja a magántisztviselők között, kimutatva, hogy a gyáriparban arányuk alacsonyabb, mint a kereskedelemben vagy a pénzügyi szektorban, s a 30-as években még további eltolódás figyelhető meg a keresztények javára a gyáripar körében.

Összegzés

Hogyan problematizálódott tehát a magántisztviselők szerepe a magyar társadalomban a második világháború előtt? A kortársak úgy látták, helyzetüket egyrészt alkalmazotti mivoltuk, másrészt munkájuk nem fizikai természete határozta meg. Ez utóbbi szempont érvényét csak a szociáldemokrata szempontú munkák vonták kétségbe, annál jobban hangsúlyozva viszont az előbbi, mégpedig egy sajátos értelmezésben (bérmunkás). További elkülönítő szempont volt az alkalmazó kiléte, vagyis az a tény, hogy a magántisztviselők nem valamely közület szolgálatában álltak. Az összes munkákat átjárják bizonyos eléggé körvonalazatlan presztízsszempontok (jobb híján alkalmazva ezt a kifejezést), a szociáldemokrata munkában is jelen vannak ezek, csak éppen itt érvényüket tagadják. A magántisztviselők társadalmi hovatartozása a munkásság és maguknak a magántisztviselőknek a szempontjából probléma. Míg a század kezdetén a szociáldemokrata szempontú munkák vetik fel a magántisztviselő

⁹⁶ Budapest története V. köt. Szerkesztette: Horváth Miklós. Budapest, 1980.

⁹⁷ Mazsu János: A magyarországi tisztviselő-értelmiségi réteg társadalmi szerkezetének folyamata a Dualizmus időszakában. Történelmi Szemle, 1987-88. 1. sz.

⁹⁸ Gyáni Gábor – Kövér György: Magyarország társadalomtörténete. Budapest, 1998. 239-241.

versus munkás viszony kérdését – meglehetősen bizonytalansággal a javasolt megoldások tekintetében –, úgy tűnik, az első világháború utánra e témában a szociáldemokrata szerzők egyezsége tudtak jutni, és ezután a téma háttérbe szorult. Ugyanakkor előtérbe került a magántisztviselők és a középosztály más részei közti viszony problémája. Az egész társadalmat leíró tanulmányokban az első világháború idején még nem jelenik meg a magántisztviselő csoport mint olyan, és e szövegek logikája szerint nem is tartozhatna a középosztályba. Az 1930 körüli munkák viszont a magyar társadalom csoportjainak számbavételekor már a magántisztviselők társadalmi csoportját is tárgyalják és középosztálybeli helyzetűnek ábrázolják. Az első világháború után tehát e tekintetben végbement egy változás. Már ekkor fölbukkan azonban, hogy a középosztálynak a magántisztviselők, illetve tőkés vállalkozók által alkotott csoportja nem azonos jellegű a középosztály többi részével. A második világháború idejére e különbözőség Erdi munkájában már éles – és nem csak a középosztályra kiterjedő – szembenállásként jelenik meg egy polgárosult (jórészt zsidó vagy zsidó származású, a rendi társadalom „követlenebb elemeiből” rekrutálódó) polgári és egy polgárosulatlan „úri” oldal között. Ezzel egyidejűleg kerül előtérbe a magántisztviselők jogi helyzetének kérdése, illetve igényként a korporatvista törekvések.

Osszegzve az állapítható tehát meg, hogy a század első évtizedeiben Magyarországon is a német irodalmat jellemző kérdéseket vitattak a magántisztviselőkkel kapcsolatban, az első világháború után viszont a magántisztviselő–munkás különbség témája háttérbe szorult – nem épült ki egy ezt taglaló, a munkamegosztásra, bürokratizálódásra vonatkozó tudományos kutatási terület sem –, helyét pedig a középosztálybeli problematika vette át. E folyamat mögött nyilvánvalóan a középosztály huszadik század első felében zajló átstrukturálódása húzódik meg. Az 1930-as években a magántisztviselő kérdések már az egység, kulturálisan és életmódjában integrálódott középosztály hiányáról mint nemzeti problémáról szóló diskurzusnak alárendelten jelennek meg.⁹⁹ A második világháború után e problematika folytatódik, ezen belül pedig különösen a polgári és rendi mentalitású elemek szembeállítására kapta a legnagyobb figyelmet. Emellett megjelentek olyan értelmezések is, amelyek – a történészek által végső soron a társadalmi munkamegosztás elvont elképzelése alapján konstruált fogalmakban – a magántisztviselőket az értelmiségben, illetve hivatalnokságban helyezte el (mellőzve így a különféle társadalmi megosztottságokat figyelembe vevő leírások megállapításait).

Ami a magyar és a német irodalmat összevetve első pillantásra is feltűnő, az az utóbbi gazdagsága. A német szakirodalomban épp úgy található több, a munkamegosztást az üzemekben vizsgáló és egymással is vitatkozó tanulmány – ilyenek Magyarországon hiányoznak –, mint más típusú, az előbbiekkal vitatkozó vizsgálatok. De gazdagabb a német irodalom a vizsgálati szempontok tekintetében is. Magyarországon nem merült fel, hogy magának a kategóriának a létezése kutatások témája lehetne.¹⁰⁰ Senki sem vizsgálta a kormányzat szerepét, társadalmi-politikai céljait a magántisztviselő kategória intézményeinek létrehozásával kapcsolatban.¹⁰¹ Nem került szóba, hogy milyen szerepe lehetett a köztisztviselői státusznak mint modellnek a magántisztviselő önállóság kiépülésében. A magántisztviselő–munkás viszony sem vált problémává a magyar szakirodalomban.¹⁰² Ugyanígy nem vetődött fel, hogy

⁹⁹ Tóth Zoltán: „A magyar középosztály megteremtése”. Századvég, 1997. Tél.; Gyáni Gábor: Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében. Századvég, 1997. Tél.

¹⁰⁰ Egyedül Varga Jenő néhány mondata mutatott rá – Angliával és az U. S. A-val való összehasonlításban a magántisztviselő–munkás különbségtétel porosz és rendies tartalmára.

¹⁰¹ Németországban, mint láttuk, kezdetben a kormánynak az erősödő szociáldemokráciát ellensúlyozni akaró szándékaival magyarázták a magántisztviselő réteg kialakulását, majd más szerzők ezt inkább vitatták.

¹⁰² Vörös Károly egyetlen mondatát leszámítva. Budapest története. IV. köt. 434. Itt a szerző a polgári fejlődés megrekedésének jelét látja a magántisztviselőknek az „őket a munkásságról elválasztó korlát iránt tanúsított tiszteletében”.

rendies magatartásmintáknak, polgárosodás előtti tradícióknak is szerepe lehetett a magántisztviselő réteg kialakulásában. A magántisztviselők a leginkább elterjedt felfogás szerint a társadalom polgári oldalához tartoztak, ahol rendi elemeket senkinek sem jutott eszébe keresni. Ezen túlmenően politikai hajlamaik sem nagyon kerültek vizsgálat alá.

Mindenz azonban nem csak azt jelenti, hogy Németországban kiterjedtebb és módszereiből a történeti kutatás. Elsősorban arról van szó, hogy a két országban más összefüggésekben problematizálódott a magántisztviselők társadalmi csoportja mint a tudományos kutatás tárgya. Németországban is, Magyarországon is a század első felében született magántisztviselő-irodalom problémafelvetési hagyományozódtak – át- és újrafogalmazódva, illetve bizonyos szelektivitással – tovább az újabb történeti szakirodalomban is. Németországban hiányzik a köztisztviselőkkel és a középosztály többi, esetleg hagyományosabb rétegeivel való viszony problematikája, helyette a magántisztviselők és munkások viszonyának kérdése uralja az irodalmat, mégpedig egyfajta szociáldemokrata, illetve azzal vitatkozó szempontból.

A magyar szakirodalom tartózkodását a magántisztviselő-kérdések tárgyalásától 1945 után magyarázhatja, hogy a réteg – ellentétben Németországgal, ahol ma is létezik – megszűnt. Marad azonban a kérdés, hogy a magántisztviselőkkel mégis foglalkozó munkák miért teljesen más kontextusban, más kérdésfelvetésként közelítik meg a szóban forgó réteget. Világos, hogy Németországban a kiterjedt irodalom annak következménye, hogy az erős szociáldemokrácia, illetve általában a baloldal számára problémát jelentettek a magántisztviselők a maguk társadalmi és politikai álláspontjával. De miért nem volt ez így Magyarországon is? A szociáldemokrácia volt túl gyenge, vagy valamiért a magántisztviselők nem okoztak gondot számára? Magyarországon ezzel szemben specifikum a középosztály kettéosztottsága, ami Németországban hiányzik.

A magántisztviselőkre vonatkozó magyar és német irodalmat áttekintve a következő kérdések vetődnek fel: Miért hiányzott az első világháború előtt és miért jelent meg azután a magántisztviselők rétege a magyar társadalom leírásaiban? Miért vált ezzel egyidejűleg témává a magántisztviselők jogviszonyainak szabályozása? Miért szűnik meg jelentős témaként a 20-as évekre az a kérdés, hogy munkás-e a magántisztviselő, illetve, hogy mi a viszony a munkások és a magántisztviselők között? Hogyan viszonyult a szociáldemokrácia a magántisztviselőkhöz Magyarországon és viszont, szemben álltak-e élesen a magántisztviselők a munkásmozgalommal, illetve a munkássággal? Hogyan változott később ez a viszony? Miért jelent meg a magántisztviselők és a középosztály más részei közti viszony problémaként az 1920-as évek után? Más oldalról viszont kérdésként merülhet fel: milyen szerepe volt a magántisztviselő szervezeteknek, illetve a kormánynak Magyarországon a magántisztviselő intézmények létrehozásában? Milyen célok vezették ez utóbbit a magántisztviselőkkel kapcsolatos intézkedéseiben? Milyen természetű a magántisztviselők munkásságtól való elkülönülése? A magántisztviselők, ahogyan Erdei nyomán általában véli a magyar szakirodalom, a rendies vonásoktól mentes polgári oldalához tartoztak a magyar társadalomnak? Ha igen, akkor milyen magyarázat helyettesítheti Magyarországon vonatkozásában a német irodalomban a magántisztviselők létezésére magyarázatul szolgáló rendies vonásokat? (Hiszen a német szakirodalom szerint a rendies mentalitás, magatartási minták tették lehetővé, hogy a magántisztviselőket ideológiailag, valamint szociálpolitikailag integrálják a munkásság fölé, illetve vele szemben). Ha nem, mennyiben és hogyan rendies a magántisztviselő öntudat és réteg? Milyen szerepe volt a magántisztviselő réteg létezésében a köztisztviselői állás mintájának, a magántisztviselő egyesületeknek? Ezekre a kérdésekre kell keresnünk a válaszokat.

BÓDY, ZSOMBOR

*Private clerks in contemporary and historical discourse in Germany
and Hungary in the twentieth century*

The paper surveys German and Hungarian works on the clerks of private offices [*Privatbeamten*]. Surveying the German sociological and sociographical literature in the first half of the twentieth century, the paper introduces the problematic issues concerning the social group in question. This is followed by an overview of the German sociohistorical literature after World War II. The history of *Privatbeamten* has been emphasized as one of the elements in the discussions on the special way of German social development, treated by extensive literature. The second part of the paper discusses the literature on the significantly smaller group of Hungarian private clerks, first the contemporary works before World War II, then the historical literature since the war. A comparison of German and Hungarian works generates questions on the picture of Hungarian society in the first half of the twentieth century, closely associated with the work of Ferenc Erdei. While the descriptive tradition on Hungarian society regards private clerks as belonging to the bourgeoisie part of society and free from feudal legacy, the German literature discusses the „*vorbürgerliche*”, „*vor-kapitalische*” nature of this group and the role of feudal behavioural patterns. The paper, which is a chapter from a PhD dissertation in progress, discusses the possible questions resulting from the different contents of the discourses.

POGÁNY ÁGNES

Válságok és választások

Pénzügyi politika Magyarországon és Ausztriában, 1931-1936*

„Hihető-e, hogy a jelen időkben szakértők ilyen káros tanácsokat adjanak? Ez azt jelentené, hogy nemcsak elmulasztottunk bármit is tanulni az elmúlt tíz év alatt, hanem még azt is elfelejtettük, amit előzőleg tanultunk.”¹

A gazdaságtörténeti szakirodalomban Magyarországot rendszerint a kelet- és délkelet-európai országokkal szokták összehasonlítani, sokkal ritkább az Ausztriával való párba állítás,² pedig a két ország két világháború közötti pénzügyi története már az első pillantásra szembevetendő párhuzamosságokat mutat. Mindkét ország az egykori Habsburg Monarchia közös pénz- és tőkepiacából szakadt ki, ezért az örökölt pénzügyi intézményrendszernek és üzleti szokásoknak sok közös vonása volt. Az I. világháborút követő békeszerződések alapján kialakított kisállamok létük első éveiben súlyos hiperinfláción mentek át, melyet a Népszövetség segítségével végrehajtott pénzügyi stabilizáció zárt le. A pénzügyi rekonstrukció közös eleme volt a Nemzetek Szövetsége által megszervezett külföldi kölcsön és a felhasználásának, valamint a stabilizációs politika szigorú végrehajtásának ellenőrzésére a helyszínre küldött ellenőrök jelenléte.³ A stabilizáció alapelvei mindkét országban azonosak voltak: a költségvetés egyensúlyának helyreállítása, a fedezetlen pénzkibocsátás megszüntetése, valamint a kormánytól független, aranykészlettel rendelkező jegybank felállítása volt a legfontosabb feladat. A stabilizáció folyamán hozták létre az Osztrák Nemzeti Bankot (1923) és a Magyar Nemzeti Bankot (1924), melyeknek legfőbb feladata egy újabb infláció megakadályozása lett. A két jegybank nemcsak azért tekinthető rokon intézménynek, mert gyakorlatilag azonos volt az alapszabályzatuk, de a mentalitás és a gyakorlat terén is számos hasonlóság mutatkozott. Mindkét Nemzeti Bank az egykori Monarchia közös jegybankjának, az Osztrák-Magyar Banknak a felszámolása nyomán alakult meg, megörökölve annak nemcsak épületeit, hanem személyzetét, tradícióit és gondolkodásmódját is. A Magyar Nemzeti Bank el-

* Ez a tanulmány az OSI/HESP Research Support Scheme 1163/1997 számú ösztöndíjának és a Lisc-Meitner Ösztöndíj támogatásával jött létre – a szerző ezúton mond értük köszönetet.

¹ Foreign Exchange Restrictions. F. A. von Hayek nyílt levele az Economist 1932. november 4-i számában, idézi: Éber Antal: Deviza-gazdálkodás. Közgazdasági Szemle, LVI. évfolyam, 1932. 509. (a továbbiakban: Éber)

² Berend T. Iván – Ránki György: Közép-Kelet-Európa gazdasági fejlődése a 19-20. században. Budapest, 1976.; The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vols. I and II. Eds. Kaser, M. C. – Radice, E. A. Oxford, 1985-1986. Az egyetlen általam ismert munka, amely Ausztria és Magyarország összehasonlításával foglalkozik: Nötel, Rudolf: Money, Banking and Industry in Interwar Austria and Hungary. Journal of European Economic History, vol. 13. 1984. No. 2. 137-202.

³ Ausztria és Magyarország húszas évekbeli pénzügyi politikájáról lásd: Pogány Ágnes: Párhuzamos történetek. Az osztrák és a magyar pénzügyi politika a két világháború között. In: Ötven éves a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem. II. kötet, Budapest, 1998. 1214-1228.; a stabilizációról lásd: Péteri György: „Tying up a Loose End”. British Foreign Economic Strategy in 1924: The Hungarian Stabilization. In: Péteri György: Revolutionary Twenties. Essays on International Monetary and Financial Relations After World War I. Trondheim Studies in History. No. 9. Trondheim, 1995. 172.; Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanalási mű”. Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról. Századok, 119. évfolyam, 1985. 1. szám, 132.

nőke az a Popovics Sándor lett, aki egykor a közös jegybank kormányzója volt, és aki személyében haláláig megtestesítette az Osztrák-Magyar Bank szellemiségét.

A pénzügyi stabilizáció az újonnan létrehozott jegybankok legfőbb feladatává a pénz értékének állandósága felett való őrködést tette. A húszas évek második felében a gazdasági növekedés mindkét országban kiegyensúlyozott költségvetés és értékálló, aranyparitáson tartott nemzeti valuta mellett valósult meg. A pénzügyi stabilitás azonban csak néhány évig tartott, 1930-ra mindkét államháztartás ismét deficitessé lett, a központi bankok pedig elvesztették devizakészleteiket és a fizetéseképtelenség határára sodródtak.

A pénzügyi válság

A magyar gazdaság növekedése a húszas évek második felében a folyó fizetési mérleg állandósuló passzívuma mellett jött létre, ami évről évre növekvő külföldi kölcsönfelvételt tett szükségessé. A magyar valuta stabilitását a tőkeimport biztosította ezekben az években. Az 1927-28-ban tetőző eladósodási folyamat hátterében a magyar gazdaság egyensúlyhiánya, az exportágazatok alacsony teljesítőképessége, a kereskedelmi mérleg passzivitása és a növekvő adósságszolgálati terhek álltak.⁴ 1931-ben egyedül a hiteltörlesztés és kamatfizetés évi 300 millió pengőt tett ki, miközben a kereskedelmi mérleg mindössze 14,1 millió pengős aktívumot eredményezett. A magyar gazdaság súlyos külső egyensúlyhiánya a tőkeimport megakadása következtében az évtized végére válságjelenségekhez vezetett. 1931 első felében a kiviteli nehézségek kereskedelmi passzívumot idéztek elő, újabb külföldi kölcsönt viszont mindössze 30-35 milliót lehetett felvenni. A Magyar Nemzeti Bank kénytelen volt aranykészletéből áldozni. 1931. január 1-jétől április végéig az aranycladások következtében közel egy harmadával csökkent a jegybank nemesfém készlete. Ekkor következett be a bécsi Credit-Anstalt (CA) bukása, aminek következtében a nemzetközi pénzpiacon válság-várakozások uralkodtak el. Megkezdődött a külföldi tőke Magyarországról való kivonulása és a külföldön elhelyezett magyar címletek hazaözönlése. Mindezek a jelenségek a hazai pénzpiacon is erős nyugtalanságot és nagy devizakeresletet váltottak ki. A gazdasági helyzetet súlyosbította az újabb mezőgazdasági árzuhanás. A drámai mértékű csercarány-romlás a magyar exportot nehéz helyzetbe hozta, az 1931-ben lebonyolított magyar export 1928-as árakon számolva 169 millió pengővel lett volna nagyobb értékű. Ezek az események május 1-jétől június közepéig újabb 200 millió pengővel csökkentették az MNB érc- és devizataralékait. A hiány áthidalására a bank a Nemzetközi Fizetések Bankjától (BIS) 21 millió dollárt és 1 millió fontot, a Reichsbanktól 5 millió dollárt vett fel a likviditási pozíciók tartása érdekében. A hatalmas pénzügyi áldozat azonban hiábavalónak bizonyult. A német bankzárlatot követően a magyar kormány is kényszerintézkedéseket léptetett életbe, háromnapos bankzárlatot rendelt el, korlátozta a betétek kivételét, és aranypengő rendeletet hozott az infláció veszélye ellen. Alig hat évi szabad devizagazdaság után újra a kötött devizarendszerre tért át az ország, s az év végén fel kellett függeszteni a külföldi hitelek törlesztését is.

Ausztriában a belső pénzügyi rendszer instabilitása volt a válság legfontosabb tényezője. Az osztrák pénzpiaci helyzetét a húszas évek második felében nagyfokú instabilitás jellemezte. Az infláció következtében az osztrák pénzintézetek 1925-re elvesztették alaptőkéjük 77,5 – 84,6 százalékát, a húszas évek második felében likviditási rátájuk folyamatosan romlott. Az 1924. évi, a bécsi bankpiacra végzetes hatásának bizonyult frankellenes spekulációt követően több jelentősebb banknak is fel kellett számolnia tevékenységét.⁵ 1929-ben pedig az egyik

⁴ Péteri György: Nemzetközi likviditás és nemzetgazdasági szempont a magyar monetáris politikában 1924-1931 között. Közgazdasági Szemle, XXVII. évfolyam, 1980. 10. szám, 1206-1207.

⁵ Schubert, Aurel: The Credit-Anstalt Crisis of 1931. Cambridge, 1991. (a továbbiakban: Schubert 1991.) 33.; Enderle-Burcel, Gertrude: The Failure of Crisis Management: Banking Laws in Interwar Austria. In: Universal Banking in the Twentieth Century. Finance, Industry and State in North and Central Europe. Eds. Teichova, A. – Gourvish, T. – Pogány, Á. Aldershot, 1994. (a továbbiakban:

legpatinásabb bécsi nagybank, az egykor a Habsburg család vagyonát kezelő Boden-Credit-anstalt került likviditási nehézségekbe. Az utólagos vizsgálat kimutatta, hogy a nehézségek nem voltak új keletűek, a bank már évek óta tartalékaiból fizetett osztalékot a veszteségek eltitkolása érdekében. A pénzügyi kormányzat és a jegybank vezetése a Credit-Anstalttal való fuzionálásban kereste a megoldást.⁶ Az osztrák bankkrízisek közül a legsúlyosabb következményekkel azonban éppen e banknak – teljes nevén Oesterreichische Credit-Anstalt für Handel und Gewerbe – bukása járt. A bank 1931. május 8-án közölte a jegybank vezetőivel, hogy mérlege 140 millió schillinges veszteséget mutat, ami alaptőkéjének 85 százalékával volt egyenlő. Utólag derült fény arra, hogy a CA mérlegei már a húszas évek második felében is „kozmetikázottak” voltak, 1927-re alaptőkéjének felét elveszítette.⁷ A bukást tehát nem lehet egyszerűen a világgazdasági válsággal vagy a francia külpolitika mesterkedésével magyarázni. A bank működésében rejlő okok vezettek a súlyos veszteségekhez, amelyek végül messze meghaladták az első közleményben bejelentett 140 milliót, a közel 1 milliárd schillingre tehető veszteség a bank teljes mérlegfőösszegének felével volt egyenlő.

A bécsi bankpiac a 19. század második felétől fokozatosan a Monarchia pénzügyi központjává alakult. 1918 után a nagybankok arra számítottak, hogy a politikai változások ellenére is megőrizhetik korábbi szerepüket a szomszédos országokban. Fenntartották, sőt növelték korábbi apparátusukat, tovább finanszírozták a határon túla került partnervállalataik jó részét is, bár ezek az ügyletek sokszor veszteségeseknek bizonyultak.⁸ A nehézségeket súlyosbította, hogy az osztrák pénzintézetek külföldi, főként rövidlejáratú kölcsönökkel refinanszírozták hiteleiket. Stiefel szerint a bankszódók sorozatában fontos tényező volt az is, hogy a bécsi nagybankok nem alakították át szervezeti felépítésüket és vezetési módszereiket az új adottságoknak megfelelően, ami nehezítette a gyors reagálást, a rossz, kockázatos üzleti kapcsolatok idejében való megszüntetését.⁹

A CA összeomlása általános bizalmi válságot okozott Ausztriában. A kialakult pánik pedig olyan ördögi kör kialakulásához vezetett, melynek végeredménye egy súlyos pénzügyi krízis lett. Bár a kormány és a jegybank mindent elkövetett, hogy megnyugtassa a lakosságot, lépéseivel inkább a pánik fokozódását idézte elő. Miközben a hivatalos megnyilatkozások a pénzügyi politika változatlanágát, a valuta értékének minden áron való megőrzését ígérték, a kormányzat intézkedései szították a lakosság inflációs félelmeit, melyek az 1919-1922 közötti traumatikus időszakból táplálkoztak. A félelmeket fokozta, hogy a májusi krízist követően gyors növekedésnek indult a pénzforgalom. Míg a hiperinfláció utolsó szakaszában, 1922 nyarán, heti 18%-kal nőtt a pénztömeg (bankjegy + számlapénz), addig 1931 májusának második felében heti 19,4%-kal.¹⁰ Aggodalomra adott okot az államháztartás helyzete is, hiszen 1931-re a CA veszteségeire adott garancia nélkül is 150 millió hiány szerepelt a költségvetésben. A jegybank-politika is változást mutatott, hiszen a központi bank – megsértve az alapszabályzatát – nagy összegekben számított le nem áruforgalomból származó fináncváltókat a CA és más pénzintézetek életben tartása érdekében. 1930-ban 65%

Teichova – Gourvish – Pogány) 118.; Bachinger, Karl – Matis, Herbert: Der österreichische Schilling. Geschichte einer Währung. Graz – Wien – Köln, 1974. (a továbbiakban: Bachinger – Matis) 97-99.

⁶ Kernbauer, Hans: Währungspolitik in der Zwischenkriegszeit. Geschichte der Oesterreichischen Nationalbank von 1923 bis 1938. Wien, 1991. (a továbbiakban: Kernbauer 1991.) 278-280.; Stiefel, Dieter: Die grosse Krise in einem kleinen Land. Österreichische Finanz- und Wirtschaftspolitik 1929-1938. Wien – Köln – Graz, 1988. (a továbbiakban: Stiefel 1988.)

⁷ Kernbauer 1991. 293.

⁸ Schubert 1991. 36-38.

⁹ Stiefel, Dieter: „For better, for worse...” The Credit-Anstalt and its customers in 1931. In: Teichova – Gourvish – Pogány 180-188.; Schubert 1991. 31-48.

¹⁰ Schubert, Aurel: The Causes of the Austrian Currency Crisis of 1931. In: The Economic Development of Austria since 1870. Ed. Matis, H. Aldershot, 1994. 489-490. (a továbbiakban: Schubert 1995.)

volt az áruváltók aránya a váltótárcában, 1931-ben 17%-ra csökkent részescdésük.¹¹ Mindcsek olyan jelzések voltak, amelyek a lakosság számára kérdésessé tették a pénzügyi politika változatlanóságáról szóló nyilatkozatok megbízhatóságát, és racionális magatartásként tüntették fel a tömeges betétkivonást, a schilling külföldi valutára való konvertálását, ami azonban végső soron a pánik növekedéséhez és a válság elmélyüléséhez vezetett.

A bankok helyzete Magyarországon sem volt sokkal stabilabb, mint Ausztriában. Az infláció súlyos veszteségeket okozott a bankok betétállományában. Az 1925. január elsején megállapított aranymérlegek szerint a budapesti bankok háború előtti saját tőkájük 70-90 százalékát elveszítették, a vidéki pénzintézetek pedig még ennél is nagyobb arányú veszteségeket szenvedtek az inflációs években.¹² A magyarországi bankok ugyanakkor – ellentétben a bécsi intézetekkel – már a húszas években rákényszerültek arra, hogy megváljanak az elcsatolt területeken maradt fiók- és affiliált intézetek, vállalataik túlnyomó részétől.¹³

1931 májusában a bécsi események hatására felerősödött a külföldi rövidlejáratú hitelek visszahívása Magyarországról. Bár a Credit-Anstalt már nem játszott lényeges szerepet 1918 után a magyar gazdaságban, a bécsi nagybank összeomlása pánikjelenségeket idézett elő Budapesten is. A devizaigények fedezése, illetve a betétfelmondások miatt a kereskedelmi bankok nagy keresletet támasztottak az MNB-vel szemben.¹⁴ A bizalomvesztés nem csillapult még júliusban sem, nagy összegben vontak vissza külföldi rövidlejáratú kihelyezéseket, folytatódott a betétkivonás. A jegybank érc- és devizakészlete az év eleje óta 80 millió pengővel csökkent, május 11-e után rohamossá vált az apadás. 1931. június 15-ig, öt hét alatt, 100 millió pengővel volt nagyobb a devizakereslet a devizabeszállításnál. A helyzeten átmenetileg a Reichsbank 5 millió dolláros májusi kölcsöne, majd a BIS szintén 5 millió dolláros hitele segítette június elején.¹⁵ A váltótárca májustól júliusig, mindössze két hónap alatt, 51%-kal, a pénztömeg (bankjegy + számlapénz) pedig ugyancsak idő alatt 31%-kal nőtt. A váltótárca összetétel is jelentősen romlott, megnőtt a fináncváltók aránya.¹⁶ 1931 májusában megrendült a bizalom a Magyar Általános Hitelbank iránt is. Májustól október végéig összesen 102 millió pengőt vontak ki a bankból, amit a Hitelbank csak az MNB végső hitelezői közreműködésével tudott fedezni.¹⁷ A Hitelbank likviditási problémáit nem csak az ellene megindított *run* idézte elő. Komoly gondot okozott az a nagy összegű követelés is, amellyel a kormány, az állami tulajdonban levő vállalatok és a törvényhatóságok tartoztak a banknak, s amely 1932 nyarán már 140 millió pengőre rúgott. A MÁV önmagában 41 millió pengővel tartozott.¹⁸ A bank állammal szembeni követelési az 1931/32. évi állami közigazgatási bevételeknek 17%-át tették ki. A Hitelbank az általa nyújtott hitelek 61 százalékát külföldön felvett, részben rövid lejáratú kölcsönökkel refinanszírozta, ami a bank helyzetét különösen labilissá tette. A fizetéseképtelenség szélén álló államháztartás rövidlejáratú külföldi kincstárjegy-kibocsátással próbált forrásokhoz jutni, hogy a bankok és az ipar követeléseit részben ki-

¹¹ Stiefel 1988. 303-304.

¹² Szádeczky-Kardoss Tibor: A magyarországi pénzintézetek fejlődése. Budapest, 1923. 87-88.

¹³ Tomka Béla: A magyarországi pénzintézetek rövid története (1836-1947). Budapest, 1996. (a továbbiakban: Tomka) 70.

¹⁴ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1931. május 27.

¹⁵ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1931. június 24.

¹⁶ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1931. november 25.

¹⁷ Ferber Katalin: Lépéshátrányban: a magyar kormány kölcsönszerzési kísérlete 1930-1931-ben. Gazdaság, XXII. évfolyam, 1988. 1. szám, 102.

¹⁸ A Scitovsky Tibor vezérigazgató által Korányi Frigyes pénzügyminiszternek átadott feljegyzés szerint a 139,3 millió pengős összeg nem tartalmazza a Hitelbank további 29 milliós követelését. Lásd: MOL K 269. 370. tétel.; Auswärtiges Amt, Archiv der Republik, Bécs (a továbbiakban: AA/AdR) Gesandtschafts- und Konsulatarchiv, Gesandtschaft Budapest, Kt. 1. Calice követ levele. Zl. 30/Pol. 1931. július 15.

egyenlítő, azok likviditási helyzetén javíthatson. Az öt millió font sterlingről szóló kölcsön-szerződés aláírására 1931. augusztus 14-én került sor.¹⁹

A külföldi tanácsok

A válság jelentkezésekor mindkét ország a nemzetközi pénzügyi szervezetektől kért segítséget. Ausztria 1931. augusztus 7-én fordult a Népszövetséghez, annak érdekében, hogy vizsgálja meg a gazdasági és pénzügyi nehézségeket és tegyen javaslatot a szükséges intézkedésekre.²⁰ A magyar kormány egy hónappal később kényszerült ugyancsak a lépésre, mindössze néhány hónappal azt követően, hogy a hágai konferencián a jóvátételi kérdés végleges rendezésének eredményeként Magyarország visszanyerte teljes pénzügyi szuverenitását. 1931. szeptember 7-én felkérte a Nemzetek Szövetségét, hogy az ország helyzetét szakértőkkel vizsgálta meg és nyújtson segítséget a súlyos helyzet megoldásában.²¹

A Népszövetség 1931. szeptemberében helyszíni vizsgálatot tartott az osztrák pénzügyi válság okainak tisztázására. Az Avenol és Loveday által készített jelentés nyolc pontba foglalt programcsomagot tartalmazott, amelynek végrehajtására Buresch kancellár 1931. szeptember 21-én ígéretet tett. A Népszövetség a válság leküzdése érdekében mindenekelőtt az államháztartási hiány megszüntetését, a súlyos deficittel küzdő államvasutak pénzügyeinek rendbetételét, a köztisztviselők fizetésének csökkentését és a Credit-Anstalt ügyeinek rendezését javasolta.²² Bár Ausztria teljesítette ezeket az ajánlásokat, helyzete továbbra is súlyos maradt. A jegybanki devizakészletek rohamosan fogytak, és nem érkezett meg a népszövetségi jelentésben is szükségesnek tartott külföldi kölcsön sem.²³

A magyarországi helyzetről a Népszövetség Pénzügyi Bizottsága először szeptemberi, genfi ülésén kapott tájékoztatást Jakabb Oszkár pénzügyminisztériumi államtitkártól és Imrédy Bélától, az MNB igazgatójától. Ezt követően a Pénzügyi Bizottság előbb delegációt küldött október 8-án Budapestre, Fulvio Suvich, a Bizottság elnökének vezetésével, majd a helyzet komolyságát felismerve, október 16-án a magyar fővárosban tartotta meg kihelyezett ülését.²⁴ A Magyar Nemzeti Bank a Népszövetség vizsgálóbizottsága számára memorandumot készített, amelyben megpróbálta elhárítani a felelősséget magáról és a kormányról a kialakult helyzetért. Az ekkor már lemondott Bethlen-kormány súlyos mulasztásait azonban sokan már hónapokkal korábban felvetették.²⁵ A novemberre elkészült népszövetségi jelentés elismerte, hogy alapvetően a világgazdasági válság vezetett a magyar pénzügyi nehézségekhez, ám felhívta a figyelmet a kormány hibáira is. A költségvetési deficit kialakulását a mértéktelen költségekkel magyarázta, és felröpt a vármegyék és városok túlzott külföldi kölcsönfelvételeit is, amelyeket a kormány nem akadályozott meg. A jelentés a legsürgősebb feladatokat is kijelölte, szigorú takarékosági program megvalósítását, a kormányzati kiadások

¹⁹ Bank of England Central Archives, London (a továbbiakban: BECA) OV 33/6 William Goode levelé Bindschedlernernek (Credit Suisse, Zürich). 1931. június 10.

²⁰ Osztrák Nemzeti Bank Levéltára (a továbbiakban: OeNb) No. 768/1932. Dr. Buresch kancellár jegyzéke Sir Eric Drummond-hoz, a Népszövetség főtitkárához. 1932. május 9.

²¹ MOL K 69. Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály (a továbbiakban: KüM. GPO.) I/5. II. A magyar királyi Minisztérium jelentése „a gazdasági és hitelélet rendjének, továbbá az államháztartás egyensúlyának biztosításáról szóló 1931:XXVI. törvény cikk alapján tett, valamint az ország gazdasági és pénzügyi helyzetére tekintettel szükségessé vált egyéb fontosabb rendeletekről.” 1931. november 4.

²² Kernbauer 1991. 340-341.

²³ OeNb No.768/1932. 1932. május 9.

²⁴ MOL K 69. KüM. GPO. I/5. II. A Nemzetek Szövetsége pénzügyi bizottságának jelentése Magyarország pénzügyi helyzetéről.; BECA OV 33/7 Fulvio Suvich távirata Otto Niemeyernek. 1931. október 10.

²⁵ MOL Filmtár K 513. Az Országgyűlés 33 tagú Országos Bizottsága ülésinck jegyzőkönyvei. 4428. doboz, 1931. augusztus 13-14.

csökkentését, a pengő stabilitásának megőrzését, és az infláció kiküszöbölését javasolta. Károlyi Gyula, a frissen kinevezett miniszterelnök az ajánlások megvalósítására a Bizottságnak ünnepélyes ígéretet tett.

A népszövetségi jelentés leszögezte azt is, hogy Magyarországnak mindent el kell követnie azért, hogy külföldi adósságainak törlesztését folytatni tudja.²⁶ Ez a kérdés konfliktushoz vezetett a magyar jegybank és a nemzetközi pénzügyi szervezet képviselői között, mivel az MNB ekkor már hónapok óta napi küzdelmet folytatott külső fizetőképessége fenntartása érdekében. Ebben a helyzetben a Bank – a kormánnyal egyetértésben – kidolgozott egy, a transzfermoratórium (a tőke- és kamatfizetési kötelezettség felfüggesztése) bevezetéséről szóló tervezetet. A magyar pénzügyi vezetés szerint az adósságszolgálat ideiglenes felfüggesztése azért volt szükséges, hogy biztosítani lehessen a gazdaság, a belső pénzügyi rendszer működését, valamint a termeléshez nélkülözhetetlen import fedezetét a rendelkezésre álló kevés devizabevételből, és meg lehessen óvni a jegybank nemesfém- és devizatartalékait. Az adóssok a fizetéseket pengőben teljesítették volna, egy, az MNB által kezelt alapba.²⁷ A Pénzügyi Bizottság azonban ellenezte az adósságszolgálat befagyaszttását, és úgy vélekedett, hogy Magyarország képes saját magát segíteni. Ezt a véleményét a kereskedelmi mérleg augusztusi és szeptemberi javulására alapozta, amikor a világháború óta először kiviteli többlet jelentkezett. Ennek valódi oka azonban nem a gazdaság teljesítőképességének javulása, hanem a külföldi hitelkínálat drasztikus csökkenése volt, ami az árukölcsönhöz kapcsolódó behoza-talt lehetetlenné tette.

Az MNB és a kormány nagyon fontosnak tartotta, hogy ne jelentsen be egyoldalúan moratóriumot, hanem azt a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel való egyetértésben, az azokkal való előzetes konzultáció után tegye meg. El akarták kerülni ugyanis azt, hogy az egyoldalú lépés retorziókhöz vezessen. Miután októberben a transzfermoratórium bevezetéséhez nem sikerült megszerezni a szükséges támogatást, a tervet elejtették. Popovics Sándor azonban már ekkor kijelentette a jegybanki Főtanács tagjainak: „természetesnek találja ugyan, hogy a Nemzetek Szövetségének legalábbis tolerálása nélkül ezt a lépést megtenni nem lehet, fenntartja azonban magának azt, hogy amennyiben a viszonyok tényleg meg fogják kívánni, megfelelő javaslatokkal újból a kormány elé lépjen”. Már ekkor kiszámítható volt ugyanis, hogy erre a viszonyok rövidesen rá fogják kényszeríteni a jegybankot, hiszen nem lesz képes eleget tenni a reá hátruló fizetési kötelezettségeknek.²⁸

1931 végére a jegybanki devizatartalékok 118 millió pengőt tettek ki, ami voltaképpen a bankjegyek fedezetéhez szükséges összegek levonása után mindössze 3 millió pengő szabadon felhasználható devizát jelentett, miközben az adósságszolgálatra 20 millióra lett volna szükség.²⁹ Újabb külföldi kölcsönre nem volt kilátás, így nem maradt más hátra, mint a transzfermoratórium elrendelése, amihez ezúttal a népszövetségi megbízott is hozzájárult. Az 1931. december 22-én életbe lépett moratórium 2 470 millió pengő összegű hosszú lejáratú hiteltartozásra vonatkozott, amely alól egyedül a népszövetségi kölcsön és a BIS által nyújtott hitelek törlesztése jelentett kivételt. Az összes többi hosszú lejáratú külföldi adósság törlesztését pengőben kellett befizetni a Külföldi Hitelezők Alapjába, amelyet a Magyar Nemzeti Bank kezelt.³⁰ A népszövetségi kölcsön törlesztését 1932 júliusában függesztette fel a kormány. A rövid lejáratú tartozások esetében Magyarország nem volt annyira előnyös helyzetben, mint Ausztria, amely már 1931 nyarán, a CA krízis kapcsán megegyezett kül-

²⁶ MOL K 69. KüM. GPO I/5. II. A Nemzetek Szövetsége pénzügyi bizottságának jelentése Magyarország pénzügyi helyzetéről.

²⁷ MOL Filmtár, Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek 1931. október 30.; Loveday szintén elkerülhetetlennek látta transzfermoratórium bevezetését, lásd: BECA OV 33/7 Loveday levele Sir Otto Niemeyernek. Budapest, 1931. október 7.

²⁸ BECA OV 33/7 Loveday levele Sir Otto Niemeyernek. Budapest, 1931. október 7.

²⁹ Royall Tyler első negyedévi jelentése. 1932. január 12. 9.

³⁰ Tomka 100.

földi hitelzőivel a követeléseik meghosszabbításáról. Az első hitelrögzítő egyezményt csak az adósságszolgálat felfüggesztése után három hónappal sikerült megkötöni, de aláírását akadályozta az amerikai hitelzők ellenállása, akik nehezményezték az 1924. évi rekonstrukciós kölcsön kivételzett helyzetét, és csak azt követően írták alá az egyezményt, miután Magyarország képtelenné vált a stabilizációs hitel törlesztésére is.³¹

A transzfermoratórium bevezetésének szükségessége Bécsben is felmerült ezekben a hónapokban. A bécsi jegybank már 1931. május 23-án tárgyalt a moratórium bevezetéséről, a pénzügyi pánik megelőzése érdekében. A javaslatot sem a kormány, sem a Bank of England nem fogadta el. Két nappal később az Ender kormány rászánta magát a lépésre, ám a BIS éjszakai táviratának hatására mégis visszalépett a moratórium kihirdetésétől.³² 1931 júliusának közepén, a német és magyar bankzárlat kihirdetésekor újra fontolgatták a szükségintézkedések meghozatalát, ám ekkor az Osztrák Nemzeti Bank utasította el a javaslatot, arra hivatkozva, hogy Ausztria helyzete nem teszi ezt szükségessé, és meg kell kímélni a közönséget az újabb sokktól.³³ 1932 elején Ausztriában a közvéleményben is megfogalmazódott, és az osztrák jegybank is felvetette a magyar példa követésének szükségességét,³⁴ de végül csak 1932. június 23-án került sor a transzfermoratórium bevezetésére. A német és a magyar gyakorlathoz hasonlóan az osztrák adósoknak is a jegybanknál vezetett „Auslandsschuldenfonds”-ba kellett a tartozásaikat schillingben leróni.³⁵

A Népszövetség Pénzügyi Bizottsága az osztrák és a magyar helyzetről készült jelentések elfogadását követően helyszíni tanácsadókat nevezett ki. 1931 júniusában érkezett Bécsbe a holland W. I. Bruins,³⁶ aki a baseli Nemzetközi Fizetések Bankját képviselte a jegybanknál. A szintén holland Rost van Tonningent – aki Alfred Zimmermann-nak, az 1922-26 közötti osztrák főmegbízottnak volt a helyettese a pénzügyi rekonstrukció idején – pedig a Népszövetség delegálta az osztrák kormány mellé. A magyar kormány népszövetségi tanácsadója Royall Tyler lett, aki sok tapasztalatot szerzett már a magyar pénzügyi életben. 1924-26 között a Népszövetség magyarországi főmegbízottjának volt helyettese, és tagja volt az októberben Budapestre küldött vizsgálóbizottságnak is. Az MNB – genfi tanácsra – a BIS-hez fordult a tanácsadó kinevezése végett. A Nemzetközi Fizetések Bankja Henry J. Bruce-t ajánlotta, aki november elején érkezett meg Budapestre.³⁷

A külföldi tanácsadók újbóli megjelenése ambivalens érzéseket váltott ki. A Bethlen-kormány mindenáron el akarta kerülni azt, hogy az országot újból nemzetközi ellenőrzés alá

³¹ Ellis, Howard S: Exchange Control in Central Europe, Harvard, 1941. 79-80. (a továbbiakban: Ellis)

³² Kernbauer 1991. 307-308.

³³ OcNB A Főtanács ülésének jegyzőkönyve. 1931. július 28.; Ellis 29.

³⁴ OcNB A Főtanács 111. ülésének jegyzőkönyve. 1932. február 4. 21-22.; Österreichisches Transfermoratorium? Die Börse, 1932. január 7.

³⁵ Kernbauer 1991. 337-338.

³⁶ Bruins 1924-től 1929-ig a német jegybanknál volt a Dawes-terv megbízottja. Kernbauer 1991. 310.

³⁷ Popovics Sándor október 24-én fordult a BIS-hez a tanácsadó kinevezése végett. Lásd: BECA OV 33/7 Telefonbeszélgetés Francis Rodd-dal. 1931. október 24.; Károlyi Gyula miniszterelnöknek Suvich-hoz írt 1931. október 22-i leveléből tudjuk, hogy a kormány megegyezett a Nemzeti Bankkal arról, hogy a Bank a BIS-től kér javaslatot a tanácsadó személyére. A megállapodás szerint a tanácsadó addig maradhatott hivatalában, amíg azt a Pénzügyi Bizottság szükségesnek tartotta. A Nemzetközi Fizetések Bankja ezúttal nem saját munkatársai közül választott, hanem egy volt diplomatát ajánlott. Henry J. Bruce október 30-án táviratban fogadta el a magyar jegybank meghívását és november 2-án érkezett meg Budapestre. Tiszteletdíja havi ötezer pengő volt. MOL Filmtár, Z 9 Titkos elnöki iratok, 13.407. doboz, TE 38/1931. és Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek 13.388. doboz, 1931. november 25. H. J. Bruce (1880-1951) 1904 és 1920 között diplomáciai szolgálatot látott el Bécsben, Berlinben és Petrográdban, 1931. november 3. és 1938 februárja között népszövetségi tanácsadó a Magyar Nemzeti Bankban, majd 1939-ig az MNB felkért szakértője volt.

helyezzék. Harry Siepmann³⁸ már 1931 elején azt javasolta Popovics Sándornak, hogy Magyarország forduljon a Népszövetséghez. Ekkor derült ugyanis ki, hogy a kormány külföldi hitelezői előtt is eltitkolta a költségvetési deficit tényét, és az 1930 novemberében beruházásokra felvett három millió font sterling kölcsönt a hiányzó bevételek pótlására fordította. Bethlen azonban a javaslatot mereven elutasította. Lemondással fenyegetőzött és kijelentette, hogy nem látja szükségesnek Genf bevonását, mivel a népszövetségi kölcsön szolgálata teljesen biztosítva van.³⁹ Wekerle Sándor pénzügyminiszter szerint „nem lehetett deficitessé költségvetéssel előállni, mert akkor újból népszövetségi biztost neveztek volna ki. Nem azért mintha Magyarországgal szemben egy ilyen ellenőrzés szükséges lett volna, hanem politikai okokból, azért, hogy ezen keresztül tudja [a Népszövetség – P. Á.] Magyarországra befolyását növelni”. Bethlen István pedig így nyilatkozott: „... a népszövetségi kontrol felújítását a magunk részéről nem tartottuk politikailag kívánatosnak, ... és hangsúlyozom, hogy nem volnék abban a helyzetben, hogy vállaljam a politikai felelősséget, hogyha budgetáris helyzetünket nem tisztán és kizárólag a magunk erejéből kívánánk rendbe hozni”.⁴⁰

Nem kevesen voltak azonban azok, akik kedvező hatásúnak tartották a külföldi tanácsadók jelenlétét. A gyenge alkuhelyzetben levő jegybank és a pénzügyi kormányzat saját politikai legitimitációját tudta általa növelni, hogy a kényszer-rendszabályokért viselt felelősséget a nemzetközi pénzügyi testületekre háríthatta. A válság miatt kiélezett osztási viták során hatalmi pozícióit erősítette a külföldi útmutatások kénytelen betartására való hivatkozás, bár azokkal gyakran maga is teljes mértékben egyetértett. Popovics Sándor joggal számíthatott arra, hogy Bruce közvetítésével könnyebben meg tudja értetni a magyar nehézségeket a nemzetközi pénzügyi szervezetekkel, és el tudja majd fogadtatni a saját szempontjait, így például a transzfermoratórium bevezetésének szükségességét is.⁴¹ A volt pénzügyminiszter, az 1931-ben már ellenzéki képviselő Kállay Tibor véleménye is az volt, hogy „a külföldi ellenőr ideküldése biztosítaná, hogy egyrészt külföldön komolyan foglalkozzanak az ügyünkkel, másrészt befelé is bizonyos megnyugvást keltene a magyar állampolgárokban, hogy a helyzetünk rendbe fog jönni ... egy ilyen külföldi ember ittléte nemcsak azt jelenti, hogy pénzügyi szuverenitásunkon egy bizonyos sérelem esett, hanem azt is jelenti, hogy a külföld morális obligót vállal arra vonatkozólag, hogy bennünket a magunk nehéz helyzetéből ki-segítsen”.⁴²

Kernbauer szerint az osztrák kormányok gazdaságpolitikájára óriási befolyást gyakoroltak a nemzetközi pénzügyi szervezetek. A Népszövetséget, a Nemzetközi Fizetések Bankját (BIS) és a Bank of England-ot nagy felelősség terheli Ausztria nem kielégítő gazdasági teljesítménye miatt. A külföldi tanácsadók által ajánlott liberális, anti-intervencionista gazdaságpolitika, a költségvetési egyensúly szigorú megkövetelése súlyos károkat okozott, nehezítette

³⁸ Harry A. Siepmann (1889-1963): 1924 és 1926 között népszövetségi tanácsadó a Magyar Nemzeti Banknál, 1926-tól a Bank of England tanácsadója, a tengerentúli jegybankokkal foglalkozó osztályon a közép-európai országokkal foglalkozik, 1929-től a BIS ügyek tartoznak hozzá. Lásd: Péteri György: A Magyar Nemzeti Bank alapításának nemzetközi és belső előzményei. In: A Magyar Nemzeti Bank története. I. kötet. Szerkesztő: Bácskai Tamás. Budapest, 1993. 576-577.; Hennessy, Elizabeth: A Domestic History of the Bank of England 1930-1960. Cambridge, 1992. 85.; Sayers, R. S.: The Bank of England 1891-1944. Vol. I. Cambridge, 1976. 163. Siepmann 1926 után is szoros kapcsolatot tartott a Magyar Nemzeti Bankkal, gyakran találkozott Popovics Sándorral a magyar problémák megvitatása végett, aki nagyra tartotta Siepmann véleményét. Az 1931 novemberében Budapestre érkező Bruce pedig szinte napi levél-, telefon- és távíró kapcsolatban állt vele.

³⁹ BECA OV 33/6 Beszélgetés Popovics Sándorral Zürichben, 1931. február 9-10. Siepmann feljegyzése. 1931. február 16.

⁴⁰ MOL Filmtár, K 513. Az Országgyűlés 33 tagú Országos Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 4428. doboz, a második ülés jegyzőkönyve, 1931. augusztus 13. délelőtt.

⁴¹ MOL Filmtár, Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek, 13.388. doboz, 1931. október 30.

⁴² MOL Filmtár K 513. Az Országgyűlés 33 tagú Országos Bizottsága üléseinek jegyzőkönyvei, 4428. doboz, Kállay Tibor hozzászólása. 1931. augusztus 14.

a válságból való kilábalást.⁴³ Magyarország esetében nem ilyen egyértelmű a kép. A jegybankhoz akkreditált tanácsadó többnyire csak értetlenkedve asszisztált a nagy gazdasági érdekképviseletek sokszor végtelenségig menő küzdelmeiben a jegybanki és a költségvetési forrásokért, miközben a nemzetközi szervezetek tekintélyét és befolyását mindegyik fél a magáé javára próbálta meg kamatoztatni.

Döntéskényszer: leértékelés vagy kötött gazdaság?

A pénzügyi világválsággal foglalkozó nemzetközi gazdaságtörténeti irodalom egyik leggyakoribb témája az aranystandard rendszer felbomlásának és e folyamat pénzügy-politikai következményeinek a vizsgálata.⁴⁴ A harmincas években valamennyi aranyvalutájú ország súlyos dilemma előtt állt, választani kellett a külső monetáris stabilitás, a valuta aranyparitásának megőrzése, illetve az aranyalapról való letérés, a valuta leértékelése között. Az első alternatíva restriktív monetáris és költségvetési politikát követelt. A jegybanki kamatok emelését, a hitelkínálat szűkítését, a költségvetési kiadások csökkentését és a bevételek növelését jelentette, vagyis olyan eszközök alkalmazását, amelyek tovább nehezítették a válsággal küszködő gazdaság helyzetét, növelték a munkanélküliséget. Az aranyalap elhagyása viszont azzal a következménnyel járt, hogy szakítani kellett a húszas években követett legfőbb pénzügyi elvvel, amely az aranyhoz való visszatérésben, a monetáris és fiskális stabilitás védelmében látta a pénz elértéktelenedésének legfőbb akadályát, a gazdasági prosperitás biztosítékát. A valuta leértékelése felmentette a jegybankokat és a kormányokat az aranystandard rendszer szabályainak szigorú betartása alól. Lehetővé tette a hitelkínálat bővítését, a költségvetési deficitet, vagyis támogatni lehetett a fizetési nehézségekbe jutott bankokat, megrendeléseket lehetett adni a hazai vállalkozásoknak, például a nagyszabású közmunkaprogramok által.⁴⁵

Ausztriában és Magyarországon is felmerült ez a dilemma 1931 nyarán, amikor kritikusan alacsony szintre süllyedt a két jegybank arany- és devizatartaléka. Választani kellett a hivatalos aranyparitás megőrzése és a valuta leértékelése között. El kellett döntenie, hogy a nemzetközi pénzforgalomból való kiválás, a konvertibilitás feláldozása, vagyis a kötött devizagazdálkodás bevezetése árán is fenntartják a valutaárfolyam stabilitását, vagy letérnek az aranyalapról. Bécs és Budapest az elsőt választotta, változatlanul ragaszkodott a stabilizáció során lefektetett pénzügy-politikai alapelvekhez. A jegybankok fenntartották a hivatalos valutaárfolyamot, bár a külföldi jegyzések mindkét valuta elértéktelenedését mutatták. Ausztria és Magyarország a pénzügyi rekonstrukciót követően olyan pénzügyi politikát alakított ki, amely erősen deflációs volt.⁴⁶ Ez a – Dieter Stiefel kifejezésével – „pénzügy-politikai anti-intervencionizmus” részben az infláció traumatikus emlékére, részben pedig a stabilizáció alapelveire volt visszavezethető. A genfi szanalási program ugyanis arra kötelezte mindkét orszá-

⁴³ Kernbauer, Hans: Zur österreichischen Wirtschaftspolitik in der Ersten Republik: Ein Überblick. In: Banken, Währung und Politik in Mitteleuropa zwischen den Weltkriegen. Hrsg. von Teichova, A. Wien, 1997. 45.

⁴⁴ A témának óriási irodalma van, csak néhány fontosabb tanulmányra utalunk: Borchardt, Knut: Could and Should Germany Have Followed Great Britain in Leaving the Gold Standard? *Journal of European Economic History*, vol. 13. 1984. No. 3. 471-497.; Kindleberger, Charles P.: *The World in Depression, 1929-1939*. Pelican Books, London, 1987. 158-175.; Holtfrerich, Carl-Ludwig: Alternativen zu Brüning's Wirtschaftspolitik in der Weltwirtschaftskrise. *Frankfurter Historische Vorträge*. No. 9. Wiesbaden, 1982.; Moggridge, D. E.: *The 1931 Financial Crisis – A new View*. In: *Monetary Regime Transformations*. Ed. Eichengreen, Barry. Aldershot, 1992. 315-320.; Temin, Peter – Wigmore, Barry A.: *The End of One Big Deflation*. In: *Monetary Regime Transformations*. Ed. Eichengreen, Barry. Aldershot, 1992. 335-355.

⁴⁵ Eichengreen, Barry: *Globalizing Capital. A History of the International Monetary System*. Princeton, 1998. 72-73.

⁴⁶ Stiefel 1988. 211-216.

got, hogy szigorúan óvja a költségvetés egyensúlyát, valamint a pénz külső és belső vásárlóerejét, akár a pénzteremtés erős korlátozása árán is. Bár a válság kitörését követően számos kül- és belföldi szakértő ajánlotta az enyhe inflációt válságenyhítő eszközként, a válasz Budapesten és Bécsben egyaránt mereven elutasító volt.⁴⁷ 1931-ben mindkét ország továbbra is ragaszkodott a stabil árfolyamhoz és a funkciótlanná vált nemzetközi aranydeviza standardhoz.⁴⁸

A leértékelési politika elutasítását a szakirodalomban sokféleképpen magyarázzák. A devizagazdálkodás központosítását gyakran a két világháború közötti korszak jellemzőjének tartott, növekvő mértékű állami beavatkozás részeként értelmezik. A másik legtöbbször említett tényező az eladósodottság. Bár Ausztria egy főre jutó adósságállománya (476 schilling) jóval alacsonyabb volt Magyarországénál (766 schilling), a leértékelés feltétlenül növelte volna az adósságszolgálati terheket.⁴⁹ A főbb hitelező államok valutáinak leértékelése pedig jelentős mértékben csökkentette a két ország adósságállományát. A legvalószínűbb ok azonban az inflációtól való félelem lehetett.⁵⁰ A súlyos infláción átment országok pénzügyi kormányzata a leértékelést és az aranyalap elhagyását veszélyes és felelőtlen lépésnek tartotta, amely a pénz elértéktelenedéséhez vezet. Ez pedig nem volt hivatalosan vállalható cselekedet az országokban. Az aranystandard feladásában rejlő gazdaságélénkítési lehetőségeket, amelyek egyébként a leértékelést választó országok számára sem voltak ekkor még egyértelműek, az osztrák és a magyar kormány sem ismerte fel. Schubert szerint az osztrák pénzügyi kormányzat attól is tartott, hogy a valuta leértékelése bizalmatlanságot kelthet a külföldi hitelezők körében.⁵¹

Ausztriában a kötött devizagazdálkodás bevezetése szorosan összefüggött a Credit-Anstalt összeomlásával. Viktor Kienböck, az Osztrák Nemzeti Bank elnöke a bizalomvesztés elleni eszközök tartotta a devizagazdálkodás központosítását.⁵² Augusztusban a folytatódó tőke kivonás hatására az osztrák jegybank külföldi valuta- és devizatartalékai kritikus szintre süllyedtek.⁵³ 1931. szeptember 21-én, a font leértékelésekor egybehívott osztrák minisztertanácsi ülésen, az Osztrák Nemzeti Bank elnöke, Richard Reich bejelentette, hogy az ONB nem tudja a schillinget tovább a paritáson tartani. Az osztrák valutapolitika új korszaka kezdődött el. A schilling leértékelődését nem ismerték el hivatalosan, ugyanakkor a jegybank nem rendelkezett elegendő devizatartalékkal ahhoz, hogy a paritást fenn tudja tartani (az aranytartalékon kívül csak a BIS és a Bank of England rövidlejáratú hiteli álltak rendelkezésre). A pénzkivonás megakadályozása érdekében szeptember 21-én sor került a tőzsde bezárására. A kötött devizagazdálkodás bevezetésére újabb alkalom kínálkozott, amikor Anglia letért az aranyalapról. Ausztria szomszédainak többsége ebben az időben már a hatósági deviza-kiutalás rendszerére tért át: Németország és Magyarország után Csehszlovákia október 2-án, Jugoszlávia október 7-én vezette be a központosított devizagazdálkodást. Ausztria exportjának 42%-a irányult ezekbe az országokba, és innen származott nyersanyag-behozatalá-

⁴⁷ Stiefel 1988. 217.; MOL Filmtár K 513. 4428. doboz. Az Országgyűlés 33 tagú Országos Bizottsága ülésének jegyzőkönyvei, 1. ülés. Teleszky János felszólalása. 1931. augusztus 7.

⁴⁸ Stiefel 1988. 211-216.; Holtfrerich, C.-L.: U. S. Economic (Policy) Development and World Trade During the Interwar Period Compared to the Last Twenty Years. In: The Impact of the Depression of the 1930's and its Relevance for the Contemporary World. Comparative studies prepared for the A/5 session of the 9th Economic History Congress, Bern. Eds. Berend, I. T. – Borhardt, K. Budapest, 1986. 69.

⁴⁹ Ellis 33.

⁵⁰ Kernbauer 1991. 328.

⁵¹ Schubert 1991. 170.; Buzás József – Nagy András: Magyarország külkereskedelme 1919-1945. Budapest, 1961. 40. (a továbbiakban: Buzás – Nagy)

⁵² Ellis 27., 37.

⁵³ OeNB A Főtanács ülésének jegyzőkönyve. 1931. augusztus 28.; Kernbauer 1991. 323.

nak szinte egésze.⁵⁴ Október 8-án, Bruins népszövetségi megbízott kifejezett kívánságára került sor az első devizatorvény (vagyis a kötött devizagazdálkodás) elfogadására, amit az év végéig még továbbiak követtek.⁵⁵ Az Osztrák Nemzeti Bank kizárólagos jogot kapott a valuta- és devizaügyletek végzésére, az árfolyamok megállapítására, és a rendelkezésre álló valuta- és devizakészletek elosztására. Minden külföldi átutaláshoz, hitelfelvételhez hivatalos engedély kellett, a külföldi fizetési eszközöket és az erre szóló követeléseket be kellett jelenteni és eladásra felajánlani a Nemzeti Banknak.⁵⁶

Magyarországon 1931. július 13-án a kormány elrendelte a pénzüintézetek és a tőzsde bezárását. A kötött devizagazdálkodás bevezetésére július 17-én került sor, a pengő megszűnt szabadon konvertálható valuta lenni. A külföldi devizákkal kapcsolatos tranzakciók végzése a Magyar Nemzeti Bank monopóliuma lett. Csak a jegybank engedélyével lehetett ezentúl külföldre pénzt átutalni, be kellett jelenteni a külföldi tartozásokat és követeléseket. A belső pénzforgalom is ellenőrzés alá került, a betétkönyvekről való pénzfelvételt augusztus 14-éig korlátozták.⁵⁷ A jegybank vezetése szerint a kötött devizagazdálkodás bevezetésének legfontosabb célja a pénz értékállóságának fenntartása, vagyis az infláció elszabadulásának megakadályozása volt. Az intézkedés másik szándéka „a belső hitelügyi szervezet épségének lehető megóvása” volt, ami nyilvánvalóan a kimerülő devizatartalékok és a kereskedelmi bankok felhalmozódott adósságállománya közötti ellentmondás feloldási módjára utalt. Végtül szükséges volt a lépés azért is, hogy a legszükségesebb külföldi fizetéseket a Bank el tudja látni.⁵⁸

A fenti cleveland érvényesítése voltaképpen egymással ellentétes jegybanki politikát követelt. A pénz értékállóságának fenntartása szigorú hitelkorlátozást tett szükségessé, amit a jegybank a kamatlábak felemelésével, megszigorított hitelbírálattal, illetve a leszámított váltók lejáratainak a szokott 90 napról 40 napra való korlátozásával próbált meg érvényre juttatni.⁵⁹ A hitelszervezet megóvása ugyanakkor ezzel ellentétes, expanzív politikát igényelt. A bankok ellen megindult run, illetve a külföldi hitelek kivonása egyaránt azt tette szükségessé, hogy a jegybank – végső hitelezőként – a visszszámítási hitelkeretek bővítésével, illetve devizakészletének feláldozásával segítsen a bajba jutott pénzüintézeteken. Az ütköző prioritásokat a jegybank nem volt képes összhangba hozni. Miközben szilárdan inflációellenes álláspontjáról igyekezett meggyőzni a közönséget, számos ezzel ellentétes jelzést is adott, mint a fedezeti arány vészes csökkenése, a pénzforgalom és a hitelkínálat bővülése.

A kötött devizagazdálkodás nem bizonyult kellően hatékonynak sem Magyarországon, sem Ausztriában. A tekintélyes apparátus létrehozása ellenére a jegybankok messze nem voltak képesek a teljes külföldi fizetési forgalom ellenőrzésére. Ausztriában a jegybanknak beszolgáltatott devizák és valuták az export teljes értékének csak mintegy 10-20 százalékát tették ki.⁶⁰ Magyarországon pedig az exportbevétel nagyjából 50 százaléka jutott a Nemzeti Bank pénztárába és számláira, másik fele pedig kivonta magát az ellenőrzés alól. Az MNB az árubehozatalhoz szükséges külföldi valutakeresletnek csak 45 százalékát volt képes kielégíteni 1931 második felében.⁶¹ A kontrollt kikerülő devizák egy jelentős része a bécsi és budapesti kávéházakban működő zupiacon került forgalomba, amelynek jegyzései nagymértékben eltértek a paritásos árfolyamértékektől, tükrözve a pengő és a schilling elértéktelenedését.⁶² A hivatalos nyilatkozatok ellenére, amelyek az aranyparitás megőrzéséről biztosították a lakos-

⁵⁴ Ellis 36-37.

⁵⁵ Stiefel 1988. 247-250.

⁵⁶ Ellis 37-38.; Kernbauer 1991. 324.

⁵⁷ Varga István: Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanulságai. Budapest, 1964. 54.

⁵⁸ A Magyar Nemzeti Bank Közgyűlésének VIII. rendes évi ülése. 1932. február 1. XXII.

⁵⁹ A Magyar Nemzeti Bank Közgyűlésének VIII. rendes évi ülése. 1932. február 1. XXII.

⁶⁰ Kernbauer 1991. 325.; Stiefel 1988. 252.

⁶¹ Éber 512.

⁶² Kernbauer 1991. 324-325.

ságot, a pengő ténylegesen elszakadt aranyértékétől, hiszen sem aranyra, sem devizára nem volt átváltható, és külföldön sem ismerték el teljes értékén. A külkereskedelemmel kapcsolatos pénzforgalom nagyrészt a jegybankon kívül, a fekete piacon bonyolódott le, ahol a pengő árfolyama átlag mintegy 30%-os diszáziót mutatott. A fiktív árfolyam mesterséges fenntartása súlyos hátrányt jelentett az exportágazatok számára, nehezítette a válság leküzdését, következményeként mindkét ország kivitele csökkent. A túlértékelte vált hivatalos árfolyamok mellett veszteséges lett az amúgy is súlyos értékesítési nehézségekkel küszködő kivitel.

Schubert szerint azok az országok, amelyek a rugalmas árfolyamot választották, mint Spanyolország, sikeresen izolálták magukat az aranystandard deflációs spiráljától és élvezhették a termelés és az árszínvonal stabilitását. 1931 szeptemberében Nagy-Britannia és Skandinávia leértékelte a valutáikat, és ezzel ösztönözték gazdaságuk korai fellendülését, míg azok az országok, amelyek nem a devalváció mellett döntöttek, mint Németország, Ausztria és Magyarország, követték az Egyesült Államok monetáris vezetését a szomorú végkifejletig.⁶³ Éber Antal, a 33-as bizottság⁶⁴ tagja így látta a dilemmát: „Választani kellett a rendelkezésre álló két lehetőség között. Az egyik az lett volna, tisztába jönni az adott helyzettel, amelyik világosan mutatta, hogy az ország a külföldi hitelpiac teljes bedugulása, sőt a külföldről előzőleg idehozott tőkék visszavonása folytán és a mezőgazdasági cikkek árzuhanásának credményeként teljesen képtelenné vált a külfölddel szemben fennálló évi 300 millió pengő fizetési kötelezettségnek eleget tenni. Ez a felismerés magával hozta volna a külfölddel szemben való fizetési kötelezettségeink azonnali felfüggesztését, amivel elhárítottuk volna fizetési mérlegünk passzivitásának legfőbb tényezőjét. Ezután pedig, minthogy külföldön számottevő pengő nem volt, kereskedelmi mérlegünk viszont egyensúlyát nagyjából fenntarthatta volna, a korlátatlan devizaforgalom mellett, az aranystandard feláldozásával szabad folyást engedhettünk volna a pengő nemzetközi áralakulásának.” Éber Antal szerint a fix árfolyam elhagyása nem járt volna komoly veszélyekkel, hiszen a nemzetközi árszínvonal erősen csökkent csekken a hónapokban, így nem volt reális az inflációs veszély, miközben a leértékelésnek export ösztönző hatása lett volna. Éber szerint a valuta paritásának kényszerrendszabályokkal való fenntartása hosszú távon több hátránnyal járt, mint amennyit a gazdasági élet szabadságának fenntartása jelentett volna.⁶⁵

A két alternatíva, az aranyparitás megőrzése vagy az arról való letérés között nem volt könnyű választani, a korabeli szakértők között sem volt egyetértés. 1932 júniusában a Népszövetség Arany Bizottsága továbbra is az aranyhoz való visszatérést szorgalmazta.⁶⁶ Az 1933. június-júliusi londoni világgazdasági és pénzügyi konferencia is az aranyparitás fenntartását ajánlotta. Ezzel szemben 1932 őszén már a stresai konferencián és a Népszövetség berkeiben is egyre inkább a leértékelési politika előnyeiről voltak meggyőződve. Az aranyhoz ragaszkodó Hoovert felváltó Roosevelttel beiktatását követően, 1933. március 20-án felfüggesztette az aranystandardot. Az indok egyértelműen a belső gazdasági növekedés beindítása volt, amit az aranyalapú pénzrendszer játékszabályai (a szigorúan értelmezett költségvetési egyensúly, illetve a jegybanki pénzteremtés kordában tartása) nem tettek volna lehetővé. A leértékelés pozitív lépésnek bizonyult, a gazdasági recessziót a fellendülés váltotta fel az Egyesült Államokban.

A magyar jegybank vezetősége nem követte az Egyesült Államok példáját, holott Ausztria már 1932 nyarán elindult a schilling devalválódásának burkolt majd egyre nyíltabb el-

⁶³ Schubert 1991. 169.

⁶⁴ A 33-as Országos Bizottságot 1931-ben az országgyűlés mindkét házának képviselőiből hozták létre. Feladata a kormány intézkedéseinek megvitatása, a tervezett rendelkezések előzetes véleményezése volt. Tevékenységéről félévente beszámolt a parlamentnek.

⁶⁵ Éber 504-507.

⁶⁶ Nötel, Rudolf: International Credit and Finance. In: The Economic History of Eastern Europe 1919-1975. Vol. II. Interwar Policy, the War and Reconstruction. Eds. Kaser, M. C. – Radice, E. A. Oxford, 1986. 237.

ismerésének útján. A kötött devizagazdálkodás és a klíringszerződészek rendszere súlyos károkat okozott az osztrák külgazdaságnak. Egy 1932. januári vizsgálat szerint a klíríngforgalomban behozott áruk 20,6%-a nem létszükségleti cikk (luxuscikk) volt, a klíringszerződésektől remélt exportnövekedés pedig elmaradt.⁶⁷ 1931-ben a font és a skandináv valuták leértékelésének hatására az osztrák exportőrök versenyképessége erősen romlott, akik komoly árcsökkenésekre kényszerültek a külföldi piacokon. A megoldást a magánklíríngben találták meg, ami jelentősen könnyített az ONB devizagondjain. A magánklíríngre eleinte csak akkor adtak engedélyt, ha az osztrák exportőr igazolni tudta, hogy olyan új, pótlólagos kivitelről van szó, amelyet a jegybank hivatalos árfolyamán nem lehetne lebonyolítani. Az importőr és az exportőr magánúton állapodott meg abban az árfolyamban, amelyen az importőr az exportőrtől átvette az export ellenében kapott valutát vagy devizát. Az ONB egy sor ágazati klírínget engedélyezett már 1932-ben, elsősorban olyan exportra, amely a brit vagy a skandináv piacra irányult, illetve olyan iparágak számára, amelyeknek a termelési kapacitásai jelentősen meghaladták a belföldi felvevőpiacot, mint a papíripar esetében, ahol a kivittelt az ásványolaj-importőrök finanszírozták.⁶⁸ Ausztria fokozatosan liberalizálta külkereskedelmét, 1933 májusában már a külforgalom túlnyomó része ilyen rendszerben zajlott.⁶⁹ Ez a kötött devizagazdálkodás lényeges lazítását jelentette, hiszen a tranzakciókban alkalmazott árfolyamokról a partnerek szabadon állapodtak meg, és legálisan eltérhettek a jegybanki árfolyamtól. Hivatalosan 1934 májusában ismerték el a schilling leértékelődését, ami nem járt együtt a schilling pozíciójának megrendülésével. A jegybank a leértékelt árfolyamot stabilan tudta tartani.⁷⁰

Magyarország számára 1932-től kezdve egyre többen tanácsolták a leértékelési politika alkalmazását, a bécsi példa követését. Popovics Sándor azonban élete végéig (1935) ellenkezett a pengő devalválását.⁷¹ Véleménye szerint a magyarországi válságot a fizetési mérleg hiánya idézte elő, amit pedig csak az szüntetne meg, ha megszűnne Magyarország függősége a fa, a só és a szén importjától. A jegybank elnöke attól tartott, hogy a pengő leértékelése pánikhoz, betétkivonáshoz vezet, nő a pénz forgási sebessége, vagyis inflációs folyamat indul be, aminek hatására a pénz áruba, külföldi valutába menekül, miközben Magyarország nem rendelkezik megfelelő tartalékokkal a pengő védelmére. Ellene volt a leértékelésnek azért is, mert az sértette volna az aranypengő-rendeletben foglaltakat. Popovics Sándor szerint Magyarországon nem alkalmazható az osztrák recept, mivel Magyarország nem rendelkezik olyan jelentős aktív tétellel a fizetési mérlegében, mint amit Ausztriában az idegenforgalomból származó láthatatlan bevételek jelentenek, amelyek nagymértékben növelik a bécsi jegybank devizatartalékait. A magyar agrárkivitel a leértékelés hatására sem tudná kínálatát olyan rugalmasan bővíteni, mint az osztrák késztermék export. Popovics Sándor nem hitt a leértékelés gazdaságélénkítő, munkanélküliség csökkentő hatásában.⁷²

A kötött devizagazdálkodás, valamint a klíríngrendszer a magyar kivitelre is súlyosan negatív következményekkel járt. Jelentősen csökkent a magyar export mennyisége és árbevétele, miközben az import növekedett. A pengő külpiacon történt leértékelődését el nem ismerő valutapolitika önmagában is erősen hátráltatta a kivittelt, hiszen a valóságosnál alacsony

⁶⁷ OeNB 124. Nr. 1354/1932, 1932. július 25. Feljegyzések Dr. Rost van Tonningen népszövetségi megbízott számára.

⁶⁸ OeNB 124. Nr. 1354/1932, 1932. július 25. Feljegyzések Dr. Rost van Tonningen népszövetségi megbízott számára.

⁶⁹ Kernbauer 1991. 345-347.

⁷⁰ Stiefel 1988. 235.

⁷¹ BECA OV 33/10 Beszélgetés Popovics Sándorral. 1932. szeptember 26.; OV 33/11 Berliini beszélgetés Popovics Sándorral. 1932. október 1-2.; OV 33/12 Beszélgetés Popovics Sándorral Zürichben. 1933. január 15.; OV 33/13 H. A. Siepmann feljegyzései Magyarországról. 1933. május. 11.; OV 33/15 Bruce levele Siepmann-hez. 1934. augusztus 24.

⁷² BECA OV 33/12 Beszélgetés Popovics Sándorral Zürichben. 1933. január 15.

nyabb árfolyamon váltotta be az exportból származó valutát és devizát pengőre, és egyidőre indokolatlan prémiumban részesítette az olcsón külföldi pénzhez jutó importőrt. Az olyannyira létfontosságú kivitel növelése érdekében Magyarországon is több intézkedést hoztak. Ezek közé tartozott a Kompenzációs Iroda létrehozása 1932 decemberében. Az Iroda a nem klíringállamokba irányuló mezőgazdasági exportot ösztönözött olyan prémiumok nyújtásával, amelyek révén az egyébként veszteséges export rentábilissá vált.⁷³ A Mezőgazdasági Kiviteli Intézet és a Külkereskedelmi Intézet közreműködésével, a Földművelésügyi Minisztériummal egyetértésben állapította meg azoknak a mezőgazdasági cikkeknek a listáját, amelyek a pengő elértéktelenedése miatt, kompenzációs költségtérítés nélkül nem voltak nyereségesen exportálhatóak. Az Iroda határozta meg cikkenként és országonként a kompenzációs összeg nagyságát is. A kompenzációs költségtérítést a Kereskedelmi Minisztérium által kijelölt, importcikkeket feldolgozó iparvállalatok fizették.⁷⁴ A rendszer némiképp emlékeztetett az osztrák magánklíringre, azzal a nagy különbséggel, hogy ott az exportőr és az importőr közvetlen alkujja, megállapodása határozta meg a tranzakcióban kialakuló valutaárfolyamot, itt viszont a hatóság volt az, amelyik a valutafelár nagyságát megszabta. A kompenzációs költségtérítés valójában ugyanis egy valutafelár volt, amellyel az elértéktelenedett pengő miatt az exportőrt ért veszteséget próbálták meg csökkenteni, a kivittelt jövedelméből tenni. A rendszer komoly hiányossága volt, hogy a kompenzációs összegek továbbra sem kapcsolódtak a pengő külpiacokon kialakult tényleges értékéhez. Az MNB komoly aggodalmakkal fogadta a kompenzációs rendszer kibővítését.⁷⁵ Elsősorban attól tartott, hogy ez a pengő elértéktelenedésének burkolt beismerését jelenti, azonban az exportágazatok nyomásának engedve végül hozzájárulását adta: „a jegybank a devizakorlátozások 3/4 éve alatt mindent megpróbált, hogy elkerülje mindazt, ami a pengő külföldi deprecációját nyilvánosságra hozná. ... A mezőgazdaság részéről a bank oly nyomásnak volt kitéve, amely elől elzárkózni nem lehetett és az export premizálásának más, kevésbé veszélyes módját nem találtuk. ... a rendszer kiterjesztése kifejezetten a kormány kívánságára történt.”⁷⁶

Ausztria 1934. május ötödikén hivatalosan is elismerte a schilling elértéktelenedését, amikor 28%-kal felértékelte az arany árát.⁷⁷ Bár a leértékelés mértéke valamivel kisebb volt, mint a schilling tényleges értékvesztése, ez a lépés megnyitotta az utat a külkereskedelmi forgalom teljes felszabadításához.⁷⁸ Magyarországon viszont a felárrendszerrel sem sikerült megoldani az exportőrök nehézségeit. Az MNB értékelése szerint „... a különböző országokkal hatályban levő clearingek helyzete mind kedvezőtlenebbül alakul ... kivitelünk csökken, viszont a fontos nyersanyagok behozatalára a clearingelő országokból nincs lehetőség. A tengerentúli nyersanyagok beszerzésére alkalmas szabad devizák elleni kivitelünket a viszonylag magas belföldi árak, a felvevő piacok szűk köre, valamint a konkurens agrárországok részéről érezhető verseny hátráltatja”.⁷⁹ A Gömbös-kormány pénzügyminisztere már 1934 elején alapvető változtatásokat tartott szükségesnek az ország monetáris és devizapolitikájában. Imrédy Béla komolyan foglalkozott a pengő leértékelésének gondolatával, annak ellenére, hogy a jegybank továbbra is élesen ellenezte azt. Imrédy a leértékeléstől a költségvetés helyzetének javulását várta, de a leértékelést akkorra akarta időzíteni, amikor az ország már némi valutataralékkal rendelkezik a pengő védelmére. Az ehhez szükséges külföldi köl-

⁷³ MOL Filmtár, Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1932. december 19.

⁷⁴ MOL Filmtár, Z 6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1932. november 30.

⁷⁵ Buzás – Nagy 39.

⁷⁶ Már 1931-ben is adtak ki néhány vállalkozásnak kompenzációs engedélyt. Lásd MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. Schober Béla vezérigazgató hozzászólása. 1932. november 30.

⁷⁷ Schubert 1995. 487.

⁷⁸ A schilling 75 svájci frankról 57 frankig süllyedt Zürichben, az arany ársíjja 1931-ben 25% volt, november-decemberben érte el a maximumot 44%-kal, később 14 és 35 százalék között ingadozott Bécsben. Lásd: Bachinger – Matis 135.

⁷⁹ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1934. november 28.

csönre azonban szinte semmi kilátás nem volt.⁸⁰ Otto Niemeyer, a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának egyik befolyásos tagja, a Bank of England vezető munkatársa szintén a pengő leértékelését szorgalmazta, a szürkepiacon már kialakult árfolyamok átvételét javasolta a magyar kormányának.⁸¹ A leértékelésre végül nem került sor, annak ellenére, hogy a Budapestre delegált népszövetségi megbízott, Royall Tyler is devalváció-párti volt. Egy évvel később Niemeyer súlyos hibának tartotta az intézkedés elmulasztását.⁸² Popovics Sándor súlyos betegsége miatt a Magyar Nemzeti Bank közel egy évig jóformán teljes tétlenségre volt kárhoztatva. Tabakovics Dusán, a devizagazdálkodásért felelős igazgató pedig szintén élesen elnevezte a devalvációt.

A magyar valutáris helyzet 1935 nyarára ismét kritikussá vált, a konvertibilis valutaszükségletnek mindössze a felét tudta a jegybank kielégíteni. 1934 eleje óta a feketepecsi árfolyamok 25%-kal emelkedtek. A klíringrendszer is rosszul működött, Németország kivételével minden viszonylatban behozatali többlet alakult ki, kiegyenlítetlen magyar adósságok halmozódtak fel.⁸³ 1934 végén mindössze 2,4 millió pengő szabadon átváltható devizával rendelkezett a jegybank. 1935 elején hivatalosan is Imrédy Béla vette át a Magyar Nemzeti Bank vezetését. Az új elnök első céljai között szerepelt a konvertibilis valutabevétel növelése és a felárrendszer megreformálása.⁸⁴ A devizakiáramlás megakadályozása végett megtiltották az értékpapírok repatriálása céljából való pengőkijárást. Tovább szigorították az idegenforgalommal kapcsolatos pénzforgalmat annak érdekében, hogy kisebb legyen a fizetési mérlegnek az idegenforgalomból származó passzívuma. Az életbe léptetett változtatások eredményeként 1935 végén már több mint 20 millió pengő volt a Bank arany és konvertibilis deviza készlete.

A felárrendszer megreformálására 1935 végén került sor. A korábbi rendszer súlyos hibája volt, hogy a felárak nagysága nem a valuta tényleges piaci értékelésének megfelelően alakult ki, hanem állandó alkufolyamatnak volt kitéve. A gazdasági érdekképviseletek, a minisztériumok és más kormányzati tényezők is nagy nyomást gyakoroltak a prémiumok növelése érdekében a Bankra. Imrédy a túlbürokratizált rendszer súlyos hibájának tartotta azt is, hogy nem a gazdaságos és versenyképes kivitelt ösztönözte: „tartósan nem lehet helyes egy olyan rendszer, amely a felárakat aszerint állapítja meg, hogy milyen viszonyban áll az illető cikk belföldi ára a külföldi piacon való értékesítési árával szemben, mert ebből a rendszerből az következik, hogy azokat a cikkeket, amelyeket aránylag drágán állítunk elő, a külföldi értékesítési lehetőséghez képest nagyobb prémiummal látunk el, mint azokat, amelyeket olcsóbban állítunk elő.”⁸⁵ Ugyanakkor úgy látta, hogy nem lehet egységes felárat bevezetni (ez voltaképpen a pengő leértékelését jelentette volna): „az egységes felár bevezetése azzal járt volna, hogy a cikkeink kimentek volna oda, ahol a legkönnyebben értékesíthetők, és nemes devizát egyáltalán nem kaptunk volna.”⁸⁶ A jegybank vezetői attól tartottak, hogy egységes felár esetén még nagyobb arányban terelődik a magyar kivitel Németország és Olaszország felé, ahol a magyarországinál nagyobb arányú infláció következtében magasabb volt a belső árszínvonal.⁸⁷ Ezért az új felárrendszerben három kategóriát alakítottak ki: 1. a konvertibilis valutával rendelkező országok esetében volt a legmagasabb a felár (50-53%);

⁸⁰ BECA OV 33/15 Bruce levele Siepmann-hez. 1934. február 17.; OV 33/15 Bruce levele Siepmann-hez. 1934. szeptember 19.; OV 33/15 1934. október 17.

⁸¹ BECA OV 33/15 Sir O. Niemeyer feljegyzése. 1934. július 31.

⁸² BECA OV 33/16 Niemeyer feljegyzései az Imrédyvel való találkozás előtt. 1935. június 6. Niemeyer szerint már 1931-ben vagy 1932-ben le kellett volna értékelni a pengőt.

⁸³ BECA OV 33/16 A Magyar Nemzeti Bank kimutatása: The deficit of the foreign exchange administration. 1935. június 6.

⁸⁴ MOL Filmtár, Z6 Az 1936. február 3-án megtartott közgyűlés jegyzőkönyve.

⁸⁵ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1935. december 10.

⁸⁶ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1935. december 10.

⁸⁷ Buzás – Nagy 44.

2. a klíringállamok (Ausztria, Franciaország, Svájc) esetében az importfélár 41%, az exportfélár 38% lett, az osztrák viszonylatban pedig a régi paritáson történt az elszámolás; végül 3. az ún. kompenzációs országok (Olaszország és Németország) esetében nem állapítottak meg félárat, itt a valutaárfolyamok a kereskedelmi tranzakció során alakultak ki. Ausztria esetében az árukompenciára, Németország esetében pedig a devizakompenciára tértek át. A német devizakompenciát az tette lehetővé, hogy a felhalmozódott magyar kereskedelmi aktívum következtében Magyarország jelentős összegű márkakészlettel rendelkezett, ami lehetővé tette a valutaárfolyamok piaci szabályozását.⁸⁸

Összefoglalás

Ausztria és Magyarország pénzügyi politikájára alapvető hatást gyakoroltak az inflációs korszak tapasztalatai és a pénzügyi rekonstrukció Genfben kidolgozott alapelvei. Már az 1931 közepén kibontakozó pénzügyi válságot megelőzően is mindkét ország súlyos gazdasági nehézségekkel küzdött. A magyar gazdaságot a húszas évek második felében egyre növekvő mértékű külső egyensúlyhiány jellemezte. Az 1927-28-ban tetőző eladósodási folyamat hátterében az exportágazatok alacsony teljesítőképessége, a kereskedelmi mérleg passzivitása és a növekvő adósságszolgálati terhek álltak. Ausztriában pedig a belső pénzügyi rendszer instabilitása volt a válság előidézésének legfontosabb oka. A bécsi nagybankok 1918 után is fenntartották korábbi üzletkörüket, gyakran rövidlejáratú külföldi kölcsönökkel finanszírozták a határon túlra került partnervállalataikat. A húszas évek második felében több bécsi nagybank is csődbe került. 1931 májusában a Credit-Anstalt összeomlása általános bizalmi válságot okozott. Bár a kormány és a jegybank nyilatkozatai a valuta értékének minden áron való megőrzését ígérték, a pénzforgalom és a költségvetési hiány gyors növekedése felcrösztették a lakosság inflációs félelmét. A CA összeomlása pánikjelenségeket idézett elő Budapesten is. 1931 májusában megrendült a bizalom a Magyar Általános Hitelbank iránt. A bank likviditási problémáihoz nemcsak az ellene megindított *rum*, hanem a kormány és az állami vállalatok nagy összegű tartozásai is hozzájárultak. A válság hatására mindkét ország jegybankjának tartalékai kritikusan szintre süllyedtek.

1931 őszen mindkét ország a nemzetközi pénzügyi szervezetektől kért segítséget. A Népszövetség szigorú takarékosági program megvalósítását, a kormányzati kiadások csökkentését, és az infláció kiküszöbölését javasolta a kormányoknak. Ausztria és Magyarország pénzügyei újra külföldi ellenőrzés alá kerültek. A külföldi tanácsadók jelenlétét Bethlen István elfogadhatatlannak tartotta, míg a jegybank vezetői előnyösnek találták azt, mivel saját legitimitásukat növelte a nemzetközi pénzügyi szervek súlya és tekintélye.

1931 nyarán Ausztriában és Magyarországon is választani kellett a hivatalos aranyparitás megőrzése és a valuta leértékelése között. A súlyos infláción átment országok pénzügyi kormányzata a leértékelést és az aranyalap elhagyását veszélyes és felelőtlen lépésnek tartotta, amely a pénz elértéktelenedéséhez vezet. A valutaleértékelés elutasítása, és a hivatalos aranyparitáshoz való ragaszkodás oka elsősorban az inflációtól való félelem, és a stabilizációs politika alapelveihez való ragaszkodás volt. A döntés ára a kötött devizagazdálkodás bevezetése, a valuták konvertibilitásának feláldozása volt. A központosított devizagazdálkodás nem bizonyult kellően hatékonynak, a jegybankok nem voltak képesek a külföldi fizetési forgalom ellenőrzésére. A kontrollt kikerülő devizák jelentős része a bécsi és budapesti kávéházakban működő zugpiacon került forgalomba, amelynek jegyzései nagymértékben eltértek a hivatalos árfolyamoktól. A fiktív árfolyam mesterséges fenntartása súlyos hátrányt jelentett az exportágazatok számára és megnehezítette a válság leküzdését. Ausztria 1932-től fokozatosan liberalizálta a külkereskedelmét, majd 1934-ben hivatalosan is elismerte a schilling leértéktelenedését. A magyar kormány és az MNB vezetése azonban továbbra is ellenezte a pengő le-

⁸⁸ MOL Filmtár, Z6 MNB Főtanácsülési jegyzőkönyvek. 1935. december 10.

értékelését. Imrédy Béla pénzügyminiszter már 1934 elejétől komolyan foglalkozott a pengő leértékelésének gondolatával, amit a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának egyik tagja és a Budapestre delegált népszövetségi megbízott is támogatott. A jegybank elnökének ellenzése miatt azonban az intézkedésre mégsem került sor. Bár 1935 végén a felárrendszer megreformálásával a pengő árfolyamát közelítették a piaci értékéhez, valójában ekkor sem került sor egységes valutaárfolyam kialakítására. A jegybank vezetői attól tartottak, hogy egységes mértékű leértékelés esetén még inkább Németország és Olaszország felé terelődik a magyar kivitel, ahol a magyarországinál nagyobb arányú infláció következtében magasabb volt a belső árszínvonal.

Sajátos paradoxonja a két világháború közötti osztrák és magyar gazdaságpolitikának, hogy éppen a liberális pénzügyi elvekhez (a költségvetési egyensúly megőrzése, a valuta aranyparitásának védelme) való ragaszkodás és az egyszer már átélt inflációtól való félelem indította a kormányokat olyan, ideiglenes mentőintézkedésnek szánt, ám végül hosszú évekre megrögzült, központosított gazdasági intézmények bevezetésére, mint amilyen a kötött devizagazdálkodás is volt. Budapesten és Bécsben meg voltak győződve arról, hogy a leértékelést választó országok a pénzpiac állami befolyásolásának veszélyes talajára léptek, a valutaárfolyamokba és a pénz vásárlóértékébe való hatósági beavatkozással végső soron még súlyosabb válságba taszítják gazdaságukat. Az osztrák történészek már korábban rámutattak arra a kettősségre, hogy az autoriter, a parlamentet is felszámoló kormányzat Friedrich Hayek és Ludwig Mises nevéhez is köthető, liberális, anti-intervencionista elveken nyugvó gazdaságpolitikát folytatott.⁸⁹ Magyarország esetében is elmondható, hogy a kormány – legalábbis a monetáris és fiskális politika terén – igyekezett a liberális alapelvek követésére, még ha ettől időnként a válság szülte kényszerhelyzet miatt el is kellett térnie.

POGÁNY, ÁGNES

Crises and elections. Financial policy in Hungary and Austria, 1931-1936

The experience of the years of inflation and the principles of the financial reconstruction elaborated in Geneva had a profound effect on the financial politics of Hungary and Austria. Both countries had been in serious economic trouble even before the monetary crisis which unfolded in 1931. In the summer of 1931 both Hungary and Austria had to choose between maintaining the official gold parity and the devaluation of the currency. The financial governments of these two countries, which had gone through a serious inflation, regarded devaluation and abandoning the gold parity as a dangerous and irresponsible measure conducive to the complete depreciation of the currency. The reasons behind the refusal of devaluation and the insistence on official gold parity were first of all fear of inflation and adherence to the principles of the politics of stabilization. The cost of the decision was the introduction of foreign exchange restrictions, and the sacrifice of the convertibility of the currencies. Centralized foreign exchange control did not prove effective enough, the central banks unable to control foreign payments. A significant part of the money avoiding the control was inserted into circulation on the black market in the cafés of Vienna and Budapest, where quotations differed significantly from official rates. The artificial maintenance of the fictitious exchange rate was a serious disadvantage for the export sector and rendered the surmounting of the crisis difficult. Gradually liberalizing its foreign trade from 1932, Austria officially acknowledged the depreciation of the *schilling* in 1934. The Hungarian gov-

⁸⁹ Kernbauer 1991. 386-389.

ernment and the leaders of the Hungarian National Bank, however, continued opposing the devaluation of the *pengő*. Finance Minister Béla Imrédy was seriously considering devaluation from early 1934, and the idea was supported by a member of the Financial Committee of the League of Nations as well as the commissioner of the League of Nation delegated to Budapest. However, with the president of the issue bank opposing it, the measure was never taken. Although at the end of 1935, the reform of the surcharge system pushed the exchange rate of the *pengő* to its market value, a unified currency exchange rate was not established. The leaders of the central bank were afraid that that a unified devaluation might direct Hungarian exports even more toward Germany and Italy, where due to an inflation greater than that in Hungary internal price levels were higher.

It was a peculiar paradox in the economic politics of Hungary and Austria between the two world wars that it was the adherence to liberal financial principles (maintaining the balance of the budget, protecting the gold parity) and the fear of an inflation once experienced that moved the government to introduce centralized economic measures, such as foreign exchange restrictions, which were originally meant to be provisional emergency steps but proved to be in effect for years. People in Budapest and Vienna were convinced that countries opting for devaluation stepped on the dangerous path of the state influencing the money market, and that by administrative interference with exchange rates and the purchasing value of the currency would ultimately push their respective economies into an even deeper crisis. Austrian historians have already pointed out the duality of the way the authoritarian government, which did away with the parliament as well, was following a liberal economic policy based on anti-interventionist principles, which could be associated with the names of Friedrich Hayek and Ludwig Mises. It can be claimed that Hungary, at least in the field of monetary and fiscal politics, also tried to follow these liberalist principles, even if it had to leave them at times on account of the emergency born of the crisis.

SPANNENBERGER NORBERT

A Volksbund

Egy népcsoport nemzetiszocialista szervezete vagy emancipációs kisebbségi egyesület?

Az első világháború egyik fontos kihatása az volt a magyarországi németekre, hogy kapcsolatba kerültek a német birodalmi hadsereg katonáival, ami számukra addig ismeretlen érzéseket váltott ki: a német nemzeti öntudatot és az etnikai szolidaritást. Károlyi Mihály októberi forradalmát ez a kisebbség már etnikai alapon szerveződött Nemzeti Tanácsa révén üdvözölte, amely az erdélyi szászok vezetésével határozott kisebbségpolitikai programot képviselt.¹ Ellenpólusként egy eddig ismeretlen egyetemi professzor, Jakob Bleyer tűnt fel a kisebbségi politika színpadán, aki tagadta a magyarországi kisebbségek politikai érdekképviseletre való jogosultságát.² Bleyer koncepciója támogatta a „megtámadhatatlan magyar szupremáciát” a kisebbségi kérdésben is, és egy centralizált–konzervatív kormányzati forma mellett szállt síkra. Amint ismeretes, Bleyer már 1917-ben Tisza miniszterelnök politikai köréhez tartozott,³ és a „magyarság és a németység közötti szoros lelki kapcsolatról” megfogalmazott jelszava a magyar, valamint az asszimilált értelmiség kedvelt szólamává vált. Ezzel akarták kifogni a szélet a radikális – például az erdélyi szász – kisebbségi politikusok vitorlájából. Mivel a forradalmi kormányok kisebbségpolitikai kezdeményezései társadalompolitikai programjuk fontos részét képezték, az állásfoglalás valamelyik kisebbségpolitikai program mellett *volens volens* egyben állásfoglalás volt az egyes forradalmi kormányok mellett vagy ellen is. Bleyer megpróbálta a „szászokkal” szembeni nézetkülönbségét világnézeti útra terelni, ennek azonban nem volt létjogosultsága. A „szász” tábor tagjai ugyanis éppúgy gyakorló, leginkább protestáns keresztények voltak, és vezető személyiségeik közé tartozott a katolikus pap és szociálpolitikus Alexander Gießwein is.⁴

A forradalmak után Bleyer saját kérésére átvette a nemzetiségi miniszteri tárcát. A minisztérium feladata – nevével ellentétben – nem a magyar kormány jövőbeli kisebbségi politikájának kidolgozása volt, hanem a magyar területek – Felső- és Nyugat-Magyarország, a későbbi Burgenland – leválasztása elleni propagandatevékenység.⁵ Burgenland elvesztését a közvélemény Bleyer személyes kudarcaként értékelte, bár Bleyer minisztériumát akkor is fel-

¹ Bővebben lásd Spiegel-Schmidt, Friedrich: Die Arbeiterbewegung 1918/1919 in Ungarn mit besonderer Berücksichtigung der Deutschen in Ungarn. Südostdeutsches Archiv, Jg. 26/27. 1983-84. 125-138.

² Eddig két biográfia jelent meg Jakob Bleyerről, mindkettő disszertációként és német nyelven. Schwind, Hedwig: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München, 1960. 2. kiadás; Fata, Márta: Jakob Bleyer. Politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn 1917-1933. Freiburg, 1991. (a továbbiakban: Fata)

³ Vö. Seewann, Gerhard: Das Ungarndeutschtum 1918-1988. In: Hösch, Edgar – Seewann, Gerhard: Aspekte ethnischer Identität. Ergebnisse des Forschungsprojekts „Deutsche und Magyaren als nationale Minderheiten im Donauraum”. München, 1991. (a továbbiakban: Seewann 1991.) 299-323., itt 303.

⁴ Steinsch, Irma: Die Entwicklung der deutschen Volkstumsforschung in Ungarn vom ersten Weltkrieg bis zum Wiener Vertrag. Deutsche Ostforschung, 1943. 531-551., itt 532. Bleyer az ellenpártot nemcsak „régí vágású német álmodozóknak”, hanem „hazaárulóknak” és „kommunistaszimpatizánsoknak” is nevezte. Vö. Fata 94.

⁵ Belügyminisztérium Dokumentációs Osztályának Irattára, Budapest (BMDOI), V-89906. Pócz Antal vallomása 1946. május 6-án.

oszlatták volna, ha propagandatevékenysége sikerrel jár. Az ellenforradalmi kormány 1919 augusztusában hozott kisebbségi rendeletét a minisztertanács négy héttel később már úgy kommentálta, hogy azt a közigazgatási hivatalok ellenállása miatt nem lehet végrehajtani. Ez az érvelés 1944-ig a magyar kisebbségi politika ceterum censeoja maradt.⁶

Az 1920. június 4-i trianoni szerződés a magyar közvélemény elkeseredését váltotta ki. A győztes nagyhatalmakon és a szomszédos országokon kívül egy belső „ellenséget” is megtalálni véltek: a nemzetiségeket. A politikai katolicizmus irányította német nyelvű *Neue Post* így írt erről: „Ha Magyarország elpusztul, akkor ti [vagyis a nemzetiségek – Sp. N.] gyilkolátok meg!”⁷ A trianoni szerződés következtében a kisebbségi és többségi lakosság aránya alapvetően megváltozott, hiszen a nemzetiségek aránya 10,4%-ra csökkent, és kompakt településterületei – különösen az egyre represszívebb kisebbségi politikát követő szerbek és románok – Magyarország új szomszédos országainak fennhatósága alá kerültek. A megcsönkített Magyarországon maradt kisebbségek közül a német kisebbség volt szám szerint a legnagyobb, mely az összlakosság 7%-át tette ki, azonban nem rendelkezett semmilyen politikai, gazdasági vagy kulturális érdekképviselettel, ezenkívül szociális összetételc igen egyoldalú volt, ugyanis több mint 56%-a agrár jellegű tevékenységet folytatott. Bár sokuknak sikerült a szociális felemelkedés, de ez legtöbbször a teljes asszimilációval járt együtt, míg a parasztság körében az etnikai öntudat továbbra is ép maradt. A kvantitatív „nagyság” így szöges ellentétben állt a szocio-politikai „gyengeséggel”.

A Trianon miatt felajzott közvélemény az „összecsüvés-elmélet” hevében élt, miszerint az etnikai kisebbségek aknamunkája vezetett Magyarország felbomlásához. Ezért határozotlan követelte az etnikailag egységes és czáltal „crős” Magyarország megteremtését.⁸ Ilyen körülmények között vette át Bleyer a német kisebbség sorsának irányítását. Bleyer – saját közlése szerint – kisebb metamorfózison ment keresztül: továbbra is abból indult ki, hogy a magyar társadalom rá van utalva az asszimilációra, és ez ellen nem is volt kifogása, a német parasztságot azonban meg akarta óvni mindettől. Ugyanakkor épp ezt a réteget akarta bevonnai a nagy nemzeti feladatba, a revíziós politikába.⁹ Bleyer okozati összefüggést látott a magyar revíziós törekvések és a kormány kisebbségi politikája között. Ezért a német kisebbség önszerveződési stratégiáját ez a tény határozta meg egészen a második világháború kitöréséig. Bleyer „Deutschungar” tézise kizárta az „össznémet politizálást”, illetve a szomszédos országok német kisebbségeivel való együttműködést. Ez a kép azonban így meglehetősen leegyszerűsített. Bleyer tudta, hogy a politikai elitnél már nem élvez bizalmat, ezért támogatta Bethlen István miniszterelnök politikáját, de ugyanakkor felvette a kapcsolatot a budapesti német követséggel is. Az Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein (Magyarországi Német Népművelődési Egyesület) megfelelt a kor kívánalmainak, de Bleyer konzervatív személyiségének is: a vezetőségben a politikai katolicizmus számos prominens

⁶ Bővebben lásd Spannenberger Norbert: Gyögy György, Regierungskommissar für die deutsche Minderheit in Ungarn in der Bethlen-Ära. Suevia Pannonica. Archiv der deutschen in Ungarn, Jg. XVII. 65.-81.

⁷ Idézi Rolf, Fischer: Entwicklungstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867-1939. München, 1988. 128.

⁸ Joggal állapítja meg az amerikai történész Thomas Spira: „When at the cost of two-thirds of her territory and population Hungary came close to being a pure Magyar ethnic state after World War I, the Magyars determined to eliminate every vestige of non-Magyar elements from their nation's culture”. Spira, Thomas: Connections between Trianon Hungary and National Socialist Germany, and the Swabian Minority School Problem. Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographicunterricht, Bd. XV. 1974. 240-258., itt 240.; Lásd továbbá Ravasz László: A nemzeti egység lelke. Szeged, 1932.

⁹ A revíziós politika részletes tárgyalását lásd Kovács Bertrand Anikónál: Der ungarische Revisionismus nach dem Ersten Weltkrieg. Der publizistische Kampf gegen den Friedensvertrag von Trianon (1918-1931). München, 1997.

személyisége kapott helyet, a „védnökséget” maga a miniszterelnök vállalta, és valamennyi releváns döntést a kormánnyal „egyetértésben” voltak hivatottak meghozni.¹⁰

A közvélemény számára azonban még ez is túl sok „engedménynek” számított. Bethlen mégis két okból engedélyezte az egyletet: egyrészt ezzel is egy „nagyvonalú” nemzetiségi politika illúzióját propagálta a külföld felé, másrészt a konzervatív vezetők által megszervezett német kisebbség felhasználhatóvá vált a miniszterelnök politikája számára, többek közt a szociáldemokrácia ellen.¹¹ Ugyanakkor úgy Magyarország, mint a Német Birodalom érdekelt volt a baráti kapcsolatok elmélyítésében, és ebben a kisebbségi kérdés nem lehetett zavaró tényező. Bethlennek ily módon a német kisebbség vezetőit nemcsak a kormányzati politikához sikerült kapcsolnia, hanem egyben a politikai elitbe is integrálni. „Az t mondanám, hogy az összes magyar államférfi és hivatalnok közül, akikkel dolgom volt, Bethlen gróf az, akiben a németbarátság tekintetében a legnagyobb bizodalmam van” – jelentette a budapesti német követ Berlinbe és hozzáfűzte: „Német szempontból mérhetetlenül üdvözlendő lenne, ha Bethlen gróf sokáig hatalmon maradna.”¹² Véleménye szerint Bethlen volt az, aki a német kisebbséget meg tudta volna védeni az olyan sovinsztáktól, mint például Gömbös Gyula. Javasolta a külügyminisztériumnak, hogy hasson oda a délkelet-európai német kisebbségek sajtójára, hogy az hagyjon fel magyarellenes támadásaival és pozitívan kommentálja Bethlen kisebbségi politikáját.¹³ A Bethlenbe vetett bizalom és a Bleyerrel való óvatos együttműködés jellemezte a Weimari Köztársaság patronáló politikáját a magyarországi németek felé. Fontos szerepet játszott ebben, hogy a Népművelő Egyesület élén Bethlen bizalmi embere, Gratz Gusztáv állt, aki éppúgy élvezte a birodalmi körök bizalmát is. „Gratz köztudottan a németbarát orientáció híve Magyarországon” – állapította meg a német követ már 1921-ben.¹⁴

1930-ig ilyen feltételek mellett elkerülhető volt a nagyobb konfrontáció a kisebbségi kérdésben. 1930 novemberében a miniszterelnökség belső használatra jelentést készített a kisebbségek „tényleges helyzetéről”. Eszerint a kisebbségek az összlakosság számára „nem jelentettek veszélyt”, például csak 3,2%-uk nem beszélte az állam hivatalos nyelvét. A memorandum szerzői elégedettek voltak a kormány kisebbségi politikájával, erre bizonyítékként azt említették, hogy a magyarországi németek politikai érdekképviseletüket nem egy kifejezetten kisebbségi párt, hanem kizárólag az adott politikai pártok keretein belül gyakorolták.¹⁵ Ezt az „egész Európában egyedülálló konstellációt” a szerzők különösen hangsúlyozták. Néhány nappal később ugyanez az ügyosztály egy másik szakvéleményt készített, melyben a Weimari Köztársaság külpolitikáját elemezte. Bismarck külpolitikájával szemben Stresemann politikáját kevésbé kedvezően kommentálták, mert az a „kultúrnemzet” jegyében a német kisebbségeket saját céljaira akarta felhasználni. Veszélyt véltek felismerni abban, hogy a korábbi Nagy-Magyarország (sic!) területén – mint például Szatmárban vagy a Bácskában – a már magyarosított népiskolákban újra bevezették a német tanítási nyelvet. A miniszter-

¹⁰ A kor magyar történelmének kiemelkedő szakértője, Macartney találoán írta az egyletről: „it was stigmatized by Swabian public opinion as mere window dressing”, még ha ez az érzés csak a 30-as évek közepén, a kudarcok hatására erősödött is meg. Macartney, C. A.: *October fifteenth. A history of modern Hungary 1929-1945*. Vol. I. Edinburgh, 1956. 70.

¹¹ Kiváló példa erre az együttműködésre Bethlen és Bleyer parlamenti beszéde 1929. május 29-én, amelyben Bethlen a revízió érdekében megígéri a kisebbségi kérdés megoldását, Bleyer pedig a szociáldemokratákat támadja. Vö. *Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Berlin* (a továbbiakban: PA AA) R 74139.

¹² PA AA R 30531 k. Welczek tudósítása 1924. január 8-án.

¹³ PA AA R 30531 k. Maltzan tudósítása 1923. május 27-én.

¹⁴ PA AA R 74141. Fürstenberg tudósítása 1921. augusztus 19-én.

¹⁵ Magyar Országos Levéltár, Miniszterelnöki iratok (a továbbiakban: MOL) K 28. cs. 13. t. 57. A nyelvi kisebbségek helyzete Csonka-Magyarországon.

elnökség véleménye szerint ez a tendencia semmiképpen sem szolgálta a magyar revíziós politikát. A magyarországi német kisebbségen belül bár megfigyeltek „egyfajta szimpátiát” a „népközösség” (Volksgemeinschaft) eszméjével szemben, de ezt a Berlinnel való szoros együttműködéssel remélték ellensúlyozni. A szakvéleményben foglaltak mindazonáltal kategorikusan tagadták azt a tézist, hogy Berlin ezeket a kisebbségeket a saját terjeszkedési politikájához kívánná felhasználni.¹⁶

Az 1930-as év teljesen más okból mégis választóvonalnak bizonyult. A népszámlálás riasztóan hatott a Volksbildungsverein vezetőségére, mert a németek aránya az összlakossághoz képest 6,9%-ról 5,5%-ra csökkent. Némi kárörömmel állapította meg a neves statisztikus, Kovács Alajos, hogy eddig még ilyen nagyfokú beolvadást nem lehetett tapasztalni.¹⁷ Mindez a német kisebbség vezetésében feszültségekhez vezetett. Míg Bleyernek az Egyesületen belül a Guido Gründisch személyében megjelenő radikális irányzattal szemben mindig védekeznie kellett, most már a mérsékelt szárny felől is kritizálták, mondván Bleyer vakon hitt a miniszterelnök kisebbségi politikájában. Ekkorra azonban már Bethlen is tehernek érezte Bleyert. Az 1931 augusztusában kinevezett miniszterelnök, Károlyi Gyula gróf nyíltan hirdette, hogy a Népművelődési Egyesület engedélyezésc jövátchetetlen hiba volt, és Bleyerrel szóba sem állt.¹⁸ A közismert fajvédő, Gömbös Gyula hatalomátvétele mindazonáltal a német kisebbségi vezetők legrosszabb félelmeit is felülmúlta. Bleyer sokat tudott az új miniszterelnök korábbi aknamunkájáról. Gratzhoz írott levele markáns fordulópontja magatartásának, melyet pszichésen már rég a magáévá tett: Bleyer a német kisebbség megmentésére Berlinben, illetve az „össznémetségben” látta az alternatívát.¹⁹ Gratz határozottan abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés soha nem lehet a bilaterális kapcsolatok témája. Azonban a magyar kormány is új irányt készült venni a kisebbségpolitikájában. Gömbös az első európai államfő volt, aki Hitler hatalomra lépését üdvözölte²⁰ és azonnali külpolitikai együttműködést javasolt. A Kisantant országaiban élő német és magyar kisebbségek együttműködését szorgalmazta a magyar revíziós törekvések érdekében, amiért cserébe a magyarországi németek helyzetének javítását helyezte kilátásba. Bár Hitler erre rögtön hajlandó lett volna, a német külügyminisztérium nyomtatékosan óvott egy ilyen lépéstől.²¹

Bleyer 1932-ig a Deutsche Arbeitsgemeinschaftben össze tudta tartani legközvetlenebb munkatársait, amely a kisebbségi kérdést tudatosan politikai vágányra akarta terelni. Ez azonban két okból sem sikerülhetett. Bleyer 1933 decemberében meghalt, és ezzel átmenetileg az Egyesület pusztá léte is kérdésessé vált,²² másrészt ez a nem hivatalos kör meglehetősen heterogén volt. Az egyik frakció kizárólag a nemzetiségpolitikában akart eredményesekben munkálkodni. Egy másik csoportosulás Franz Kufsbach vezetésével a kisebbségi kérdést pártpolitikai alapon akarta megoldani. Közéjük tartozott Franz Basch is. Ahogy egész Magyarországon forrongott a levegő a gazdasági válság miatt, úgy a némettség körében is hasonló volt tapasztalható, s a Bethlen-érával ellentétben már nem a kormánypárttal, hanem az ellenzéki Kisgazdapárttal szimpatizáltak.²³ Ellenzéki politizálással azonban Bleyer már a 20-as

¹⁶ MOL K 28. cs. 13. t. 57. 1930. november 18-i jelentés.

¹⁷ Kovács Alajos: A németek helyzete Csonka-Magyarországon a statisztika megvilágításában. Budapest, 1936.

¹⁸ Vö. Fata 242.

¹⁹ A levelet lásd: Gratz, Gustav: Deutschungarische Probleme. Budapest, 1938. (a továbbiakban: Gratz) 16-19.

²⁰ Lásd ehhez részletesen Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest, 1988. 137-141.

²¹ Bundesarchiv Berlin R 43 II./1501.

²² Vö. Gratz 27.

²³ Lásd Vonyó, József: Kulturelles Leben und politische Stellungnahme der Deutschen im Komitat Baranya in der ersten Hälfte der dreißiger Jahre. Specimina nova Universitatis Quinquecclesiensis, 1986. 45-54.

években megégette a kezét. Ez a kurzus annál is kockázatosabb volt, mert a Gömbös- és a Hitler-kormány között kimondottan szívélyes volt a kapcsolat, és Berlin szemszögéből a magyarországi német kisebbség 1937-ig messzemenően alárendelt szerepet játszott. Egy harmadik utat képviselt Franz Rothen, aki az 1935-ös választási vereség után a magyar és a német nemzetiszocialistákkal is szoros kapcsolatokat épített ki.²⁴ Az ellenzéki választási kampány és az a tény, hogy Berlin Gömbössel szemben ejtette a német kisebbséget, megkönnyítette a budapesti kormány kemény beavatkozását. A „fiatalabb generáció” egyik tagját, Franz Bascht, aki a tolnai Bátaapáti községben a tömeges névmagyarosítás ellen emelt szót, „nemzetgyalázás” vádjával bíróság elé állították és börtönbüntetésre ítélték.²⁵ Ez a németiség vezetésén belül polarizálóan hatott. Bascht a közvélemény előtt stigmatizálni akarták, és szalonképtelenné is kívánták tenni. A Volksbildungsverein számos vezető személyisége azonban szolidaritást vállalt Baschsal, és Volksdeutsche Kameradschaft néven egy ellenzéki csoportosulást alkottak az Egyesület hivatalos vezetésével szemben.

Már a Bleyer temetését követő sajtóvisszhang nyilvánvalóvá tette, hogy mennyire mérgezett a légkör a kisebbségi kérdésben.²⁶ Gyakran még a nemzeti kisebbségek érdekvédelmének létjogosultságát is megkérdőjelezték.²⁷ A német származású pap és a Volksbildungsverein opponense, Konrad Heckenberger még a „nemzetiségi politikai követelések kibontakozó csíráit” is veszélyesnek ítélte.²⁸ Gömbös halála 1936-ban nyitva hagyta a kérdést, hogy mi lett volna a konfrontáció eredménye. Tény, hogy Gömbös a német mozgalom teljes elfojtása mellett volt, és ezzel eljátszotta az utolsó esélyt, hogy a magyar kisebbségi politikát a magyar viszonyoknak és a kor követelményeinek megfelelően más alapokra helyezze. Az 1936-37-es évek ugyanis minden vonatkozásban a magyarországi német mozgalom mélypontját jelentették. A nemzetiszocialista Németország sem pénzügyileg, sem pedig diplomáciai szinten nem támogatta a magyarországi német kisebbséget, pénzügyi és erkölcsi támogatást csak a Volksbund für das Deutschtum im Ausland (VDA, régebben Verein) nyújtott.²⁹

Gömbös utódja, Darányi Kálmán egy merőben új szituációval konfrontálódott: kézzelfogható közelségbe került a revízió megvalósítása. 1937 novemberében Lord Halifax közölte Hitlerrel, hogy Nagy-Britannia támogatja az európai újrendezés gondolatát. Eddig

²⁴ A birodalmi szervek segítségével 1939-ben Németországba szökött, ahol az SS-nek köszönhetően a német Külügyminisztériumban kapott állást. 1944-ig továbbdolgozott a német kisebbség és a magyar szélsőjobboldal közötti együttműködés érdekében – szerény eredménnyel. Wilhelm Höttl szóbeli közlése a szerző számára 1998. március 4-én.

²⁵ Franz Basch személyéhez lásd Secwann, Gerhard – Spannenberger, Norbert: Akten des Volksgerichtsprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn, Budapest, 1945. München, 1999. 46. (a továbbiakban: Secwann – Spannenberger); Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. Századok, 130. évfolyam, 1996. 1393-1450.

²⁶ Lásd Nation und Staat, Jg. VII. 1933-34. 247-249. Nem szorul bővebb kommentárra az a tény, hogy az ifjúság a halott Bleyer ellen tüntetett, sírját meggyalázta és a keresztet többször ledöntötte. Lásd Die Getreuen, Jg. 12. 1935. Májz/April, 55. Bleyer-barát álláspontot képviselt Bajza József a Katolikus Szemle című folyóiratban, a katolikus reformifjúság a Korunk Szava című folyóiratban, továbbá a szomszédos országok magyar kisebbségeinek képviselői. Vö. Bellér Béla: A Volksbildungsvereintől a Volksbundig. Kézirat a szerző tulajdonában. (a továbbiakban: Bellér) 6-7.

²⁷ Tipikus nyilatkozat volt a katolikus pap Pintér László parlamenti beszéde 1927 májusában, mely szerint a kisebbségi kérdés Csonka-Magyarországon minőségileg más, mint a háború előtt volt, mert Magyarország már egységes nemzeti állam lett. Itt idézve: Svojsje, F.: Die Unterdrückung der Deutschen in Ungarn. Uzhorod, 1927. 21.

²⁸ Vö. Spannenberger, Norbert: „Die deutsche Frage als Gefahr”. Anmerkungen zum Zerfall der Ortsgruppen des „Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins” in Süd-Transdanubien 1936-1938. Siebenbürgische Semesterblätter, Jg. 9. 1995. (a továbbiakban: Spannenberger 1995.) 169-180.

²⁹ PA AA Inl.II.D.R 100562. Schwager levele a birodalmi pénzügyminisztériumhoz 1937. december 9-én és feljegyzése 1938. február 7-én.

az időpontig valamennyi német népiségi szervezetet (Deuschturnsvereine) sikerült gleichschoaltolni, utoljára a VDA-t. Ezek közvetve vagy közvetlenül a Volksdeutsche Mittelstelletől (VOMI) függttek, melyet a Schutzstaffel (SS) irányított. A külföldi német kisebbségek kérdése új lendületet kapott, mert sem belpolitikailag sem szervezetenleg már semmi nem állt az útjában annak, hogy a nemzetiszocialista népcsoport- és külpolitika érdekében eszközként használják fel.³⁰ 1937 novemberében Darányi miniszterelnök Berlinbe utazott, hogy a küszöbönálló határrevízióról tárgyaljon. E megbeszélések keretében Mackensen államtitkár külön tárgyalásokat folytatott Pataky Tibor államtitkárval, a miniszterelnökség kisebbségügyi referensével a magyarországi németekről. Hangsúlyozta, hogy a német diplomácia – az elmúlt évekkel ellentétben – a német kisebbséget az államközi kapcsolatok fontos alkotóelemének tartja, és ebben a kérdésben újrakezdést kért. Egy új egyesület létrehozása mellett érvelt és elutasította Gustav Gratzot, mint annak esetleges vezető személyiségét. Mindketten egyetértettek abban, hogy a Volksdeutsche Kameradschaft szószólója, Richard Huß professzor szóba sem jöhet, így Mackensen Franz Bascht javasolta, aki véleménye szerint nemcsak hajlamosabb személy, hanem a magyar kormány „bizonyos csekély jóindulata esetén” hajlandó lenne az együttműködésre.³¹ Mackensen jelentése szerint ez a beszélgetés jelentette a fordulópontot a kisebbségi kérdésben, és már 1938 februárjában megjelent a két szudétanémet politikus, Frank és Künzcl Budapesten, hogy a csehszlovákiai német és magyar kisebbség együttműködéséről tárgyaljanak. A miniszterelnökség egyúttal titokban felvette a kapcsolatot Baschsal az újonnan alapítandó szervezet keretfeltételeivel kapcsolatban³² – a nyilvánosság felé azonban látszólag semmi sem változott.

Mindéz akkor történt, amikor a magyar kisebbségi politika a holtpontra jutott. Az 1935-ben Gömbös által bevezetett iskolareform csődnek bizonyult, a német kisebbség pedig szemmel láthatóan eltávolodott a kormánytól, így aztán a kormányzati politika és a német kisebbség közötti érdekegyenlőségnek a Bethlen-érából ismert fantomját már nem lehetett újraéleszteni. Mindeközben a hatóságok válogatás nélkül üldöztek minden magyarországi németet, akik akár a Volksbildungsvcreinnal, akár a Kameradschafttal szimpatizáltak, ami a miniszterelnök és a Volksbildungsvcrein elnöke, Gratz közötti viszony elmegecsedéséhez vezetett. Gratz alapvetően más kisebbségi politikát várt a kormánytól³³ és vonakodott csupán a kormány eszközeként működni. Mivel Darányi nem volt hajlandó a kormány kisebbségpolitikáját új alapokra helyezni, Gratz lemondott elnöki posztjáról. Helyét az asszimilált pap Pintér László vette át, az az ember, aki még 1926-ban a Volksbildungsvcrein tevékenységének visszaszorítását követelte, mert az – szerint – a nemzet egységére káros hatással volt! Mindazonáltal az Egyesület szétesését már nem lehetett megakadályozni, és azt sem lehetett tovább titkolni, hogy valójában kivel szimpatizálnak a Volksbildungsvcrein tagjai: a Baschcsoporttal.³⁴ Legkésőbb ekkorra megbosszulta magát a megmegevedett magyar kisebbségi politika: a kormányzat továbbra is a vezető személyek kicseréléséhez és a különböző tömegszervezetek mobilizálásához (ezúttal a Volksbildungsvcrein, később a politikai katolicizmus egyletci) nyúlt vissza stratégiai eszközként.³⁵

1937 végétől szédítő gyorsasággal követték egymást a külpolitikai csemények, miközben Magyarország egyre inkább a Harmadik Birodalom politikájához idomult. Imrédy minisz-

³⁰ A német népiségi szervezetek gleichschoaltolását lásd Jacobsen, Hans-Adolf: *Nationalsozialistische Außenpolitik 1933-1938*. Frankfurt/Main – Berlin, 1968.

³¹ PA AA R 29960. Mackensen feljegyzése 1937. november 24-én.

³² A Günscl Zeitung 1938. november 27-i száma.

³³ MOL 28. cs. 97. t. 196. Gratz összefoglaló jelentése.

³⁴ Lásd Spannenberger 1995. 169-180.

³⁵ Ugyanakkor olyan kormányhú politikuskok is egy egyedülállóan új kisebbségpolitikát támogattak, mint a vallás- és közoktatásügyi miniszter Hóman Bálint vagy Mester Miklós. Vö. BMDOI V-128417/a. Basch-per. Mester Miklós vallomása, továbbá BMDOI A.742. S.IX/127-131. Hóman Bálint naplója. Kivonatok.

terelnök, aki 1938 novemberében lemondásra kényszerült, Horthy kormányzó megbízásából egy második kormányt állított fel. Berlin támogatásának megszerzése céljából többek között hozzájárult a Volksdeutsche Kameradschaft legalizálásához.³⁶ A szakirodalom mindent Imrédy gyengeségként, illetve opportunizmusaként tárgyalja. Tényleg erről volt szó? Imrédy végül is Gömbös kisebbségpolitikájának egy variánsát valósította meg: külpolitikai érdekből kijátszotta a kisebbségpolitikai kártyát. Ezt a „do ut des” taktikát 1932 óta először sikerült megvalósítani. A körülmények annyiban változtak, hogy már nem Magyarország volt a kezdeményező, hanem a Harmadik Birodalom. Ettől függetlenül legkésőbb 1937 novemberétől a budapesti kormányzat számolt azzal, hogy bizonyos körülmények között Berlin nyomására engednie kell a kisebbségpolitikában. Ez mindazonáltal nem jelentette azt, hogy felhagyott volna a német kisebbség emancipációs törekvéseinek további elnyomásával. Az új szervezet, a Volksbund der Deutschen in Ungarn (VDU) engedélyezése hónapokig elhúzódott. A budapesti kormány helyett a Volksbildungsvereinnal való fúziót támogatta, hogy ne veszítse el az ellenőrzést a kisebbség felett. A Volksbund alapítása nem a Berlinnel szembeni defenzív politika végét jelentette a kisebbségi kérdésben; az 1944 márciusáig a magyar politika konstans része maradt. Ugyanakkor a magyar politika épp a német kisebbségi kérdésben volt hajlandó állami szuverenitásából engedni, ha ezzel egyéb érdekeket vélt megóvni. Ennyiben valóban mérföldkő volt a Volksbund alapítása.

A Volksbund alakuló gyűlése különös körülmények között zajlott 1938. november 26-án. A szervezőknek csupán két napjuk volt az előkészületekre, de ennek ellenére mintegy 1000 résztvevő érkezett több mint 150 helységről. Miután elhangzott a magyar és a hazai sváb himnusz („Seid gegrüßt ihr deutschen Brüder!”), Basch tartott ünnepi beszédet: „*A népcsoportoknak maguknak kell népiségüket megvédeniük. Ehhez önmaguknak kell népiségi védőhástyjukat felépíteniük*” – és éppen ezt a feladatot kívánja a Volksbund magára vállalni, hangoztatta Basch. Ennek érdekében megígérte, hogy „még csak nem is az ezt ellenzőkkel való pereskedés vagy civakodás útját fogják választani, hiszen a Volksbund minden magyarországi német számára otthont kell jelentsen. Nem számít *a korkülönbség*, a nem, a vallás vagy a foglalkozás és nem számítanak a származási- vagy osztálykülönbségek sem”.³⁷ A rendezvény a „magyar Hiszekeggyel” zárult, amely Nagy-Magyarország feltámadását propagálta. Az ünnepi beszédek üzenete világos volt: a kisebbség emancipációja a Volksbundban és a budapesti kormánnyal egyetértésben testesült meg, s ez az új szervezet nem jelentett hadüzenetet a népcsoporton belül másképp gondolkodók ellen. Az alapítók szándéka szerint sokkal inkább közös szellemi otthonként kellett szolgálnia a hazai németiség számára. Integrálnia és nem polarizálnia kellett, éppen ezért a vezetés elutasította a pártpolitikai tevékenység gondolatát.

Vajon ez az ünneplés a népcsoport-politika nemzetiszocialista variánsának áttörése volt? Valóban Berlin nyomára állt a háttérben és az óhazában élő össznémet összetartozás hangsúlyozása, melyet Hitler-karlendítések kísértek. A hangsúly azonban máshol volt: ez a Volksbildungsverein egykori vezetőiből verbuválódott fiatal generáció a korai húszas évekkel ellentétben nem azt a szintézist kereste, „hogyan lehet magyarként egyidejűleg németnek is lenni”, hiszen saját etnikai identitása nem volt kérdés tárgya, hanem arra a dilemmára keresett megoldást, hogyan „létezhet valaki németként tovább Magyarországon”. A történész Gerhard Secwann-nak feltétlenül igazat kell adnunk abban hogy „ennek az eszmei világnak a gyökerei nem állnak szorosabb összefüggésben a nemzeti szocializmussal”, hanem sokkal inkább a húszas évek kisebbségvédelmének hagyományával.³⁸ Meghirdetett disszimilációs

³⁶ A Volksbund engedélyezésének nemzetközi aspektusait Tilkovszky Loránt tárgyalta részletesen munkájában. Vö. Ungarn am Vorabend des Zweiten Weltkrieges (1938-1939). Specimina nova, 1989. 189-195.; Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938-1941. Budapest, 1974.

³⁷ Deutscher Volksbote, 1938. decemberi száma. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁸ Secwann 1991. 306f.

programjuk defenzív természetű volt, ami a fenyegető, a társadalom által felszított asszimilációból és nem ideológiai vagy pártpolitikai célkitűzésből következett. A Volksbund-vezetés gyakorlati követelése, amelyek gazdasági, karitatív és szociális intézmények megteremtésére irányultak, egyáltalán nem mentek túl egy európai kisebbség érdekvédelmének alapvető követelésein. A magyar történész, Bellér Béla sem a maximális (azaz nemzetiszocialista) program egy minimális megvalósítását látta a Volksbund programjában, hanem egy speciális, a magyar viszonyoknak megfelelő programot.³⁹ Az 1938-as Volksbund tehát az alapítók szándéka szerint a két háború közötti Európa kisebbségeinek példáját követve az etnopolitikai szerveződésnek egy késői kinövése volt.

Más kérdés azonban, hogy a Volksbund-vezetés álláspontja szerint csak a nemzetiszocialista politika „népi-clve” tette lehetővé az áttörést,⁴⁰ ami azt bizonyítja, hogy a Harmadik Birodalom hatalmi politikáját az etnopolitikai népcsoport-ideológiával azonosították. Ez fatális tévedés volt, és itt felvetődik a kérdés: Milyen alaposan ismerte a Volksbund-vezetés a nemzetiszocialista ideológiát? A Kameradschaft, illetve a Volksbund sajtóját elemezve megállapítható, hogy Richard Huß, Ägidius Faulstich, Georg Goldschmidt és Wilhelm Zimmermann foglalkoztak ezzel az ideológiával, és elsősorban a nemzetiszocializmus népcsoport-elméletére koncentráltak. Különösen szellectíven értelmezte Huß ezt az ideológiát, amennyiben a szociális szempontokat teljesen ignorálta és csupán azok nemzeti aspektusai iránt érdeklődött.⁴¹ Cikkeket írt fajvédő újságokba, amelyekben támadta a zsidókat és a szabadkőműveseket. Összeesztett Bleyerrel, külön utas politikát folytatott még a Kameradschaft élén is, mignem radikalizmusa miatt ki kellett válnia a kisebbségvédelmi politizálásból.⁴² Faulstich és Zimmermann képezték a Basch elleni kemény magot egészen az erdélyi szászokkal, illetve a bácskai svábokkal való egyesülésig. A Volksbund vezetőinek kapcsolatai a különféle birodalmi szervekhez tükrözik ideológiai irányultságukat. Míg Bascht a müncheni Fritz Valjavec nem tudta politikai céljaira befogni, addig Zimmermann „hasznosabb” volt, mert bátyja Németországban korán az NSDAP tagja lett, és élt is ezzel a kapcsolattal.⁴³ Hußnak voltak partnerei a német külügyminisztériumban, amelynél a Kameradschaftot mint nemzetiszocialista mozgalmat mutatta be és ebből igyekezett tőkét kovácsolni.⁴⁴ Közben Huß előadásokat tartott a nemzetiszocializmusról és a „nagypolitika” iránt érdeklődött, addig Basch megelégedett a magyar kisebbségvédelmi helyzet ismertetésével idehaza és Európában. Ennek megfelelően nem véletlen, hogy Gratz Bascht a Kameradschaft legtisztább koponyájának nevezte, és Pataky Tibor is pozitívan nyilatkozott Mackensennek róla.⁴⁵ A Volksbund megalakulása tehát nem a német kisebbség nemzetiszocialista érzelmű clemcinek, hanem sokkal inkább annak mérsékelt és együttműködésre hajlamos részének sikerét jelentette. Emc csoport favorizálása a budapesti kormánynak is érdekében állt.

Ennek ellenére Basch tévedett, amikor azt gondolta, hogy a Volksbund engedélyezése fordulatot jelent a magyar kormány kisebbségpolitikájában. „Az elmúlt évben gyakran volt alkalmam idehaza és külföldön magyar politikusokkal beszélgetni. Emc őszinte beszélgetések során nem találtam közöttük senkit, aki végül be ne ismerte volna, hogy a német kérdés ke-

³⁹ Bellér 350-351. Ezért követelte a Volksbund például a német papszeminárium felállítását, hiszen a meglévőkben tudatos magyarosítás folyt. Vö. Rupert, Peter: Erinnerunggen eines ungarndeutschen Priesters. Suevia Pannonica, Jg. VI. 1988. 6. szám. 138-146.

⁴⁰ Deutscher Volksbote, 1938. decemberi száma.

⁴¹ Életrajzírója ezt bírálja is. Klein, Karl Kurt: Richard Huß. Lebensbild eines volksdeutschen Forschers und Kämpfers. Budapest, 1943.

⁴² BMDOI 1248/a. Basch-Prozefs. Birkás Géza tanúvallomása 1946. január 16-án.

⁴³ Valjavec-hagyaték. Südost-Institut München. A hagyaték feldolgozása folyamatban van.

⁴⁴ Bundesarchiv Berlin, R 43 II./1408a. A Birodalmi Kancellária feljegyzése 1936. szeptember 9-én.

⁴⁵ Bundesarchiv Berlin, R 18/3329. A német követség jelentése 1936. június 30-án; BMDOI 128418/a. Basch-pcr. Birkás Géza tanúvallomása.

zelésében alapvető változásoknak kell beállniuk Magyarországon” – írta Basch.⁴⁶ A változásnak azonban ellentmond az a tény, hogy a Volksbundot csak 1939 áprilisában engedélyezte a Teleki-kormány, és az alapító iratot úgy megnyirbálta, hogy a Volksbundból gyakorlatilag csak egy kulturális egyesület maradt. Az eredetileg kitűzött célokból szinte semmi nem vált valóra. Ugyanakkor Berlin is lábbal taposott már egy a Volksbund által megjelölt célt, mégpedig azt, hogy a német kisebbség távol marad a pártpolitikától. Berlin ragaszkodott ahhoz, hogy a Volksbund a magyar kormánnyal közösen állítson jelölteket az 1939-es választásokkor. Ezzel Teleki miniszterelnök számára is újra lehetőség nyílt arra, hogy a hagyományosan konzervatív irányultságú németeket visszanyerje a kormány politikájának – és ezt olyan időben tegye, amikor a szélsőjobboldali erők látszólag feltartóztathatatlanul törtek előre. Teleki hitt abban, hogy külpolitikai sikerekkel stabilizálhatja kormányát,⁴⁷ és eközben élvezheti Berlin támogatását is. A Volksbund-vezetés szemszögéből ez az együttműködési készség üdvözlendő volt, hiszen pontosan a kormánnyal együttműködve akarta programját megvalósítani. A *Nation und Staat* című folyóirat utalt az erdélyi százok hagyományára, akik „szintén mindig a magyar kormánypárt zászlaja alatt, de németiségük tudatában indultak a választási küzdelemben”.⁴⁸ A VDU által állított három jelölt közül csak kettő jutott a parlamentbe, és a választási kampány fájdalmasan bizonyította, hogy a kisebbségi kérdés Magyarországon oly mértékben elmérgesedett, hogy belátható időn belül nem volt várható változás. A Volksbund jelöltjei a nyilvánosság ellenséges részéről azzal a támadással is szembesültek, hogy „zsidó származásúak”, valamint hogy a Volksbund a kampányt „zsidó pénzsekkel finanszírozza”.⁴⁹

Ezért a Volksbund-vezetés egy „generációs programot” dolgozott ki, ami abból indult ki, hogy a magyarországi közlemény hamis információkkal rendelkezett a kisebbségi kérdérről, amin csak tudatos felvilágosító munkával lehet változtatni. Ebben többek között Mester Miklós állt Basch oldalára, aki a német kisebbségi politikust több ízben előadóként is meghívatta.⁵⁰ Ezért elégedett meg Basch a Volksbund megcsonkított alapszabályával is, és Teleki miniszterelnök biztatására hagyatkozott, miszerint azt fokozatosan kibővítik majd.⁵¹ Ennek ellenére a kormány a Volksbundban sohasem a német kisebbség emancipációs mozgalmát látta, hanem mint egy a német birodalom által rácrőlített szervezetet kezelte, és nagy súlyt fektetett arra, hogy ne veszítse el felette a kontrollt. Tehát a Volksbundnak az a törökvésce, hogy csak mérsékelt követelésekkel álljon elő és az engedményeket mint a kormány jóindulatát könyvelje el, nem teljesült. A kormány a szervezett német kisebbség programját nem önmérsékletként értelmezte, hanem a kisebbség mozgásterének maximumaként. A kormány azonban egyszerre két vasat tartott a tűzben: miközben Pintér és Basch között fúziós tárgyalások folytak, a kormány a bethleni időszak jól bevált módszerét alkalmazta, és mobilizálta a politikai katolicizmus szervezeteit. A KALOT és más egyesületek voltak hivatottak kifogni a szélet a Volksbund vitorlájából.

Ugyanakkor Basch komolyan tárgyalta egy esetleges fúzióról a Volksbildungsvircinnal, sőt a miniszterelnöktől a Volksbund finanszírozását kérte!⁵² Teleki elutasította ezt a kérést, pedig valószínűleg ez lett volna az utolsó esély arra, hogy a Volksbund feletti befolyást együttműködés keretében biztosítsa. Teleki nyilvánvalóan azt gondolta, hogy ura a helyzetnek. Pedig éppen a kisebbségellenes hangulat volt a Volksbund 1939-es választások utáni gyors sikerének az oka. A svábok most már tényleg a Volksbundban vélték megtalálni érdekeik képviselőt a helyi hatóságok túlkapásaival szemben. Baranya megye főispánjának je-

⁴⁶ Günser Zeitung, 1938. november 27.

⁴⁷ PA AA R 29971. Az államtitkár-helyettes irodájának feljegyzése 1939. április 28-án.

⁴⁸ Nation und Staat, 1939-40. 24.

⁴⁹ Deutscher Volksbote, 1939. május 28.

⁵⁰ BMDOI V-128417/a. Basch-per. Mester Miklós vallomása.

⁵¹ BMDOI V-128417/a. Basch-per. Basch vallomása 1945. október 17-én

⁵² OL ME K 28. cs. 109. t. 209. A belügyminisztérium feljegyzése, dátum nélkül.

lentése szerint főleg olyan személyek léptek be a Volksbundba, akik már a Volksbildungsvereinnak is tagjai voltak.⁵³ Olyanok tehát, akik a németiséghez való tartozásukat kifélté is határozottan vállalták, és a Volksbundban a Volksbildungsverein legitim utódszervezetét látták. Németország sikeres háborúja az utolsó vonakodókat is meggyőzte. A tudat, hogy a sikeres német néphez tartoznak, határtalan lelkesedéssel töltötte el őket. A német háborús sikerekre sok magyar is hasonlóképpen reagált, hiszen ennek következtében a párizsi szerződések következményei revidálásra kerültek.⁵⁴

A Volksbund megalakulásakor azzal az igénnyel lépett fel, hogy a német kisebbségen belül integráljon, ne pedig polarizáljon. Ezért képviselői – bár sikertelen – fűziós megbeszéléseket folytattak a Volksbildungsvereinnal, és a szervezeten belül felfüggesztették a vallási el-lentéteket. Mivel azonban a Volksbund hiányos alapszabálya folytán csak kultúregyesületnek számított, a kezdeti lendület ellenére sem tudta integrációs célját megvalósítani. A népcsoport egységes szervezetévé csak akkor lehetett kiépíteni – még ha más körülmények és célok között is, mint azt eredetileg tervezték –, amikor a magyar revíziós politika 1940 augusztusában újabb sikert ért el. Magyarország Észak-Erdély visszacsatolásának ellentételezéséért aláírta az ún. bécsi népcsoportegyezményt.⁵⁵ Észak-Erdéllyel egy 43 500 km² nagyságú terület került Magyarországhoz 2,7 millió lakossal, közöttük számos nem magyar nemzeti-ségűvel. Döntő volt azonban, hogy a szászok jól kiépített, nemzetiszocialista eszmékkel át-ítatott szervezetekkel rendelkeztek, amelyeket magyar fennhatóság alatt is működtetni szeret-tek volna. Az ellentmondás a budapesti kormány politikájában abban jelentkezett, hogy en-nek ellenére kezdettől fogva a szászokkal való együttműködésre építettek. Pontosabban az időben nyerte meg azonban Németországban a külhoni németek feletti ellenőrzésért folyta-tott harcot az SS-nek alárendelt VOMI (Volksdeutsche Mittelstelle) a Külügyminisztéri-ummal szemben. A VOMI koncepciója alapján készült el a bécsi népcsoportegyezmény, amely nemcsak a szászok védelméül szolgált, hanem azok szervezeti formáit volt hivatott kiterjeszteni az egész magyarországi németiségre, hiszen az egyezményben nyomatékosan rögzítették a „nemzetiszocialista világnézet szabad megvállásának jogát”.⁵⁶ Az egyezmény 1937 novemberétől a magyar nemzetiségi politika második nagy veresége volt, ezúttal azonban messzeemenő következményekkel járt, mert a birodalmi szervek azt úgy értékelték, hogy az az egész német népcsoport nemzetiszocialista szellemű átformálására irányuló be-avatkozás „jogi” alapköve. Valójában az egyezmény nemcsak Magyarország szuverenitásá-nak megsértése volt, hanem a német kisebbség nemzetiségi jogokért folyó küzdelmének a végét is jelentette. A német birodalmi befolyás a Bácska 1941-ben bekövetkezett visszacsatolása után felgyorsult. Az ottani Kulturbund szintén nemzetiszocialista jellegű szervezet volt, amely igen hamar elégedetlen lett a régi Volksbund-vezetés politikájával. Míg Basch a második bécsi döntés előtt – a magyar kormány helyeslésére – még képes volt belső radiká-lis ellenzékét visszazsorítani,⁵⁷ addig a szászok, de főleg a bácskai svábok nyomásának nem tu-dott ellenállni. Ezek tudniillik a „kormánytalankodó” népcsoportvezető, Basch elleni támadásaikhoz támogatóra találtak a birodalmi szerveknél, mindennekeltő a VOMI-nál.

A területgyarapodással a magyarországi német kisebbség Délkelet-Európa legnagyobb német népcsoportja lett, a vezetőség becslése szerint száma 800 000 főt tett ki.⁵⁸ Ez egy

⁵³ Baranya Megyei Levéltár. 244/főisp. biz. 1941. A belügyminiszter jelentése 1941. április 23-án.

⁵⁴ Bundesarchiv Koblenz (BA Ko) R 57/neu. 565. A Deutsches Auslands-Institut jelentése.

⁵⁵ A második bécsi döntés gazdag szakirodalmából lásd az egyik legújabbat: Christof, Friedrich: Befriedung im Donauraum. Der Zweite Wiener Schiedsspruch und die deutsch-ungarischen diplomatischen Beziehungen 1939-1942. Frankfurt am Main, 1998.

⁵⁶ Az egyezmény teljes szövegét lásd: Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik, X Serie D. 482-484.

⁵⁷ MOL ME K 28. cs. 95 t. 194. A hazai német kisebbség helyzete. Bizalmas információ, csak belső használatra. 1940. május 11.

⁵⁸ Bundesarchiv Koblenz R 57/1391. Az 1941. februári népszámlálás eredményeit csak a második világháború után hozták nyilvánosságra. Ezek szerint Csonka-Magyarországon 478 414 személy vallotta

olyan potenciált jelentett a birodalmi német hadviselésnek, amelyet Berlin nem hagyhatott figyelmen kívül.⁵⁹ Mivel azonban Magyarországon a népi szervezet átalakulása politikai népcsoportszervezetté igen későn, csak 1940 nyarán kezdődhetett meg, s a magyar kormány ellenállását nem lehetett letörni, a Harmadik Birodalom célját csak korlátozott mértékben tudta megvalósítani. A különböző birodalmi szervek, különösen az SS, egyre erősebben követelték a népcsoport felhasználását a hadigazdaság igényei szerint.

Berlin egyre agresszívabb követelései, a budapesti kormány ötletekben gazdag lavírozásai, amelyek a magyar függetlenség megőrzésére irányultak, és a két hatalom között álló német kisebbség voltak azok a tényezők, amelyek a következő négy év eseményeit meghatározták. Közvetlenül a bécsi döntés után az SS-Hauptamt „gazdasági tanácsadókat” küldött Budapestre, hogy a német népcsoport gazdasági tevékenységét „elősegítsék”. A szabad gazdasági szervezkedés követelése a német kisebbség részéről nem volt új, itt azonban már másról volt szó: ezek a „tanácsadók” az SS bizalmi emberei voltak, akiknek feladata a német hadigazdaság támogatása volt. Jóllehet a Teleki-kormány megtagadta tőlük a működési engedélyt, azok illegális keretek között dolgoztak tovább Magyarországon. Az SS még 1942-ben is azon a véleményen volt, hogy „a magyar gazdasági tartalékokat még messze nem merítették ki”.⁶⁰ Így például Wagener „gazdasági tanácsadó” megállapította, hogy míg a Birodalom tejkapacitása 80-95%-ban kihasznált, addig Magyarországon ez az arány csak mintegy 10%-os. A birodalmi szervek titkos információi szerint az 1300 magyarországi tejgazdaság közül 270 a német falvakban működött. A szövetkezeteknek ez 20%-a és az összlakosságának 3%-a volt, ami azonban a magyar tejtermelés 40%-át adta. Ehhez járult az a tény, hogy a magyar tejgazdaságot 1937 óta folyamatos visszafajlás jellemezte, négy éven belül 56%-kal épült le.⁶¹ De gazdaságilag Csonka-Magyarországnál is érdekesebbnek ítélték a birodalmi szakemberek a Bácskát, ahol 200 meglévő, jól szervezett szövetkezet nyújtott komoly alapot munkájukhoz. A Bácska-záradékra való hivatkozással – mely szerint Magyarország a Bácska visszacsatolásával kötelezettséget vállalt arra, hogy a termelés „feleslegét” Olaszországnak és Németországnak szállítja – a VOMI bizalmi emberei bekapcsolódtak a bácskai szövetkezetek munkájába. Összesen 38 000 holdnyi területen telepítettek repcét, és a termést 200-300-szorosra tudták növelni. Az összesen 40 000 tonnányi termésből 1942-ben 25 000 tonnát a Harmadik Birodalomba szállítottak. A szállítást a *Reichsstelle für Milcherzeugnisse, Fette und Öle* bonyolította le a Futura-Budapest nevű szövetkezeti központon keresztül.⁶²

Olyan szociális juttatások, mint az „anyavédelmi program” vagy műtrágya szétosztása, amely a Volksbundon keresztül történt, és Magyarországon igen modernnek számított, természetesen visszhangra talált a magyarországi németek körében. Azonban a háború folyamán a Volksbund-vezetés egyre inkább áldozatot is követelt, ami fokozatosan elidegenítette a magyarországi németeket a Volksbundtól. Ide tartoztak a Wirtschaftliche Kriegsdienst der Heimat (A Haza Háborús Gazdasági Szolgálat), a Winterhilfswerk (Téli Segélyszolgálat) vagy a Kiderlandverschickung (Gyerekek Vidékre Küldése), de legfőképp a Waffen-SS-sorozások. Az első ezzel kapcsolatban szerződést 1942 februárjában kötötte meg a német és a magyar kormány. Az önkéntesek belépéséért folytatott propagandát „gyorsan” és a „sajtó kizárásával” – a magyar kormány kérésére – a Volksbund vállalta, míg magát a sorozást német

magát német anyanyelvűnek és 303 419 személy a német nemzetiséghez tartozónak. Basch szerint a miniszterelnökség egy hivatalnok bizalmasan közölte vele, a visszacsatolt részekkel együtt Magyarországon 740 000 személy vallotta magát a német nemzetiséghez tartozónak és 950 000 személy német anyanyelvűnek. PA AA Inl. II.g. 272. Luther feljegyzése 1941. június 13.

⁵⁹ Bundesarchiv Berlin R 43. II/1408c

⁶⁰ PA AA Inl. II.D. R. 100533. Rövid jelentés a népi németek gazdasági munkájáról 1942-ben.

⁶¹ PA AA Inl. II. D. R. 100533. Hermann Wagener előadása 1942. november 24-én.

⁶² PA AA Inl. II. D. R. 100533. Hermann Wagener előadása 1942. november 24-én.

és magyar tiszték közösen végezték.⁶³ Míg azonban ezt az akciót túlnyomórészt valóban önkéntesek bevonásával bonyolították le, a második Waffën-SS-toborzás alkalmával 1943-ban a Völksbund nyomást gyakorolt tagságára, hogy a Berlinben kiadott és elvárt „önkéntes” létszámot teljesíteni tudják. Ez elkeseredett ellentétkekhez vezetett a Völksbund tisztségviselői és egyszerű tagjai között, ráadásul kezdetben még a beígért német gondozási segélyeket sem voltak képesek folyósítani. A harmadik, ún. kényszerorozást 1944-ben szervezték meg már a Völksbund propagandája nélkül, de a csendőrség erőteljes bevetésével.⁶⁴ A népi német-birodalmi német fegyvertestvériség illúziója, sok magyarországi német elvárása szerint a koncionális szolidaritás egyik formája, gyakran keserű csalódást jelentett. A népi németeknek szemére hányták a „rasszista” öntudat hiányát és gyakorló vallásosságukat.⁶⁵

A Waffën-SS-toborzásokkal kapcsolatban a magyarországi németek „öskutatása” riasztó, utilitarista értelmet nyert, amit az illetékes birodalmi szervek gondosan előkészítettek.⁶⁶ Ennek természetesen már semmi köze nem volt a család kutatáshoz, és az asszimiláció és a disszimiláció kérdése is más körvonalat kapott. A nemzetiszocialista kutatás felfogása szerint tudniillik mindenkit disszimilálni (visszanémetesíteni) kellett, aki német származású volt. Magyarországon, ahol az asszimiláció általánosan elfogadott politikának számított, mindez a társadalom radikális átalakulásához vezethetett volna.⁶⁷ Ez a fajta disszimilációs politika – ami természetesen konfliktust jelentett volna a budapesti kormánnyal – a Völksbund eredeti elképzeléseinek sem felelt meg, amelyek a kisebbség érdekképviseletét mint defenzív népi politikát értelmezték. Az 1941-42-ben még csak lappangó, de idővel gyorsan növekvő konfliktus Berlin, Budapest és a Völksbund között egyértelművé tette, hogy a Völksbund létjogosultságát csak addig nem lehetett megkérdőjelezni, míg a budapesti és a berlini kormány közt érdekgyűség volt.

Azonban a kisebbségen belüli mély ellentét is megoldhatatlan problémának bizonyult. A népcsoport védelme és a nemzetiszocialista ideológia közötti határ – mely utóbbi a Völksbund-vezetés propagandája szerint a népcsoport jogának egyedüli letéteményese és garanciája – túlságosan is képlékeny volt, mintsem hogy azt az egyén érzékelhette volna. Regionális különbségek állapíthatóak meg azonban a korábbi Csonka-Magyarország, Észak-Erdély és a Bácska között abban a tekintetben, hogy milyen mértékben sikerült a népcsoportot ideológiailag mozgósítani.⁶⁸ A kisebbség és vezetése közötti elidegenedés egyértelműen nőtt, miután a kisebbség tulajdonképpeni érdekei a háború következtében egyre inkább háttérbe szorultak. Mivel a kisebbség pártpolitikai szerepvállalását sem Budapest, sem pedig Berlin nem tartotta kívánatosnak, a Völksbund-vezetés nem rendelkezett hatalmi eszközökkel ahhoz, hogy a kisebbség szükségleteit ki tudja elégíteni. A mindvégig megoldatlan iskolakérdés jó példa erre. Semmi sem teszi érthetőbbé a német kisebbség tehetetlenségét, mint az „ellenállásra” felszólító kezdeményezések. Helyi szinten az elégedetlenséget – egy kivételtől eltekintve – sehol sem lehetett megszervezni. Ez a kivétel *Húségmozgalom* néven vonult be a történelembe, de ez is csak akkor tudott kibontakozni, amikor a politikai rendőrség a meg-

⁶³ Ránki, György – Pamlényi, Ervin – Tilkovszky, Lóránt – Juhász, Gyula: A Wilhelmstraße és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Budapest, 1968. 479 sz. Dietrich Jagow jelentése 1942. február 20-án.

⁶⁴ A három Waffën-SS-egyezmény másolatát lásd a BMDOI A-699 alatt.

⁶⁵ PA AA Inl. II.g. 325 Bd. I. Az SS északi hegyivadász-divízió jelentése 1942. október 5-én.

⁶⁶ PA AA Inl. II.D. R. 100533. Lothar Heller feljegyzése.

⁶⁷ Pars pro toto említhető itt a katonaság problémája. A tiszték igen nagy számban voltak német származásúak. A német katonai sikereket következtében néhány magyar tiszt például késznek mutatkozott arra, hogy német kötelékbe álljon.

⁶⁸ Ugyanerre az eredményre jut Kühl, Joachim: Das Ungarnländische Deutschtum zwischen Horthy und Hitler. Südostdeutsche Heimatblätter, Jg. 4. 1955. 117-149.

felelő kereteket biztosította.⁶⁹ Ezt a forrongó hangulatot a budapesti kormány saját hintapolitikája szolgálatára használta fel, amit a *Hűségmozgalom* propagandája is bizonyít, amely a német kisebbség számára elfogadhatatlan magyar nacionalizmus jelszavait propagálta.⁷⁰

A Volksbund mindazonáltal minden tekintetben torzó maradt: saját célkitűzésének sem volt képes megfélemleni, amennyiben a magyarországi össznémettség szellemi, kulturális, gazdasági és szociális orthona kívánt lenni. Nem volt képes arra, hogy akár a kisebbség társadalmi, akár politikai emancipációját megvalósítsa, jóllehet éppen ezzel a szándékkal alapították. A nemzetiszocialista népcsoportszervezetté való átformálás is csak hézagosan ment végbe, ami 1942-től már kiváltotta Berlin elégedetlenségét – itt a vezetőnek, Franz Baschnak különleges szerep jutott.⁷¹ Erről az olyan rendezvények sem tudták elterelni a figyelmet, mint a „Führer születésnapja” Bonyhádon 1944 áprilisában, tehát már Magyarország megszállása után, aminek kapcsán demonstrálni kellett a Birodalom által szorgalmazott egységet.⁷² Az ezt követő harmadik Waffen-SS-kényszersorozás aztán leleplezte a Harmadik Birodalom brutális hatalmi politikáját a német kisebbséggel szemben.

A budapesti kormány számára a Volksbund 1940 augusztusában történt megalakulása óta nemcsak egyszerűen kockázati tényezőt jelentett, hanem olyan intézményt is, amelyet le kellett küzdeni. Egész idő alatt Damoklesz-kardjaként függött a német kisebbség felett a vita legradikálisabb megoldásaként a német kisebbség kitelepítése. De itt be is zárult a kör, hiszen ugyanezekből a megfontolásokból az SS-Hauptamt is hajlott arra, hogy a népcsoportot egy tömegben kitelepítse. Hitler minden kötelezettségvállalást nélkülöző sejtetéseit Magyarországon már 1939-ben készpénznek vették, és jól megszervezett propagandával a kormány azokat mint ténytet terjesztette a német falvakban. A Waffen-SS-toborzásokon kívül épp a kitelepítés lehetősége járt a legsúlyosabb következménnyel a Volksbundra nézve. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá vált, hogy a két kormány közötti csatározásokban nemcsak a Volksbund, hanem az egész német kisebbség e két hatalmi tényező politikájának játékszere volt. A magyar politika „nagy öregje”, Bethlen István gróf már 1940 végén rámutatott arra, hogy a magyarországi németek könnyen felőrölődhetnek „két malomkő” között.⁷³ A berlini és a budapesti kormány valóban ilyen malomkövek voltak. A német kisebbséget – legkésőbb a kitelepítéskor – tudatosan a Volksbunddal azonosították és kollektív alapon ítélték el.

⁶⁹ Más színecetű volt a bácskai Berencz Ádám körüli csoport, amelynek együttműködését a Hűségmozgalommal az is bizonyítja, hogy mindkettőt támogatták és irányították az állami hatóságok.

⁷⁰ A Hűségmozgalomhoz lásd Fehér István: A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Budapest, 1983.; Spannenberger, Norbert: Die „Treuebewegung”. Mythos und Wirklichkeit einer „ungarndeutschen” Untergrundbewegung. Südostdeutsches Archiv, Jg. 40-41. 1997-98. 107-132.

⁷¹ A probléma részletes elemzése nem fér e dolgozat keretecibe. Lásd Seewann – Spannenberger XXXVII-LXII., továbbá Bellér 350-351.

⁷² Az országos nagygyűlésről szóló jelentést lásd Deutscher Volksbote, 1944. április 28.

⁷³ Horthy Miklós titkos iratai. Szerkesztette: Szinai Miklós és Szücs László. Budapest, 1962. 209.

SPANNENBERGER, NORBERT

Volksbund. *National Socialist organization of an ethnic group
or an emancipationist minority association?*

In the government formed after the revolutions of 1919-18, Jakob Bleyer, leader of the Germans in Hungary was Minister of Nationalities. A supporter of the "unassailable Magyar supremacy", Bleyer was for a centralized and conservative form of government. The task of his ministry was not the elaboration of the future minority policy of the Hungarian government, but propaganda against the separation of Northern and Western Hungary, territories inhabited by Magyars. Thus the loss of Burgenland was regarded by the public as the personal failure of Bleyer, and his ministry was eventually dissolved.

In the wake of the shock of the Peace Treaty of Trianon, the Hungarian public, living in the heated atmosphere of the "conspiracy theory", according to which the disintegration of Hungary was the result of the undermining activities of the ethnic minorities, demanded the establishment of an ethnically unified and, therefore, "strong" Hungary as a necessary precondition of future revision. Accepting this, Bleyer acted accordingly. His thesis of "*Deutschungar*" ruled out "pan-German politics" and cooperation with the German minorities of neighbouring countries. This orientation was continued by the *Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein*.

According to the results of the elections of 1930, the proportion of Germans in the total population went down from 6.9% to 5.5%. This resulted in tensions in the leadership of the *Verein*. What is more, the new prime minister, Count Gyula Károlyi openly declared that permitting the Union to function had been an irreparable mistake, and he would not cooperate even with Bleyer. The situation was made more difficult when Gyula Gömbös became prime minister. After that Bleyer also looked to Berlin and to "pan-Germanism" for the saving of the German minority. Berlin, however, not embracing their cause for the time being, made it possible for the Hungarian government to take firm measures against the German minority leaders who wanted to vindicate national interests. After Bleyer's death, Franz Basch gradually moved to the foreground. Gömbös, who was for the complete suppression of the German minority movement, forfeited the last chance to put minority politics in Hungary on a new basis.

From 1937, Berlin increasingly tried to exploit the German minorities for its own foreign political ends. That is why the *Volksbund* was organized. However, since according to the intentions of the founders the organization should rather unite than polarize the Germans in Hungary, the *Volksbund* refused to be involved in partisan political activities. And although Berlin was in the background, the goals of the organization were less closely related to National Socialism than to the traditions of the protection of the minorities from the 1920s. At the same time, they regarded the power politics of the Third Reich as ethno-political ethnic group ideology. German imperial influence was increasing within the organization, reinforced by the weight of the ethnic Germans in recently reannexed Bácska. The politics of dissimulation that Berlin wanted to carry out naturally resulted in conflicts with the Hungarian government, but did not harmonize with the original ideas of the *Volksbund* either, the latter interpreting the protection of minority interests as defensive popular politics.

VASAS GÉZA

A ruszin autonómia választójain (1939. március-szeptember)

1. Bevezetés

Az első világháborút lezáró versailles-i békerendszer nemhogy megoldotta volna a közép-európai térség nemzeti, nemzetiségi gordiuszi csomóját, hanem a szálakat, ha lehet, még jobban összekuszálta. A nemzetiségi önrendelkezés jelszavával terelt népeket, néprészeket kisebbségi sorba. A felbomlott, felbomlasztott Osztrák-Magyar Monarchiából az utódállamok az elődhoz hasonlóan soknemzetiségű alakulatokként jöttek a világra. Egyetlen államból most legalább négy kisebb hasonmás született. A bajok gyökere alighanem az volt, hogy mit sem változott az a nemzetállami modell, amelynek szuverenitásigénye nem fért össze a hatalma alatt élő multinacionális társadalmak autonómatörekvésével. Jóllehet, s ez feltétlenül a békerendszer hozadéka, a kisebbségi szerződések kötelezettségvállalásai mindenféleképpen előrelépésnek számítottak. Még akkor is, ha ezeknek végrehajtását szankció hiányában nemigen lehetett számolni. S ugyan magányos kivételként állt a kérdés olyan példaszertí rendezése, mint Finnország és Svédország megállapodása az Åland-szigeteki autonómiáról, azért egy új gondolkodásmód jelenlétét tanúsította.

A történelmi Magyarország északkeleti része, melyet csak a húszas években kereszteltek Kárpátaljára, 1919-ben Csehszlovákiához került. A cseh politikusok már 1918-tól az autonómiaígéretek szírcshangjaival, majd a Saint-Germain-en-Laye-ban aláírt kisebbségi szerződés kifejezetten erre vonatkozó kötelezettségvállalásával próbálták az új állam hűségére téríteni az egyébként szűk ruszin szellemi és politikai elitet. Ezzel azonban mintegy ki is jelölték az ébredő ruszin közélet fő mozgásirányát, a törekvést a szerződéssel szavatolt belső önrendelkezés megvalósítására. A területi önkormányzat iránti vágyat azután kívülről, az integrális revízió reményében, Magyarország is lankadatlanul táplálta. Prága részben ettől való féltelében időről időre halogatta az ígért, egyszerűsített szerződéses kötelezettség valóra váltását. Erre csak az állami összeomlás végpillanataiban, 1938 őszén szánta el magát. De ekkor már mindez szalmaszálba kapaszkodásnak bizonyult. A csehszlovák állam sorsát megpecsételte az 1939. március 15-ei német bevonulás, amellyel egy időben a Magyar Királyi Honvédség csapatai is átlépték az első bécsi döntés által meghúzott határvonalat, hogy visszafoglalják Kárpátalja egészét. Az új helyzet Teleki Pál kormányának szegzte a kérdést: „vajon képes lesz-e a hatalmpolitika kényszerpályáin egyensúlyát kereső Magyarország a visszatért területnek megadni a támogatott, sőt követelt és ... megígért autonómat?”¹

2. Ünnepléses ígéretek és az elhatározás

A Magyar Királyi Honvédség csapatai a Szics-gárdisták szórványos ellenállását legyűrve három nap leforgása alatt visszafoglalták az egész kárpátaljai területet. A ruszin autonómia régi-új gondnoka így Budapest lett. Teleki miniszterelnök március 16-án a képviselőházban, majd másnap a felsőházban az csemény ünnepléses bejelentésekor ugyanazon szavakkal

* A tanulmány egy hosszabb munka részeként a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Dunatíji Népek Szakalapítványának támogatásával készült.

¹ Vasas Géza: A belső önrendelkezés érvényessége. Valóság, 1999. 8. szám, 33. A jelen tanulmány ennek a munkának közvetlen folytatása.

ígérte az önkormányzatot „az ősi köteléken belül is a testvér rutén népnek.”² Ezzel egyértelműen kifejezésre juttatta kormánya szándékának változatlanágát az új körülmények között is, ugyanakkor az „ősi köteléken belül” fordulat összevetve a magyar Miniszterelnökség második ügyosztálya által is jóváhagyott 1936-os ruszin tervezetben foglaltakkal, a létesítendő autonómia határainak némileg jobbebb kerülésére figyelmeztetett.

Horthy Miklós kormányzó március 17-én este egy napra elutazott az éppen csak visszavert területre, hogy szemlét tartson a tűzkeresztségen átesett honvédelakulatoknál. A Csap, Munkács és Huszt érintésével tett, ünnepélyes fogadtatásban, hazafias érzelmekben bővelkedő útját befecjzven különvonata már visszaindult a fővárosba, ahol ezalatt a Sándor-palotában – 18-án délután öt óraker – Teleki elnöklere mellett értekezlet kezdődött a kárpátaljai önkormányzat előkészítésére.³ A tanácskozásra meghívót a sorsdöntőnek ígérkező 1939-es esztendő és a megelőző másfél évtized azon magyarországi politikusai és kormánytisztviselői kaptak, akik hivatalos tevékenységi körük vagy személyük révén váltak érdekeltté a kárpátaljai ügyekben. Jelen volt a belügyminiszter, Keresztes-Fischer Ferenc, Tasnádi Nagy András igazságügy miniszter, Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, Csáky István külügyminiszter, korábbi miniszterelnökök: Bethlen István, Károlyi Gyula, Darányi Kálmán, Imrédy Béla, az egy évvel korábbi igazságügy miniszter Mikecz Ödön, a kárpátaljai származású nagybirtokos, báró Perényi Zsigmond koronaőr, az Imrédyvel képviselőházi elnökként szembeforduló tudós és kultúrpolitikus Kornis Gyula, Vay László, a Magyar Élet Pártjának ügyvezető elnöke, Eckhardt Tibor, a Független Kisgazdapárt első embere, Rassay Károly, a nemzeti szabadelvűség magányos képviselője a magyar törvényhozásban, Illés József jogtörténész professzor, a magyarországi „ruszinszkóiak” szervezetének elnöke, három államtitkár, köztük a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályát vezető, nélkülözhetetlen Pataky Tibor.⁴ A kiválasztáskor Teleki szemmel láthatóan arra törekedett, hogy lehetőség szerint széles politikusi kör véleményét kérje ki – ezt mutatta a két ellenzéki pártelnök meghívása is –, azonban Bródynek és a többi kárpátaljai vezetőnek a mellőzése félreérthetetlenül jelezte, az autonómia nem lehet „a velük való egyezkedés tárgya, hanem a magyar kormány szuverén elhatározásának közjogi következménye”.⁵ Ennek ellenére magát Bródyt egyáltalán nem akarta kirekeszteni az önkormányzatot előkészítő folyamatból, hiszen március 15-én Teleki éppen vele tárgyalt négyeszmeköz, s bár részletekbe nem bocsátkozott, de tájékoztatta a 18-ára összehívandó értekezlet témájáról, és éreztette vele azt is, magyar kormánykörök benne látják a ruszin terület „legális képviselőjét”. Az egyeztetésbe tehát mindenképpen be kell vonni Bródyt, a döntéshozatalba ellenben már nem, ez lehetett a kormányfő álláspontja.⁶

A tanácskozás témája ilyenformán az önkormányzatot konstituáló akaratelhatározásnak és az alapelveknek a megbeszélése volt. A miniszterelnöki proppozíció után Pataky államtitkár ismertette a kárpátaljai autonómia előtörténetét egészen 1938 őszéig. Az 1936-os és 1938-as ruszin tervezetről elmondta, hogy többszöri átdolgozás utáni kompromisszumok eredményi, ezért nem felelnek meg maradéktalanul az alkotmányjogi precizitás követelményének, valamint – s ez a legfontosabb – „a Cseh-Szlovák Köztársasággal szemben folytatott küzdelemnek voltak eszközei”, s mint ilyenek tudatosan „szélső álláspontot” képviseltek, hogy cleve elfogadhatatlanok legyenek. A fejtegetésben amolyan feladatszabásként egy kimondat-

² Képviselőházi Napló (a továbbiakban: KN) 1935/XXII. k. 387.

³ A jegyzőkönyv teljes szövege megtalálható Egyed István hagyatékában és javításával, kiegészítésével a Kárpátalja önkormányzatára vonatkozó tervezetek, hozzászólások között. MTA Kézirattár, Ms 10.734/25

⁴ Részt vettek még az értekezleten Tomcsányi Kálmán és Zsindely Ferenc államtitkárok, Gyömöreý Sándor országgyűlési képviselő, Zách Emil altábornagy.

⁵ Tilkovszky Lóránt: Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938-1941). Budapest, 1967. (a továbbiakban: Tilkovszky) 165.

⁶ Innentől a jegyzőkönyv anyagára épül a feldolgozás.

lan következtetés lappangott: újra kell, mégpedig szűkebbre gombolni a Kárpátaljára szabott autonómia mellényét.

A téma történeti háttérnek megvilágítása után Bethlen István emelkedett szólásra. A miniszterelnöki kérdésre – vajon adassék-e önkormányzat a ruszinok lakta területnek – határozott igennel felelt. A lefolyt húsz esztendő cseményei, főképpen az utóbbi idők fejleményei miatt lehetetlennek tartotta, mintha mi sem történt volna, Kárpátalja bekebelezését a megyarendszerbe. A Károlyi Mihály kormánya alkotta X. néptörvénytől kezdve minden ebbe az irányba tett lépés az autonómia megadására kötelez, állította. De meg volt arról győződve, hogy ugyancsak követeli a „politikai rezon is”. Egyfelől az „ukrán izgatás” a ruszinok „nemzeti öntudatát bizonyára sokkal nagyobb mértékben fejlesztette, mint bármiféle ígélet”, mely magyar kormányörökből származott. Másfelől külső tényezők nem elhanyagolható súllyal estek latba az autonómia mellett: az amerikai ruszinok magyarországi nemzettestvércik sorsa felé irányuló figyelmé, az immár független Szlovákiának mint szláv államnak vonzóereje egy csetlegetes kárpátaljai elégedetlenség eszetén és nem utolsósorban a fel-felhangzó német vádak, hogy Budapest elnyomja kisebbségeit. Ilyen megfontolások Szkuillája és Kharübdiszé között egyenesen veszedelmesnek ítélte az autonómiáról történő megfélekedezést. Úgy látta, a leglényegesebb mozzanat annak a józan formának a megtalálása, amely kielégíti az önkormányzat alanyának, a ruszin népnek az igényeit, mégsem megy túl a szükségesség határain, elsősorban a magyar állam egységének követelményén. Nem beszélve arról, hogy a baráti Lengyelország nagyszámú ukrán lakossága okán a leghatározottabban ellenzte a ruszin autonómiát.

A magyar közélet nagy realistája a politikai feltételek mentén mérte ki egy leendő önkormányzat sarokpontjait. Az egyik a népi autonómia, mely kulturális alapon illette volna meg a ruszinokat, a másik a területi autonómia különböző módosításokkal és kiegészítésekkel felújítván a régi magyar vármegyei önkormányzatot. Ez utóbbiról született elgondolását részletezte aztán. Eszerint „az egész területet egy közigazgatási egységbe kellene összefoglalni és nem szétosztani ... Ung, Bereg és Máramaros vármegyék között úgy, ahogyan az a múltban volt, mert ez eleve még a színét is elvenné annak, hogy itt autonómia van”. A területben jócskán, hatáskörében csak némileg megnövelendő önkormányzati egységet vajdaságnak (bánságnak) javasolta elnevezni (amint fogalmaz: „hangzatos nevet adnék neki”), hogy kihangsúlyozzák a vármegyétől való különbözőséget. Meg akarta őrizni a vármegye alkotmányjogi szerkezetét is, amikor az ottani adminisztrációt vezető főispán-alispán funkciókettősét a helytartó (kormányzó) és a vajda hivatali hatáskörébe kívánta átmenteni. Ennek alapján a helytartó hivatalát középfokú államigazgatási hatósággá alakította volna át, amely széles körű helyi kinevezési jogkört gyakorolhatott volna. A ily módon irányított önkormányzati egység képviselétét felerészben a hagyományos választás, másrészt pedig az akkoriban korszerűnek tekintett korporatív elv révén vélte létrehozandónak. A nyelvhasználat vonatkozásában természetesen a kétnyelvűség pártján állt egészen addig, hogy csak az tölthessen be hivatalt, aki mindkét nyelvet megfelelő szinten bírja.

Ezzel párhuzamosan a felállítandó kulturális autonómia végrehajtására a ruszin népet a történelmi lojalitás szálaival a magyar államhoz kötő görög katolikus egyházat szemelte ki olyan megszorítással, hogy „bizonyos felügyeleti jogot kell adni” a vajdasági képviselőtestületnek is. A kulturális autonómia pénzügyi fedezetéül szánta a ruszin nép illetékes hatóságai (feltehetően a végrehajtással megbízott görög katolikus egyház) számára az iskolaadót és „bizonyos fokig” az állami erdők tiszta jövedelmeit. Sürgette mindezek mellett központi pénzügyintézet megalapítását, a hitel- és fogyasztási szövetkezeti mozgalom megindítását, közmunkák bevezetését, „hogy ne üres kézzel menjünk oda, mert ha üres kézzel megyünk, akkor egy fél esztendő múlva azon fogjuk észrevenni magunkat, hogy odajutottunk ezzel a területtel is, mint a magyarlakta Felvidékkel, ahol az elégedetlenség napról napra nő.”

Bethlen helyzetelemzése pontos, az önkormányzatról kifejtett elgondolásai, mivel még elvi síkon mozogtak, érthető módon nagyon is vázlatosak voltak, kiváltképpen állt ez a területi és népi (kulturális) autonómia tisztázatlan viszonyára.

A Bethlen után szólásra jelentkező Darányi Kálmán érdemben alig járult hozzá a tanácskozás eredményességéhez, arra szorítottok mindössze, hogy egyetértsen az addig elhangzott javaslatokkal. Annál több lényeges felvetést és új szempontokat tartalmazott Imrédy Béla hozzászólása. Bár azzal érvelt, hogy az autonómiára vonatkozó ígéret csak önkéntes csatlakozás esetén állt fenn, s mert nem így történt, az a magyar kormányt erkölcsileg fölmenti az adott szava alól, a politikai okosság mégis azt parancsolja: „meg kell adni az autonómiát”. A keretek megszüntetésénél ugyanakkor a jövőbeli lehetséges változásokra tekintettel óvatosságot ajánlott, mivel fejlettebb nemzeti öntudattal rendelkező népek, nemzetiségek Magyarországhoz visszakerülése esetén „olyan messzire kellene elmennünk, ami azután ... az együttes állami életet ... jóformán lehetetlenné tenné”. Ugyanerre int az a gyakorlatias bölcsesség is, „hogy tágítani lehet egy autonómiát, de szűkíteni nem”. A németbarátság felé araszoló Imrédy tehát kategorikusan elutasította a nemzetiszocialista jog egyik kedvező fogalmának, a „népcsoportok elvnek” bármiféle megvalósítását, és egyértelműen a területi autonómia mellett nyilatkozott. A kulturális autonómiát ezzel szemben nem vetette el, ám azzal szerinte nem a ruszin népet, hanem Kárpátalját mint leendő közigazgatási egységet kellene felruházni. Az autonómia így kiterjedt volna a közoktatásra, vallásra, szociális ügyekre és a helyi igazgatásra. Kifejtette azt is, miért lenne Ungvár az autonómiának Munkácsnál megfelelőbb központja: azonfelül, hogy a ruszin intelligencia fővárosa (ott található a munkácsi püspökség székhelye), jelentős igazgatási infrastruktúrával is rendelkezik, ami komoly megtakarítást jelenthet a központi költségvetésnek. Nyomatékkal hívta föl a figyelmet Bródyra, mint akinek feltétlenül szerepet kell juttatni a területi autonómia igazgatásában, jóllehet ismerte Bródy felfogását az önkormányzat általa körvonalazottnál szélesebb hatásköréről.

A volt miniszterelnökök sorában utolsóként szót kérő Károlyi Gyula először a terület déli határaitra kérdezett rá. Válaszában Teleki a bécsi döntést meghúzta, tulajdonképpen etnikai határvonal meghatározását helyezte kilátásba, csupán két ponton jelzett megoldásra váró problémát: Nagyszőlős és környékének (1938 novemberében még a határ túlsó oldalán maradt) a hovatartozásában és a Kárpátalja székhelyéül szánt valamelyik város, Ungvár vagy Munkács odacsatolásában. Károlyi Imrédyhez hasonlóan a területi autonómia mellett szállt síkra. Ebből a szempontból mérlegelte a magyarok lakta részek odakerülését is, tudniillik minél több magyar és más nemzetiségű él az autonómia területén, az annál kevésbé lesz ruszin önkormányzat. Az általa szóba hozott igazságszolgáltatást a résztvevők egyhangúlag zárták ki az önkormányzati kompetenciából, és csupán az anyanyelv használatát gondolták megengedhetőnek. Még ennél is magasabbra értékelte azonban Károlyi Kárpátalja gyors gazdasági talpra állítását, mert amint fogalmazott, „a jobb gazdasági állapotot a nép többre becsüli ..., mint bárminő közjogi előnyt.”

A Kárpátalja kormányzó biztosaül kiszemelt odavalósi birtokos, Perényi Zsigmond mondandójának logikai szerkezete többé-kevésbé meggyezett az előtte beszélőkével, ugyanis az autonómia szükségességének elismerése után „de”-vel folytatta sorolva aggályait. Ezeknek egyike-másika korántsem felelt meg oly mértékben a tényleges állapotnak, mint tízhúsz évvel korábban. A ruszinok többsége már nem volt egységes a Magyarországhoz való ragaszkodás érzésében, s nem állta meg helyét maradéktalanul az a kijelentés sem, hogy a „rutin öntudat nincs kifejlödvé”, s minden bizonnyal többre vágytak egy javított hegyvidéki kirendeltségnél.⁷ Perényi ehhez még hozzátette, „elsősorban kulturális autonómiát kell

⁷ Még 1898-ban a magyar kormány Darányi Ignác vezette földművelési minisztériuma a ruszinok lakta északkeleti megyék nyomorának enyhítésére, az Amerikába irányuló kivándorlási hullám csillapítására gazdasági segélyakciót indított, melynek célja a közigazdász Egán Edét állította. Az ezt követő években

adni,” területi szinten talán elégséges lehet a vármegyei önkormányzat. Az utána következő Eckhardt Tibor a területi autonómia hívének mutatkozott, s a magyar nemzetiségű települések odakerülésétől ő is a féltett államegység fennmaradását várta. A fiatal ruszin intelligencia szláv szelleme miatt pedig azt javasolta, hogy az önkormányzatot csak fokozatosan, lépésről lépésre szabad bevezetni, míg a többségben meg nem erősödik a magyar állam iránti hűség. A ruszin értelmiség megbízhatatlansága meglepő következtetésre vezetett. A csak rövid időre tervezett katonai közigazgatás meghosszabbítását ajánlotta megfontolásra, hogy a katonai adminisztráció egy megfelelő hatáskörű kormánybiztossal elvégezze a „nagyakarítást”, az ukrán és nagyorosz szellemű egyének előállítását. Arról szerencsére nem beszélt, milyen módszerekkel kivitelezhető ez a Teleki által nem véletlenül felelet nélkül hagyott megoldás. Az addig hallgatásba burkolózó külügyminiszter, Csáky rövid hozzászólásában nem reflektált az autonómia tartalmi összetevőire, külügyi szempontból inkább egy ez irányú deklarációt sürgetett, csupán annyit vetett oda, aggályosnak tartaná, ha az autonómia a „fajlag rutén területre” korlátozódna. Kornis Gyula ezzel az utóbbi megjegyzéssel szállt vitába, mert egy jövőben egyáltalán nem kizárható elszakadási folyamat magyar területeket is magával sodorhatna. Nyíltan és helyeselve kimondta azt is, amit az addigi javaslatokból éles logikájával leszűrte: a tanácskozás résztvevői egyetértének a keretként kijelölendő „látszat-autonómiában”, a vajdaság gondolatában.

A látszat-autonómiával előbb Mikecz Ödön vitakozott, majd Illés József óvott minden efféle kísérteztől. A tudós férfiú röviden földidzte előző éjszaka Bródyval folytatott beszélgetését, aki állítólag a területi autonómiával kapcsolatos nehézségekre, akadályokra válaszul határozottan kijelentette volna, ha az Orosz Központi Nemzeti Tanács által elfogadott autonómiatervezet legalább alapelveiben nem valósul meg, „nem hajlandó a nép közé menni” s az emberek szemébe nézni, inkább kivándorol Amerikába, és visszavonul a politizálástól. Illés kifejezte reményét, hogy talán keresztülvihető a Nemzeti Tanács autonómia koncepciója, de nem fejtette ki ennek módját, sőt a felállítandó 40-45 fős vajdasági szojmna (gyűlés) csak a *ius statuenendi*, nem pedig az akár korlátozott körben megállapított törvényhozás jogát javasolta átadni, ami az 1936-37-es tervszel szemben a szűkítés felé tett oldalazó lépés volt. Figyelmeztetett czenfelül még az ortodoxia háttérbe szorításának halaszthatatlannak tűnő teendőjére és arra az egyszerre gondot jelentő és okos gazdasági intézkedésekkel a kormányzat javára fordítható tényre, hogy a ruszin nép tömegei egynek hiszik az autonómiát a létbiztonsággal.

A vajdaság gondolatát először még 1938 decemberében a kárpátaljai autonómiáról kidolgozott memorandumában felvető Hóman Bálint csak a tanácskozás vége felé adott hangot véleményének nemzetpolitikai távlatba helyezve az előtte érvelők gondolatait. A megjelölt cél „Szent István Magyarországnak helyreállítása, számolva azokkal a körülményekkel, amelyek között ma ez megvalósítható, vagyis az államegység gondolata mellett bizonyos táji és ... nemzetiségi, ... partikuláris önkormányzatoknak elismerésével.” E stratégiai argumentumon túl taktikai okokkal igyekezett alátámasztani a ruszin autonómia bevezetését. Ahogy az elmúlt húsz év önkormányzat melletti agitációja után lehetetlen nemet mondani a ruszin igényekre – fejtette –, úgy a továbbiakban, egy számukra kialakított autonómia mintaként és hivatkozási alapként szolgálhatna az erdélyi székely autonómia magyar kormányzat általi követelésekor. S már csak ezért sem szabad látszat-autonómiát statuálni Kárpátalján. Igaz, meg kell találni azt a rugalmas formát (Bethlen ugyancsak hangsúlyozta), melyben a gyakran egymásnak feszülő érdekeket legjobban föl lehet oldani – fejtette be mondandóját a kultuszminiszter. A Kárpátalja kormányzásában közvetlenül érdekelt Keresztes-Fischer belügyminiszter az orosz és ukrán irredentával indokolta, hogy „a rendőri, a közbiztonsági és politikai rendészeti igazgatást fokozottabb mértékben és jobban meg kell

sor került, igaz, egyelőre csak szűk körben, olcsó földbérlés kiosztására, hitelszövetkezetek és mintagazdaságok létesítésére. Az ígért kezdeményezésnek az első világháború vetett véget.

szervezni, mint a többi országrészben”, s ezeknek a hatásköröknek feltétlenül állami kézben kell maradniuk. Az érdemi hozzászólások sorát lezáró Rassay Károly még Eckhardt Tibornak ellentmondva óvott attól, hogy a katonai igazgatás nagyobb szerepet kapjon a területen, s az adott külpolitikai helyzetben hasonló megfontoltságot ajánlott az autonómia bevezetésében is. A külügyminiszter szavaira utalva egyelőre elégségesnek vélte a keret kijelöléséről szóló elvi deklarációt.

Az értekezleten elhangzottakat összegző Teleki örömmel állapította meg, hogy konszenzus alakult ki az autonómia létesítésének szükségességében és hatáskörének hozzávetőleges terjedelmében (helyi közigazgatás, kultúra és szociális ügyek). Ez utóbbi viszont, mint a kormányfő meg is jegyezte, kétségtelenné tette, a magyar politikai közélet reprezentánsai az autonómia szűkítése felé hajlanak. S a több helyeslő argumentáció ellenére Teleki azt is konstatálhatta, hogy a résztvevők többsége magyarul a területek autonómiához kapcsolását sem szeretné. A szóban forgó Nagyszőlős és környéke, toldotta meg a miniszterelnök a felmerült érvek sorát, falusias volta miatt amúgy sem képes a magyar tisztviselők „rezervoár”-jaként szolgálni a kárpátaljai önkormányzatot, hogy annak ruszin jellegét ellensúlyozza. Ám félrecérthetetlenül kifejezte azt is, hogy Ungvár sorsát illetően a magyar kormányt kötik saját és elődeinek ígéretei, s hiába Korláth Endre Ung megyei főispán Telekihez intézett tiltakozó levele, a városnak az önkormányzat területéhez kell tartoznia. Ráadásul a gazdasági szempontok is emellett szólnak.

A jelenlévők végül megegyeztek abban, hogy a kiadandó kommunikációban csak az fog állni, a tanácskozáson Kárpátalja önkormányzatának előkészítésével foglalkoztak, annyit azonban bármelyikük elmondhat az itt elhangzottokról, hogy az önkormányzat létrehozásában elvileg megállapodtak. Az értekezlet ezzel este nyolc órakor véget ért.

A felmerült tisztázatlan kérdések dacára Teleki elégedett lehetett az eredménnyel. Az autonómiára irányuló kormányzati szándék elnyerte a magyar politika mértékadó személyiségeinek támogatását. Célja ennek az érvelő bejegyzésnek a megszerzése volt, nem pedig az Oszwald miniszteri tanácsossal még március 14-én kidolgoztatott törvényjavaslatnak a megvitatása, amelyet különben még azon frissiben Keresztes-Fischerrel meg is tárgyalt.⁸ Erről a március 17-ai minisztertanácson magától értetődően beszámolt, a 18-ai értekezleten ellenben tudatosan nem tett említést, hiszen itt elsősorban a résztvevőknek a ruszin autonómiával kapcsolatos „lenni vagy nem lenni” véleményét szerette volna megismerni. Mindamellett nem lehet véletlen, hogy a további együttgondolkodáshoz legtartalmasabban a két volt miniszterelnök, Bethlen és Imrédy járultak hozzá. Személyes kvalitásaikon kívül ezt megalapozhatta helyzetük, így az időtartam hosszúsága, amit a kormányfői székben eltöltöttek (Bethlen), illetve ennek az autonómia szempontjából való kivételessége. Mint ismeretes, Imrédy konkrét autonómiatervezetet ajánlott elfogadásra Volosinéknek. Nincs szükség különösebb merészségre, hogy megállapítsuk, Teleki mellett legjobban ők ismerhették a nemzetiségi ügyosztály autonómiával kapcsolatos munkálatait, s ezért teljesebb rálátással bírtak az egész problémakörre.

A március 21-ei lapok közölték a Kárpátaljáról három nappal korábban visszaérkezett kormányzó kiáltványát a terület népéhez. A Teleki aláírásával is szignált szövegben ismét elhangzott az ígéret: „a rutén népnek a magyar államiság keretén belül meg kell kapnia az önkormányzatot.”⁹ A miniszterelnök a *Corriere della Sera*-nak és a *Frankfurter Zeitung*-nak adott nyilatkozataiban is úgy fogalmazott, a szociális és kulturális igények kielégítésén túl a kormány gondoskodni kíván a kárpátaljai önkormányzatról.¹⁰ Ezt követően másnap ugyanő nem éppen a nemzetiségi önkormányzat elkötelezett hívének számító MOVE scrlégvacsoráján elmondott beszédében erősítette meg a kormányzat ebbéli elkötelezettségét: „... a Szent

⁸ Tilkovszky 164.

⁹ Magyar Nemzet (a továbbiakban: MN), 1939. március 21.

¹⁰ MN, 1939. március 22.

István-i gondolat ..., másrészt a mai fejlődés jegyében ... megfelelő jogokat, sajátos önrendelkezési jogot” kívánnak adni a visszatért leghívebb nemzetiségnek.¹¹

Kérdés volt persze, amit a március 18-ai tanácskozársra autonómiaellenes álláspontja miatt meg ne hívott Kozma Miklós tudatosított talán kizárólag magában, vajon az autonómia cszméjét a politikai kényszerek szüntelenül keletkező zátonyai között el tudja vinni olyan törekény hajó, mint a magyar kormányzat legalább csak a törvénynek a megvalósulás felé vezető átrájójáig.¹²

3. Autonómiajavaslatok a sajtóban és a nemzetiségi ügyosztály előtt

A március 18-ai értekezletről megjelent sajtóközlemény bár szükséges volt, az autonómiaára adott igenlő válaszként inspirálta az ügy nyilvánosság színc előtti fölvetését, a szinte azonnal meginduló polémiát. A miniszterelnök állam- és nemzetfelfogásához közelálló *Magyar Nemzet* március 23-ai számában Konratovics Irén őrdarmai görög katolikus lelkes, volt miniszteri tanácsos fejtette ki egyháza klerikus többségének véleményét az önkormányzatról. A közvélemény körében terjedő megoldási módok közül a finn autonómia-modellt egyenesen fantomnak nevezte, de túlméretezettnek ítélte a horvát autonómia kereteit is, és noha röviden ismertette a X. néptörvényt, megállapította róla, hogy jogforrásul használni nem lehet. Úgy vélekedett, ha a dualizmus korában betartják a nemzetiségi törvényt, senki nem kívánt volna autonómiát. Elsődleges teendőként az életfeltételek azonnali javítására irányította a figyelmet, mert az „autonómia még nem boldogít. Autonómia mellett is lehet éhen halni ... Míg a Verhovinán kenyéréhség van, s míg a ruszin anyák pusztá szalmán hozzák világra a jövő nemzedéket, addig felesleges azon vitatkozni, hogy milyen is legyen az autonómia”. Ezért a kormányzati intézkedéseknek, a közigazgatás minőségének összehasonlíthatatlan nagyobb fontosságot tulajdonított. S ezek, ha tévcesek, sokkal komolyabb bajt képesek okozni, mint az autonómia esetleges elmaradása. Konratovics a ruszin boldogulás fő eszközeként a gazdasági fejlesztés mellett népe magyarón egyházi értelmiségének első világháború előtti szemlélete szerint az asszimilációt jelölte meg. Kikelt még a „nagyhangú ... műruszinok” ellen, akik csak saját pozícióikért küzdenek. Az igazságtalan célzást könnyen elérhették Bródyék és Fenczikék is. Az írás a görög katolikus klérus idősebb nemzedékének félelmét tükrözte arra az esetre, ha egy területi autonómia statuuálása esetén versenytársként további növekedésnek indulhatna egy nálánál nagyobb befolyással bíró ruszin politikai elit.¹³

A cikk megjelenésének napján Teleki a kormánypárt értekezletén beszélt a megváltozott nemzetiségi helyzetről: míg a trianoni Magyarország többé-kevésbé homogén nemzetállam volt, addig a területi revízió folytán ismét több etnikum él határain belül, méghozzá akadnak olyan vidékei is, ahol az egyes, nem magyar nemzetiségek alkotják a többséget. De nemcsak ily módon utalt Kárpátaljára, hanem itt is elismételte a mértékadó politikusi berkekben közmegegyezésnek örvendő elhatározást, hogy a szóban forgó területnek „önkormányzatot kell adni”. Nem kendőzte el azonban a várható nehézségeket sem, amelyeket nem annyira az autonómia terjedelmének megtalálásában látatott, mint inkább a különböző érdekek kiegyenlítésében, a felek egymás iránti megértésében, vagy rá jellemző szöfordulattal: a „lelki végrehajítás”-ban.¹⁴ Rögtön ezután, 25-én a miniszterelnök kétnapos kárpátaljai látogatásra utazott Keresztes-Fischer, Pataky Tibor, Incze Péter osztálytanácsos és – sokatmondó tény – Bródy András társaságában. Az Ungvár–Szobránc–Munkács–Szolyva–Beregszász–Nagy-

¹¹ Teleki Pál: Beszédék 1939. Budapest, (é. n.) (a továbbiakban: Teleki) 35.

¹² Kozma alkalmatlannak tartotta Kárpátalját a valódi autonómiaára, annak korlátozott mértékét ellenben helyeselte. Tilkovszky 167-168.

¹³ MN, 1939. március 23.

¹⁴ MN, 1939. március 24.

szőlős–Huszt körúton elmondott beszédeiben a magyar-ruszin történelmi sorsközösséget, a közös hazáért végzendő munkát, a politikai és lelki kiengesztelődést, a közelmúlt kellemetlen emlékeinek szükségesség feledését emelte ki.¹⁵

Ezalatt a sajtóban tovább gombolyították az autonómia fonalát. Válaszul Konratovics fejtegetéseire ugyancsak a *Magyar Nemzet*-ben március 25-én Ferdinandy Mihály foglalta össze nyolc pontban javaslatait. Kiindulásul Telekinek a MOVE serlegvacsoráján a Szent István-i gondolat és a korszerűség kettős követelményén alapuló „sajátos önrendelkezési jog”-ról tett kijelentését választotta. Ennek tükrében foglalt állást egyfelől a kárpátaljai vármegyék fenntartása, másfelől pedig egyetlen újabb közigazgatási szintként, bánóságba történő összevonásuk mellett. A bánóság területén a magyar és ruszin nyelv azonos elbánásban részesülne, minden tisztviselőnek beszélnie kellene mindkettőt; Munkácson törvényszék állíttatnék fel, ahol a peres eljárások a felek nyelvén folyhatnának; az iskolákban az adott község dönthetne a tanítás nyelvéről, de ahogyan a ruszin iskolákban a magyar, úgy a magyar oktatási intézményekben a ruszin nyelv kötelező lenne – sorolta elgondolásait Ferdinandy. Külön kárpátaljai (tartományi) parlament felállítását fölöslegesnek tartotta, és nem hagyott kétséget afelől, hogy a megőrzendő vármegyék gyűlései ezt a szerepet maradéktalanul betölthetnék. Ugyanakkor jónak látta volna, hogy a budapesti országgyűlés kárpátaljai képviselői a terület ügyeinek megtárgyalására állandó Kárpátalja Bizottságot hozzanak létre, amelynek elnöke a négy bánósági vármegye jelöltje közül a kormányzó által kinevezett bán lenne, aki ezenfelül még a magyar kormányban is képviselhetné a helyi ügyeket. A bán hivatali székhelyét viszont a javaslat az oly sok indulatot kavaró Ungvár helyett Munkácsra vitte volna. A tervezet nyolcadik pontja végül, de nem utolsósorban kinyilvánította, hogy az autonómia akkor ér valamit, ha képes eltartani önmagát, valamint az ott élőknek erkölcsi és anyagi haszna van belőle.¹⁶ A javaslat több lényeges pontja belül maradt a március 18-ai tanácskozáson az autonómia ügyében kirajzolódott konszenzuson, s azt is megmutatta, hogy a műveltebb politikai közönség e kérdésben hivatásos politikusainál jóval tartózkodóbb.

A Kárpátalja önkormányzatáról a *Magyar Nemzet*-ben közölt írárok sorában a harmadik, amely az előző kettőnél alaposabb és szakszerűbb volt, a közjogász Bölöny József tollából született. Egyetértett Konratovics alaptételével, amit úgy értelmezett, előbb jöjjön a kenyér, azután az autonómia. Megtoldotta még azzal, hogy az önkormányzati rendszernek jól működőnek kell lennie, ezért az erről szóló törvényjavaslatot csak kiérlelt állapotban szabad be-terjeszteni, a megvalósításnak pedig a „lehető legkisebb anyagi megterheléssel” kell történnie. Az önkormányzati rendszert magát ő is a vármegyékre javasolta építeni, amelyeknek közgyűlései pótolnák a tartományi parlamentet. De az autonómiában a főszerepet az ottani végrehajtó hatalom legfontosabb szervének, a munkácsi vajdának adta volna. Azt is megmagyarázta, miért megfelelőbb elnevezés a vajda, a többek, így Ferdinandy által is ajánlott báni méltósággal szemben. Az utóbbi ugyanis „zavart keltő összehasonlításra adna alkalmat” a horvát bán hatáskörével. „Ezzel szemben a »vajda« elnevezés már hosszú idő óta csak történelmi emlék, a hajdan vele összefüggött hatáskör pedig sokkal inkább fedi a most felállítandó központi szerv által betöltendő hatáskört.” Valószínű, hogy Hóman fejében is ezek a gondolatok jártak, amikor a vajdaságot ajánlotta Telekinek az önkormányzat alkalmas keretűül. Bölöny ezenfelül a „munkácsi” jelzőnek is szánt szerepet, mivel ennek azt kellett volna kifejezésre juttatnia, hogy itt nem társországról vagy tartományról, hanem csak területi autonómiáról van szó. A munkácsi vajda államtitkári rangot kapna, és tagja lenne a felsőháznak is. Összekötné az autonóm igazgatást az illetékes szaktárcákkal, és a vajdaság vármegyéinek főispánjai az ő meghallgatása mellett nyernék el tisztüket. A vajdát a kormányzó nevezné ki a kárpátaljai törvényhatóságok jelölése, a miniszterelnök előterjesztése és ellenjegyzése alapján – részletezte tovább elképzeléseit. A nyelvhasználat terén elegendőnek érezte az 1868-as

¹⁵ MN, 1939. március 28.

¹⁶ MN, 1939. március 25.

nemzetiségi törvény és az ebbe a körbe tartozó, 1923-ban kibocsátott rendeletek végrehajtását. „Nem elhamarkodott új jogszabályokra van tehát szükség ahhoz, hogy a felállítandó önkormányzati igazgatást tartalommal töltsük meg, hanem kölcsönös jóakaratra s a fennálló jogszabályok megfelelő gyakorlati érvényesülésének biztosítására” – összegezte a jogász szerző az új helyzetből és a meglévő lehetőségekből eredő tanulságot.¹⁷

Nem az autonómia szerkezetét, mint inkább politikai előfeltételeit illető kérdésben meglepő módon illúziókat oszlató, józan, okos hang szólalt meg az egyébként demagógiára fogékony *Új Magyarország* március 25-i számában. A lapszerkesztő Milotay István Ruszinszko című vezércikkében szembeszállt a magyar közvélemény autonómiaellenes álláspontjával, azt állítván, hogy a nemzetiségekről – így a ruszinokról – a népszínművek reminiszenciáival rajzolt kép már Trianon előtt sem állta meg a valósággal történő szembesítés próbáját. A elmúlt húsz esztendő nagy változásai pedig végképp meghaladták az efféle anakronisztikus ábrázolást, mivel czalatt a ruszinok is „népből, nemzetiségből nemzeté lettek”. A ruszin politikai nemzet tételének elfogadásával a cikkíró átlépte a magyar nemzetiségpolitika Rubiconját, ám a honi közélet mértékadó köreiből úgyszólván senki sem követte ezen a merész úton. Milotay ezzel összefüggésben még egy alapvető dilemmát is megfogalmazott. Minthogy „erős, igazán önálló, igazán független államot” az etnikai határokon belül fenntartani lehetetlen, a magyarság joggal kívánja visszaszerezni elvesztett területeit, de a közben sokat változott „új, fiatal népeknek és nemzeteknek visszatérése” nagyobb kockázatvállalással jár, s az újbóli elszakadás veszélyével kísért. Ezen pedig csak a „belső és külső politikai egyensúlyművészet” képes úrrá lenni.¹⁸

A *Pesti Hírlap*ban hangot adott véleményének Szabó Oreszt Károlyiék egykori ruszin minisztere is, aki az 1918-ban megalkotottnál jóval szűkebb hatáskörben képzelte el az önkormányzatot, s azt is csak a térség elkerülhetetlen gazdasági talpra állítása és a szociális nyomor enyhítése után.¹⁹ Ennél jóval tágasabb autonómiára jelentette be a ruszin nép igényét Bródy lapja, a *Ruszkij Vesztnyik* április 2-i, húsvéti számában, ráadásul az egyébként kis példányszámú hetilapot czúttal 50 000 példányban nyomtatták ki, majd terjesztették egész Kárpátalján.²⁰ A helyzet ironiája, hogy a javaslat lényegében megegyezett a magyar kormány által is pártfogolt 1936-os tervszöveggel, amely nem előzmények nélkül – elegendő a X. néptörvényre gondolni – a horvát autonómiát vette alapul. Az új tervezet egy ponton azonban még ezen is túlmént, amennyiben a közös ügyek vonatkozásában a szojm delegációt küldött volna a budapesti parlamentbe, és a helyi végrehajtó hatalom élén a szojmnak felelős gubernátor állott volna, ami félreérthetetlenül arra utalt, hogy Bródyék a politikai nemzet, a társ-nemzet státusára formáltak igényt, s nem elégedtek meg a nemzetiségeknek, a kisebbségnek járó közjogi keretekkel.²¹ A közigazgatás síkján ez annyit jelentett, nem a kormányzat által megcélzott adminisztratív, hanem politikai önkormányzatot²² akartak, ami a föderalizmus ismét rémimé váló képét idézhette föl az előző évtizedben még ilyen irányban rugalmasnak mutatkozó magyar politikusokban. Bródy és a magyar kormány közötti nézetkülönbség tehát a ruszin nép közjogi státusának eltérő elvi megítélésében gyökerezett, miközben politikailag úgy tűnt, hogy a magyar fél korábbi ígéreteiről, míg a ruszin autonomisták a megváltozott körülményekről nem hajlandók tudomást venni.

Mindamellet Bródy lapjának húsvéti száma csak lassan elcsituló hullámokat keltett. Nem segített ezen az sem, hogy Bródy április 11-én, a görög katolikus húsvét harmadik napján rövid körútra indult a pártja hagyományos bázisának számító falvakban, ahol beszédeiben

¹⁷ MN, 1939. április 5.

¹⁸ *Új Magyarország*, 1939. március 25.

¹⁹ *Pesti Hírlap*, 1939. április 2.

²⁰ Tilkovszky 171.

²¹ *Ruszkij Vesztnyik*, 1939. április 2.

²² A kettő közötti közigazgatási jogi különbségről: Magyar Zoltán: *Magyar közigazgatás*. Budapest, 1942. 113.

a közelmúlt politikai viszályainak kioltására, a három nagy – nagyorosz, ukrán és magyarbarát – irányzat közötti kiegyenlítésre, a ruszin nemzeti egységre hívott föl. Meggyőződése szerint ennek a magyar közvélemény többsége által oly hitetlenkedve és értetlenül fogadott ruszin politikai nemzetnek kellett volna azután kezdetet adni a „testvér magyar nemzettel”. Természetesen ezúttal sem feledkezett el a területi önkormányzatra vonatkozó nyilvános miniszterelnöki és kormányzói ígéretekre hivatkozni.²³

A Korláth Endre szócsövénél számító *Kárpáti Magyar Hírlap* április 16-i válaszcikkében már „meglazult szimpátiá”-ról írt, amit úgy értett, hogy a kárpátaljai magyarság ezután „csak a ruszin néppel tud együtt érezni, de annak »vezéréivel« megszaktította a lelki kapcsolatokat”. A kormánynak pedig a gazdasági zsarolás taktikáját tanácsolta: népszavazáson kérdezzék meg a ruszin népet, akarja-e a területi autonómiát, s ha igen, úgy állítsák le Kárpátalja élelmiszerezésével és pénzzel történő segélyezését. S ha a lap egy-két nappal később napvilágot látott írásában az önkormányzatot elvileg nem is zárta ki, a számtalan előfeltétel felsorolása azt látványosan alátámasztja, hogy a cseh-szlovák korszak Egyesült Magyar Pártjának politikuskai az anyaországhoz való visszatérés után az autonómia gondolatának elaltatására törekednek.²⁴

A kibontakozó vitába bekapcsolódott Egan Imre is, aki atyjának, Egan Edének századévi nyomorenyhító „akcióját” szeretne volna felújítani a ruszinok között. Április végén megjelent negyven oldalas röpiratában „perbe” szállt Morvay Zsigmond nyugalmazott főispánnal, aki az *Új Magyarság* húsvéti számában a kárpátaljai autonómiáról megkérdezett közéleti személyiségek közül a legszelesebb önkormányzati hatáskört ajánlotta a kormány figyelmébe. Jóllehet Egan is az önkormányzatnak akár ha rosszul, de mielőbbi tétő alá hozása mellett kardoskodott, mert „minden mulasztott nap csak fokozza itt a nehézségeket”. A ruszinságnak a magyar nemzetpolitikai térképén való helyének kijelölése azonban mindjárt összefüggő vonalra az autonómia határait, mondván, e nép fiai, dacára eltérő nyelvüknek, „ruszinul beszélő görög katolikus magyarok”, tagjai tehát a magyar politikai nemzetnek. Így szó nem lehet, amint azt a „túló autonómisták” (nyilván Bródy és társai) képzelik, egy horvát típusú megoldásról, legföljebb „egy Fiume városéhoz hasonló” területi különállás, corpus separatum teremthető meg. Ez a tulajdonképpen őszintén gondolt 1868-as nemzetkonceptió magától értetődően a területi autonómiának kedvezett, ebben az esetben a magyarok odakerülése – Konratovics várakozásaival egybehangzóan – serkenthetné volna a két „testvérnép” keveredését, a magyar szempontból oly kívánatos asszimilációt.²⁵

Javaslatában az autonómia szíve az Ungvárott székelő, a ruszin fő kormánybiztos vezetésével álló kormányzótanács lett volna. A szervek összmunkáját az alábbiakban körvonalazta. A fő kormánybiztos egyben Kárpátalja minisztere is, akit a kormányzótanács kétharmados jelölése alapján és a miniszterelnök előterjesztésére az államfő nevezne ki. A kormányzótanács 101 tagját a területi elvi választás helyett delegálással állítanák, így többek között az ottani főrendek és parlamenti képviselők, a kamarák, a görög katolikus egyház és a többi vallásfelekezlet, a négy vármegye küldöttei és a négy főispán alkotnák a testületet. Az önkormányzat hatásköre vallási, nyelvi, kulturális, közigazgatási, közgazdasági kérdésekre terjedne ki, csak hogy korlátozott formában, mert a kormányzótanácsnak a fentebb említett ügyekben hozott határozatait szakminiszteri, miniszterelnöki vagy kormányzói jóváhagyással vagy részben anélkül lépnének életbe. A kormányzótanácson belül pedig az illetékes minisztériumok „kirendeltségként” megszervezett nyolc főosztály szavatolhatná a szakszerűséget. Mint mindenki, Egan is kiemelte a lelkiismeretes közigazgatást, hogy a nép nyelvét beszélő, gondolkodásmódját ismerő, jó tisztviselők álljanak „a bürokrácia eme végvárain”. Mindazonáltal arról teljes mértékben meg volt győződve, hogy akár egy ilyen szigorúan és „bölc mérték”-kel kimért önkormányzatot sem szabad kegyként vagy éppen ajándékként adni, hiszen ez azt

²³ Pesti Hírlap, 1939. április 13.

²⁴ Kárpáti Magyar Hírlap, 1939. április 16.

²⁵ Egan Imre: Milyen legyen a ruszin autonómia? Ungvár, 1939. (a továbbiakban: Egan) 36-41.

a látszatot kelthetné, mintha a magyar állam a kárpátaljai területet az ott élő lakosság ellenére szerezte volna vissza. A röpirat szerzőjének középutas felfogására jellemző, hogy ugyanazon mozdulattal utasította el mind a *Ruszkij Vesztnyik*, mind a *Kárpáti Magyar Hírlap* túlzó álláspontját.²⁶

Két hét múlva megszületett Morvay Zsigmond válaszirata, melyben a szerző nem tagadta, hogy jól megértik egymást Bródyval, s feltétlenül őt tartja alkalmasnak a megalkotandó önkormányzat vezetőjének, de tiltakozott az ellen, mintha „szélsőséges autonomista” lenne csak azért, mert olyan autonómiát akar, „amelyiknek kezd-lába van”. A rövid röpirat egyelőre a megerendszer visszaállításának híjával lényegében a horvát autonómia modelljét vetítette a kárpátaljai viszonyokra, azonban a többségben magyarok lakta Munkács, Nagyszőlős, Beregszász és a központnak szánt Ungvár bevonását is elengedhetetlennek vélte az így kialakítandó tartományba. „Erős magyar gócpontok, ahová mehetne a rutén ifjúság magyarul tanulni, magyar kultúrán nevelkedni, ruszinul is beszélő magyarokká lenni s aztán nekünk abban is segíteni, hogy Kárpátalján minél előbb magyarnak valja magát mindenképpen.”²⁷ – válaszolt a további célokat. Kiderült hát, a szerző noha más úton, de végeredményben az Egan kijelölté asszimiláció végállomása felé kívánta javaslataival tolni a ruszin sors szekerét. Azt úgy látszik, nem gondolta végig, milyen ellentmondásban áll egymással a cél és az eszköz, s az utóbbi az erősödő ruszin politikai elit, különösen a fiatalabb generációk törekvése folytán rövidesen öncéllá válhat.

Az autonómiáról 1939 tavaszán a nyilvánosság előtt lezajlott eszmecscre és vita visszhangja és összegző lezárása gyanánt a kisebbségi jog elismert erdélyi szakértője, Balogh Artúr a Lugoson megjelenő *Magyar Kisebbség* című folyóirat augusztus 1-jei számában tette meg észrevételeit. Szabó Orestt cikkétől Morvay röpiratáig ismertette a különböző javaslatokat. Helyeslő megjegyzést csupán Egan Imrének ahhoz a két alaptételéhez fűzött, hogy csakis területi önkormányzatot szabad adni, és meg kell őrizni a megerendszert. Nem véletlenül foglalja össze röviden a csehszlovák kisebbségi szerződés 10-13. §-ait és az autonómia halogatásának a prágai kormánykörök hangoztatta atyáskodó magyarázatát, miszerint a ruszinok még nem eléggé érettek az önrendelkezésnek erre a fokára. Ha igaz is, hogy értelmetlen olyan intézményi keretek létesítése, amelyeket azután használói képtelenek saját javukra felhasználni, ám az aligha vitatható, hogy „maguknak az intézményeknek is nevelő hatásuk van. A konkrét esetben pedig ... olyan szempontok vannak, amelyek ... az adott ígéretek után ... a lehető széles körű autonómiának megadását ajánlják. A bizodalomnak alapja és feltétele az adott szó megtartása. Nem szabad, hogy helye legyen a Hobbes Levia-thanjában olvasható mondásnak: »A szavak bölcs emberek játéka. Csak számítanak velük, de a bolondok kézpénznek nézik.«”. Íme a kisebbségi magyarság álláspontja, amelynek tagjai már csak helyzetüknél fogva is nagyobb empátiát tanúsítottak a ruszin autonomisták óhajai iránt, amellet merészebben tekintettek új államszerkezeti megoldások, akár éppen a föderalisztikus berendezkedés felé. A magyar ígéret beváltásától talán saját kisebbségi életcélyeik javulását is remélték, már amennyiben erre a többségi nemzetek előtt sikerrel hivatkozhattak volna. Mindenesetre valóban előzmény nélküli és a hagyományos hatalompolitikai módszertannal szakító fordulatként hatott volna, ha a magyar állam így, „minden nemzetközi kötelezettség nélkül”, pusztán saját szuverén akarathatározásból valósítja meg a kárpátaljai autonómiát.²⁸

A nyilvánosság előtt folyó társadalmi vitával párhuzamosan a háttérben a nemzetiségi ügyosztály vette kezébe a kárpátaljai önkormányzat sorsának alakítását. Március 23-án megszületett Oszwald miniszteri tanácsos azóta ugyancsak elveszett második törvénytervezete, és az azt követő héten egymás után iktatták a hozzájuk beérkező javaslatokat, 24-én az igazság-

²⁶ Egan 14-33.

²⁷ Morvay Zsigmond: Milyen legyen a ruszin autonómia? Budapest, 1939.

²⁸ Balogh Arthur: Vélemények a ruszin autonómiáról. *Magyar Kisebbség*, 1939. augusztus 1. 345-351.

ügyi miniszteriumét, amit Vladár Gábor szerkesztett, 27-én Bethlenét és a volt ruszin miniszter Fenczik Istvánét 31-én.²⁹ Április 14-én a Teleki, Keresztes-Fischer és Pataky Tibor részvételével tartott szűk körű értekezleten a miniszterelnök felhívta államtitkárát, hogy Bródytól Korláthig terjedően az autonómia kérdéskörét jól ismerő és abban érdekelt, főként kárpátaljai közéleti személyiségektől elgondolásaik papírra vetését kérje. Emellett még azzal bízta meg Patakyt, hogy maga is készítsen „vázlatot” az önkormányzatról „azoknak a szempontoknak figyelembevételével”, melyek a hatszemközti tanácskozáson kialakultak. A tizenkilenc főlkért javaslattevő közül a nagyon rövid, mindössze egyhetes határidőn belül tizenhárman küldtek érdemi választ a Miniszterelnökség II. A osztályára. Az Autonóm Földműves Szövetség két vezetője, Bródy és Demkó Mihály – bizonyára ez nem volt véletlen – adós maradt a tervezettel. Vladár Gábor, Bethlen és Fenczik korábban érkezett javaslataival kiegészítve Pataky az így összegyűlt anyagnak elkészítette a kivonatát és április 24-én beterjesztette a miniszterelnöknek.³⁰

Ebből az összegzésből is kitűnt, a javaslattevők gondolatai még ekkoriban főleg akörül forogtak, hogy Kárpátaljának területi vagy éppen népi autonómiát adjanak-e. Amennyire meg lehet állapítani, egyedül Hokky Károly, volt szenátor hallgatott csak az önkormányzatról. Bár Ortutay Jenő képviselő is elsősorban a visszaszerzett területen tapasztalható „hibás” intézkedésekről panaszkodott, róla azonban az *Új Magyarország* április 9-i számában megjelent nyilatkozata alapján lehetett tudni, fő dilemmának a területi vagy a népi autonómia közötti választást tekintti.³¹ Jóllehet a népi autonómia mellett heten, míg a területi önkormányzat mellett öten nyilatkoztak, ez utóbbi változat – köszönhetően a kormányzándéknak is – nyert teljesebb, alaposabb kidolgozást. Különösen állt ez Vladár Gábor munkájára, aki egy huszonhat paragrafust tartalmazó csaknem kész törvénytervezetet nyújtott át a nemzetiségi osztálynak.

A Vladár-féle törvényjavaslat felerészben a visszacsatolás rendjét szabályozta. Ebben a folyamatban a kormány számára idciglenes jelleggel széles körű felhatalmazást biztosított volna arra, hogy a visszatért terület közigazgatását, közgazdaságát a magyarországi keretek közé beilleszc. Addig is, amíg a megválasztandó ruszin országgyűlés nem delegálhat saját politikai testéből öt tagot a felsőházba s tízet a képviselőházba, a miniszterelnök indítványára az országgyűlés határozhatott volna arról, hogy a ruszin nép „vezetői közül” kiket hívjon meg s fogadjon be képviselőinek sorába. A tervezet egyébként az önkormányzat „főszervé”-nek szánta a 45 képviselőből álló ruszin „nemzetgyűlést”, melyet öt évenként választottak volna. A választás részletes szabályait a törvényjavaslat a nemzetgyűlés (szojm) hatáskörébe utalta, ahogy felruházta az önkormányzati költségvetés és számadás megállapításának, a ruszin közművelődési, jóléti és gazdasági igazgatás körére kiterjedő statútumalkotás jogával is. A szojm által megszavazott statútumok útja a „Ruténföld” ispánjának a miniszterelnökhöz való felterjesztésén keresztül vezetett volna a kormányzó jóváhagyásig. A területi autonómia végrehajtó hatalmának a jogosítottja a „Ruténföld ispánja”, akit a nemzetgyűlés által ajánlott három személy közül a kormányzó nevezett volna ki. Az ispán terjesztette volna elfogadásra a szojm elé a kidolgozott statútumokat. Méltóságánál fogva tagja a felsőháznak is. A javaslat mindazonáltal érintetlenül hagyta a vármegyei közigazgatás szerkezetét Kárpátalján, azonban az igazgatás szintjeinek összehangolása végett Ung, Bereg és Máramaros vármegyék közigazgatási bizottságaiba a szojmnek két-két képviselőt kellett volna küldenie.³²

Jóval több struktúraépítő gondolat gazdagította a politikus Bethlen tervezetét. A volt miniszterelnök a március 18-ai értekezleten is kezdeményezően lépett föl, amikor az ott

²⁹ Kárpátalja önkormányzatának időrendbeli összefoglaló története. OL Miniszterelnökség (továbbiakban: ME) Nemzetiségi osztály 444. cs. 1940. H 19167

³⁰ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/19

³¹ *Új Magyarország*, 1939. április 9.

³² Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/44

előadott még vázlatos elképzeléseivel mintegy előrajzolta az autonómia tárgyalási alapnak tekinthető körvonalait. Most ezt részletezte, finomította írásban is. Már a címben félreért-hetetlenül kifejezésre juttatta, hogy az önkormányzat csak a közigazgatásra terjedhet ki, törvényhozási jogkörrel bíró autonómia szóba sem jöhet. Ebből az előfelvetésből sarjadt koncepció szerint a helyi közigazgatást vezető és az alispánéval azonos hatáskörű vajdát a kárpátaljai terület nagygyűlése által jelölt három személy közül a kormányzó hivatott kinevezni, az emelt szintű főispáni hatáskörrel megbízott helytartót viszont a kormány prezentálta ugyancsak három jelölt közül az autonómia testületi főszerve, a nagygyűlés jogosult választani. A nagygyűlés tagjainak felét a területi választás országos szabályai szerint kell megválasztani, a másik felét pedig negyedrészt a helyi nagybirtokosok, nagyvállalatok képviselői és virilisták, negyedrészt egyházi, tanári és tanítói testületek, valamint a helyi orvostársadalom képviselői, felerészben meg korporatív módon a mérnöki, ipari, kereskedelmi kamarák és munkások képviselői alkotják. Az így létrejövő nagygyűlés azután megkapná a szabályrendelet-alkotás, a helyi közigazgatási tisztviselők megválasztásának, a kulturális autonómia ellátásának jogát, a törvényhatósági bizottságnak fenntartott hatáskörét és azt is, hogy „megfelelő számú” képviselőt küldjön az országos törvényhozásba – rajzolta meg az autonómia szerkezeti középpontját a volt miniszterelnök. A törvényhatósági bizottság hatáskörének a nagygyűlés kompetenciájába való olvasztása magától értetődően azt jelentette: szemben a Vladár-félc javaslattal Bethlen a vármegyei szint fennmaradását közigazgatási erőpazarlásnak és többszörözésnek tekintette. A decentralizáció ezen önkormányzati formája mellett a dekoncentrációnak is jutott szerep, mivelhogy az egyes minisztériumok az „elvi jelentőségű ügyeket” kivéve a helytartó irányításával létesítendő hivatalhoz telepítenék a Kárpátalja sorsát érintő központi adminisztrációt. Ebből következően meg a helytartói hivatal osztályait a különböző minisztériumi ágazatok szerint lett volna szükséges kiépíteni, és minden minisztériumból el kellett volna látni megfelelő szakreferenssel. A tervezet az állami adminisztrációnak ezt az elemét az önkormányzati intézményekkel úgy kapcsolta össze, hogy a vajdának lehetővé tette volna a véleménynyilvánítást a helytartó által kinevezett hivatali tisztviselők személyét illetően. A nagygyűlés jogot kapott volna arra, hogy az erre a célra felállítandó különbizottsága negyedévenként meghallgassa a hivatal közigazgatási osztályainak vezetőit és a javaslattételen túl akár fegyelmi eljárást is indíthasson. A közigazgatás és állami adminisztráció nyelve lévén a magyar és a ruszin, ezért az ottani tisztviselők tartósan csak a ruszin nyelv ismeretével alkalmazhatók, ezt a követelményt Bethlen az autonómia minimumának gondolta. Figyelemreméltó, hogy külön vajdasági ezredek szervezését és ezekben a ruszin nyelv használatát megengedhetőnek vélte. Ragaszkodott viszont ahhoz, hogy a rendfenntartás a központi adminisztráció kezében maradjon. Vladár javaslatánál az önkormányzat anyagi bázisának kijelölésében bőkezűbbnek bizonyult, mert nem elégedett meg az egyes állami adók meghatározott százalékkal, hanem az állami tulajdonban maradó erdőkből származó jövedelmet rendelte erre a célra.³³

A magyar politikai élet „grand old man”-je tervezetében tulajdonképpen két irányból szerkesztette meg a ruszin autonómia tartományi szintjét, amikor a vármegyét megszüntetni, egyúttal annak szerkezetét a tartományi keretek közé emelni javallotta, miközben felülről a kormányzati hatáskör egy részét is ennek az új közigazgatási fokozatnak szánta. A szerző finom egyensúlyérzékét dicsérte, hogy elgondolása az autonómiáról alkotott vélemények politikai és alkotmányjogi középmértéke lehetett.

A ruszin görög katolikus klérus fiatalabb nemzedékeinek álláspontját képviselte Ilniczky Sándor prépost kanonok, aki egy minden ízében a horvátéhoz hasonló autonómia megvalósítása mellett érvelt. Ezt azzal indokolta, hogy „Kárpátalján 20 év alatt új és új generációk nőttek fel ... erős nacionalista érzéssel telítve, s ezeket a munkaalkalmak biztosítása, felvidéki segélyakciók, alföldi aratási alkalmak s egyéb hasonló clónyok biztosítása már nem clégíti ki,

³³ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/8

czek már politikai jogaikat is reklamálják, s csak úgy nyerhetők meg a testvéri együttműködésnek, ha az autonómia komoly keretekben fog előtűnik feltárulni”. Nem beszélve a politikai ésszerűség egyéb szempontjairól, hiszen egy „ösztvér” autonómia a magyar kormány kárpátaljai támaszát jelentő Autonóm Földműves Szövetséget diszkreditálhatná a ruszin szavazók körében.³⁴ Mindazonáltal Ilniczky a helyzet megoldására alkalmasnak látszó széles körű önkormányzat esetleges önmozgását a pánukrán eszme felé a magyar többségű Ungvár és Munkács mintegy biztosítékként történő odacsatolásával remélte kizárni. Nagyobb arányú jelenléte és vele magasabb politikai és közigazgatási kultúrája ugyanis kétségtelenné tehetné volna a magyarság ottani vezető szerepét, és a szeparatista törekvések ellensúlyát képezhetné volna.

A politikai csapongásairól ismert Fenczik István ezúttal realistábbnak mutatkozott, mert megelégedett volna azzal, ha a „Kárpátorosz Vajdaság” egy meghatározott vármegyei autonómiát nyerne el, csupán a magyar országgyűlésnek és a kárpátorosz nemzetgyűlésnek egyszerre felelős kárpátorosz minisztérium emlékeztetett javaslatában a horvát autonómia.³⁵

A területi önkormányzat zsugorított változatát mutatta be véleményének a helyi magyarság nevében hangot adó Korláth Endre, mivel azt kizárólag a kultúrára, a nyelvre, az egyházi életre és a helyi igazgatásra szeretné volna korlátozni. Ráadásul mindezt olyan előfeltétel teljesüléséhez kötötte, mint a „veszélyes ruszin” intelligenciának Kárpátaljáról történő eltávolítása, melynek tagjait átnevelés végett négy-öt évre az ország belsejébe kell helyezni. Szerinte az autonómia problémájának megoldása korántsem társadalmi, az ígéretek miatt legfőleg politikai követelmény, mert nem a „ruszin tömegek” kívánták az önkormányzatot, hanem egy olyan párt (Autonóm Földműves Szövetség), amely azonban a szavazatoknak csak tíz százalékát tudta megszerezni. Ungvár hovatartozásának komoly indulatokat kiváltó vitáját a főispán azzal vélte föloldani, hogy a várost odacsatolás nélkül ugyan, de megtette az autonóm terület székhelyéül.³⁶

A népi autonómia hívei között találunk magyarón ruszin egyházi és világi értelmiségieket és kárpátaljai magyarokat egyaránt. Álláspontjukat, amennyire erre az összefoglalóból következtetni lehet, a legrészletesebben Vozáry Aladár országgyűlési képviselő fejtette ki. A ruszin vonatkozású tennődök intézésére a vármegyékben másodalispáni hivatalok megszervezését ajánlotta, amelyekre egy Ungvárott székelő négy – nyelvi, vallási, iskolai és szociálpolitikai – ügyosztályból álló ruszin nemzetiségi főigazgatóság épülne élén a ruszin ügyek államtitkárával. E végrehajtó szerv mellé kerülhetett volna egy véleménynyilvánítási és javaslati jogkörrel rendelkező testület, az igazgatótanács. Vozáry számára azonban a népi autonómia egyáltalán nem volt mozdíthatatlan dogma, mert tervezetének politikai és alkotmányjogi megoldásait messzemenően ideiglenesnek tekintette mindaddig, amíg „a ruszin nép alkotmányos úton, népképviselő révén megnyilatkozást tesz”. Am erre, mint a miniszterelnök lapszélre vetett ceruzás megjegyzése – „nem jó” – is figyelmeztetett, a kormánykörök részéről nem mutatkozott semmiféle hajlandóság, mert ezzel a ruszin népet a szuverenitás alanyának, azaz politikai nemzetnek ismerték volna el. Eddig azonban az autonómiát legkomolyabban gondoló Teleki sem kívánt elmenni. A horvát autonómián alapuló 1936-os tervezet egyik aláírója az Orosz Központi Nemzeti Tanács elnöke, Kaminszky József meglepő módon egy kiegyenlítő koncepciót fogalmazott meg. Amíg Bródy gondolatmenetének kiindulópontjává mindinkább a ruszin politikai nemzet tétele vált, addig közelmúltbeli eszmetársa ugyanazon helyre az 1868-as nemzetiségi törvénynek az egyetlen és oszthatatlan politikai nemzetről szóló meghatározását állította. Értelmezése szerint ez utóbbival nem fér össze a területi autonómia, mivel az a föderatív szerkezetű államok jellegzetes alkotóeleme.

³⁴ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/19

³⁵ Tilkovszky 169-170.

³⁶ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/19

Így történt, hogy a miniszterelnökkel azonos előfeltevés eltérő irányba, a népi autonómia felé vitte a megoldáskeresést. A népi autonómia letéteményesének Kaminszky a kizárólag csak ruszinok választotta, és Ungváron ülésző „magyar-orosz kerületi gyűlés”-f-szerűelté ki, amelynek szabályrendelet-alkotási joga vallási, nyelvi és közoktatási ügyekre terjedt volna ki. Az ugyanitt létesítendő „magyar-orosz hatóság” az előbbi ügyekben intézkedésre lett volna feljogosítva élén egy, a Miniszterelnökség alárendeltségében miniszteri tanácsosi rangban tevékenykedő kerületi főnökkel. Az ily módon fölöslegessé váló ruszin minisztérium helyett az egyes szakminisztériumokban szervezendő ruszin osztályokra várt volna az igazgatás feladata az adminisztráció legfelső szintjén. E másod- és harmadfokú hatóságokat egészítette volna ki elsőfokú hatóságként a járások főszolgabíróságain belül alakítandó „magyar-orosz osztály”. Máskülönb pedig Kaminszky úgy tartotta, a hatályos magyar szabályozás vármegyei keretek között valamennyi nemzetiség, így a ruszinok számára is biztosítja a területi önkormányzatot.³⁷

Nem szerepel Pataky összefoglalójában, és a „Kárpátaljai Vajdaság iktatmányai”-ról készült kronológiában sincs nyoma annak az Egyed István hagyatékában található *Kárpátalja* című névtelen okfejtésnek, amely pro és kontra vizsgálja a területi és népi autonómia alternatíváját, és minden kétséget kizáróan március második felében vagy április folyamán keletkezett. A szerzője csaknem bizonyosra vehetően a Belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályát vezető Horváth Béla államtitkár,³⁸ aki minisztériuma álláspontjához híuen a népi autonómia mellett tette le politikai és alkotmányjogi érveinek garasát. A területi autonómia akár a ruszinlakta területre korlátozódik, akár magyar tömbökkel növlik meg – magyarázta –, nemkívánatos következményekkel járhat: első esetben elősegíti az elszakadási törekvések izmosodását, amellet, hogy „alacsony színvonalú” közigazgatást is credményeznc, míg a második esetben a magyarság jelenléte fölöslegesnek tűnik, hisz a tulajdonképpeni autonóm közéletben, lévén más a nyelve és a vallása, nem is venne részt. Ezért „a népi autonómia előnyösebbnek és okszerűbbnek látszik”, ami egybeszerkesztve a hagyományos vármegyei önkormányzattal „a közigazgatás vitelének” is „a legjobb megoldása”, ráadásul ez nem bontaná meg a területi közigazgatás országos rendjét sem.

A népi autonómia legfőbb egyéni hatósága a felsőházi tagsággal rendelkező vajda vagy a helytartó lehetnc, a területi hatóság pedig az autonóm nagygyűlés, amelynek hatvan képviselőjét a legalább ötven százalékc erejéig ruszin nemzetiségű községek által küldött elektrokok választanák meg. Húsz személyt „a ruszin egyházi és társadalmi élet kiválóságai közül a vajda hívna meg. A nagygyűlés szabályrendeleteket alkothatna a vallás, népnevelés és közművelődés terén, s mivel ezenközben a vármegyék is bírnak hasonló jogokkal, a ruszin autonómia „inkább csak jelképes lesz”. Több életet legfeljebb úgy lehet belecspögtetni, ha a magyar kormány rendeletei nem terjednének ki feltétlenül minden alkalommal Kárpátaljára, s ilyenkor a szabályozást az autonómia hatáskörébe utalnák – tért ki a legfontosabbnak ítélt kérdésekre a javaslat. Horváth Béla koncepciójának szűkmarkúságát a ruszin nép autonómia iránti közömbösségével, elmaradottságával és a „primitív életviszonyok”-kal is indokolta. Korláthhoz némiképp hasonlóan az „agitátorok” és „haszonleső” ruszin politikusok Kárpátaljáról történő eltávolítását szorgalmazta az anyaországban nyújtandó állások révén.³⁹

Az autonómia már-már konszenzuális jellegű előkészítésének egyik állomása lehetett volna az az április 27-ére tervezett találkozó a ruszin „érdekeltség”-gel, amelyről Pataky államtitkár tesz említést az összefoglaló elején a miniszterelnöknek szóló beszámolóban. Erre az alkalomra többek között Sztójka Sándor püspök, Illiczky, Bródy, Demkó, Kaminszky és

³⁷ Kaminszky lényegében az itt található vázlatos megjegyzésekkel egyezően fejti ki autonómia-felfogását: Kaminszky József: A magyar-orosz nép (ruszin) önkormányzata (autonómiaja?). In: Magyar politikai és közigazgatási compass 1939. Szerkesztette: Madarász Elemér. Budapest, (é. n.) 313-318.

³⁸ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/43

³⁹ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/43

Marina Gyula meghívását tervezte, s azt is, hogy az értesülések szerint az autonómia kérdésben mérsékelt nézeteket valló Sztojkanak adja meg először a szót, hogy ezzel ellensúlyozza a radikális autonomisták álláspontját. Ezt követően került volna sor hasonló eszmecsere a „magyar érdekeltség”-gel is (Korláth, Vozáry, Hokky, Ortutay, Hápka Péter). Egyik találkozóznak sincs azonban semmi nyoma, legvalószínűbb, hogy Pataky közbejött betegségére miatt mindkettő elmaradt.⁴⁰

Mindenesetre 1939 nyaráig a nemzetiségi osztály birtokába a kárpátaljai autonómiával foglalkozó javaslatok és elvi alapvetések igencsak széles választéka került, amelynek rendezése után már ki lehetett jelölni a további munkálatok, egy jövődó kodifikáció hozzávetőleges méreteit, meghatározó arányait. Feltehetően erről szólt Pataky június 12-ére elkészült összegzés, amely azóta ugyancsak elveszett.⁴¹ Közben a kormányzatnak és az adminisztrációnak sebtiben lábra kellett állítani Kárpátalja ideiglenes közigazgatását is.

4. Kárpátalja közigazgatása és az autonómia a világháború kitöréséig

A visszafoglaláskor Kárpátalján katonai közigazgatást léptettek életbe. A kezdődő tisztogató akciók során a katonai hatóságok internáló táborokba gyűjtötték a kommunistákat, valamint a Szics-gárdistákat és az ukranofil irányzatnak a Volosin-kormány támogatásában közszerepet vállalt híveit, kiknek többségét nem érte ugyan bántódás, azonban az országból kitoloncolták őket. A rövid életű huszti kormány ily módon eltávolított aktivistái követték azt a Volosint, aki előbb Romániába menekült, majd onnan Jugoszláviába távozván végül a számára baráti Németországban „kötött ki”.⁴² Mindamelltt a magyar honvédség és a nyomában megjelenő csendőrség elkövette túlkapasokról a helyszínre küldött Pataky Tibor március 23-án értesítette Telekit, kérve egyben, hogy a kormány állja útját az indokolatlanul erőszakos fellépésnek.⁴³

A katonai közigazgatás mellé a Pataky államtitkár által ajánlott és kormánytanácsadóként delegált Marina Gyula közvetlenül tapasztalta az új helyzet ellentmondásait és nemkívánatos tüneteit. Csaknem negyven évvel később napvilágot látott memoárja szerint a katonai közigazgatás vezetőjévé kinevezett Novákovic Béla nyugállományú altábornagy hiába utasította tisztjeit, hogy ne „állig felfegyverkezve” igazgassanak, hiszen nem pacifikálás a feladat, mint egy ellenséges tartományban. A parancsnoksága alá rendelt alakulatok legjobb szándéka ellenére is „pacifikálókka” vedlettek át ezen az 1938 ősze óta lázas állapotban lévő és „összeviszsa kuszált »közigazgatás«-i hadszíntéren ... Ez pedig éppen az volt, ami ide és abban az időben egyáltalán nem kellett! Innen származott a mi, minden oldalról megnyilvánult népszerűtlenségünk!”⁴⁴ Novákovic hovatovább két tűz közé került. Werth Henrik vezérkari főnöktől jöttek a keményebb fellépést sürgető utasítások, a járásparancsnokok meg Novákovic ellenére tisztogattak. Sok panasz érkezett amiatt is, hogy az iskolákban tömeges elbocsátás folyt a katonai hatóságok irányításával vagy éppen az ő tudtuk nélkül, közvetlenül a kultuszminisztériumból küldött hivatalos közegek intézkedései nyomán. „Azt állították mindig újra, hogy a kultusz nem tartozhat a katonák alá, mert a katonák nem pedagógusok.”⁴⁵

Az aggasztó hírek a jelentések révén eljutottak a Miniszterelnökségre, ahol különösen attól tartottak, hogy a katonai közigazgatás „személyi téren” foganosított intézkedései „bizonyos nehézségeket jelentenek a visszahódított terület részére nyújtandó autonómia berendezése szempontjából”. Ezt az aggodalmat csak fokozta az egyes minisztériumok kárpátaljai tevékenységére is. A feltételek további romlásának megakadályozására Pataky április 3-án

⁴⁰ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/19

⁴¹ Kárpátalja önkormányzatának időrendbeli összefoglaló története.

⁴² Zseliczky Béla: Kárpátalja a cseh és a szovjet politika érdekerében 1920-19 45. Budapest, 1998. 54.

⁴³ Tilkovszky 164.

⁴⁴ Marina Gyula: Ruténsors. Kárpátalja végzete. Toronto, 1977. (a továbbiakban: Marina) 122-126.

⁴⁵ Marina 133.

a miniszterelnökhöz intézett előterjesztésében azt indítványozta, hogy amint a katonai közigazgatás, úgy a minisztériumok is akár általános, akár konkrét „intézkedéseiknél kérdezzék meg a Miniszterelnökség második ügyosztályát, melynek hivatali tisztviselői a ruszinszki autonómia előkészítése, gyakorlati keresztülvitele és ... a szóban forgó terület viszonyai felől a megfelelő személyi és tárgyi” ismerettel rendelkeznek.⁴⁶ A vezérkar és az egyes minisztériumok közötti esetleges hatásköri vitákat pedig a minisztertanács elé kellett volna vinni. A másnap összeülő minisztertanács az előterjesztést teljes egészében elfogadta. Nem sokkal ezután azonban a miniszterelnök és a vezérkar között újabb polémia bontakozott ki abban a kérdésben, hogy a katonai közigazgatásban kinevezendő személyeknek milyen mértékben kell bírniuk a kormány, illetve Marina Gyula kormány megbízott jóváhagyását.⁴⁷

Teleki gondot fordított arra, hogy első kézből való értesülésekkel rendelkezzen a kárpátaljai eseményekről. Bizonyára értékes híreket kapott a Miniszterelnökség nemzetiségi, illetőleg társadalompolitikai ügyosztálya megbízásából a helyszínrre utazott Ottlik László miniszteri tanácsostól és Kovrig Béla államtitkártól, akik Marina Gyula társaságában április 19-25-ig huszonhárom ottani települést kerestek föl.⁴⁸ Padányi-Gulyás Béla, akit ő nevezett ki Kárpátalja idegenforgalmi főmegbízottjává, személyesen neki számolt be a dolgok állásáról, s arról, ami a hivatalos jelentésekből nem derülhetett ki.⁴⁹

A szaporodó beszámolók és tények alapján a miniszterelnökben, aki a katonai közigazgatás időtartamát eredetileg is a lehető leghosszabbra szeretne volna szabni, megérett az elhatározás a mielőbbi váltásra, ám ezt Werth Henrik akadémikusokodásai és a május 28-ára kiírt választások késleltették. Így is először elvi általánosságban már az április 25-én, majd részleteiben a május 12-én Minisztertanácsra fogadták el a katonai közigazgatást felváltó ideiglenes polgári közigazgatásról szóló rendelettervezetet. Az előterjesztő Keresztes-Fischer belügyminiszter kijelentette, hogy jóllehet „a polgári közigazgatásról szóló rendelet kibocsátásának törvényes alapja” nincsen, a „szükséghelyzet” teszi indokolttá, s így utólag törvényesíthető. Hangsúlyozta, hogy csupán átmeneti megoldásról van szó, „minthogy a Ruténföld önkormányzatának és ezzel egyidejűleg a közigazgatás végleges szervezeti megállapítása előreláthatólag rövid időn belül a törvényhozás cél kerül”.⁵⁰ Ekkorra már eldöntött tény volt: a vármegyei önkormányzatok elhagyásával párhuzamosan összevont terület élére „kormánybiztos” állítandó, aki az átmeneti időre elnyeri a vármegyei törvényhatósági bizottságok hatáskörébe tartozó szabályrendelet-alkotási jogot. Határozat született a kényes kérdésnek számító határrendezésben is. A túlnyomórészt magyarok lakta Nagyszöllőst és környékét kivették Kárpátalja területéből, s fölvetődött, nem kellene-e hasonlóan eljárni „a Tisza felső folyása mellett fekvő, többségben magyar ajkú községek” esetében is.

A minisztertanács ülése után május 14-én Teleki szombathelyi beszédében már a két nappal korábban megvitattott témához szorosan kapcsolódó törvényjavaslatokról tett említést: „Azonnal a Ház elé kerül a Kárpátalja visszacsatolásáról és a magyar alkotmányhoz simuló önkormányzatáról szóló javaslat is.”⁵¹ (A magyar alkotmány értelmében ugyanis a visszatért területek anyaországgal való egysítésére a törvényhozás volt hivatott.) Mindketten szorgalmasan dolgozott a nemzetiségi ügyosztály. Június 2-ára készült el annak a Kárpátaljával foglalkozó előterjesztésnek az első része, amely Pataky vagy Oszwald miniszteri tanácsos munkája. Az előterjesztés szerzője úgy vélte, a június 10-ére összehívott új országgyűlés céláig egyelőre csak a visszacsatolásáról szóló törvényjavaslatot kellene beterjeszteni, mert az autonómia minden részletére kiterjedő „végeleges álláspont” és az „érdekelteknél megállapodás” a rendelkezésre álló rövid idő alatt már nem jöhet létre, különben

⁴⁶ Ruténközigazgatási ügyei. OL ME Nemzetiségi osztály K28 45. 100. t.

⁴⁷ Ruténközigazgatási ügyei. OL ME Nemzetiségi osztály K28 45. 100. t.

⁴⁸ A Miniszterelnökség II. osztályának személyzeti ügyei. OL ME Nemzetiségi osztály 214. cs. 470. t.

⁴⁹ Padányi-Gulyás Béla: Vallomás egy elsüllyedt világról. München, 1975. 141-142.

⁵⁰ A magyar minisztertanács iratainak xerox-másolatai. 1939. május 12. K27 200. d. 98-100.

⁵¹ Teleki 90.

„elsietni a dolgot a mai bizonytalan nemzetközi helyzetben nem is lenne helyes”. Ehelyett a visszacsatolásra szóló törvénybe kellene foglalni, hogy a kormány három hónapon belül, az őszi ülésszakra köteles az önkormányzatról való javaslatot az országgyűlés elé vinni – folytatódott tovább az előterjesztés. Emellett szólt az is, hogy a visszacsatolásról rendelkező törvény nyomán a parlament két házába meghívandó kárpátaljai képviselők jelenléte és akaratnyilvánítása tenné teljessé a népszuverenitás érvényesülését. Az előterjesztés egyébként Kárpátaljának az országgal való egyesítéséről szóló törvényjavaslat nyolc pontját a Felvidékre vonatkozó, azonos tárgyú XXXIV. tc. és a Vladár-féle igazságügy-minisztériumi autonómia-tervezet korábban már említett első része alapján állította össze.⁵²

A bő két hét alatt megszülető törvényjavaslat végleges szövegét a miniszterelnök június 19-én nyújtotta be a képviselőháznak, melynek közjogi bizottsága elkészítve róla jelentését tárgyalásra ajánlotta. A képviselők június 21-én, a felsőház tagjai pedig 22-ei ülésükön vitatták meg a beterjesztett javaslatot. A miniszterelnök indoklásában kitért arra is, hogy a kormány elérkezettnek látja az időt a katonai közigazgatás polgári közigazgatás által történő felváltására. Az előzetes pártközi egyezség szellemében a képviselőházi tárgyaláskor a hozzászólók elsősorban a javaslat ünnepélyes méltatására szorítkoztak, így nyilvánítván ki a kérdésben meglévő nemzeti konszenzust. Csupán az árnyalatok és hangsúlyok árulkodtak az eltérő nézőpontokról és a sokakban felmerülő aggodalmakról. A kormánypárti szónokok kétségek nélküli pártosszal fogalmaztak. A hasonló hangnembben szóló kisgazdapárti Varga Béla azonban mintegy a sorok között figyelmeztetett a szavak és tettek, valamint a jog és a tények megvalósítandó összhangjára.⁵³ A Bajcsy-Zsilinszky Nemzeti Radikális Pártjával fuzionált Függetlenségi Kossuth Párt nevében beszélő Ruppert Dezső már nyíltan intette a kormányt, „felhatalmazásával úgy éljen, hogy a visszatért terület végre szabaduljon minden szenvedéstől”, és kifejezetten óvott a Felvidéken elkövetett hibák megismétlésétől.⁵⁴

Teleki válaszában, ahogyan a miniszteri indoklásban is a külpolitikai siker nyomán támadt jóleső érzéssel nyugtázta, hogy „Kárpátalja visszacsatolása nem nemzetközi megegyezés értelmében hozott döntőbírósi határozaton”,⁵⁵ hanem az anyaország és az ott élők akaratán alapszik. Nem értékelte azonban túl a revízió újabb eredményét, mivel jónak a méregette az ebből származó új feladatokat, ugyanis a területgyarapodás czúttal túlnyomórészt nem magyar nemzetiségű lakosságot hozott az országnak. S a ruszinok nemcsak nemzetiségi sajátosságaiknak megfelelő bánásmódra, hanem ezenfelül a mindannyiszor megígért önkormányzatra is joggal tartanak igényt.⁵⁶ Az ünnepélyes ülés végén a nyilas képviselő, Matolcsy Mátyás interpellált a kormányhoz „a Ruténföld gazdasági, szociális és politikai sajnálatos állapotainak tárgyában”. A miniszterelnök kénytelen volt elismerni, hogy a katonai közigazgatás alatt nem sikerült kielégítően „berendezni” a polgári közigazgatás alapvető intézményeit.⁵⁷

A Kárpátalja visszacsatolását kimondó és egyhangúlag elfogadott VI. tc. június 23-án megjelent az Országos Törvénytárban, és egyidejűleg hatályba is lépett.⁵⁸ A bevezetője a magyar közjogi misztika szellemében fejezte ki, hogy a terület „visszatért a Magyar Szent Korona testébe”. A kilenc paragrafus tartalmilag megegyezett a nemzetiségi ügyosztályon június 2-án elkészült változattal, a részletekben azonban már jóval pontosabban kimunkáltak bizonyult. Jóváhagyta a magyar kormánynak a terület birtokbavétele, illetve visszacsatolása végett, a törvényhozás felhatalmazásának hiányában tett intézkedéseit és rendelkezéseit. A 7. § felhatalmazta arra, hogy „a törvényhozás további rendelkezéséig megtehesse

⁵² Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/29

⁵³ KN 1939/I. k. 50.

⁵⁴ KN 1939/I. k. 51.

⁵⁵ KN 1939/I. k. 52.

⁵⁶ KN 1939/I. k. 53.

⁵⁷ KN 1939/I. k. 71.

⁵⁸ Magyar Országos Törvénytár. Budapest, 1940. 151-155.

mindazokat a rendelkezéseket, amelyek a kárpátaljai területek közigazgatásának, törvénykezésének, közgazdaságának és általában egész jogrendszerének az ország fennálló jogrendszerébe” illesztése érdekében szükségesek.⁵⁹ E területeken a kormány akkor is cselekedhet, ha az a törvényhozás hatáskörébe tartozik, de az így meghozott rendelkezéseket kibocsátásuktól számított fél éven belül az országgyűlésnek be kell mutatni. Mivel a szóban fogó területen országgyűlési képviselőválasztói névjegyzék hiányában országos választásokat a közeljövőben tartani nem lehetett, a törvény kimondta, hogy az itteni lakosság által korábban megválasztott képviselők és szenátorok, valamint a magyar pártok listáin pótképviselőkké választottak, és a nemzeti tanácsok tagjai közül a miniszterelnök indítványára a magyar országgyűlés mindkét házának együttes határozatával „legfeljebb” tíz személyt képviselőként meghívhat. A felsőházba a kormányzó Kárpátaljáról további két tagot nevez ki. A törvényhozás gondoskodott az állampolgárság visszaszerzésének, illetve újbóli megszerzésének szabályairól is.

A 6. § utasította a miniszterelnököt az autonómiaira vonatkozó „külön törvényjavaslat” országgyűlés elé terjesztésére. Ebben nem szerepelt semmiféle terminus, a miniszterelnöki indoklás azonban „még a folyó évben” kilátásba helyezte az önkormányzati törvényjavaslat benyújtását. Egy ilyen határidő már jóval hihetőbb volt, mint a június 19-én a miniszterelnöki programbeszédben elhangzott, júniusra vagy a nyár közepére szóló ígéret. A „június” ekkorra már meghaladott időpont volt. Telekinek kénytelenül bár, de bele kellett nyugodnia a folyamatos halasztásba, s az önkormányzati kodifikációs munka állására tekintettel szinte érthetetlen, hogy miként remélte ilyen rövid időn belül egy nyilvánosság előtt is vállalható, az érdekeltek igényeit kielégítő és a közvélemény várakozásának megfelelő, életképes törvényjavaslat elkészültét.

A kihirdetéssel hatályba lépett VI. tc. mindemellett fontos állomásnak tűnt az autonómia újabb történetében, mert a ruszin politikai tényezők számára addig jószerivel csak a kárpátaljai nyilvánosság adatott meg, ezután képviselői mandátumuk birtokában közjogilag is értékelhető félként folytathatták küzdelmüket. A VI. tc.-kel egy időben jelent meg a kárpátaljai terület ideiglenes közigazgatásáról szóló 6200/1939. M. E. sz. rendelet, melynek elfogadásáról még a május 23-ai minisztertanács döntött, és melyet Teleki az autonómia „előfutár”-ának szánt. A rendelet a VI. tc. említett 7. §-ából eredően, eltérve a magyar jogalkotás általános elveitől „törvényeket módosít, sőt a magyar-orosz nyelvnek biztosított jogok tekintetében alkotmányos rendelkezéseken is változtatásokat eszközöl”.⁶⁰ Egyébként pedig a május 12-ai minisztertanács ülés kijelölte kereteket töltötte meg szabályozással, amikor az autonómia törvényben történő rendezéséig Kárpátalja élére kormányzói biztost s mellé főtanácsadót állít, akiket a miniszterelnök előterjesztésére az államfő nevez ki, s akiknek székhelye Ungvárra. A kormányzói biztos gyakorolja nemcsak a vármegyei törvényhatóságokat megillető jogkört, hanem a főispán hatáskörébe utalt jogokat, és ellátja azokat a tanügyi közigazgatási és iskolai tennivalókat, melyekben a tankerületi főigazgató jár el. „A kormányzói biztost a kárpátaljai területet érintő általános érdekű kérdésekben a főtanácsadó tájékoztatja”, akinek elnökletével véleményező és indítványozó bizottságokat kell alakítani.⁶¹ A kormányzói biztos mellett adminisztrációt annak jellege szerint a belügy-, pénzügy- és külügyminisztérium állományába tartozó tisztviselők intézik. Minthogy Kárpátalját földrajzi és ebből következő infrastrukturális adottságai, viszonyai miatt a nyugati peremén fekvő Ungvárról hatékonyan igazgatni nem lehetett volna, a rendelet a kormányzói biztosság és a járások közé középfokú területi szervként három közigazgatási kirendeltséget iktatott. Ezeknek és járásoknak a beosztását a 14500/1939. B. M. sz. rendelet állapította meg, s a három középfokú székhely Ungvár (Ung), Munkács (Bereg) és Huszt (Máramaros) lett.⁶² A közigaz-

⁵⁹ Magyar Országos Törvénytár. Budapest, 1940. 154.

⁶⁰ Mikó Imre: Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika. Kolozsvár, 1944. 297.

⁶¹ Belügyi Közlöny, 1939. 30. sz. 769-773.

⁶² Benisch Artúr: Kárpátalja közigazgatási beosztása. Magyar Közigazgatás, 1939. 29-30. sz. 1-2.

gatási kirendeltség vezetőjét, akinek állása az alispán, a helyettesét, akinek „állása pedig a vármegyei főjegyző hatáskörével csik egy tekintet alá”, a belügyminiszter volt jogosítva kincvezni. A kirendeltség vezetőjének hatásköre ily módon magába olvasztotta az alispán, a törvényhatósági kisgyűlés, az adóügyi bizottság kivételével a közigazgatósági bizottság és a királyi tanfelügyelő jogosítványait.

Jelentős áttörést hozott a rendelet a nyelvhasználat szabályozásával. A 11. § szerint Kárpátalján „az állam hivatalos nyelve a magyar és a magyar-orosz”. Mindebből az következett, hogy az országos törvényeket ruszin nyelven is ki kell adni, valamint a kormányzói biztos szabályrendeleteit mindkét nyelven közzé kell tenni. Az államnyelvre vonatkozó rendelkezés részleges területi hatállyal egyenesen alkotmányos normát módosít, ahogyan a 7. § 3. bekezdése is, mely megengedte a belügyminiszternek, hogy a terület község- és helyneveit „az 1898. IV. törvényikkben meghatározott szabályok mellőzésével” állapítsa meg. Lehetővé vált az is, hogy Kárpátalja lakosai ruszin nyelven forduljanak nem csak a helyi, de az országos hatóságokhoz is, melyeknek a választ ugyanezen a nyelven kell megadni.⁶³

A minden valószínűség szerint a belügyminisztériumi hivatalokban Horváth Béla és Tomcsányi Kálmán államtitkárok irányításával készült rendelet a kárpátaljai igazgatás dekoncentrált formában történő statuálásával láthatóan igyekezett lerakni az autonómia sarokköveit, melyeket az addigi tervezetek alakítottak, többek között a vármegyék összeforrasztásából előállított új, tartományiszertű területi keretet, székhelyének Ungváron történő kijelölését, a ruszint mint második államnyelvet.

Nem sokkal ezután, június 30-án sor került a Kárpátaljáról behívott képviselők parlamenti bemutatkozására. Nevükben az a Bródy beszélt, aki már akkor elhárította a neki felkínált főtanácsadói hivatalt, amikor az erre vonatkozó elképzelések még igencsak kezdeti stádiumban voltak.⁶⁴ Mostani szavaiból kihallatszott az elutasítás valódi oka is. „Én mint ennek a népnek, a magyar-orosz nemzetnek az egész magyar orosz törvényes népképviselő által gyakorlatilag megválasztott feje és vezére kötelességemnek tartom bejelenteni itt önöknek, a magyar nemzetnek, az egész világnak, barátainknak és ellenségeinknek, hogy a magyar-orosz nemzet a saját elhatározásából tért vissza a Szent István-i birodalomba, és otthonát, jövőjét, boldogságát új ezer esztendőre itt akarja és fogja megépíteni ősi testvérmemzetével, a lovagias magyar nemzettel egyetemben”⁶⁵ – foglalta nem kevés pátosszal historizáló gondolati alakzatba mondandóját a szónok. Kiderülhetett ebből, hogy magát népc bizalmából megválasztott legitim vezetőnek tekinti, sőt a „feje és vezére” fordulat saját karizmájának önhitét is kifejezte, ezért számára a főtanácsadói megbízatás ehhez méltatlan másodhegedűsi szerep lett volna csupán. De ezenkívül – összhangban lapjának vihart arató hűsvéti számával – még egy lényegesebb üzenete is volt a beszédnek. Általa mintegy a ruszinság nyilvánította ki igényét nem egyszerűen a nemzetiségi, hanem immáron a nemzeti létre, a társnemzeti státusra, ami pedig olyan horvát típusú autonómiát feltételezett volna, melyet már a X. néptörvény, a Nemzeti Tanács 1936-os és Bródy legújabb tervezete is körvonalazott. Csak-hogy, szemben Mlotay korábban említett, *Új Magyarországbeli* vezércikkében foglaltakkal, kevesen akarták észrevenni, hogy egy mindinkább nemzeté váló nép jelenti be egyre gyakrabban felnőttségét. Föltűnhetett a figyelmes hallgatónak az is, hogy míg Teleki június 21-ci beszédében Kárpátalja visszatérését a ruszinok és magyarok együttes akaratanak tulajdonította, addig Bródy csak a „saját elhatározás”-t emlegette. Ezt úgy is érthette, hogy az autonómia a ruszin népnek nemcsak feltétel nélkül jár, hanem a két fél – a társnemzetek vezetői – között születő megállapodás tárgya. Teleki, tudjuk, e témában az érdekeltek véleményének folyamatos kikérésére, az időnként szükséges konzultációkra nagy gondot fordított, s bár ke-

⁶³ Belügyi Közlöny, 1939. 30. sz. 770.

⁶⁴ Tilkovszky 177-178.

⁶⁵ KN 1939/I. k. 290.

reste az álláspontok középarányosát, nem törekedett, nem törekedhetett minden féllel a teljes egyetértésre.

Helyesléssel találkozott a kormánypárti padosorokban Bródynak az a mondata, mely a cschszlovák kormány által a nemzetközi szerződés ellenére sem teljesített, de az „ősi hazában” minden biztonnal megvalósuló autonómiára vonatkozott. A ruszin politikai parlamenti szűzbeszédének akadt még egy hangsúlyos mozzanata. Többször is megismételve bizalmat kért a magyar politikai tényezőktől a ruszin nép és azon vezetői számára, „akik a Szent István-i állameszmét súlyos megpróbáltatásokon és börtönökön keresztül eddig is képviselték”.⁶⁶ Ez a megelőző három hónap nézeteltérési utáni ünnepélyes alkalom szülte egymásra találás azonban a különböző kiindulópontok, eltérő célok és mértékek miatt, amint várni lehetett, rövid életűnek bizonyult.

Ez idő alatt már lázasan folyt a polgári közigazgatás szervezése. Marina Gyulát május 20-ától a második ügyosztályra rendelték, hogy állítsa össze Kárpátalja főbb közigazgatási tisztségviselőinek névjegyzékét. A megnevezett hivatalfőnököknek lehetőleg ruszin származásúnak kellett lenniük. A munkában Marinának az a Beszkid Antal segített, aki korábban egy évtizeden keresztül bírta Prága bizalmát. A magyar kormányzat személyi kérdésekben tanúsított rugalmasságát mi sem bizonyítja jobban, hogy Pataky főljánlotta Beszkidnek a kormányzói biztosság belügyi osztályának vezetését, aki először elfogadta a felkérést, majd Fenczik rábeszélésére visszalépett. Utóbb hiába gondolta meg magát, már nem tartottak igényt szolgálataira.⁶⁷

A Kárpátalja polgári közigazgatására vonatkozó rendelet július 7-én lépett hatályba, s ezen a napon vette át kormányzói biztosi hivatalát a Horthy által még június 28-án kinevezett báró Perényi Zsigmond, a március 18-ai tanácskozás résztvevője, aki e területhez családi szálakon és birtokosként is kötődött. Perényi július 16-án Huszton tartotta bemutatkozó beszédét, amelyre meghívták Bródyt is, aki helyett a városban pártértekezletet szervezett. Ezen „harcot hirdetett” az úgynevezett renegátok, Kaminszky, Ilniczky, Demkó és Marina ellen, akik szerinte „a kormány szekereit tolják”. Megvádolta a magyar kormányt is, hogy a legtöbb járásba magyar nemzetiségű szolgabírókat nevezett ki, holott ennek éppen az ellenkezője volt igaz. Az újdonsült kormányzói biztos a huszti bemutatkozáson szándékozott Bródyt felkérni a főtanácsadói hivatalra, ami a miniszterséggel esett egy tekintet alá.⁶⁸ A széleskörű autonómia mellett kitartó ruszin vezér azonban ezúttal sem kívánta elfogadni a megbízatást. A huszti ellenrendezvényt természetesen tudatosan időzítette, hogy ottani kemény fellépésével az önkormányzat alternatíváját ébren tartsa. Perényi a főtanácsadói tisztelet után Marinának ajánlotta fel, aki viszont azért nem vállalta, mert az egy hónappal korábban átvett tanügyi osztályt nem akarta elhagyni.

Bródy pedig lankadatlanul folytatta küzdelmét az autonómiáért. Július 22-én megalakította a ruszin országgyűlési képviselők klubját, amely memorandumot intézett Teleki miniszterelnökhöz. Ebben az önkormányzat létrehozásának követelményén felül a Szlovákia részét képező ruszinok lakta terület Magyarországhoz s vele Kárpátaljához való csatolása érdekében diplomáciai cselekvésre ösztökélték a magyar kormányt.⁶⁹

Közben július folyamán végbement Kárpátalján a nép- és földbirtok-összeírás. A polgári lakosság lélekszáma meghaladta a 667 ezer főt, ami 1910-hez képest csaknem 36%-os növekedést mutatott. A 498 ezer főnyi ruszin népesség mellett a magyarság mint „második” nemzetiség 57 ezer főt számlált.⁷⁰ Az igen fiatal korfájú népesség – több mint háromnegyedet a negyvenkilenc éven aluliak tették ki – nyilvánvalóan nagyobb fogékonyságot tanúsított

⁶⁶ KN 1939/I. k. 291.

⁶⁷ Marina 134-135.

⁶⁸ Marina 137-138.

⁶⁹ Tilkovszky 185-186.

⁷⁰ Az 1939. évi kárpátaljai nép-, földbirtok- és állatösszeírás eredményei. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1940. 2-5.

a radikális eszméramlatok, az ukránofil és oroszofil törekvések iránt. Sokan kifejezetten rokonszenveztek a kommunista Szovjetunióval. Közöttük különösen nehéznek ígérkezett a magyar állam iránti lojalitás felkeltése. Ehhez lett volna szükség a megelőző húsz esztendő cshek alkotta közigazgatásánál hatékonyabb és rátermettebb közigazgatásra. Nem véletlenül tulajdonított ennek akkora jelentőséget maga a miniszterelnök is, aki amint a kárpátaljai bevonulás után nem sokkal a helyszínen tájékozódott az állapotokról, úgy a frissen bevezetett polgári közigazgatás működését is saját benyomásain keresztül szeretne volna megismerni. Ezért vállalkozott július 21-e és 24-e között az újabb utazásra, amelyről azután a 25-én összehívott minisztertanácson számolt be. De jellemző módon nem a közvetlenül tapasztalt és hallott hiányosságokról, a katonai közigazgatástól megörökölt túlkapasokról, a csendőrség időnkénti indokolatlanul durva fellépéséről tartott leltárszerű felsorolást, hanem éppen azon alapelvekről, melyeknek megtartása elejét veheti az efféle sérelmeknek. Egyszerre követelt a hatóságoktól erélyt és szolgálatkészséget, s hogy mindezt olyan „történelmi feladat”-ként éljék át, melynek teljesítése Kárpátaljának az anyaországgal való szervezetszerű egységesítéséhez vezet.⁷¹ A minisztertanács határozatot fogadott el arról, hogy a kárpátaljai kormányzói biztos a Teleki megfogalmazta maximák szellemében szóban utasítsa az ottani hivatalokat, tisztviselőket és a csendőrséget.

Különösen a nyelvhasználat terén fordult elő számos jogsértés. A huszti járásbírószágon például megtiltották a ruszin nyelv használatát a hivatalos helyiségekben. Kiváltképpen a csendőrség reagált türelmetlenül és nem egyszer brutálisan, ha a kihallgatott személy élni kívánt nyelvi jogaival. Az ilyen szörványos sérelmeket azután fölerősítették az átmenettel járó bizonytalanság, az igazságtalannak mondott pénzbecserlés, a kevés számú munkaalkalom miatti panaszok.⁷²

Teleki nemzetiségpolitikai felfogásának központi eleme volt a nyelvhasználat méltányos és nagyvonalú biztosítása. A rendeleti szabályozáson túl foglalkozott ezzel július 5-én a Kárpátaljára „vonatkozó intézkedések összehangozatos végrehajtásának biztosítására hivatott államtitkári értekezlet”, majd miniszterelnöki utasításra július 13-án újra tárgyalták a kérdést. A minisztertanács július 7-e és 25-e ülésén arról határozott: „célrészleges okokból egyelőre mellőzendő, hogy a visszatért kárpátaljai területekre vonatkozó nyelvhasználati szabályok ... továbbmenően rendeleti úton állapíttassanak meg.” A nyelvhasználati szabályok továbbfejlesztésének ezért szükségképpen miniszteri belső utasítások formájában kellett történnie. A nemzetiségi ügyosztály Teleki megbízásából augusztus 2-ára elkészítette a belső utasítások irányelveire vonatkozó minisztertanácsi határozatok pontos összefoglalóját, s az iratot a miniszterelnök aláírásával megküldték az illetékes minisztereknek. Eszerint a kárpátaljai közhivatalok a szóbeli érintkezésben a ruszin nyelvet kötelesek használni, ha az ügyfél ezen a nyelven fordul hozzájuk, ugyancsak vonatkozik a beadványokra is. A nyomtatványok, a hivatali helyiségek feliratainak kétnyelvűsége szintén követelmény. A határozatok egyike külön kiemelte, hogy Kárpátalján a ruszin nyelv „nem nemzetiségi, hanem második államnyelv. A nyelvkérdést gyakorlati kérdésnek kell tekinteni, és semmi körülmények között sem szabad belőle politikumot csinálni.”⁷³

A polgári közigazgatás megszervezésének idején megcsappant a nemzetiségi ügyosztályhoz érkező vagy éppen a sajtóban megjelenő önálló autonómia-tervezetek száma. Pedig előtte valamivel, június folyamán még társadalmi és szakmai szervezetek is kísérleteztek véleményük, elgondolásaik formába öntésével. A minisztérium szempontjából ezeknek inkább a közhangulatot „tetszelő” szerepe lehetett, mintsem a későbbi kodifikációt akár csak a legcsekélyebb mértékben is segítő haszna. Legtöbbjüket azzal tehetjük ad acta, hogy alkot-

⁷¹ Tilkovszky 186.

⁷² Flachbarth Ernő iratai. OL K 763 1. cs. d/dosszié

⁷³ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/15

mányjogi szempontból „amatőr jellegű munkálkodás eredményei”.⁷⁴ A kárpátaljai helyzet összetettségét mi sem mutathatta jobban, mint az, hogy az Autonóm Földműves Szövetségből és a Nemzeti Tanácsból Bródyék által kizárt Popovics Mihály társaival egyenesen Horthyhoz fordult. Levelükben leszögezték, a ruszinok „semmi körülmények között sem kívánják politikai határokat az Anyaországgal szemben. Nekünk kenyér és munka kell, nem határok kellene”.⁷⁵ Királyháza magyar és ruszin lakosainak június 18-i emlékirata is hasonló okból utasította el az autonómiát.⁷⁶

A kisebbségi jog elismert hazai műhelyének számító, Faluhelyi Ferenc jogászprofesszor vezette pécsi Egyetemi Kisebbségi Intézet is kidolgozta a maga javaslatát, és megküldte a miniszterelnökségnek és több minisztériumnak. Míg Jaross Andor felvidéki miniszter „jogászilag pongyolá”-nak nevezte a tervezetet, addig Hóman Teleki figyelmébe ajánlotta.⁷⁷ A nemzetiségi ügyosztály lapszéli megjegyzései inkább Jaross véleményével találkoztak. A „vázat” érezhetően egyszerű és takarékos, mint az indoklásban leírták, a „legolcsóbb” megoldásokra törekedett. Az önkormányzatot csupán a beligazgatásra, a vallás- és közoktatásügyre szabták. E két területen gyakorolhatná az „önkormányzati törvényhozás” törvényalkotási jogát. Az önkormányzati törvényhozás tagjait nem kellene külön választani, mert személyükben azonosak lennének a Kárpátalján választandó képviselőkkel és innen való felsőházi tagokkal. Ez a már itt sem problémamentes kettőzés a végrehajtás területén viszont, s ebben feltétlenül igazat kell adni a nemzetiségi ügyosztály széljegyzetírójának, valóságos „igazgatási abszurdum”-ot idézett volna elő: „Kárpátalja kormányzati szerve a kárpátaljai miniszter, aki egyben ennek a területnek a kormányzója is.” Nem lehet valaki ugyanis egyszerre tagja a központi kormánynak és vezetője az önkormányzati végrehajtásnak, hiszen ez két különböző feladatkör. Az egyszerűnek és takarékosnak szánt tervezet egy ponton árult el némi merészséget. Bródyval, Bethlennel egyezően a felállítandó kárpátaljai dandár számára megengedte volna a ruszin vezényleti nyelvet.⁷⁸

Augusztusban a Belügyminisztérium törvényelőkészítő osztályán szövegezték az addigi legszakszerűbb törvényjavaslatot.⁷⁹ A harmincegy paragrafusból álló munka már alapvetően a területi autonómia pártján állt, bár a bevezetésben még kísértett a minisztérium korábbi álláspontja, mivel önkormányzati jogokat nem Kárpátaljának, hanem a „magyarország” népnek adott. Az egész törvényjavaslat különben a kárpátaljai közigazgatási status quoból indult ki, mert a 6200/1939. M. E. sz. rendeletben szabályozott igazgatási rendszer elemeit kapcsolta össze az önkormányzatiság abroncsával. Így például a közigazgatási kerületek (a rendeletben közigazgatási kirendeltségek) vezető tisztviselője az ispán ugyanazokkal a jogosítványokkal bírt a javaslatban, mint a kirendeltségvezető. A hasonlóság oka kézenfekvő, mindkét munka házigazdája a belügyminisztérium volt.

A hangsúly ily módon az önkormányzatiság részletes kidolgozására került. Ebben az autonómia „fő szerve a magyarország (vajdasági) nagygyűlés”, amely statútumokat és szabályrendeleteket alkot. A statútumalkotási jog az oktatás- és vallásügyre, a szabályrendeletalkotási jog pedig a vármegyei törvényhatóságok számára biztosított területre terjedne ki. A nagygyűlés statútumai és szabályrendeletei államfői jóváhagyással válnának hatályossá. A nagygyűlés hatvan, az országos választási szabályok szerint választandó képviselőből és hivataluk révén tagságot nyert személyekből állna. A nagygyűlés által javasolt három személy közül a miniszterelnök előterjesztésére az államfő nevezné ki a nagygyűlés elnökét, aki

⁷⁴ Nemzetiségi, vegyes ügyek. OL ME Nemzetiségi osztály K28 198. cs. 442. t.

⁷⁵ Magyarországon élő rutének általános és kormánybiztossági ügyei. OL ME Nemzetiségi osztály 45. cs. 96. t.

⁷⁶ Magyarországon élő rutének általános és kormánybiztossági ügyei. OL ME Nemzetiségi osztály 45. cs. 96. t.

⁷⁷ Nemzetiségi, vegyes ügyek. OL ME Nemzetiségi osztály K28 198. cs. 442. t.

⁷⁸ Nemzetiségi, vegyes ügyek. OL ME Nemzetiségi osztály K28 198. cs. 442. t.

⁷⁹ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/16

együttal az önkormányzati igazgatás első embere lenne. Az állami végrehajtó hatalom képviselője ugyanakkor a miniszterelnök előterjesztésére az államfő által kinevezett kormányzói biztos, akit a javaslat bővített főispáni hatáskörrel ruházna fel, ellenőrizné a törvények és miniszteri rendeletek végrehajtását, valamint meghatározott körben utasítást adhatna az alárendelt hatóságoknak, így az önkormányzati szervezetnek is. A belügyminisztérium tehát a területi autonómia gondolatával együtt magáévá tette Bethlen közjogi leleményét e két funkcióról. A javaslatkészítő az önkormányzat székhelyéül a közvélekedéssel egybehangozóan Ungvárt jelölte meg, azonban magát a várost kiemelte az önkormányzat területéből.

A törvényjavaslat-tervezet szintetikus jellege, időzítése miatt nagyon valószínű, hogy Teleki szerette volna minél előbb a képviselőházban betervezni, megfelelvén ezzel a nyilvánosság előtt többször is vállalt határidőknek. Az elmaradás okát azonban alighanem megvilágítják Telekinak a javaslatához augusztus 30-án készített több oldalon sorakozó paragrafusokénti megjegyzései. Ezek egyaránt véltek fölfedezni mind jogi, mind politikai hibákat a szövegben. Rámutattak a belső ellentmondásokra, kifogásolták az egyes pontok túlságos részletezését, más esetben pedig a szükséztávúságot. Az utóbbira példa, hogy a tervezet nem sorolja föl taxatíván a kormányzói biztost megillető jogokat. A vajdának viszont Teleki szerint „több súlyt és jelentőséget kellene ... adni lényegben is, de különösen a fogalmazásban”. A politikai hibák között említette Teleki azt a jogi logika alapján amúgy is fölösleges paragrafust, amely az önkormányzati jogosítványok megvonásának lehetőségéről szólt, hiszen az ilyen „nyers” kifejezés bizalmatlanságot szül. Eléggedetlen volt Ungvár státusának rendezésével is, itt jegyezte meg egyfajta summázatként: „Az egész törvénytervezetnek hibája, hogy nagyon látszik a védekezés az önkormányzat ellen.”⁸⁰

A belügyminisztériumi törvényjavaslat-tervezettel szembeni politikai-alkotmányjogi elégedetlenség és az itt is megnyilvánuló tudósi koherenciaigény indította a miniszterelnököt arra, hogy volt tanártársát, a közigazgatási jog professzorát, sereg tanulmány és könyv szerzőjét, Egyed Istvánt kérje föl arra, hogy az összegyűlt anyag és a kialakult szempontok, elvek alapján végzze el a kodifikációs munkát. Egyed minden szempontból alkalmasnak látszott a feladatra. Tudományos munkássága a hozzáértést, alkotmányvédő konzervatívizmusa, a *Magyar Szemlén* keresztül Bethlenhez és köréhez, ezenkívül pedig Telekihez fűződő személyes kapcsolatai a politikai megbízhatóságot szavatolták.

A következő napokban azonban Magyarország közvetlen szomszédságában olyasvalami történt, ami gyökeresen megváltoztatta a Kárpát-medence népcinek, államainak életlehetőségeit. A Lengyelország területén szeptember 1-jén kitört világháború hatásai a szomszédság okán azonnal elérték az ország geopolitikailag kiváltképpen rengésveszélyes zónáját, Kárpát-alját, és ez az autonómia ügyét is egyre inkább a kényszerpályák felé terelte.

⁸⁰ Egyed István hagyatékában ... Ms 10.734/17

VASAS, GÉZA

On the crossroads of Ruthenian autonomy (March-September, 1939)

When Sub-Carpathia (Ruthenia) [*Kárpátalja*] was reannexed to Hungary upon the collapse of the Czechoslovak state in the middle of March, 1939, the various governments in Budapest had been promising the mostly Ruthene population self-government for nearly two decades in case of an integral revision. And, of course, they had never failed to mention that the Czechoslovak state was continually violating its obligation to establish Ruthenian autonomy, promised in the minority treaty signed at Saint-Germain-en-Laye.

The time to make good the Hungarian promise came just at a time when the man at the head of the government was Pál Teleki, who as a geographer had been clearly endeavouring to reconcile the demands of a political and economical entity in the Carpathian Basin with the needs of minority and/or regional self-governments. Teleki wanted a political consensus that would include relevant persons and political forces in Hungarian public life, as well as loyal Ruthenian politicians. The consensus was nearly complete in that autonomy was necessary and the parties were bound by their given word.

Most of the innumerable plans for autonomy drafted between March and September, 1939 were of either of two opinions. One argued for the so called popular (cultural), the other for territorial autonomy. Although the existing county system would perhaps have been administratively more compatible with the popular autonomy, the Department of Nationalities of the Prime Minister's Office as well as most of the prominent persons who submitted proposals were trying to find a way to establish territorial autonomy. The reason lay mostly in Hungarian constitutional traditions and in the political tradition that explicitly left individuals to decide which nation or nationality they wished to belong to. That is why the popular principle, a favourite of the German (National Socialist) constitutional law, was regarded with considerable dislike.

In the meantime, a number of opinions were also formulated that explicitly conflicted with the intentions of the government. While the representatives of the Ruthenian Magyars would, in their heart of hearts, have restricted the jurisdiction of the autonomy to the minimum, the Ruthene autonomists laid claim to an autonomy as extensive as that of Croatia between 1868 and 1918, which meant the status of co-nation [*társnemzet*].

Due to the wide range of views and opinions, and to the lack of time, the Hungarian government, in the summer of 1939, in want of a consensual bill, laid the foundations of an autonomy in the near future by decree. Imposed from above, this solution was a peculiar mixture of deconcentrated administration and self-government.

The paper discusses the material, consisting of protocols, plans, proposals made at the Department of Nationalities of the Prime Minister's office that has, through a curious stroke of luck, recently been recovered, and the originals of which were probably destroyed during the last days of World War II in Hungary.

TUSOR PÉTER

Az 1608. évi magyar törvények a római inkvizíció előtt: II. Mátyás kiközösítése

A szentszéki kongregációk rendszere a kora újkori katolikus konfessziószervezés programját adó tridenti reformok megvalósítására és az egyházi állam irányítására kialakult, az általános európai fejlődést jó egy évszázaddal megelőző miniszteriális jellegű állam- és egyház-kormányzati forma volt.¹ Az 1542. július 21-én a *Licet ab initio* kezdetű bullával III. Pál (1534-1549) által megalapított egyetemes és római inkvizíció révén a pápaság már a zsinat összehívása előtt, első intézményes válaszáat adta középkor véget értével gyökeresen megváltozott politikai, társadalmi és vallási viszonyok kihívásaira. Az a szigorú és következetes szellemiség hozta létre, amely a katolikus megújulás egyik alapvető sajátossága, gondoljunk csak a jezsuiták sajátos diszciplinaritására. Az új hivatal nem az elhalt középkori (domonkos) inkvizíció munkáját folytatta, és nem vonható párhuzam közte és az állami alárendeltségben működő, leginkább csak a társadalom vallási homogenitását biztosító spanyol inkvizíció között sem. „A katolikus hit legerősebb védőbástyájaként” aposztrofált intézmény a lehető legszélesebb jogköröket birtokolta, gyakorlatilag a pápák legfőbb spirituális és egyháztanítói tiszténc leteteményese lett.²

Feladatai az idők során egyre bővültek, végleges, kongregációs formáját V. Sixtus (1585-1590) alatt nyerte el (*Immensa aeterni Dei*, 1588. jan. 22.). Ekkor alakult ki hivatalos elnevezése (*Sacra Congregatio Sanctae Inquisitionis haereticae pravitatis*), de a gyakorlatban leginkább a Szent Hivatal Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio Sancti Officii*), illetve a Római és Egyetemes Inkvizíció Szent Kongregációja (*Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis*) néven emlegették. Az egyre szaporodó kongregációk közül a legrégibb és legtekintélyesebb (*Suprema Congregatio*) intézmény joghatósága kiterjedt az egész katolikus világra, mindenkire, legyen bármilyen rendű és rangú egyházi vagy világi személy. Kompetenciájába tartozott: 1. Nyomozni, citálni, eljárni, ítélni, illetve definíciókat alkotni a hittel és erkölccsel kapcsolatos bármilyen kérdésben. Ilyen az eretnokség, a skizma, a hitelhagyás (*apostasia*), a hittani tévedések; az okkultizmusok, így a varázslás, mágia, asztrológia, jóslások, próféciák, boszorkányság stb.; a különféle visszaélések, vagyis a megalapozatlan szent- és csodakultusz, a felszentelés nélküli misemondás, a szentséggyalázások, a poli- és bigámia, a homoszexualitás stb. 2. Felmentések, feloldozások megadása az egyházi rend felvételében akadályt képező irregularitások („eretnek” származás, kánoni kor hiánya stb.), a szerzetesi és egyéb fogadalmak, eskük, a templomokban a hívek előtt nagycsütörtökönként s évente még kétszer rendszeresen felolvasott úgynevezett *In Coena Domini* bullában foglalt tilalmak megszegése miatti automatikus kiközösítés alól, és mindezen fakultások gyakorlásának átruhá-

¹ A kora újkori pápaság történetére és strukturális jellemzőire: Prodi, Paolo: Il sovrano pontefice. Un corpo e due anime: la monarchia papale nella prima età moderna. Bologna, 1982.; valamint egy lényegre törő rövid áttekintés: Hsia, Ronnie Po-Chia: The world of catholic renewal 1540-1770. New approaches to European history, 12., Cambridge, 1998. 92-105. (The Papal Curia.)

² Schwedt, Hermann H.: Die römischen Kongregation der Inquisition und des Index und die Kirche im Reich (16. und 17. Jahrhundert). Römische Quartalschrift, 90. 1995. (a továbbiakban: Schwedt 1995.) 43-73.; del Re, Niccolò: La Curia Romana. Sussidi Eruditi, 23. Roma, 1970. (a továbbiakban: Re) 89-94. A Hivatal történetének monografikus feldolgozása: Miller, R. A.: The Congregation for the Doctrine of the Faith. Canon Law Studies, 184. Washington, 1975.

zása. 3. Könyvek cenzúrázása vagy olvasásának megtiltása, illetve engedélyezése.³ Ez utóbbi feladatkörét a Szent Hivatal rendszerint utólagos (*repressiva*), s csak elvétele előzetes (*praevia*) cenzúra útján végezte. Tevékenysége alkalmanként átfedésbe került az 1571-ben kifejezetten erre a célra létrehozott indexkongregáció (*Sacra Congregatio Indicum*) munkájával.⁴ Párhuzamosan a kongregáció közvetlen egyházkormányzati feladatokat is ellátott, mint például 1622-ig a missziók felügyeletét, köztük azokat is, amelyek a hódolt Magyarországra irányultak.⁵

A Szent Hivatal szerkezete jelentősen eltért a kongregációk szokásos bíboros-prefektus, bíboros tagok, titkár, írnokok hierarchiájától, prefektusa nem volt, ülésein rendszerint maga a pápa elnökölt. Az adminisztratív vezetőnek a rangidős bíboros számított (*unus ex inquisitoribus*), a 18. századtól bíboros-titkárként. Közvetlen alárendeltségében egy domonkos rendbeli kommissárius irányította a perek lefolytatását, ám szerepét fokozatosan átvette az adminisztrációt felügyelő *assessor*, akinek tisztsége a 18. század elejétől *posto cardinalizio* lett, vagyis bíborosi kinevezéssel járt. Az inkvizítor-kardinálisok munkáját a konzultorok testület segítette. Tagjai római teológusok és kánonjogászok voltak, és ajánlásként megfogalmazott véleményük (*rotum*) szolgált a teológiával, vagy a cenzúrával kapcsolatos határozatok alapjául. A kongregáció olykor külső, kvalifikátoroknak nevezett szakértők munkáját is igénybe vehette annak eldöntésére, hogy vajon a tárgyalt probléma a hamis, téves, botrányos, netalántán „erectnek” tanítások (*proposizioni false, erronee, scandalose, ereticali...*) közé sorolandó-c.⁶

Annak ellenére, hogy a kongregáció joghatósága egyetemes volt, tényleges inkvizíciós tevékenységet a pápai állam területén kívül csupán Máltán és Itáliában tudott folytatni, leginkább mint a helyi (máltai, velencei, sienai) inkvizíciók fellebbezési fóruma és mint a Trient utáni pápai centralizáció hathatós eszköze.⁷ Hivatalos rálátást a távolabbi vidékekre egyedül a kölni nunciatúra alárendeltségében működő frankfurti „apostoli könyv-kommisszariátus” (*Comissariatatus Apostolicus Librorum*) biztosított számára.⁸ Működésének irányát illusztrálja, hogy a Casanate-gyűjteményben fennmaradt és innen publikált, 1680 körül majd másfél évszázadra visszamenőleg összeállított dekretumainak mindössze 1,4%-a volt birodalmi vonatkozású, vagyis 1742 döntés közül mindössze 25. A birodalom területén tartózkodó itáliaiak számára Bécsben, Grazban és Prágában felállítandó inkvizíciós kirendeltségek létrehozására irányuló elképzelések papíron maradtak.⁹

*

³ Schwedt 1995. 49.; RE 91-94.

⁴ Ennek tevékenységére: Schwedt, Hermann H.: Der römische Index der verbotenen Bücher. Historisches Jahrbuch, 107. 1987. 296-314.

⁵ Ezt Molnár Antal tárta fel PhD-értékezésében: A hódoltsági missziószervezés és a Szentszék (1572-1635 [1650]). Szeged – Budapest, 1998. (Megjelenés alatt a *Humanizmus és reformáció* sorozatban.)

⁶ Schwedt 1995. 48. A kongregáció üléscinnek analitikus feldolgozása (Galilei peréccel kapcsolatban) az 1611-1642 közötti időszakból a bíboros tagok archontológiájával és a Hivatal munkájában való részvételével: Mayaud, Pierre-Noël: Les „fuit congregatio Sancti Officii in... Coram...” de 1611 à 1642. 32 Ans de Vie de la Congrégation du Saint Office. Archivum Historiae Pontificiae, 30. 1992. 231-289.

⁷ Minderre lásd Adriano Prosperi monográfiáját: Tribunale della coscienza (Inquisitori, confessori, missionari). Torino, 1996.

⁸ Raab, Heribert: Apostolische Bücherkommissare in Frankfurt am Main. Historische Jahrbuch, 87. 1967. 326-354; Reinhard, Wolfgang: Papst Paul V. und seine Nuntien im Kampf gegen die „Supplicatio ad Imperatorem” und ihren Verfasser Giacomo Antonio Marta 1613-1620. Archiv für Reformationsgeschichte, 60. 1969. 190-237.; Becker, Rotraut: Die Berichte des kaiserlichen und apostolischen Bücherkommissars Johann Ludwig von Hagen an die Römische Kurie (1623-1649). Quellen und Forschungen aus Italienischen Archiven und Bibliotheken, 51. 1971. 422-465.

⁹ Schwedt 1995. 51 és 57.

„Egyházi büntetésekkel és korlátozásokkal Magyarországon, ahol a szent inkvizíció működése nem lehetséges, és ahol a szabad vallásgyakorlatot széles körben engedélyezték, senkit sem lehet a katolikus hitben megőrizni vagy arra kényszeríteni. Mivel ez az út nem járható, más módot kell keresni az ország megsegítésére...” – írta Dallos Miklós váci püspök 1622-ben.¹⁰ Való igaz, a Szent Hivatal nem gyakorolhatta inkvizíciós jogait az ország területén. Ez azonban nem jelentette azt, hogy általános dekrétumai, spirituális jogosítványai hatáskörén a magyar egyház kívül esett volna,¹¹ sőt ez utóbbiak révén meghatározó szerepet tudott játszani a hazai katolikus restauráció megindulásában, majd irányításába is bekapcsolódott. Magyar vonatkozásai három fő területen körvonalazhatók: 1. az 1608. évi magyar törvények római vizsgálata és ennek következményei; 2. a világiak (házassági) diszpenzációi; 3. az egyháziaknak adott lelki felhatalmazások, felmentések. Mindezeket további korántsem érdektelen alkalmi ügyek színesítik, többek között a Káldy-féle bibliafordítás cenzúrája,¹² az ortodoxokkal létrehozandó unió kérdése,¹³ és az a vizsgálat, amelyet a megtérített protestáns prédikátorok licenciatusként alkalmazása miatt Lippay György prímás ellen indítottak.¹⁴

E témakörök közül most az elsőt, a legjelentősebb egyedi esetet vizsgálhatjuk meg – javasolom a kongregációknak a kutatás számára a közelmúltban megnyitott levéltárában található források segítségével. Arra keressük választ, hogy mi is volt az a szerep, amit a római inkvizíció a magyarországi katolikus megújulás kibontakozásában betöltött. Abban a folyamatban, amely – az európai modellt követve – a 17. században épp olyannyira átalakította az ország művelődési, társadalmi és politikai viszonyait, mint tette az előző évszázadban a reformáció.¹⁵ Más szóval, miért sikerülhetett az éppen formálódni kezdő hazai kora újkori katolicizmus Bocskai-felkelés nyomán megroppant politikai súlyát már az 1609. évi országgyűlésre bizonyos mértékben visszaállítani.¹⁶

*

¹⁰ Emlékirata a Propaganda kongregációhoz. Győr – Moson – Sopron Megye Győri Levéltára, Győri Szekeskáptalan Hiteleshelyi Levéltára, Theca XXXIX. Közlése: Dallos Miklós győri püspöknek politikai és diplomatai iratai (1618-1626). Kiadta: Frankl Vilmos – Ráth Károly. Esztergom, 1867. 230-234. n. 42.

¹¹ A kongregáció egy-egy rendeletének Magyarországon történő kihirdetéséről lásd Pázmány levelét Caraffa nunciushoz, Sellye, 1626. márc. 12. Pázmány Péter ... összegyűjtött levelei I-II. Kiadta: Hanuy Ferenc. Budapest, 1910-1911. I. n. 337., 507-509.; valamint Camillo Melzi nuncius levelét Lippay Györgyhoz, Bécs, 1646. márc. 14. Prímási Levéltár (a továbbiakban: PL), Archivum Saeculare (a továbbiakban: AS), Acta radicalia, n. 196, 14. cs., 125. fol.

¹² Lásd Forgách Ferenc levelét, Pozsony, 1611. nov. 18. Archivio della Congregazione per la Dottrina della Fede (a továbbiakban: ACDF), Stanza Storica (a továbbiakban: St. St.), vol. TT 1-a, s.f.

¹³ Vö. Hodinka Antal: A munkácsi görög-katolikus püspökség története. Budapest, 1910. 349.; Archivio della Congregazione per l'Evangelizzazione dei Popoli (o De Propaganda Fide) (a továbbiakban: APF) Acta, vol. 21, fol. 26^r; vol. 23, fol. 112^r; Pietro Giacomo Larzona-Favilla római ágens Lippayhoz, Róma, 1654. aug. 8. PL AS Act. rad., n. 196, 22. cs., 3-4. fol.

¹⁴ Vö. APF Acta, vol. 30, fol. 18^v.

¹⁵ A reformáció-ellenreformáció, vagyis a hatás-ellenhatás paradigmáján túllép, s a kora újkort a különféle, egyenrangú vallásfelekezetek (konfessziók) kialakulása és működése által meghatározott történelmi periódusként definiálja: Reinhard, Wolfgang: Reformation, Counter-Reformation and the Early Modern State. A Reassessment, Catholic Historical Review, 75. 1989. 383-404.; Schilling, Heinz: Die Katholische Konfessionalisierung. Reformationsgeschichtliche Studien und Texte, 135. Münster, 1995.

¹⁶ Céлом tehát kizárólag e kérdés megvilágítása a római inkvizíció levéltárában talált dokumentumok feldolgozásával. A rendiség és abszolutizmus egyébként idevágó problematikájára, a közép-európai rendi mozgalmak közös protestáns eszmei hátterére nem térek ki. Minderre lásd még: Bahlcke, Joachim: Calvinism and estate liberation movements in Bohemia and Hungary (1570-1620). The Reformation in Eastern and Central Europe. St. Andrews Studies in Reformation History. Ed. Karin Magg. Aldershot, 1997. 73-91.

A rudolfi fegyveres ellenreformáció kiváltotta viharos események¹⁷ következményeként úgy tűnt, hogy Magyarországon végleg elcsúsztak a feltételei egy modern katolikus konfeszzió megteremtésének. Az 1606. évi bécsi béke, majd ennek nyomán az 1608-as országgyűlés valláspolitikai törvényei a protestáns megoldás kizárólagossá válását vetítették előrc. A főbb rendelkezések, a Bocskai által eladományozott vagy zálogba vetett mintegy 350 egyházi birtok (teljes apátságok, prépostságok, káptalani és püspöki javadalmak) visszaadásának elhalasztása; a tizedügyek világi bíraskodás elé rendelése (amely vitás esetekben meghíúsította a tizedek behajtását); a főesperesek vizitációs jogának átruházása és az őket illető ügynevezett *cathedraticum* odaítélése a protestáns szuperintendenseknek, illetve espereseknek az anyagi alapokat rendítette meg.¹⁸ A püspökök főispáni tisztének kétségbevonása, a nem rezidáló főpapok, tehát nemcsak a délvidéki, hanem a hódoltsági (pécsi, csanádi, szerémi) címzetes püspökök kizárása a királyi tanácsból és kihagyása a főrendiházból a megfelelő érdeképviselet és érdekérvényesítés útját vágta el. Ugyanez mondható el arról a törekvésről, amely az udvari magyar kancellária élére világi vezetőt kívánt állítani.¹⁹ A Jézus Társaság birtokszerzésnek tiltása pedig a leghathatósabb szellemi fegyver alkalmazását szorította szigorú korlátok közé.²⁰

Annak az éles egyházpolitikai küzdelemnek, amelyet a kedvezőtlen tendenciák ellenében Forgách Ferenc nyitrai püspök-kancellár, majd esztergomi érsek és bíboros (1607-1615) vezetésével a katolikus hierarchia folytatott, főbb eseményei és számos részlete már régóta ismert.²¹ A protestáns rendek II. Mátyás (1608-1619) trónra segítésében kiteljesedő belpolitikai térnyerése ellenében Forgách csupán a pápai diplomáciára támaszkodhatott. A bécsi főhercegi, majd királyi udvarnak a protestánsokkal szemben tanúsított engedékenysége ellen hadakozó primás panaszáradatára a Szentszék rendszerint további kitartásra buzdító brevékkel és nunciussal a magyar főpapok támogatására utasító jegyzékekkel reagált. Ennek ellenére, hogy az államtitkárságon a magyar egyházi vezetést a későbbiekben soha nem kapott ekkora figyelmet, az érdemi fellépés sokáig várattott magára. Róma 1606-ban hallgatólagosan hozzájárult a bécsi és a törökkel kötött zsitvatoroki béke létrejöttéhez, hiszen az új pápa, V. Pál (1605-1621)²² egyrészt az oszmánok és a protestánsok elleni harcra fordított segélye-

¹⁷ Vö. például Tóth László: A kassai székesegyház rekatolizálása. Századok, 66. 1932. 487-492.; Benda Kálmán: Bocskai István. Budapest, 1993². Összefoglalóan és további irodalom: Makkai László: A Bocskai felkelés. In: Magyarország története 1526-1686. Szerkesztette: R. Várkonyi Ágnes. Budapest, 1987. 709-774 és 1792-1797.

¹⁸ 1608-i 5. (koronázás utáni) és 1. (koronázás előtti) tc. Magyar Törvénytár. III: 1608-1657. évi törvények. Szerkesztette: Márkus Dezső. Budapest, 1900. (a továbbiakban: CIH III) 28. és 9-11.

¹⁹ 1608-i 6. (kor. cl.) 10. (kor. cl.) és az 1. (kor. ut.) tc. CIH III, 13-14., 15., 9-11.

²⁰ 1608-i 8. tc. (kor. cl.). CIH III, 15-16. Az 1608-as országgyűlésre és különösen a vallásszabadság problematikájára a kérdés historiográfiájával: Péter Katalin: Az 1608. évi törvény és a jobbágyok vallásszabadsága. Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. A Ráday Gyűjtemény tanulmányai, 8. Budapest, 1995. 129-151 és 246-249.

²¹ Ennek részleteiről: Sörös Pongrácz: Forgách Ferenc a bíboros. Századok, 34. 1901. 577-608., 691-723., 774-818.; Károlyi Árpád: Az ellenreformáció kezdetei és Thurzó György nádorrá választása. Századok, 53. 1919. (a továbbiakban: Károlyi) 1-28. és 124-163.; Magyar Országgyűlési Emlékek (a továbbiakban: MOE). 12:1606. (Monumenta Hungarica III/12.) Kiadja: Károlyi Árpád. Budapest, 1917. Számos további adat: Die Prager Nuntiatür des Giovanni Stefano Ferreri und die Wiener Nuntiatür des Giacomo Serra (1603-1606) (Nuntiatürberichte aus Deutschland IV/1). Hrsg. v. Arnold Oskar Meyer. Berlin, 1913.; Epistulae et acta Antonii Cactani 1607-1611 I-II (Epistulae et acta nuntiorum apostolicorum apud imperatorem... 4). Ed. Milena Linhartova. Pragae, 1932-1937. *passim*.

²² Pontifikátusára: Reinhard, Wolfgang: Papstfinanz und Nepotismus unter Paul V. (1605-1621). Studien und Quellen zur Struktur und zu Quantitativen Aspekten des päpstlichen Herrschaftssystems I (Päpste und Papsttum 6/1). Stuttgart, 1974. (a továbbiakban: Reinhard); Jedin, Hubert: Europäische Gegenreformation und konfessioneller Absolutismus (1605-1655). Reformation. Katholische Reform

ket, másrészt a Habsburgok felszabaduló energiáit a pápai kiközösítéssel is szembeeszközve Velence ellenében kívánta felhasználni. Másrészt tudomásul véve a realitásokat és a kényszerítő körülményeket, a Kúria még az 1608. évi törvények szentesítése után sem kívánta kenyéértőrségre vinni a dolgot a kedélybeteg és öreg Rudolf császárral (1576-1612) ellentétben a jövő embercénk tartott s immár magyar királlyá koronázott Mátyással.²³

Tette ezt a Szentszék annak ellenére, hogy Forgách az országgyűlés meghirdetésétől kezdve rendszeres tájékoztatást nyújtott számára az eseményekről, sőt az új uralkodót engedékenység miatt egyre súlyosabb vádakkal illette Rómában. A közelgő diétára tekintettel a primás már 1608 júliusában apostoli nuncius kirendelését javasolta Mátyás mellé a Magyarországon már megfordult Giacomo Serra személyében, akinek „állandó jelenléte figyelmeztetné a főherceget a hivatalához illő buzgóság gyakorlására.”²⁴ A primás augusztus 5-én a célból kért pénzsegélyt, hogy az országgyűlésen a protestáns rendek fegyveres jelenlétét el-lensúlyozni tudják.²⁵ Szeptember elején pedig egyenesen arra ösztönözte Rómát, hogy gyakorolna nyomást a bécsi udvarra annak érdekében, hogy az esztergomi érsekség jövedelméből épített és fenntartott (érsek)újvári erődöt és a hozzá tartozó birtokokat adják vissza neki. Ez az anyagi mellett azzal az előnnyel járt volna, hogy szükség esetén a primásnak lett volna hová visszavonulnia, hiszen sem Nagyszombatban, sem Pozsonyban nem érezhette magát biztonságban.²⁶

Rómában azonban azon túl, hogy a Rudolf és Mátyás között közvetítő pápai legátust, Giovanni Garzia Millino bíborost általánosságban Forgách támogatására utasították,²⁷ továbbá hogy Antonio Cactano prágai nuncius (1607-1612) útján felszólították Mátyást az egyházi birtokok visszaadására,²⁸ nem karolták fel a magyar bíboros polgárháborús készülődéseit.²⁹ A segély küldését megtagadták, részint a vállalkozás bizonytalan kimenetele miatt, részint mert bíztak Mátyás „állhatóságában”, úgyhogy Forgách maga is visszakozott ter-vétől.³⁰ Az elutasítást a szeptemberben bécsi állomáshelyére megérkező új állandó nuncius,

und Gegenreformation (Handbuch der Kirchengeschichte 4, hrsg. v. Erwin Iserloh – Josef Glazik – Hubert Jedin), Freiburg – Basel – Wien, 1967. (a továbbiakban: Jedin) 650-683., különösen 652-659.

²³ Mindezek részletes tárgyalásban: MOE XII 7-18., 136-143., 150-182. és 183., 194., 211-213., 254-263., 323-340., különösen 332-333. A Szentszék Mátyás irányában tanúsított toleranciája az 1608 tavaszán rendkívüli követként Rómába küldött Alessandro Ridolfi diplomáciai ügyességének volt köszönhető, legalább is részben. Vö. Springer, Elisabeth: Die Brüder Ridolfi in Rom. Archiv und Forschung. Das Haus-, Hof- und Staatsarchiv in seiner Bedeutung für die Geschichte Österreichs und Europas (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit, 20. Hrsg. v. Elisabeth Springer – Leopold Kammerhofer). Wien – München, 1993. 84., különösen a 38. jegyzetben idézett források.

²⁴ Forgách Ferenc Scipione Caffarelli-Borghese bíboros-neposzhoz, Bécs, 1608. júl. 19. Archivio Segreto Vaticano (a továbbiakban: ASV), Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 150^v.

²⁵ Forgách Borgheséhez, Nagyszombat, 1608. augusztus 5. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 144^v.

²⁶ Forgách Borgheséhez, Pozsony, 1608. szeptember 3. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 142^v.

²⁷ Borghese Millinóhoz, Róma, 1608. július 12. Biblioteca Apostolica Vaticana (a továbbiakban: BAV), Fondo Barberiniani Latini, vol. 5929, fol. 273-274.

²⁸ Borghese Millinóhoz, Róma 1608. július 12. BAV Barb. Lat., fol. 304-305.

²⁹ Bár Forgách talált támogatót elképzeléseihez a kuriális bíborosok között: „Vedo in gran pericolo, che quel signor cardinale resti una mattina senza havere da vivere, et per l'honore di vostra maestà et bene di quel signore è molto a proposito antivedere, che in qualche altro luogo habbia da potersi sostentare decentemente, non mancaranno a vostra maestà monasteri, poiché le chiese sono tutte a elezione...” Ottavio Paravicino bíboros, Németország protektora II. Rudolffhoz, Róma, 1608. szeptember 27. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA), Handschriftensammlung, Ms. W 290, vol. 12, fol. 108^v.

³⁰ Forgách Borgheséhez, Pozsony, 1608. szeptember 29. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 141^v. V. Pálnak, amint azt pontifikátusa pénzügyi mérlegének adatai bizonyítják, utódaival ellentétben

Placido de Mara melfi püspök (1608-1616) közölte a bíborossal.³¹ Október végén ő adta át a Forgáchnak és a magyar püspököknek címzett brévéket, amelyek csupán helyállásra bízattak a közelgő országgyűlésen.³²

Az országgyűlésen történtek inkább Forgách borulátását, mintsem Róma bizakodását igazolták. A primás a diéta ideje alatt – a katolikus státusok *gravamináinak* és ünnepélyes tiltakozásának szövegét³³ is mellékelve – szinte hetente küldött részletes információkat a mind kedvezőtlenebb törvények megszületéséről. Leveleiben az uralkodó megalkuvását³⁴ és a nuncius tehetetlenségét³⁵ hangoztatta, s már-már erőszakosan követelte a Szentszék közbelépését.³⁶ Az országgyűlés lezárulta után is több ízben követelte, hogy tegyenek lépéseket a Jézus Társaság javainak és az Illésházy nádornak átengedett esztergomi tizedek visszaadása érdekében,³⁷ s január közepi megjelenésük után azonnal tudatta a pápai államtitkársággal, hogy a törvényeket az egyházi rend hozzájárulását hamisan feltüntetve nyomtatták ki.³⁸

Róma meglehetősen tanácstalanul szemlélte az eseményeket. Annak ellenére, hogy december végére de Mara nunciustól is értesült a diéta valláspolitikai rendelkezéseinek tartalmáról,³⁹ reakciója csupán arra szorítkozott, hogy Scipione Caffarelli-Borghese bíboros-nepos (1605-1633),⁴⁰ pontosabban az ő nevében a pápai államtitkárság⁴¹ Forgách további támogatására utasította a nunciust,⁴² illetve a pápa 1609. február 21-én brévével intézett II. Mátyáshoz a jecsuiták javainak és az esztergomi érsekség tizedeinek visszaszolgáltatása érdekében.⁴³ A tétlenség okát részint abban kell keresni, hogy a nuncius, Forgách beszámolóit elensúlyozandó, mindig talált az uralkodó számára mentséget, valamint hogy számtalan ígéretet kapott a pápai érdekeket sértő törvények végrehajtásának elodázására.⁴⁴

még lehettek némi tartalékaik, de a nepotizmusra és az építkezésekre fordított óriási összegek gyakran okoztak átmeneti finansziális zavarokat a pápai államháztartásban. Reinhard 1-23.

³¹ Instrukciója újonnan kiadva: Die Hauptinstruktionen Pauls V. für die Nuntien und Gesandten an den europäischen Fürstenthöfen 1605-1621. Hrsg. v. Klaus Jaitner. Tübingen, 1998.

³² Borghese utasítása Placido de Mara nunciushoz, Róma, 1608. okt. 18. BAV Barb. Lat., fol. 15-16.

³³ Ez 1608. nov. 12-i dátummal megtalálható: ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 43-c, fol. 86^r-87^r.

³⁴ Forgách Borgheséhez, Pozsony, 1608. nov. 21. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 140^v.

³⁵ Forgách Borgheséhez, Pozsony, 1608. dec. 3. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 134^v.

³⁶ Forgách Borgheséhez, Pozsony, 1608. nov. 29. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 135^v.

³⁷ Forgách Borgheséhez, Nagyszombat, 1608. dec. 8. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 127^v, valamint a következő jegyzetben idézendő levele.

³⁸ Forgách (s. k.) Borgheséhez, Nagyszombat, 1609. jan. 21. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 126^v.

³⁹ De Mara Borgheséhez, Pozsony, 1608. dec. 14. ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 43-c, fol. 75^r.

⁴⁰ Életrajza: Reinhardt, Volker: Kardinal Scipione Borghese (1605-33). Vermögen, Finanzen und sozialer Aufstieg eines Papstnepotes. Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts in Rom, 58. Tübingen, 1984.

⁴¹ A bíboros-nepos rendszerint csupán névleges irányítója volt a pápai diplomáciának, a leveleket, jelentéseket neki címezték, a válaszokat, utasításokat ő írta alá. A tényleges döntéseket a pápa hozta meg, és ez V. Pál idejében mindvégig így volt, az előkészítésben épp ettől az időtől államtitkárnak nevezett pápai titkárok vettek részt. A bécsi nunciatúra és így Magyarország Marzio Malacrida részortja volt. Vö. Hammermayer, Ludwig: Grundlinien der Entwicklung des päpstlichen Staatssekretariats von Paul V. bis Innozenz X. (1605 bis 1655). Römische Quartalschrift, 55. 1960. 157-202., különösen 166-168.; Semmler, Josef: Beiträge zum Aufbau des päpstlichen Staatssekretariats unter Paul V. RQ, 54. 1959. 40-80., 47-49.

⁴² Borghese de Marához, Róma 1608. dec. 6., dec. 27., jan. 10. BAV Barb. Lat., vol. 5929, fol. 44-45., 52-53., 58-59.

⁴³ Borghese de Marához, BAV Barb. Lat., fol. 58-59.

⁴⁴ De Mara Borgheséhez, Pozsony, 1608. dec. 14. BAV Barb. Lat., vol. 43-c, fol. 75^r. Károlyi 16.

Gyökeres változás a Kúria politikájában csak 1609 tavaszán következett be. Forgách és a magyar főpapok újabb akciója hatására az államérdeket vallási kötelezettségei cél helyező katolikus uralkodóval szemben ekkor maga a római inkvizíció, a Szent Hivatal lépett fel.⁴⁵

A protestantizmus megsemmisítő fölényét kodifikáló közelmúltbeli országgyűlés vallásügyi rendelkezésivel kiegyezni nem tudó katolikus egyházi vezetők 1609. március végén gyűltek össze Nagyszombatban. A primás elnöke alatt az ülésen (a Bocskai által száműzésre ítélt) Mikáczy Sándor váradi, Almási Pál váci, Thelegdy János boszniai, Herovich Mátyás csanádi püspökök, valamint Pyber János felhévizi és Ruber Pál sági prépost vett részt, tehát javarészt az esztergomi főszékeskáptalan helyben rezideáló tagjai. A tanácskozás eredményeképp 1609. március 23-án egy mindannyiuk által aláírt tiltakozó iratot intéztek ismételtén az uralkodóhoz.⁴⁶ Átadásával Thelegdy János boszniai és (a talán távolmaradó, mindenesetre az iratokat alá nem író) Náprágyi Demeter győri püspököt bízták meg. A küldötteket részletes instrukcióval is ellátták, amelynek lényege röviden abban összegezhető, hogy az összes kedvezőtlen egyházpolitikai rendelkezés érvénytelenítését el kellett érniük.⁴⁷ Párhuzamosan eljuttatták Rómába az 1608. december 16-án szentesített törvények egy eredeti, nyomtatott példányát, rajta Mátyás aláírásával és pecsétjével, valamint Lépes Bálint nyitrai püspök kancellári ellenjegyzésével.⁴⁸ Míg V. Pállal csupán egy rövid levélben tudatták az egyházat „végső romlásba” döntő törvények szövegének elküldését, s csupán általánosságban kérték „atyai gondoskodását”, a bíborosi kollégiumhoz egy terjedelmes emlékirattal fordultak:

„Mivel a katolikus vallás oly nagy hajótörésében és az egyház jogainak kiforgatásában schol sem találunk biztos menedéket, mint legbiztosabb kikötőbe, a bíborosok szent kollégiumához menekülünk, mivel csak ennek bölcsessége nyújthat orvoslást mindeme bajokra, és csak ennek tekintélye érhet el eredményt a királyi felségnél. Hozzátok, a keresztény világ vezetőihez fordulunk tehát, kérve, hogy mind magának az egyháznak közös ügyében, mind bíborosunk érdekében, aki testületetek tagja, vegyétek fontolóra az eszközöket a katolikus vallás ügyének előmozdítására és védelmezésére ezen a vidéken, s a királyi felséget arra késztesétek, hogy az egyházra és annak szolgálóira nagyobb tekintettel legyen. Mindezen dolgok hathatós bizonyítékként elküldjük a pozsonyi országgyűlés cikkelyeit, amelyekből méltóságaitok megláthatják, hogy miféle, a katolikus hittel ellenséges és az egyházi rendnek ártalmas rendelkezések születtek... Nektek, akiknek az Isten annak segítségét rendelte, aki az összes egyházak terheit hordozza, legyen gondotok arra, hogy Őszentségénél értünk közbenjárjatok, s hogy elrendezétek, miképpen gyógyíthatók be az egyháznak e hatalmas sebei. Minket el ne hagyjatok, inkább támogatatok, a királyt az Apostoli Szentszék tekintélyével az erctnek őrző és visszaszorítására és a gonoszított felszámolására ösztönözzétek, és arra intsetek, hogy az egyház békéjét helyreállítsa, s magát Szent István király méltó utódának mutassa.”

⁴⁵ A kongregáció levéltárában másolatban szinte az összes erre vonatkozó irat fennmaradt: *Circa praevindicia facta a rege Matthia in materia religionis*, illetve *In materia de pregiudizi fatti dal re Matthias alla sancta religione et alli cattolici del regno d'Vngheria*. ACDF, St.St., vol. L 7-c, fol. 566^r-646^v. Eközött (fol. 581^r-600^v) található az osztrák rendeknek 1609. március 19-én adott engedmények tárgyalásának anyaga is: *In materia dell'accordo fatto dal re d'Vngaria con gl'heretici dell'Austria*. A kiközösítés és az azal kapcsolatos események idáig sem voltak teljességgel ismeretlenek a történeti kutatás előtt. A püspökök március 23-i levelei, Renzi beszámolóí, valamint Mátyás április 11-i levele, a pápa április 24-i brévéje, a nuncius április 25., május 16. és június 6-i jelentési alapján rövid áttekintést ad: Károlyi 18-21.

⁴⁶ Másolata: ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 638^r-639^v.

⁴⁷ Másolata: ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 640^r-641^r.

⁴⁸ ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 579^rss. (A törvényszöveg lapjai nincsenek leszámolva.)

A kétségbeesett hangú és a bíborosi kollégiumot a Mátyás elleni fellépésre biztató levélben tételesen is elősorolták a kifogásolt rendelkezéseket és néhány, a prímást ért, Rómában már jól ismert vexációt. Például azt, hogy az esztergomi érsekség tizedeit Illésházy nádor bitorolja, és Kollonich Ferdinánd főkapitány megszállva tartja az újvári érseki rezidenciát és birtokokat, 13 000 forintnyi éves jövedelemtől fosztva meg így az egyházat. A prelátusok külön kiemelték, hogy nevüket hangos tiltakozásuk ellenére tüntették fel a törvények bevezetőjében és záradékában. Ennek nyomán joggal tarthatják őket „cretneknek” – panasztették, noha sem az egyházi rend, sem Horvátország, sem pedig a katolikus főurak nem adták meg hozzájárulásukat, következésképp az uralkodó által szentesített rendelkezések a magyar közjog szerint is érvénytelenek.⁴⁹

A gyakorlatilag feljelentésnek tekinthető levelek és a nyomtatásban publikált törvények megdöbbenettkék a Kúriát. Francesco Contarini velencei követ szerint a pápát rendkívüli módon megviselték a kedvezőtlen hírek, és ő maga is azt tapasztalhatta, hogy a diplomáciai testület tagjai előtt a kápolnájában tartott legutóbbi miséjén⁵⁰ a pápa viselkedése eltért a megszokottól. Contarinit titkos informátorai úgy tájékoztatták, hogy a magyar prelátusok leveleit Forgách ágense, Matteo Renzi audiencia keretében közvetlenül a pápának nyújtotta át, és V. Pál azonnali elolvasásuk után úgy döntött, hogy személyesen fog eljárni az ügyben, s hogy nincs szükség a bíborosi kollégiumnak szóló irat továbbítására, de még Scipione Borghese bíboros-nepos és az államtitkárság bevonására sem. A velencei követ arról értesítette a *Signoriát*, hogy a pápa első felháborodásában Mátyást az „cretneknek pártfogójának” (*fautore de'heretici*) akarta nyilvánítani, ami egyenlő lett volna egy nyilvános és ünnepélyes kiközösítéssel. V. Pál nemcsak a magyarországi engedmények, hanem azon feltételezett szándékok miatt vette fontolóra ezt a megoldást, hogy Mátyás talán egy következetes protestáns-párti politikával kívánja magának biztosítani a három birodalmi evangélikus választófejedelem és Csehország szavazatait római királlyá választása érdekében. Mivel azonban a Szentszékre sosem volt jellemző az elhamarkodott döntéshozatal, amellett, hogy V. Pál első felindultságában egy (közelebről nem ismert szövegű) brévért küldött Mátyásnak,⁵¹ egyelőre csupán annyi történt, hogy a pápa a legnagyobb titoktartás közepette elrendelte az ügyre vonatkozó iratok összegyűjtését, és meghagyta Renzinek, hogy a történeletről informálja a spanyol követet.⁵²

A prágai udvarnak szintén ügynökösködő Renzi – saját szerepét elhallgatva – Contarini jelentésével egy napon, 1609. április 25-én Rudolf császár titkárát is tájékoztatta a magyar főpapok akciójáról. Ő már egyenesen arról tudósíthatott, hogy a pápa a Szent Hivatal bíborosait bízta meg a törvények szövegének átvizsgálásával, méghozzá kifejezetten a célból, hogy határozatban érvénytelenítsék a katolikus vallást Magyarországról jószerevel eltüntetett rendelkezéseket. Renzi azt is tudni vélte, hogy a Binelli bíboros palotájában megtartott ülés-

⁴⁹ A pápához és a bíborosi kollégiumhoz intézett 1609. március 23-i levelek eredetijei: ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 163 és vol. 512. A bíborosi kollégiumhoz írt levél Forgách római ágenséhez, Matteo Renzihez eljuttatott másodpéldánya: Uo., serie III, vol. 45-c, fol. 187^r-188^v; valamint egykorú másolata: Archivio di Stato Venezia, Senato Secreta III, filza 61, fol. 85ss. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára [MTAKK], Ms. 4982/1. Vö. Óváry Lipót: A Magyar Tud. Akadémia Történelmi bizottságának oklevél-másolatai III. Budapest, 1901. (a továbbiakban: Óváry) 65. n. 401. Scipione Borghese bíboros-neposhoz gyakorlatilag a bíborosokéval azonos szövegű irattal fordultak: cnnek és a pápához írt folyamodásnak másolatai: ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 573^r-574^v és 572^r.

⁵⁰ Erről a diplomáciai szokásról bécsi relációban: Hiller István: A kápolna követei. Holmi, 8. 1995. 1153-1158.

⁵¹ Erről az ügy kapcsán kiadott első brévéről de Mara nuncius április 25-i jelentése tesz említést. Lásd a 61. sz. jegyzetet.

⁵² Francesco Contarini jelentése a *Signoriához*, Róma, 1609. április 25. MTAKK Ms. 4982/1. Vö. Óváry III. 65. n. 401. (Eredeti: Arch. di Stato Venezia, Senato Secreta III, filza 61, fol. 77.)

sen a kongregáció már döntött a Mátyásnak szóló figyelmeztetésről, s hogy ezt követően maga a pápa tanácskozott a spanyol követtel az osztrák Habsburg-rokonnal szemben fogantatandó lépésekről.⁵³

Abban, hogy a Szentszék álláspontja Mátyás politikájának megítélésében ilyen radikális fordulatot vett, számos tényező játszott közre. Önmagában a hazai katolikus hierarchia fellépése nem lett volna elegendő ehhez. Március 23-i levelük sem tényanyagában, sem hangnemében nem nagyon különbözött azoktól, amelyeket Forgách korábban Rómába küldött. Két tényező mindenesetre kiemelhető. Az egyik, hogy ezúttal a bíborosi kollégiumhoz is fordultak, ami nem lévén *sede vacante*, egyházjogilag ugyan nonszensz eljárás volt, mindazonáltal – Contarini szerint – különösképp ösztönzően hatott a pápára. A másik fontos momentum, hogy vádjaik megalapozottságának bizonyítására egy nyomtatványt tudtak prezentálni.⁵⁴ Ez szinte tálcán kínálta az inkvizíció mozgósításának lehetőségét. De a legfőbb okot mégis abban kell keresnünk, hogy Mátyás 1609. március 19-én – Rómának tett ígéretei ellenére – az osztrák rendek felkelésének hatására az ottani evangélikusoknak is széles körű, vallásuk szabad gyakorlását biztosító kedvezményeket adott.⁵⁵ Mindez annak rémképét vetítette a Szentszék elé, hogy a minden valószínűség szerint jövendő császár uralkodása idején a protestantizmus a birodalom területén is végképp megingathatatlan pozíciókra fog szert tenni. Mátyás kiegyezése az osztrák rendekkel az addig szerfölött elnéző pápai nunciust, de Marát is – akiről Renzi ominózus audienciáján V. Pál nem éppen hízelgő szavakkal emlékezett meg a valóságot úgymond elkendőző jelentései miatt – ellene fordította. Ezt követő relációiban már nyoma sincs a megértésnek. Az pedig végképp rendkívül rossz benyomást keltett, hogy Mátyás éppen ekkoriban indított diplomáciai offenzívát avégett, hogy „protestánsok elleni harcához” jelentős pápai pénzsegélyt eszközölkjön ki.⁵⁶

A Szent Hivatal nyolc bíborosa, köztük Roberto Bellarmino és az előző évben Bécsben és Prágában járt Giovanni Garzia Millino a pápa elnöklése alatt 1609. április 23-án ült össze. A nyitó ülésen nemcsak a magyar prelátusok március 23-i levelét és az inkriminált törvényszövegeket olvasták fel, hanem a bécsi nuncius néhány jelentését is. De Mara ezekben résztart a Forgách és a jezsuiták érdekében tett lépések sikertelenségéről,⁵⁷ részint pedig az osztrák protestánsoknak adott engedményekről számolt be.⁵⁸ A kongregáció az országgyűlési törvé-

⁵³ Matteo Renzi Barvitiushoz, Rudolf császár titkárához, Róma, 1609. ápr. 25. ÖStA HHStA Handschriften, Ms. W 290, vol. 12, fol. 328^r-329^v.

⁵⁴ Az országgyűlési törvények nyomtatásban való megjelentetésére: Holl Béla: Ferenczffy Lőrinc egy magyar könyvkiadó a XVII. században. Budapest, 1980. 134-139. Az 1608. évi törvényeket Bécsben, Ludwig Bonnobergernél nyomtatták ki (uo.: 134.).

⁵⁵ Ennek körülményeire, valamint II. Mátyás „kompromisszumos abszolutizmusára”, uralkodásának főbb politikai problémáira további irodalommal lásd Johann Rainer áttekintését: Kardinal Melchior Klesl (1552-1630). Vom „Generalreformatör” zum „Ausgleichspolitiker”. Römische Quartalschrift, 59. 1964. (a továbbiakban: Rainer) 14-35., különösen 20-31.

⁵⁶ A segélykérésről Károlyi szemléletes előadása: Károlyi 17-18. V. Pál 1609. februárjában még Forgách követelésének kielégítésétől tette függővé a segély megadását, később ez a megoldás már szóba sem jöhetett. Lásd Paravicino bíboros levelét Barvitiushoz, Róma, 1609. febr. 21. ÖStA HHStA Handschriften., Ms. W 290, vol. 12, fol. 362^v.

⁵⁷ 1609. február 21-i és március 14-i jelentéseinek másolatai: ASDF St.St., vol. L 7-c, fol. 568^r és 569^r. A melfi püspök szerint az uralkodó nemcsak neki, hanem a pápai brévékre is szíjjal láthatóan kitérő válaszokat adott.

⁵⁸ A nuncius immár az uralkodót vádoló, ugyancsak március 14-én valamint 21-én írt jelentéseinek másolatai szintén megtalálhatók a kongregációs üggyiratok között. A március 21-i jelentést (a Fondo Borghese serie II. vol. 166-ban fennmaradt eredetiről) ismerteti Károlyi 17.

nyekkel bchatóbban nem foglalkozott, czekről ugyanis a pápa már elöljáróban kijelentette, hogy érvénytelennek tekinti őket, és hogy az egyháziak nem kötelezhetők azok betartására. Amiben V. Pál elengedhetetlennek tartotta az inkvizíció állásfoglalását, az Mátyás *excommunicatiója* volt.⁵⁹

Időközben ugyanis de Mara nuncius saját hatáskörében közölte az uralkodóval, hogy valláspolitikai engedményei miatt az *In Coena Domini* bullában foglaltak hatálya alá⁶⁰ s következképp a Szentszék abszolúcióját igénylő, az egyházból való automatikus kiközösítésbe esett. (A pápának a magyar prelátsok feljelentése után Bécsbe küldött első brévéje feltehetően szintén ezt a tényt hozta az uralkodó tudomására.)⁶¹ Emellett a nuncius felhívta Mátyás minorita gyóntatójának figyelmét arra, hogy az uralkodót mindaddig nem lehet feloldozni, amíg a törvényeket vissza nem vonja.⁶²

Az inkvizíció bíborosai már az uralkodó védekezésének ismeretében hozhatták meg döntésüket, Mátyás ugyanis egy 1609. április 11-én kelt és a nuncius közvetítésével titokban Rómába juttatott terjedelmes levélben igyekezett magát tisztázni a vádak alól. A feltételezhetően Melchior Kleisl bécsi püspök (1598-1630)⁶³ által fogalmazott levélben az uralkodó a kényszerítő körülményekre hivatkozva töredelmes bűnbánatot gyakorolt, ígéretet tett „a katolikus vallás régi fényének visszaállítására”, és kérte a nuncius általi azonnali feloldoztatását.⁶⁴ A Szent Hivatal folytatólagos, április 24-i ülésén elfogadott határozatában meggyőzőnek tartotta az uralkodó érvelését. Ugyanakkor szükségesnek látta, hogy a pápa válaszában hívja fel Mátyás figyelmét az „Isten egyházának, az egyházi rend és a katolikus vallás szabadságának” okozott óriási károokra, hogy elmékedjen el czekről és jóvátételük módjáról, valamint küszöbölje ki káros következményeiket, ahogyan azt „egy katolikus király lelkiismeretének tisztasága megköveteli”. A bíborosok szerint V. Pál csak a penitencia teljesítése után adhatja meg az uralkodó számára a kívánt feloldozást.⁶⁵ Az inkvizíciós dekrétum arra nézve is tartalmazott utasítást, hogy a nuncius bizalmasan közölje mindazokkal, akiknek fakultásuk van az *In Coena Domini* bullában foglaltak alóli feloldozásra, hogy az inkriminált törvények érvénytelenítése előtt felhatalmazásuk nem terjed ki az abszolutorium megadására. Az egész eljárás a buktatójával tehát magától értetődően Rómában is tisztában voltak, elkerülni azonban a figyelmeztetés ellenére sem sikerült teljesen, mint azt hamarosan látni fogjuk.

A kongregáció üléséről a pápa számára készített emlékeztető a dekrétum emelkedett hangvételénél jóval lényegre törőbben és keményebben fogalmaz. A feljegyzés szerint Mátyás mindaddig nem oldozható fel, amíg jóvá nem teszi tetteit, hiszen ezeket saját érdekeit szem előtt tartva, a katolikusokat becsapva vitte véghez. Mindazonáltal a kiközösítést nem kell nyilvánosságra hozni, s a válaszbréve csupán rövid utalásokat tartalmazzon a feloldozásra vonatkozóan, részint mert az uralkodót meg kell hagyni ennek reményében, részint pedig

⁵⁹ ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 601^r. Vö. ACDF Decreta, vol. 1609, fol. 153-154.

⁶⁰ A középkor óta több korrekción átesett bulla huszonegy pontjából az első szankcionálja az „eretnekek” támogatását. Vö., Karl Pfaff: Beiträge zur Geschichte der Abendmahlsbulle vom 16-18. Jh. Römische Quartalschrift, 38. 1930. 23-76.

⁶¹ De Mara április 25-i jelentésében arról ír, hogy Mátyás a pápai brévé alázattal fogadta, a törvények elfogadásáért tanácsait hibáztarta, s vádolta önmagát, hogy hitt nekik, továbbá a jóvátétel illetően szóban újra megerősítette az április 11-i levelében foglaltakat. De Mara Borgheséhez, Bécs, 1609. ápr. 25. ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 627^r. A jelentés dátumából és az uralkodó reakciójából egyértelmű, hogy itt nem a Szent Hivatal ápr. 24-i határozata alapján küldött, hanem egy korábbi, de témánkkal kapcsolatos brévéről van szó.

⁶² De Mara Borgheséhez, Bécs, 1609. ápr. 11. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 604^r.

⁶³ Életére és aligha doktrínérnek mondható politikai szerepére: Rainer 14-35.

⁶⁴ II. Mátyás V. Pálhoz, Bécs, 1609. ápr. 11. Másolata: ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 607^r-608^r. A nuncius kísérelése uo.: fol. 606^r. Az erdeti példány (ASV Fondo Borghese, serie II, vol. 79) után bőségesen ismerteti Károlyi 19-20.

⁶⁵ ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 601^r.

nem lenne szerencsés, ha a Habsburg király nyílt támadásként fogná fel a Szentszék lépését.⁶⁶

A kongregáció a magyar püspököknek adandó válasz ügyében csupán a pápa előzetes állásfoglalását ismételte meg. Azaz dicsérve kitartásukat tudatni kell velük, hogy a törvények érvénytelenek, és nem kötelezőek rájuk nézve, s hogy nyilvános és írásbeli tiltakozás keretében deklarálják, hogy a rendelkezéseket a hozzájárulásuk nélkül hozták meg.⁶⁷

A Szent Hivatal határozatát annak kelte napjáról, április 24-ről datált, de valószínűleg csak valamivel később kiállított újabb pápai bréve közölte tapintatosan, de határozottan Mátyással:

„Olyannyira számosak és súlyosak mindazon dolgok, amelyek minap Magyarországon és Ausztriában Isten Egyházának kárára végbementek mind a katolikus hit ügyében, mind pedig azokban, amelyek az Egyház sérthetlenségét illetik, és különösképp Magyarországon a javak tizedeinek, valamint az egyháziak jogainak tekintetében, hogy felségednek feltétlenül erőfeszítéseket kell tennie a megfelelő orvoslás alkalmazására, hogy a gonoszítottak megszűnjenek, és az igazságtalan törvények érvényüket veszítsék, miként az egy katolikus király tisztaságához és feddhetetlenségéhez illik, és kiváltképp egy olyan családból született uralkodóhoz, mely mindig a katolikus vallás állhatatos és elszánt védelmezésével s oltalmazásával dicsekedhetett. Mi, legkedvesebb fiunk, az atyai szeretet érzületétől, amellyel felséged iránt az Úrban viseltetünk, valamint gyarapodásod és boldogulásod legfőbb óhajátától vezéreltetve s leginkább pedig lelked üdvösségét féltve szívünk igen nagy szorongásával szemléljük a dolgok ilyetén alakulását. Ami pedig a feloldozást illeti, majd meglátjuk, mit tegyünk. Addig is atyailag intünk, hogy megfelelő orvoslást nyújtsál, s szorgalmas gondot viseljél arra, hogy a katolikus hitet és az Egyház sérthetlenségét és joghatóságát ért károk megszűnjenek, s mi is méltóképp kérleljük az isteni jószágot, hogy szent kegyelme segítségével támogassa felségedet.”⁶⁸

De Mara nuncius 1609. május 16-án értesítette Rómát a bréve átadásáról. Jelentésében kiemelte, hogy jóllehet az uralkodó nem volt elégedett a feloldozás elhalasztása miatt, mégis beletörődött a pápai döntésbe, s csupán arra kérte a nunciust, hogy kövessen el mindent a lelket nyomasztó teher megszüntetése érdekében.⁶⁹

Mátyásnak mindazonáltal kevés oka volt az elégedetlenkedésre, hiszen a bréve kézhez vételének napján, május 15-én V. Pál elnökletével a Szent Hivatal már megadta az engedélyt de Marának az uralkodó feloldozására. Időközben ugyanis – míg a kongregáció április 24-i határozata alapján kiállított brévé a pápai diplomácia futárszolgálat 12-14 nap alatt átjutatta az Alpokon – a hirtelen római fordulat okozta meglepetésből magához térő bécsi udvar erős ellenoffenzívába kezdett. Ennek vezéralakja az uralkodó fő bizalmasa, Klesl bécsi püspök volt.

A kiközösítés, pontosabban az annak publikálásától való félelem Bécsre gyakorolt hatását mi sem mutatja jobban, mint az, hogy az uralkodói döntéskért leginkább felelős Klesl a magyar püspökök példája nyomán maga is szükségcsnek látta a tiltakozást az osztrák valláspolitikai engedmények ellen, s arról is gondoskodott, hogy ennek szövegét eljuttassa Rómába. Még korábban elérte, hogy Mátyás őt és utódait kivegye a március 19-i ausztriai egyezmény hatálya alól. Sőt titokban ő is arra figyelmeztette a nunciust, hogy a pápa a Szent Hivatallal vonassa vissza azokat a fakultásokat, amelyek birtokában néhány az örökös tartományokban tartózkodó pap és szerzetes feloldozást adhatna az *In Coena Domini* megszűgése

⁶⁶ ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 612'.

⁶⁷ ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 601'.

⁶⁸ Másolata ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 615'. Eredetije: ÖStA HHStA Allgemcine Urkunden, *ord. cron.*

⁶⁹ De Mara Borgheséhez, Bécs, 1609. máj. 16. ACDF St.St., fol. 635'.

alól.⁷⁰ A kongregáció ennek nyomán ismét úgy rendelkezett, hogy újra fel kell hívni a nuncius figyelmét arra, hogy a királynak és tanácsosainak engedélye nélkül senki, még ő sem adhat abszolutoriumot.⁷¹

Klesl, mivel Róma felé tett gesztusai lévén biztosítva látta a maga számára a Szentszék bizalmát, párhuzamosan erőteljes nyomást gyakorolt de Marára, hogy az saját jogkörében oldozza fel az uralkodót. A nuncius ugyanis időközben minden óvintézkedés dacára mégiscsak elkövette azt a hibát, hogy engedélyt adott néhány, a valláspolitikai engedményekben tevőleges szerepet játszó tanácsos abszolválására. A szokása szerint czúttal is kettős játékot űző bécsi püspök ezt igyekezett kihasználni, s érvelését arra alapozta, hogy ha ugyanazon vétek miatt az alacsonyabb rangú főurak bocsánatot nyertek, ez tovább a királytól sem tagadható meg. A bécsi püspök április 30-i levelében a nuncius figyelmét arra is felhívta, hogy Mátyás fiatal kora óta – cleget téve az egyházi előírásoknak – mindig meg szokott áldozni a húsvéti időben, s ha ez elmarad, az eddig titokban maradt kiközösítés nyilvánosságra kerülhet, ennek következményei pedig beláthatatlanok lesznek. Különösen azon a téren, hogy Mátyás még inkább az egyháziak ellen fordul, és még jobban rá lesz szorulva a protestánsok szövetségére.⁷² Klesl igyekezett az abból fakadó előnyöket is kihasználni, hogy a Szentszék nem publikálta az *excommunicatió*t, így az ügy csupán lelkiismereti kérdés (*in foro conscientiae*) maradt. Mivel nem került sor a hivatalos egyházi eljárás megindítására, következképp a bűnbánó és elégtételt ígérő uralkodótól aligha lehet a továbbiakban a kívánt feloldozást megtagadni – hangoztatta.⁷³

Természetesen nem egyedül Klesl tett ellenlépéseket. A még kiközösítés alatt álló tanácsosok is mindent elkövettek azért, hogy gyóntatóiktól feloldozást nyerjenek, azok azonban a római intéseknek megfelelően a Szent Hivatal engedélye nélkül vonakodtak ezt megtenni. A szokásos audienciákon az uralkodó szintén többször és nyomatékosan kérdőre vonta a nunciust a halogatás oka felől, amelyet de Mara nyíltan a törvények visszavonásának elmaradásában nevezett meg.⁷⁴ Minthogy a nuncius Klesl április 30-i levelére adott udvarias, kitérő válaszában – Rómára (ahová továbbította a püspök levelét) hártva a döntés felelősségét és jogát⁷⁵ – szintén az uralkodónak az audienciákon adott szóbeli feleleteire hivatkozott, Mátyás „első minisztere” május 2-án érveit a Szentszék előtt is megismételte. A bécsi püspök Scipione Borghese bíboros-neposzhoz intézett levelében kompromisszumos megoldást ajánlott. Azt ugyan kivitelezhetetlennek tartotta, hogy Mátyás visszavonja a törvényeket, ám kötelezettséget vállalhat arra nézve, hogy alkalomadtán mindent el fog követni semlegesítésükre.⁷⁶

Az újabb fejlemények: egyfelől az első pápai bréve átadásakor tanúsított ismételt uralkodói szánom-bánom,⁷⁷ másfelől Klesl akciói nem maradtak eredménytelenek. A Szent Hivatal 1609. május 14-i ülésén V. Pál az inkvizitor-kardinálisokkal egyetértésben úgy határozott,

⁷⁰ Levele V. Pálhoz, Bécs, 1609. ápr. 18. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 619^v. Vö. a nuncius április 11-i, részben már idézett jelentéseit. Uo.: fol. 603^r és 604^r, illetve a kongregáció április 23-i ülésének jegyzőkönyvét (59. sz. jegyzet).

⁷¹ 1609. április 30-án. ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 620^v. Vö. Uo. Decr., vol. 1609, fol. 161^r. (A nuncius április 16-i [18-i] jelentésében is szólt a Kleslrel folytatott tárgyalásairól. Ezt a kongregációs dekrétum említi.) De Mara a pápai követeknek adott széleskörű fakultások birtokában elméletileg maga is jogosult volt a feloldozásra.

⁷² Melchior Klesl de Marához, Bécs, 1609. ápr. 30. ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 629^r-630^r.

⁷³ Melchior Klesl de Marához, Bécs, 1609. ápr. 30. ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 629^r-630^r.

⁷⁴ De Mara Borghéséhez, Bécs, 1609. máj. 2. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 628^r-629^r.

⁷⁵ De Mara Kleslhez, Bécs, 1609. ápr. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 630^v.

⁷⁶ Klesl Borghéséhez, 1609. máj. 2. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 631^v. A levél az inkvizíció elé került: „Dic 14. Maii 1609. Relata in congregatione coram sanctissimo.” Uo., fol. 633^v.

⁷⁷ Lásd a nunciust az első bréve kapcsán már idézett április 25-i jelentését. Ezt V. Pál szintén a Szent Hivatalhoz tette át tárgyalásra. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 634^r.

hogy a nunciának megadható a felhatalmazás Mátyás feloldozására, amennyiben az uralkodó elismeri tévedését, eskü alatt és írásban ígéretet tesz a törvények mielőbbi visszavonására, valamint arra vonatkozóan, hogy a jövőre nézve tartózkodni fog a hasonló, kizárólag a protestáns rendeknek kedvező engedmények megadásától.⁷⁸ Az inkvizíció május 28-án, de Marának a második és a feloldozás elhalasztását tudató április 24-ei brève fogadtatásáról szóló jelentésének tárgyalásakor, újból megerősítette ezt a döntést. A nuncius vélhetően május végén vagy június elején adta meg az abszolúciót, de az uralkodó erre vonatkozó írásbeli kötelezvénye sajnos nem ismert. Kiállításában mindazonáltal nincs okunk kételkedni.⁷⁹

A közel két hónapig zajló események történelmi jelentőségét nem nehéz felismerni. A pápa spirituális hatalmának katolikus uralkodó feletti alkalmazása: a középkori és arisztotelészi alapokon kifejlesztett kora újkori pápai *potestas indirecta* elmélet gyakorlati megvalósítása mérsékelt formájában is eredményesnek bizonyult.⁸⁰ Bécsben pontosan tudták, hogy Mátyás ünnepélyes exkommunikálása beláthatatlan következményekkel járt volna az új uralkodó számára. Fegyvert adhatott volna a nemrég túl könnyen háttérbe szorított fivér, Rudolf császár kezébe. Mátyás mind az örökös tartományokban, mind a birodalomban elveszítette volna a katolikusok támogatását, nem szólva Spanyolországról, márpedig egy esetleges protestáns Habsburg-uralom kiépítése már csak a családi hagyományokat tekintve is fából vaskarika lett volna, és végleg meghiúsította volna a császári cím megszerzésére folyamatosan szövegetett terveket. Hiába tartottak Rómában ennek ellenkezőjétől, vagyis a császári trón protestáns segítséggel történő elnyerésének veszélyétől.⁸¹ Ugyancsak megfontolásra intett a Borghese-pápa, V. Pál személye, aki Velence *interdictumával* már trónra léptekor bizonyította, hogy bizonyos esetekben nem ismer tréfát.⁸²

Másfelől a Szentszék nem kívánt teljesen szakítani a korábban Mátyással szemben alkalmazott megértő politikával. Rómában világosan látták azt, hogy ha túllőnek a célon, az új uralkodót ezáltal végleg a protestánsok karjaiba lökhetik, és az egyházakat számos újabb retorzió érheti, amint arra Klesl számos alkalommal fel is hívta a pápai diplomácia figyelmét. Valószínűleg a spanyol Habsburgok sem támogattak volna egy ilyen akciót, a spanyol követtel folytatott többszöri tárgyalások pedig azt mutatják, hogy Rómában nagyon is oda-

⁷⁸ ACDF St. St., vol. L 7-c, fol. 634^a; és ACDF Decr., vol. 1609, fol. 213.

⁷⁹ ACDF Decr., vol. 1609, fol. 213. Károlyi 21.

⁸⁰ A pápai *potestas indirecta* elve az állami önrendelkezés fejlődésével állította szinkronba a pápai univerzális igényeket. Már VIII. Bonifác elmélete a két kulcsról vagy két kardról világosan elkülönítette a pápák lelki és világi hatalmát, s az uralkodók tekintélyét a pápából származtatta. E középkori tradíció mellett a kora újkori gondolkodásra szintén nagy hatást gyakorolt Aquinói Szent Tamásnak Arisztotelészen alapuló államelmélete. Eszerint az állam léte a természetjogon alapul, célja a közjó és a földi boldogság biztosítása. Ekképpen az állam autonóm, önjogú képződmény. Küldetése azonban alá van rendelve az örök élet transzcendens képletének, aminek biztosítása viszont az egyház küldetése. A keresztény fejedelmek kötelessége, hogy alattvalóit mindkét célhoz elvezesse. Amennyiben az uralkodó a transzcendens cél elérését akadályozza, az egyháznak joga és kötelessége közbelépni. Ez a jog és kötelesség a pápák *potestas indirectája* a világi ügyekben. E nézetet a kora újkorban mind Francisco de Vittoria, a nemzetközi jog atyja, mind a legnevesebb katolikus teológusok, Suarez és Bellarmino képviselték és népszerűsítették. Vö. Bireley, Robert: *The Refashioning of Catholicism 1450-1700. A Reassessment of the Counter Reformation*. Washington, 1999. 77-81. Bellarmino nézeteit a legrészletesebben közvetlenül azután publikálta, hogy az inkvizíció ülésén az elméletet II. Mátyás kapcsán a gyakorlatban is kipróbálhatta (*De potestate Summi Pontificis in temporalibus*, Romae 1610).

⁸¹ Mátyás politikájának perspektíváira lásd Rainer 20-31.

⁸² Ennek részletei: Pastor, Ludwig von: *Geschichte der Päpste im Zeitalter der katholischen Restauration und des Dreissigjährigen Krieges*. XII: Leo XI. und Paul V. (1605-1621). Freiburg im Breisgau, 1927. 82-154.; Ranke, Leopold von: *A pápák története*. Budapest, é. n. [fordította: Horváth Zoltán], 451-467. A radikális pápai lépésre határviszályok és az egyházi immunitás velencei részről történt megsértése mitatt került sor.

figyelték a legnagyobb katolikus hatalom szavára.⁸³ Persze a Szent Hivatal bíborosai között voltak, akik kevesellték a titkos kiközösítést, s nem helyeselték a feloldozás késleltetett, feltételekhez kötött megadását. Binelli bíboros – akinek palotájában a kongregáció az üggyel kapcsolatos első üléseit tartotta – mindezt csupán pótszelekvésnek ítélte, és kifejezetten kárhoztatta, hogy Forgách előző évi pénzsegélykérelmének nem tettek eleget. Szerinte ez lett volna az egyedüli hatékony módja a katolicizmust ért hátrányos megkülönböztetés elkerülésének.⁸⁴

A Szentszék visszafogott magatartásának megőrzését nagyban megkönnyítette, hogy a történeteket sikerült nagyrészt titokban tartani. A római diplomáciai jelentések általában hangsúlyozzák, hogy – egy-két kisebb tévedéstől eltekintve⁸⁵ viszonylag pontos és részletes – értesüléseiket kizárólag a legmegbízhatóbb csatornákat használva kellett beszerezniük.⁸⁶ Hasonló volt a helyzet Bécsben is. Mint láthattuk, Klesl egyik indoka az abszolutórium Róma részéről történő mielőbbi megadására éppen az volt, hogy az uralkodó húsvéti időben szokásos áldozásának elmaradása ne tárja a szélesebb nyilvánosság elé a kiközösítettség tényét.⁸⁷ Mindennek csupán Németország protektora, Paravicino bíboros április 4-i Prágába frott jelentése mond némileg ellent. A püspökök március 23-i levelét átadó Renzit minden valószínűség szerint a pápai audienciára kísérő és így ott jelen lévő Paravicino V. Pál indulatos reakciójának részletes leírásán túl tudniillik arról tudósította Rudolf császárt, hogy a római közvélemény szintén nagy felháborodással fogadta Mátyás protestánsokkal szemben megnyilvánuló engedékenységének hírért. Itt azonban a bíboros minden bizonnyal túlzásba eshetett, amelyet megmagyaráz a Mátyással szemben tapasztalható, a császár hívei körében szinte kötelező elfogultság.⁸⁸

Már szó volt arról, hogy a *potestas indirecta* mérsékelt alkalmazása milyen okok miatt gyakorolhatott érdemi hatást a királyi udvarra. Arról azonban még nem, hogy a kompromisszumos megoldást – vagyis hogy Bécs nem vonta vissza a törvényeket, de kötelezettséget vállalt végrehajtásuk kikerülésére – milyen párhuzamos lépések tették Róma számára elfogadhatóvá, illetőleg a későbbiekben Mátyás és környezete mennyire tartotta magát a kicsikart „megállapodáshoz”.

Április 11-i jelentésében a nuncius például már azt írja, hogy a nagyszombati március 23-i püspökkari konferenciáról Bécsbe küldött követség, Thelegdy János boszniai és Nápoly Demeter győri püspök a korábbiaktól eltérően nem részesült kedvezőtlen fogadta-

⁸³ Annál is inkább, mert a Borghese-pápa egyébként mind kevésbé próbált önálló és aktív németországi valláspolitikát folytatni, a következő évtizedet leginkább már ez jellemzi. Repgen, Konrad: Die Römische Kurie und der Westfälische Friede. Idee und Wirklichkeit des Papsttums im 16. und 17. Jahrhundert. I: Papst, Kaiser und Reich 1521-1644. I/1: Darstellung. Tübingen, 1962. 161-161.; Jedli 652-659.

⁸⁴ Francesco Contarini a *Signoriához*, Róma, 1609. május 2. MTAKK Ms. 4982/1. Vö. Óváry III. 65. n. 401. (Eredeti: Arch. di Stato Venezia, Senato Secreto III, filza 61, fol. 85ss.)

⁸⁵ Contarini, annak ellenére, hogy – hosszas utánjárás nyomán – sikerült a magyar püspököknek a bíborosi kollégiumhoz intézett, de a pápa által visszatartott levelét megszerezni, azt írja, hogy az iratot két főúr is aláírta, ami nyilvánvaló tévedés. Uo.

⁸⁶ Lásd Contarini és Renzi fentebbi április 25-i és május 2-i (52-53. és az előző két jegyzetben idézett) jelentéseit, valamint ugyancsak Renzi április 28-i beszámolóját. Ez utóbbi a legkevésbé informatív, s a történeteket újólá s csupán nagy vonalakban elbeszélő levél: ÖStA HHStA Handschriften, Ms. W 290, vol. 12, fol. 348^r-349^v.

⁸⁷ A kiközösítés miatt az ünnepek alatt a püspök valóban kénytelen volt megtagadni Mátyástól és bizalmasaitól a szentségek kiszolgáltatását. (Vö. Rainer 22.) Ugyanakkor elképzelhető, hogy a pápai abszolutórium még a húsvéti idő vége, 1609. május 28. (*Ascensio Domini*) előtt megérkezett.

⁸⁸ Paravicino bíboros II. Rudolphhoz, Róma, 1609. ápr. 4. ÖStA HHStA Handschriften, Ms. W 290, vol. 12, fol. 343^v. Károlyi Árpád, bár nem használta a velencei követjelentéseket, hasonlóképpen vélekedik Paravicino beszámolójának forrásértékéről. Károlyi 17.

⁸⁹ De Mara Borgheséhez, Bécs, 1609. ápr. 11. ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 605^v.

tásban: kilátásba helyezték számukra az esztergomi tizedek visszaadását, Thelegdyt pedig a nemrég hozott törvény kifejezett tiltása ellenére Mátyás címzett püspökként a magyar királyi tanács tagjává nevezte ki.⁸⁹ Vélhetően ezek az időközben tapasztalható kedvező tendenciák okozták, hogy a püspökök vonakodtak eleget tenni az inkvizíció őket ünnepélyes tiltakozásra felszólító április 24-ai határozatának. Az április 25-re datált – miként a király csetében, ugyancsak bréve formájában közölt – döntésre Forgách a maga és kollégái nevében május 22-én válaszolt a pápához és Scipione Borghese bíboroshoz címzett leveleiben.⁹⁰ Ezekben mindenekelőtt köszönetet mondott a Szentszék fellépéséért és a törvények kánoni érvénytelenítéséért. Feleslegesnek vélte ugyanakkor az újabb protestálást, mondván, erre már az országgyűlés alatt és után több ízben sor került (czek szövegét másolatban mellékelte is), valamint hogy egy újabb főpapi gyűlés csak újabb támadásokra nyújtana alkalmat. Forgách ekkor már az Illésházy nádor halála miatt összehívandó következő országgyűlésre koncentrált, s azt tartotta kulcsfontosságúnak, hogy Róma szenteljen a továbbiakban is nagyobb figyelmet II. Mátyásnak, mivel szerinte ez nélkülözhetetlen az uralkodó katolikus ügyet pártoló magatartásának biztosításához. Mint írja, különösen azért, hogy Mátyás „ne hiessse úgy, hogy néhány zavarkeltő protestánsban az isteni oltalomnál, az egyház nyújtotta védelemnél, Ószentsége és a keresztény fejedelmek segítségénél hathatósabb támaszt lelhet”.⁹¹

A Szentszék válasz nélkül tudomásul vette Forgách érveit.⁹² A pápához intézett levél felolvasása a Szent Hivatal június 25-i ülésén egyben már a végét jelentette az inkvizíció tényleges részvételének a magyarországi egyházpolitikai harcokban.⁹³ A csupán pár hónap római cseményei mégis fordulópontnak tekinthetők a hazai katolicizmus történetében. Annak egyik legfontosabb okát ugyanis, hogy a protestantizmus 1608. évi törvényekben tetet öltő teljes körű diadala után egy évvel az 1609-es országgyűlésen egy kibontakozó és számos sikert elkönyvelő ellenreformáció tudott megjelenni, a római inkvizíció – részleteiben és teljes súlyában most először rekonstruált – hatékony nyomásgyakorlásában találhatjuk meg. Róma spirituális hatalmának érvényesítése olyan mérvű diplomáciai támaszt jelentett a katolikus rendek számára, amely II. Mátyás reálpolitikai megfontolásokat előtérbe helyező, kompromisszumokon alapuló kormányzása idején lehetőséget teremtett az egyensúly helyreállítására a Bocskai-szabadságharc révén belpolitikai erőfölénybe került protestantizmussal szemben.

Melyek voltak a katolicizmus által már 1609-ben elért eredmények? Gyakorlatilag minden olyan probléma, amelyet a püspökök március 23-i panaszukban mint az egyház érdekeit sértő esetet soroltak fel, katolikus szemmel pozitív megoldást nyert. Az egyházi birtokokat visszaadták, az egri káptalant és a feloszlott konventeket visszaállították, Forgách újra rendelkezhetett az esztergomi tizedek és részben Érsekújvár felett, Mikácsi váradi püspök proskribálását megszüntették. A püspökök főispáni tisztét többé nem fenyegette veszedelem, a jezsuiták elleni újabb törvényt és a vallásszabadság megerősítését pedig sikerült megakadályozni. A katolikusok számára további sikert jelentett, hogy a királyi tanácsban is az ő javukra változott a tagok aránya, részben azért, hogy az uralkodó Eger kivételével az összes püspöki széket betöltötte. Azt, hogy az egyik legfontosabb időközben – Illésházy halálával – felmerült célt, egy katolikus nádor megválasztását nem sikerült elérni, czek az eredmények

⁸⁹ A püspököknek szóló („Cardinali Strigoniensi, episcopis et praelatis regni Hungariae”) bréve, amely emelkedettebb formában ugyan, de gyakorlatilag a Hivatal határozatának mondanivalóját ismétli meg, másolatban megtalálható: ACDF St.St., vol. L 7-c, fol. 616’.

⁹⁰ Forgách Ferenc levelei V. Pálhoz és Scipione Borghesehez, ASV Fondo Borghese, serie III, vol. 45-c, fol. 124^v és 125^v. A pápához intézett levél másolata: ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 637^v.

⁹² A levélek fogadtatásáról az új velencei rezidens, Giovanni Mocenigo 1609. június 6-án számolt be a *Singnoria*nak. MTA KK Ms. 4982/1. Vö. Óváry III. 66. n. 406. (Eredeti: Arch. di Stato Venezia, Senato Secreta III, filza 61, fol. 172.)

⁹³ „Dic 25 Iunii. Relata in congregazione coram sanctissimo.” ACDF St.St., vol. L 7c, fol. 637’.

és a bíboros testvérének, Forgách Zsigmondnak újonnan megszerzett országbírói tiszte bőségesen ellensúlyozták.⁹⁴

Mindcz természetesen állandó egyházpolitikai harcoktól kísérve ment végbe. A Szentszék az abszolutorium megadása után is folyamatosan követte az cseményeket: az esztergomi tizedek és az egyházi birtokok visszaadása,⁹⁵ Érsekújvár,⁹⁶ a jezsuiták, valamint a nádorság⁹⁷ ügyében olykor hetente jöttek a korábbinál jóval aktívabb szerepet játszó nuncius jelentései és mentek az államtitkárság utasításai. Az elért eredmények sokkal inkább valaminek a kezdetét, mintsem a végét jelentették. Az egri káptalannak például sem megfelelő székhely, sem birtokok nem álltak még a rendelkezésére,⁹⁸ az országban még egyetlen jezsuita kollégium sem működött, és még hosszan folytathatnánk a sort.⁹⁹

Róma aktív közreműködésével, s mint láthattuk, ebben a Szent Hivatalnak oroszlánrész volt, mindenesetre már sikerült kialakítani egy modern katolikus konfesszió megszervezésének politikai keretét. Ezt hamarosan két, immár Pázmány Péter nevével fémjelzett törekvés: a protestáns nemesség tömeges megtérítése és a katolicizmus belső reformja: a tridenti program átültetése töltötte meg tartalommal. Amelynek híján a ország kora újkori története épp annyival lenne szegényesebb, mintha nélkülözni kényszerült volna a protestáns diszciplínák társadalomszervező erejét.¹⁰⁰

⁹⁴ Mindezekről részletesen: Károlyi 136-160.

⁹⁵ Borghese de Marához, Róma, 1609. jún. 13, BAV Barb. Lat., vol. 5929, fol. 159-160; aug. 1. Uo. fol. 197-199; aug. 22. Uo. fol. 455; szept. 5. Uo. vol. 5931, fol. 162-163; szept. 12. Uo. fol. 172, szept. 19. Uo. fol. 172-173; okt. 31. Uo. fol. 193-194; 1610. jan. 16. Uo. fol. 257-58.

⁹⁶ Borghese de Marához, Róma, 1609. szept. 26, BAV Barb. Lat., vol. 5931, fol. 178-179, okt. 31. Uo. fol. 193-194.

⁹⁷ Borghese de Marához, Róma 1610. jan. 9, BAV Barb. Lat., vol. 5931, fol. 292-293. 1609. máj. 23 és 30. Uo. vol. 5929, fol. 144-145 és 149.

⁹⁸ Lásd az egri káptalan 1611. évi kérvényét V. Pálhoz: BAV Fondo Boncompagni e Ludovisi, vol. E 18, fol. 276-277.

⁹⁹ Miután a túróci prépostságot Forgách magának adományoztatta és így jövedelmét a rend számára tudta biztosítani, az első kollégiumot 1615-ben alapította meg Nagyszombatban. Ennek körülményeirre: Ackermann Kálmán: Forgách Ferenc bíboros, esztergomi érsek. Életrajzi tanulmányok az ellenreformáció korához. Budapest, 1918. 48-54.

¹⁰⁰ Vö. Benda Kálmán: *Pázmány Péter politikai pályakezdése*, A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Közleményei, 31. 1979. 273-280. A nemesi konverziókról kialakult hagyományos képet jelentősen finomítja, az egész jezsuita rend és a korábbi előzmények fontosságát hangsúlyozza: Lukács László S. I. – Molnár Antal: A homonnai jezsuita kollégium (1615-1619). Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére (Adattár a XVI-XVIII. század szellemi mozgalmak történetéhez, 35. Szerkesztette: Balázs Mihály – Font Zsuzsa – Keserű Gizella – Ötvös Péter.) Szeged, 1997. 357-360. A tridenti határozatok magyarországi megvalósítására máig alapvető munka: Vanyó Tihamér: A tridenti zsinat határozatainak végrehajtása Magyarországon. A Római Magyar Történeti Intézet Kiadványai, Budapest, 1933. (kny. Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak egyházmegyéiről 1600-1850 [Olaszországi Magyar Oklevéltár 2], Pannonhalma, 1933.); a formális publikálás korábbi problémáira lásd Fazekas István: Kísérlet a trentói zsinat határozatainak kihirdetésére Magyarországon. R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv. Születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, 1998. 154-164.

TUSOR, PÉTER

*The Hungarian Articles of 1608 before the Roman Inquisition:
the excommunication of Mathias II*

The essay tries to find an explanation of how it was possible that Catholicism, which was totally pushed into the background at the Diet of 1608 due to the Protestant Bocskai uprising, could regain a number of its positions in Hungary by the time of the Diet of 1609.

One of the most important events of the intervening year, in this respect, was the Roman censorship of the articles passed at the 1608 Diet, published in print, upon the request of Hungarian prelates. Despite the repeated urges of Cardinal Ferenc Forgách, Archbishop of Esztergom wishing firm intervention, Rome before and under the 1608 Diet assumed an expectant attitude against the religious politics of the new Hungarian king, Mathias II (1608-1619), who had deposed Rudolph II (1576-1608) and come into power with support from the Protestant Estates. More favourable than those of Forgách, the reports of Bishop Placido de Mara of Melf, a nuncio accredited to the king played a crucial part in this.

The behaviour of the Holy Sec changed only after seeing a printed copy of the articles, which made Catholicism in Hungary impossible, confirmed by the sovereign's initials, sent by the Hungarian bishop to Rome, and after receiving the news of the freedom of religion granted to the Austrian Protestants in 1609. At this point, Pope Paul V (1605-1621) informed Mathias II that due to these concessions the king had come under the ruling of the provisions contained in the bull *In Coena Domini*, and that had himself excommunicated from the Church along with his councillors.

The Roman Inquisition acting in the case, namely the Holy Office (*Sanctum Officium*) took the laws under close scrutiny and then invalidated not only certain articles but the whole text, declaring that Catholics – both secular and clerical – could not be put under obligation to observe it. The Cardinals of the Inquisition with the Pope at their head, following repeated negotiations and wearisome postponements, instead of having the laws repealed, as had been long claimed, eventually made strict conditions concerning the earliest possible absolution from the automatic interdictum due to the proclamation of the laws, to Mathias II and his ministers, who had been obliged to repent repeatedly. The king had to contact Rome directly, because the Holy Office claimed the privilege of settling the matter, and had withdrawn all earlier spiritual faculties in time on the basis of which local churches could also have administered the firmly urged absolution.

The case did not come to the notice of the wider public, but the diplomats of Emperor Rudolph II and Venice, accredited to Rome, could provide reliable information about the proceedings of the negotiations not always free from tension. The events taking place in Rome, Vienna, and Pozsony, in which one of the key figures was Bishop Melchior Klesl of Vienna, are reconstructed in detail by the author mainly with the help of the sources available at the recently opened Archives of the Inquisition.

The intervention of the Holy Office considerably contributed to the fact that the Hapsburg sovereign and his environment, putting considerations of political realism to the fore, promoted the unfolding of the Hungarian counter-reformation more effectively in the following decade, within the scope of which the opportunity of implementing the reform resolutions of the Council of Trento presented itself. Hungarian Catholics, led by Cardinal Ferenc Forgách eventually managed to counterbalance the superiority of Protestantism in home affairs in 1609 with the help of foreign support, which, in their case, was extended by *potetas indirecta*, as applied by the Holy Sec.

VÁRKONYI GÁBOR

A konstantinápolyi angol politika a tizenöt éves háború időszakában

Edward Barton angol portai követ jelentései Konstantinápolyból
1593-1597¹

„Levelcme betekerve küldöm méltóságodnak ama két levél másolatát, melyeket egyrészt a Nagyúr, másrészt a vezír pasa írt az angol királynőnek, s melyekben várakozásom és az ő előzetes ígéretük szerint hozzájárultak volna a német császárral kötendő békéhez, azzal a feltétellel, hogy őkegyelme megfizeti a szokásos adót. Most azonban, Esztergom bevétele után, meggondolták magukat, úgyhogy minden remény elszállt arra nézvést, hogy a királynő keresztényi gondolkodásának megfelelően közbenjárassunk a békéért, mielőtt erre mindkét oldalról jobb alkalom nem kínálkozik.”² 1595-ben Edward Barton, Anglia állandó konstantinápolyi követe, egy penny nem sok, még annyit sem adott volna, ha valaki a Portának és a Német-Római Birodalomnak a Magyar Királyság területén már közel négy éve folytatott háborújában a békekötés lehetőségére akart volna fogadást kötni vele. A magabiztos angol diplomata, ahogy jelentésében is összefoglalta, a béke legfőbb akadályát abban látta, hogy a császár az alkalmi sikerektől elbizakodottá vált; a szultán pedig legyőzhetetlen haderejében és „régí keletű” szerencséjében bízik, ezért egyik sem fog hajlani a megbékélésre. Amikor itt idézett levelét fogalmazta, talán még maga se gondolta, hogy néhány hónap múlva már saját szemével fogja látni, és saját bőrén fogja tapasztalni a szultáni hadjárat minden nyűgét, izgalmát és veszélyét.

1596 nyarán, egy emberöltővel Nagy Szulejmán utolsó magyarországi hadjárata után, ismét a szultán, ekkor már III. Mehmed által vezetett hadsereg lépett Magyarország földjére. Az egy éve uralkodó új szultán nagy energiával, becsvágyó tervekkel vette át az Oszmán Birodalom kormányrúdját. A hatalomváltásról beszámoló Barton alig győzi felsorolni az új uralkodó friss intézkedéseit: kisöpörte a szcerájából apja szeretőit, törpéit, bolondjait, kifizette adósságait, pénzt osztott a katonáknak és több fontos poszton lecsérélte a pasákat.³ Személyes jelenlétével a már évek óta tartó magyarországi háborúnak is új lendületet akart adni. A hadjáratra, eddig szokatlan módon az oszmán állammal hivatalos kapcsolatot fenntartó európai keresztény ország, Anglia képviselőjét, Edward Bartont is magával vitte. Az oszmán politika cszköztárában eddig sem volt ismeretlen a hadjáratok során a hadsereghez rendelt szövetséges, vagy a Fényes Portától függő államok vezetőinek, politikusainak a jelenléte. Szükség esetén gyorsan kéznél voltak. Ezzel a szándékkal hozta magával III. Mehmed az 1591-es Habsburg követség tagjait, akiket még apja vetett börtönbe, ezzel is egyértelművé téve a közelgő háború megállíthatatlanságát.

¹ Jelen tanulmány egy nagyobb munka része, amelynek célja Edward Barton leveleinek kiadása. A leveleket 1995-ben az OTKA Fiatal Kutatói Ösztöndíjának, 1996-ban a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj támogatásával tártam fel. Mindkét intézmény támogatását köszönöm. A levelek feldolgozását jelenleg az MTA Bolyai Ösztöndíj támogatásával végzem. Itt kell köszönetet mondanom Vassányi Miklósnak, aki a 67. sz. levelet fordította, valamint Bóna Eszternek, aki a jelentések fordításán dolgozó „műhely” tagjaként végző komoly munkát Barton néhol rendkívül szövevényes nyelvének fordítása során.

² Letter-book of Edward Barton, British Library Cotton Nero XII. (a továbbiakban: Letter-book) 67. sz. 1595. okt. 20.

³ Letter-book, 48. sz. 1594(95). jan. 31.

Ebben a tanulmányunkban Edward Barton angol portai rezidens jelentéseinek bemutatásával arra kérdésre keressük a választ, hogy milyen elemekből állt össze a késő Tudor-kori Anglia „török” politikája. Valamint arra, hogy az Oszmán Birodalommal kialakított politikai kapcsolatokban milyen helyre, szerepe volt, mennyi figyelmet szenteltek a török hatalom hatókörébe tartozó kelet-európai régióknak, a román vajdaságoknak, Erdélynek és nem utolsósorban a királyi Magyarországnak? Mi készítette arra az angol politikát a térségben megjelenítő portai követet, hogy vállalja egy hadjárat minden fáradságát és izgalmát; s a kétes eredmények reményében nagyon is valós veszélyekkel nézzen szembe?

Edward Barton Konstantinápolyból írt jelentéseit Londonban két különböző helyen őrzik. Az első csoport a *Public Record Office*-ban található, a *State Papers Turkey* állagban, az SP 97 jelzet alatt. A hatalmas levéltári anyag egy évtizedet ölel fel, 1588-tól Barton haláláig, 1597-ig. A jelentések címzettjei: Sir Francis Walsingham,⁴ Lord Cecil Burghley,⁵ Sir Robert Cecil,⁶ valamint Sir Thomas Heneage⁷ voltak. Az említett időszakban Sir Francis Walsingham 1588-1590 között, Lord Cecil Burghley 1590-1596 között, Sir Robert Cecil 1594-1597 között kapta rendszeresen a portai követ jelentéseit. Sir Thomas Heneage haláláig, 1595-ig kisebb-nagyobb időközökben, alkalmanként kapott levelet Bartontól.

Barton jelentéseinek egy másik részét, az 1593 és 1597 között született leveleket, a *British Library* Kézirattára őrzi a *The Letter-book of Edward Barton* cím alatt. A levelek írásképéből megállapítható, hogy két személy írta őket, egy harmadik pedig a titkosírást részeket írta be a levélírók által kihagyott helyre, valamint a hibákat javította ki. A levelek többségét valószínűleg Henry Lello, Barton titkára, majd hivatalában utóda írhatta. A *Leveleskönyv* anyaga valószínűleg a 17. század elején kerülhetett Sir Robert Cotton tulajdonába.⁸ A levelek, három kivétellel időrendben követik egymást. A helytelenül besorolt levelek: a 9. dátuma 1594. júl. 5.; a 76. dátuma 1595(96). február 2.,⁹ valamint a 90. dátum nélküli levél, de a tartalmából megállapítható, hogy az 1594. június 30-i levél után kell következnie. A *Leveleskönyvben* található kilencven levél nagyobbrészt pontosan kiegészíti a levéltárban őrzött leveleket, tehát nem lehet másolatokról beszélni, bizonyos időszakokra nézve a *Leveleskönyv*

⁴ Sir Francis Walsingham (1530-1590), I. Erzsébet kormányának fontos politikusa, bár hivatalosan általi tisztséget nem töltött be. Cambridge-ben, a King's College-ban végzett, majd Lord William Cecil Burghley szolgálatába lépett. A titkosszolgálat megszervezője. Számos diplomáciai akció irányítója volt, ő maga is többször teljesített ilyen feladatokat. Lelkes támogatója volt az új területek felfedezésének.

⁵ Lord William Cecil Burghley (1520. szept. 18. – 1598. aug. 4.), I. Erzsébet királynő első minisztere. Rendkívül művelt politikus. Hat évig Cambridge-ben tanult, majd 1547-től a királyi udvarban kapott egyre fontosabb hivatalokat. I. Erzsébet királynőt trónra lépésétől kezdve szolgálta.

⁶ Sir Robert Cecil, később Lord Salisbury (1563-1612), államférfi, Lord William Cecil Burghley fia. Cambridge-ben, a St. John's College-ban tanult, majd több évet töltött Párizsban. I. Erzsébet uralkodása alatt diplomáciai feladatokat kapott, elsősorban Franciaországban. Apja halála után elszigetelődik, de I. Jakab trónra lépésétől már ő az ország első minisztere.

⁷ Sir Thomas Heneage (megh. 1595), I. Erzsébet kamarása, parlamenti képviselő. Cambridge-ben a Queen's College-ban végzett. Lord Burghley szűkebb munkatársai közé tartozott.

⁸ Sir Robert Cotton (1571-1631) antikvárius a 16. század végén kezdte gyűjteni a kéziratokat. Történeti művek megírását is támogatta. Halála után fia, Sir Thomas Cotton (1594-1662) vette át a könyvtárat és a hallatlanul értékes kéziratgyűjteményt, melynek érdekessége, hogy a szekrényeket, melyekben az iratokat őrizték, római császárok neve alapján különböztették meg egymástól. A gyűjteményt 1700-ban felajánlották a nemzetnek, majd később ez a hatalmas kéziratgyűjtemény lett az alapja az 1753-ban alapított *British Museum* Kézirattárának. A Cotton-gyűjtemény létrejöttéről magyarul lásd Simonyi Ernő: Magyar Történelmi Okmánytár, londoni könyv és levéltárakból 1521-1717. Magyar Történelmi Emlékek. Első osztály: Okmánytárak. V. k. Pest, 1859. (a továbbiakban: Simonyi) 18-23.

⁹ A 16. századi angol gyakorlat szerint az új cstsztendő március 25-ével kezdődött.

több levelet őriz, mint a levéltár: az 1594-es év leveleiből tizennyolc található a levéltárban, míg harminchét a *British Library*-ben.¹⁰

Edward Barton jelentései nem ismeretlenek a tudományos kutatás előtt. Levelezéséből az első kiadás már a 17. században megszületett. Samuel Purchas 1625-ben adta ki beszámolóját és két levelét Eger 1596-os ostromáról és az azt követő mezőkeresztesi csatáról.¹¹ A Purchas által megjelentetett dokumentumok szerzője Barton titkára, Thomas Glover volt. Elképzelhető, hogy Sir Robert Cotton érdeklődését is ez a kiadás keltette fel a konstantinápolyi angol rezidens levelezése iránt. A Purchas által közölt dokumentumokat magyarul először Fodor Vera közölte, értékes megállapításokkal egészítve ki a Barton-napló szerzőségéről, Eger végzetes ostromáról és nem utolsósorban a mezőkeresztesi csatáról meglevő ismereteinket.¹² Ezekből a levelekből részletek Gömöri György kiadásában is olvashatók.¹³ Barton jelentéseit a 19. században fedezték fel újra. Edwin Pears 1893-ban megjelent tanulmányában a konstantinápolyi angol követ levelezését is felhasználta.¹⁴ Barton levelei közül teljes terjedelmében idéz hét levelet, valamint hivatkozik további öt jelentésre az 1588. augusztus 15. és 1588(9). február 1. közötti időszakból.¹⁵ Pears elsősorban a spanyol Armada Anglia elleni vállalkozására koncentrált, illetve a spanyolok azon erőfeszítésére, hogy a Földközi-tenger medencéjében jelentkező angol terjeszkedést elhárítsák. Ezzel kapcsolatban vizsgáta a konstantinápolyi angol diplomata tevékenységét is.

1931-ben Sir William Foster publikálta Edward Barton egyik legközelebbi barátjának, John Sanderson angol utazónak frissen megtalált önéletrajzát; valamint levelezéséből is közölt egy válogatást. Az általa kiadott levelek között Edward Barton tizenöt Sandersonhoz írt levele, valamint Ralph Fitch, aleppói angol konzul Bartonhoz címzett levele is helyet kapott.¹⁶

Paul Cernovodcanu 1989-ben készített tanulmányában szintén az 1596-os év eseményivel foglalkozva közölte Barton egyik jelentését.¹⁷ Tudomásunk szerint ezeken kívül Edward Barton jelentéseiből nem készült más publikációk. A *Public Record Office* kiadásában megjelenő *Calendar of State Papers* 1991-ben jelentetett meg a konstantinápolyi követ jelentéseiből készített regesztákat.¹⁸

Barton jelentéseit a magyar történetírás a 19. század közepétől ismeri. Elsőként Simonyi Ernő hívta fel a figyelmet Barton *British Library*-ben őrzött *Leveleskönyvére*, de mivel levelei között a már említett 1596-os év eseményeire vonatkozó részletes leírást nem talált, ezért

¹⁰ A további kutatások feladata lesz annak ellenőrzése, hogy vajon hány másolat, és milyen átfedések vannak a két levélesoport között.

¹¹ Purchas His Pilgrimes. In: Five Books. London, 1625. 1354-1360. Az itt olvasható szöveg csak rövidített változata Barton eredeti beszámolójának. Az eredeti beszámolót a levéltárban őrzik: Public Record Office (=PRO) SP 97/3 fol. 147-158. Barton Sir Robert Cecilnek 1597. jan. 5.

¹² Fodor Vera: Angol tudósítás Eger ostromáról és a mezőkeresztesi csatáról. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. 1988. (a továbbiakban: Fodor Vera) 551-561.

¹³ Gömöri György: Angol és skót utazók a régi Magyarországon 1542-1737. *Argumentum* Kiadó, Budapest, 1994. 19-23.

¹⁴ Pears, Edwin: The Spanish Armada and the Ottoman Porta. In: *English Historical Review*, 1893. (a továbbiakban: Pears) 439-466.

¹⁵ A Pears által közölt levelek: 1588. aug. 15., aug. 31., szept. 13., nov. 30., 1588(9). jan. 3., jan. 18., febr. 1.; a következő leveleket csak megemlíti: szept. 28. (ennek a levélnek csak tudott a létezéséről, de nem találta meg), okt. 12., okt. 25., nov. 9., nov. 23.

¹⁶ *The Travels of John Sanderson in the Levant 1584-1602 with his Autobiography and Selection from his Correspondence*. Edited by Sir William Foster Hakluyt Society, London, 1931. (a továbbiakban: Foster)

¹⁷ Cernovodcanu, Paul : An English Diplomat at War: Edward Barton's Attendance of the Ottoman Campaign in Central Europe (1596). In: *Revue Roumaine d'Histoire*. XXVIII. Bucarest, 1989. (a továbbiakban: Cernovodcanu) 429-449.

¹⁸ *Calendar of State Papers*, London, 1991.

becérte annyival, hogy megemlítette ugyan az angol követ iratait, de okmánytárában semmit sem közölt azokból.¹⁹ Angyal Dávid *Erdély politikai érintkezése Angliával* című tanulmányában már felhasználta őket.²⁰ A legrészletesebben Kropf Lajos elemezte Barton 1596-ban írott leveleit, közöttük a már korábban említett Purchas által kiadott forrásokat is.²¹ A nemzetközi történetírásban legújabbban Paul Niederkorn a „hosszú török háború” vagy a magyar történetírás terminológiája szerint „tizenötéves háború” időszakáról készített monográfiájában a háború alatti angol magatartás elemzése során használta fel Edward Barton leveleit.²²

Barton jelentéseit mindeddig csak részleteiben vizsgálta a történeti kutatás, a levelek egészének elemzésére még nem került sor, pedig mind a nemzetközi, mind a magyar történetírás, a turkológia, valamint az oszmanisztika rengeteg új információt meríthetne belőle. Ezt segítené Barton leveleskönyvének eljövendő publikálása.

A modern értelemben vett külpolitika és diplomácia a kora újkor terméke. Ekkor jöttek létre az első állandó követségek, alakultak ki a modern diplomáciai szokások. A Tudor-kori Angliában a királyi titkár (*king's secretary*) egyre inkább az állam első miniszterévé vált. VIII. Henrik nagyhatalmú titkára, Thomas Cromwell²³ már egyaránt ellenőrzése alatt tartotta a külügyeket és belügyeket is. 1540-től a megnövekedett feladatok ellátására már két államminisztert (*secretary of state*) állítottak. Lényegében ők ketten tartották kézben és irányították a külügyeket, felügyelték a napi diplomáciai feladatok végrehajtását. William Cecil (a későbbi Lord Burghly) és Sir Francis Walsingham építették ki azt az egész Európát, és vele együtt az angol kereskedőknek, utazóknak is köszönhetően egyre táguló, világot behálózó ügynökhálózatot, amely az angol külpolitika legfontosabb információs szervezete lett.²⁴

Az angol Levantai Kereskedelmi Társaság és a hivatalos konstantinápolyi angol külképviselet egymással kezdetben néha kibogozhatatlanul is összefonódó története jól példázza az angol diplomácia 16. századi fejlődését. Az angol kereskedők a 16. század elején jelentek meg először a Földközi-tenger medencéjében. 1511. és 1534. között több kereskedőhajóról is tudunk, amelyek londoni, southamptoni és bristoli kikötőkből indultak útnak Szicília, Kréta és Chios felé. 1513-ban Chios szigetén már állandó angol konzult találunk. Krétán 1522-től szintén állandó angol kereskedőtelep létezett. Az angol kereskedők térhódítása a Földközi-tenger medencéjében nem volt egyszerű. Egyszerre kellett megküzdeniük a különböző nemzetiségű kalózzokkal és az ebben a térségben nagy múltra visszatekintő kereskedő hatalmak féltékeny rivalizálásával. E vetélytársak közé tartozott Velence, amely korábban éppen az ebből a térségből érkező árukat közvetítette Európa és nem utolsósorban Anglia felé. Az angol kereskedők számára pontosan az ezette vonzóvá a levantai kereskedelmet, hogy a velencei kereskedőket kiiktatva közvetlenül szállíthatták a keleti árukat Angliába.

Az első angol, aki az Oszmán Birodalom területén eredményesen működött Anthony Jenkinson volt, aki 1553-ban Aleppóban létesített kereskedelmi képviseletet. Szulejmán szultán az egész birodalom területén biztosította számára a szabad kereskedelmet, a velencei és a francia kereskedőkkel azonos feltételek szerint.

¹⁹ Simonyi 22.

²⁰ Angyal Dávid: *Erdély politikai érintkezése Angliával*. Századok, 34. 1900. (a továbbiakban: Angyal) I. közlemény 309-325.

²¹ Kropf Lajos: *Egervár elste és a keresztési csata 1596-ban*. (Angol jelentések nyomán.) Századok, 29. 1895. (a továbbiakban: Kropf) 397-421. és 591-618.

²² Niederkorn, Paul: *Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg“ Kaiser Rudolf II. 1593-1606*. In: *Archiv für österreichische Geschichte*, Band 135. Wien, 1993. (a továbbiakban: Niederkorn)

²³ Thomas Cromwell (1485 körül – 1540) Wolsey kardinális mellett dolgozott sokáig ismeretlenül. A kardinális bukása után VIII. Henrik felfigyelt rá, 1530-tól rendkívül gyorsan emelkedett a karrierje. Ő bonyolította le Henrik válását Aragóniai Katalintól. 1540-ben elvesztette a király bizalmát, kivégezték.

²⁴ Atherton, Luis: *Never complain, never explain: Records of the Foreign Office and State Paper Office 1500 – C. 1960*. PRO Publications, London, 1994. 8-9.

Bármennyire is kedvező és csábító lehetett az angolok számára a török fennhatóság alatt levő területekkel folytatott kereskedelem, Jenkinson vállalkozását sokáig senki sem követte Angliában. Csak húsz évvel később, 1575-ben következett be az újabb fellendülés, amikor Sir Edward Osborne és Richard Staper két ügynököt küldött Konstantinápolyba, hogy a szultántól szabad kereskedelmi engedélyt szerezzenek. Az akció sikeres volt. 1578-ban William Harborne, Edward Osborne ügynöke, élvezve a szultán támogatását Konstantinápolyban létrehozta az első angol állandó kereskedelmi képviselket. Az elkövetkező években az angolok tovább szélesítették kereskedelmi kiváltságaikat a török területeken. Elérték, hogy a korábban csak egy vagy két kereskedő számára adott kereskedelmi engedélyeket kiterjesszék a térségben kereskedni kívánó összes angol kereskedőre. Ezzel megszületett a Török, vagy más néven a Levantei Kereskedelmi Társaság.²⁵

Edward Barton az I. Erzsébet-kori angol diplomáciai testület ismert tagja. Ennek ellenére életéről eddig még nem készült életrajzi monográfia.²⁶ Születési dátuma bizonytalan, az életrajzi lexikonok 1562 körülre teszik. Egy 1594-ben keltezett levelében azt írja, hogy már hat éve szolgál hivatalában.²⁷ Egy másik, ugyancsak 1594-ben írott levelében említi, hogy igencsak fiatalon hagyta el szülőföldjét, Angliát.²⁸ E két nyúl farknyi megjegyzésen kívül magáról alig írt valamit. Ez érthető, hiszen jelentésciben legfeljebb elmaradt fizetéséért sürgethette, de egyéb személyes ügyek tárgyalására már nem volt mód.

Ahogy ezt maga is megerősítette, már fiatalon a Közel-Keleten találjuk. Valószínűleg William Harborne titkáráként dolgozott évekig, vele együtt szállhatott hajóra Londonban 1578 júliusában, hogy hónapokig tartó tengeri és Lengyelországon, Moldván és Havasalföldön át vezető szárazföldi utazás után októberben megpillanthassa Konstantinápolyt. Az akkor 16 éves ifjú nem is gondolt arra, hogy életét itt, török földön fogja eltölteni. Harborne mellett ismerkedett meg a diplomácia szigorú szabályaival, a tárgyalások rendjével, az oszmán állam szokásaival. Egy új világ, ismeretlen politikai kultúra tárult fel a fiatal ember előtt. London, Európa sok más városaival együtt Barton korában indult rohamos fejlődésnek, de Konstantinápoly, vagy ahogy új urai elnevezték: Isztambul a legnagyobb városok közé tartozott. Kultúrák, népek és vallások találkoztak a hajdani császárváros évezredek utcáin. Az ifjú ember magába szívta az új ismereteket, tökéletesen megtanult törökül. A Konstantinápolyban tartózkodó Bartonhoz az első ismert, és kiadott levelet barátja, John Sanderson írta 1583-ban. Részt vett a Levantei Kereskedelmi Társaság megalapításában, valamint a hivatalos angol-török kapcsolatok kialakításában is. Ekkor mélyítette el azokat az ismereteket, amelyek nélkül később nem vezethette volna hivatalát.

²⁵ A Levantei Kereskedelmi Társasággal foglalkozó források és feldolgozások közül most csak néhányat említünk: Hakluyt, Richard: *The Principal Navigations, Voyages Traffiques etc., of the English Nations 1903-1905.*; J. Theodore Bent (ed.): *Early Voyages and Travels in the Levant.* Hakluyt Society, London, 1893.; Epstein, Mordecai: *The Early History of the Levant Company.* New York, 1968.; Wood, Alfred C.: *A History of the Levant Company.* 1935.; Skiliter, Susan A.: *William Harborne and the Trade with Turkey 1578-1582.* London, 1977.; Horniker, A. L.: *William Harborne and the beginning of Anglo-French Diplomatic and Commercial Relations.* In: *The Journal of Modern History*, 1942/3. 289-316.; Anglia és az oszmánok kapcsolatára lásd még: Ágoston Gábor: *Koraújkori kiviteli tilalmak és fegyverkereskedelem: Az oszmánok és Anglia.* In: *In memoriam Barta Gábor.* Szerkesztette: Lengvári István. *Tanulmányok Barta Gábor emlékére.* Pécs, 1996. 183-194., Lengvári István: *Az oszmán és az európai diplomácia a kölcsönösség felé vezető úton.* In: *Híd a századok felett.* Főszerkesztő Hanák Péter. Szerkesztette: Nagy Mariann. *Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára.* Pécs, 1997. 83-99.

²⁶ Életrajzának rövid összefoglalása a „*The Compact Edition of the Dictionary of National Biography*”-ban található, vol. 1. Oxford, University Press, 1975. 106. magyarul: Fodor Vera.

²⁷ „I assure your honor for these six yeares of my residing in this charge...” Letter-book, 27. sz. levél, 1594. máj. 24.

²⁸ „I confesse Right Honourable that I came out of England very young, ...” Letter-book, 40. sz. levél, 1594. november 16.

1588-ban, amikor Harborne visszatért Angliába, őt bízták meg a társaság és egyben az angol érdekek képviselőjeként. Ő maga is ezt az időpontot tartotta hivatalba lépése kezdetének. Samuel Chew szerint Bartont csak 1593-ban nevezték ki hivatalosan konstantinápolyi rezidensnek, amikor egy rövid angliai tartózkodás után visszatért a városba.²⁹ 1588-tól rendszeresen, kéthetente küldte leveleit, jelentéseit Londonba. Konstantinápolyi hivatalát haláláig, 1597 decemberéig megtartotta. Hivatali ideje alatt a városból csak kétszer utazott el, először a Chew által említett 1593-as rövid londoni utazásra, majd 1596-ban, amikor a török hadsereget kísérve Magyarországon tartózkodott.

Legfontosabb feladata, amely mind a Levantei Kereskedelmi Társaság, mind az angol politika érdekeit szolgálta az volt, hogy a török politikusokkal, összességében a „Portával” jó kapcsolatokat alakítson ki. Pontosan nem tudjuk hogyan, de megszerezte Sad al-Din Khoja Efendi,³⁰ III. Murád szultán tanítómesterének, később egyik legfontosabb tanácsadójának a barátságát. John Sanderson naplójában a következőket írja: „A Hodzsa [Khoja Efendi] igaz barátja és segítője volt Barton mesternek a Nagy Úrral folytatott minden dolgában ...”.³¹ De volt egy másik, magas rangú bizalmas embere is. Erről egy 1593-as, az oszmán állam hatalmi viszonyait és fő vezető tisztségviselőit felsoroló feljegyzése tanúskodik: „A főkancellárt Hamsa pasának vagy Nizargi basának hívják, különleges barátom; hogy megtiszteljen, feljött hozzám a hajó, az Ascention fedélzetére is, ahol egy bankettet rendeztem a számára; titokban, éjszaka különböző időpontokban jött látogatásomra; a bort nagyon kedveli.”³²

Hivatalának megszervezése teljes mértékben rá hárult, és ebben szinte korlátlan jogkörrel rendelkezett. A nagy távolság miatt nem is dolgozhatott másként, mint saját tapasztalataira, önálló döntéseire támaszkodva. Előfordult, hogy hat hónap alatt sem érkezett válasz jelentéseire.³³ Barton apparátusából keveseket ismerünk név szerint. Tudjuk, hogy az őt követő két angol követ, John Lello és Thomas Glover titkárai voltak.³⁴ Rajtuk kívül bizonyosan alkalmazott hírszerzőket, informátorokat. Közvetlen munkatársai közül ismerjük Paulo Marianit, aki később az angolok egyiptomi ügyvivője lett. Őt leginkább tragikus sorsa tette ismertté.

Valószínűleg 1592 végén vagy 1593 elején³⁵ Francois Savary de Brèves, francia követ bevádolta Marianit a nagyvezér előtt, hogy a spanyolok számára kémkedik. Marianit azonnal elfogták és felakasztották. Az, hogy valóban kémkedett-e, nem derült ki, viszont az angol kormány vizsgálatot indított, és Bartonnak is tisztáznia kellett magát, hogy mikor és milyen ügyekben használta Mariani segítségét.³⁶ Londonból az első levél, amelyben Barton és Mariani kapcsolatát firtatták, 1593 novemberében kelt és 1594 áprilisa körül érkezett Konstantinápolyba. Barton legalábbis ekkor válaszolt a feltett kérdésekre. Az eset annyira fontos volt, hogy a Londonból érkezett levél ezen szakasza titkosírással íródott. Barton elmondta, hogy már régen értesült a Marianival történetéről. Valóban elfogadott szolgálatokat a szerencsét-

²⁹ Chew, Samuel C.: *The Crescent and the Rose. Islam and England during the Renaissance.* New York, 1937. (a továbbiakban: Chew) 158.

³⁰ Sad al-Din Khoja Efendi (1536-1599. okt. 2.) államférfi és történetíró.

³¹ Foster 61.

³² „The high Chancelor is called Hamsa Passa, or Nizargi Bassa, and is my especially frend and came to do me honor uppon our shippe the Ascention where I made him a banquet and secretly diuers tymes in the night commeth to usitt me delighting to drink wync.” PRO SP 97/3 fol. 13.

³³ Letter-book, 64. sz. levél, 1595. szept. 7. „...in 6 or 7 Moneths I cannot have an answer...”

³⁴ Henry Lello 1597 és 1607, Sir Thomas Glover pedig 1606 és 1611 között vezette a konstantinápolyi angol követséget. Az angol nagykövetek névsorát és szolgálati idejüket 1588-tól 1702-ig kiadta J. Theodore Bent. In: *Early Voyages and Travels in the Levant.* Edited by J. Theodore Bent, London, Hakluyt Society, 1903. (a továbbiakban: Bent) xiii.

³⁵ Paulo Mariani ügyét Edward Barton leveleiből, valamint John Sanderson publikált írásaiból rekonstruáljuk, kivégzésének pontos dátumát viszont schol sem közlik, ezért a hírek terjedésének sebességét is figyelembe véve állapítottuk meg a fenti hozzávetőleges időpontot.

³⁶ Mariani és Barton együttműködéséről lásd: Pears.

lenül járt embertől, de, amint állítja: „titkaimat soha nem osztottam meg vele ... a török nyelvet ismerem, ügyeimet egyedül, mások segítségével nélkül intézem, sem tolmácsként, sem tanácsadóként nem használtam őt soha, egyedül a francia vagy a lengyel király ügyeinek intézésében vettem igénybe segítségét, lévén a legmegfelelőbb ember erre ...”.³⁷ Azon túl, hogy Bartonnak egy kémkedési ügyben kellett magát tisztáznia, jelentésének ez a részlete valószínűleg tükrözi munkakörülményeit is. Döntéseiért valóban egyedül viselte a felelősséget, valamint az ő felelőssége volt az is, hogy a döntésekhez szükséges információkat milyen úton, kiknek a segítségével szerezte be. Ebben a levélben Barton nem tesz említést arról, hogy hat évvel korábban, amikor a spanyol armada Anglia elleni támadásának semlegesítése volt a feladata, nagyon is szoros kapcsolatot tartott Marianival.³⁸ Akkor arra szeretne volna rábírni a török politikát, hogy a Földközi-tengeren vonulassa fel flottáját, ezzel is megosztva a spanyol hajóhadat. E tárgyalások során Mariani az angol nagykövét legfontosabb segítőtje volt, sőt önálló terveket is készített. Azt sem felejtethetjük el, hogy Mariani Anglia egyiptomi konzulja is volt, s Barton nevezte ki erre a fontos posztra. Amennyiben bebizonyosodik, hogy Paulo Mariani több uralkodónak, köztük a spanyol királynak, Anglia legfőbb ellenségének, a Földközi-tenger medencéjében legnagyobb vetélytársának is felajánlotta szolgálatait, akkor a portai angol nagykövét felelőssége is felvethető. Mariani Barton egyik legközelebbi munkatársa volt, bármennyire is igyekezett ennek éppen az ellenkezőjét bizonygatni. Mindezek mellett régi ismeretség is összekötötte őket egymással. Barton 1586-ban írta John Sandersonnak, hogy Mariani Konstantinápolyba érkezett és urának, William Harborne-nak a házában szállt meg. A levélből kiderül, hogy Mariani, aki korábban a franciákat szolgálta, éppen az idő tájt készült átlépni angol szolgálatba.³⁹

Egy hónappal később Bartonnak ismét vissza kellett térnie a „Mariani-ügyre”. Ebből a levélből újabb apró részleteket ismerhetünk meg. Ismét határozottan állította: semmi bizonyíték sincs arra, hogy Marianit a spanyol király pénzelte volna. Ebben a levélben tett említést arról, hogy Mariani vezette az egyiptomi angol konzulátust, mégpedig olyan formában, ahogy azt korábban a francia király kiváltságlevelé is biztosította. Majd hirtelen fordulattal a felelősséget úgy igyekezett elhárítani magáról, hogy lényegében az angol kormány szándékainak nem ismerete, az információk hiánya okozta ezt a bonyodalmat: „... ha gondoltam volna, hogy nagyságod kifejezett akarata és parancsa, hogy el kellene őt úznöm házamból és környezetemből, gondolkodás nélkül megtettem volna, annál is inkább, mivel a pénzügyeket tekintve csak hasznomra vált volna, hogy hivatalát másnak adjam...”.⁴⁰ A továbbiakban me-

³⁷ „I have received your honor most favorable Letters of the last of November, and perceive what your honor writeth under cypher touching pawlo mariany. I have long since beene advised of the same by others, and have had this mind at occasion to be served by him, but not to communicate my secret affaires with him: for as I have oft advised your honor, I have the Turkish tonque, by vertue of which, I doe my business my selfe without helpe of others: though I never used him for interpreter nor counsellor only in the king of France and the king of Poland their affaires and in my Letters to them I have used his helpe, as being a man most sufficient...” Letter-book, 22. sz. levél, 1594. ápr. 25.

³⁸ Pears

³⁹ Foster 1. sz. levél, Edward Barton John Sandersonnak, 1586. máj. 30

⁴⁰ „I perceive by divers Letters received from your honor that you make often mention of paulo mariany as pencioner unto the king of Spayne and I have well considered as well the person, as alsoe his accusation evidently, I can proove nothing against him, neither doe I keepe him in my house but doth onely depend upon mee, as Consoull of our Nation in Egypt as alike of the ffrench Nation graunted him by Pattent by the king of France if I though it were your honor's epresse will and order that I should banish him my house and conversation I would without respect doe it, yea it would be to my great profit in respect of money matters, by giving his office to another. But if your honor upon your precedend advice remitt the cause unto mee, I assure your honor he shalbe able to doe mee noe harme, yea if my verdict would serve in his behalfe, I protest to have received great service at his hands, though otherwise I have doubted of him, the like also was affirmed by the duke of Florence that hee is Servus Publicus, soe much hee

gint csak azt bizonygatja, hogy Mariani nem is volt képes arra, hogy ártson neki, és határozottan tiltakozik az ellen, hogy jelentős szolgálatokat fogadott volna el tőle. Egy újabb fordulattal pedig azt igyekszik bizonyítani, hogy nem igazán bízott ügynökében, és ezt a bizalmatlanságát erősítette meg Firenze fejedelme, akit Mariani valószínűleg szintén urának vallott: „... bár máskülönben én tartottam tőle, ahogy ezt Firenze fejedelme is megerősítette, hogy ő [ti. Mariani] egy hivatalnok, közszolga [Servus Publicus], aki oly annyira bízott cszében és képességeiben, hogy alkalmasnak tartotta magát arra, hogy egy időben szolgáljon minden hatalomnak; egy kicsit az Istennek és egy kicsit az ördögnek”⁴¹

Más források, így John Sanderson szerint is Mariani Barton első számú tanácsadója volt, és naplójában az angol követ körül forgolódo korrupciós és gátlástalan ügynökként jellemezte. Sanderson ellenszenvét valószínűleg Mariani vallása is kiváltotta, hiszen éppen tőle tudjuk, hogy Mariani római katolikus volt.⁴² Mindent összevetve Sandersonnak valószínűleg jó oka volt arra, hogy Mariani tevékenységét ellenszenvvel figyelje. Azt biztosra vehetjük, hogy Mariani többfelé is értékesítette információit, ahogy ez egyáltalán nem volt szokatlan sem a Portán, sem szerzte Európában. Mariani egyike lehetett azoknak a kereszvény szerencselovagoknak, akiket jó vagy rossz sorsuk Konstantinápolyba vezetett, ahol tehetségükkel, tudásukkal gyorsan érvényesültek. De, ahogy ezt Mariani sorsa is példázza, ugyanolyan gyorsan buktak el, amilyen gyors volt felemelkedésük.

Egy gondolat crejég vissza kell térnünk Bartonnak ahhoz a megjegyzéséhez, hogy Mariani elmozdítása Egyiptomból az ő számára anyagilag még előnyös is lett volna. Vajon mit értett ezen? Paul Niederkorn a Földközi-tenger keleti medencéjében egyre erősödő angol-francia rivalizálást is elemezte könyvében. A levantei kereskedelem vezető pozícióinak megszerzése attól függött, hogy a térségben korlátlan hatalomnak számító Oszmán Birodalom támogatását ki szerzi meg. 1536-ban ez a franciáknak sikerült, bár az ekkor kötött szerződést nem ratifikálták, és csak 1569-ben, már egy új szerződés megkötése után indulhatott meg igazán a francia kereskedelem ebben a térségben. 1583-ig még az angolok is csak francia protektorátus alatt kereskedhettek a Török Birodalom területén. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a levantei térségbe behozott áruk értékének 2%-a a francia konzul bevételeit gyarapította. Amikor az angol kereskedők megkapták a Portától saját kereskedelmi privilégiumaikat, ez a franciák bevételeinek csökkenését jelentette, valamint arra ösztönözte őket, hogy vezető szerepük visszaszerzését megkíséreljék.⁴³ Azzal, hogy Egyiptomba Barton Marianit nevezte ki – Niederkorn szerint a francia követ személyes ellenségét, aki mellesleg korábban éppen francia konzul volt – az egyiptomi kereskedelemről származó 2%-os jövedelem is elveszni látszott a franciák számára. Ez mindenesetre éppen elegendő oknak bizonyulhatott arra, hogy de Bréves bevádolja Marianit a Portán, és ezzel eltávolítsa őt Egyiptomból. A problémát csak Barton korábban idézett levele okozza. Barton azt állítja, hogy Mariani a francia király által adott kiváltságlevélhez hasonló formában gyakorolta konzuli jogkörét, valamint azt is, hogy eltávolítása Egyiptomból igazából számára anyagilag csak előnyös lett volna. Ez azt sugallja, hogy Mariani egyiptomi konzullá tétele még nem jelentette azt, hogy az egyiptomi kereskedelemről származó bevételek az angol portai követhet, illetve az angol Levantei Kereskedelmi Társasághoz folytak volna be.

Mindaz megerősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy bár Paulo Mariani a portai angol követ egyik legfontosabb munkatársa volt, de szolgálatait több uralkodónak is felajánlotta,

trusteth to his witt and sufficiency, tha hee is able to serve at one tyme all estates yea bith God and the devill:...” Letter-book, 27. sz. levél, 1594. máj. 27.

⁴¹ Letter-book, 27. sz. levél, 1594. máj. 27.

⁴² „...as very an athiest as Tripton, a chefe conselour to the ambassiadour...” Foster 13., vagy máshol: „...and had a Catholike roman Christian corrupter about him, a consull, by name Paulo Mariani, who was hanged by the necke in his consuls robes at Grand Cairo, under the chiefc gate of the citie...” Foster 61.

⁴³ Niederkorn 128-137.

így a francia királynak, Firenze fejedelmének, és akkor sem lepődnének meg, ha kidérülne, hogy a spanyol uralkodóval is kapcsolatban állt.⁴⁴

Ákárhogy is történt, Paulo Mariani valószínűleg saját ügyeskedésének lett áldozata, oroszul számítván ki ez egyszer azokat az erőket, melyekkel Konstantinápolyban oly gyakran játszott. Az viszont tény, hogy Barton és francia követőháza között jelentősen megromlott a kapcsolat. A korábbi években még személyesen is tanácskoztak, híreket cseréltek, de ez után az eset után már nem. A kibékülésre pedig csak közvetlenül Barton halála előtt került sor.

A „Mariani ügy” óvatosságra intette Bartont, bár hivatala megszervezésének gondja továbbra is az ő vállát nyomta. Mariani helyére Egyiptomba Benjamin Bishopot nevezte ki.⁴⁵ A későbbiekben is sokat foglalkozott munkatársainak, sőt utódjának a kiválasztásával. Kérte Lord Cecilt, hogy küldjenek olyan érett gondolkodású fiatalembert, aki a török szokásokat és nyelvet megtanulva az ő hatateréce után helyére állhatna.⁴⁶ Ez arra utal, hogy Barton nyolc évvel az után, hogy átvette a konstantinápolyi angol követség vezetését, méltán gondolhatott arra, hogy hamarosan hazahívják.

Edward Barton legfontosabb feladata, a Levantei Kereskedelmi Társaság érdekeit is képviselve az volt, hogy Anglia és a Fényes Porta kapcsolatát a lehető legszorosabbra fűzze. Rendkívül kényes feladat, rendkívül nehéz időszakban, éppen akkor, amikor a Habsburg császár Magyarország területén hadban állt az Oszmán Birodalommal. A nemzetközi propaganda színpadán a kereszténység és az iszlám harca a pogány sárkány elleni harcként jelent meg, írásban és képben, levelekben és rölapokon egyaránt. Angliának óvatosan kellett manővereznie saját politikai és gazdasági érdekei, valamint a „keresztény szolidaritás” sok esetben csak üres propagandafogásnak számító, de Anglia számára könnyen veszélyessé is válható szikláik között. Mind az európai katolikus hatalmak, közöttük is a legveszélyesebb Spanyolország, mind az angol katolikus ellenzék kapva-kapott volna az alkalmon, ha a Tudor politikát a pogány sárkánnyal szövetségben láthatta volna.

A Habsburg-török háborúból az angol kereskedők jelentős hasznot húztak. A Porta legjelentősebb fegyverszállítói az angolok voltak.⁴⁷ 1596. január 3-án kelt levelében – közvetlenül a szultán által vezetett hadjárat előtt (!) – Barton is beszámolt arról, hogy a George Bonaventura nevű angol hajó megérkezett a kikötőbe, amelynek rakománya faggyú, ón, vas, drót valamint „néhány kardpengé” és acél volt. „...olyan dolgok – folytatta Barton – amelyek mind a hajóhad felszereléséhez, mind a magyarországi háború utánpótlásához nagyon szükségesek, vagy ahogy maguk is megvallják, a mi faggyúnk, ónunk és drótunk nélkül nem tudnának ágyúkat önteni, ahogy a nagyúr parancsolta, így hát a mondott hajó érkezése, hozván ezeket az árukat, nagy megbecsülést hozott nemzetünknek.”⁴⁸ A gazdasági kapcsol-

⁴⁴ A „Mariani-ügyet” a rendelkezésünkre álló források és szakirodalmi említések alapján rekonstruáltuk. Segítségével Edward Barton, vagy általánosabban a portai rezidensek, nagykövetek munkájának egy szeletét vizsgáltuk. Paulo Mariani életének, konstantinápolyi karrierjének történetét csak sokkal szélesebb körű kutatásokkal lehetne feltárni, amelyek során rendkívül érdekes adatok is felbukkanhatnak. Olyan, ma a kutatások középpontjában álló kérdéskörök kutatói hasznosíthatnák ezeket az adatokat mint pl. a diplomáciai intézményrendszer fejlődésével, a kémkedés, az információszerzés és áramlás történetével foglalkozó szakemberek.

⁴⁵ Niederkorn 130.

⁴⁶ Letter-book, 79. sz., 1595(96). márc. 16. és 82. sz., 1596. máj. 2. keltezett levelek.

⁴⁷ Erről részletesen ír: Ágoston Gábor: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. In: Történelmi Szemle, 37. 1995. 465-485., valamint Ágoston Gábor: Koraiújkorai kiviteli tilalmak és a fegyverkereskedelem: Az oszmánok és Anglia. In: Barta Gábor Emlékkötet. Pécs, 1996. 183-194. Elemzését a török-angol fegyverkereskedelemről Barton levelei tökéletesen kiegészítik. Ez úton köszönöm Ágoston Gábor munkám során nyújtott segítségét.

⁴⁸ „Here is arrived few dayes since an English shipp called the George Bonaventura, which hath brought out of England Tallow, Tyn, and iron wyer, and from Zant a few sword blades, and steel, *things which these both in the preparation of the Armado, and provision for Hungaryre wars stood greatly in need of, or rather as themselves confesse, without our Tallow Tyn and Wyer, could not cast certeyne field artillery which*

latokból Anglia igyekezett politikai tőkét kovácsolni. Ennek köszönhetően a háború éveiben, amikor keresztény követnek igencsak nehéz volt bejutnia a nagyvezír vagy a szultán elé, az angol portai rezidenst mindig fogadták. Ez a fegyver- és hadianyag kereskedelem a magyarázata annak, hogy miért volt mindenkinél nagyobb tekintély az angol követnek a Portán. Anglia sokkal több mindent megengedhetett magának, mint más, a törökkel szintén jó kapcsolatokra törekvő állam.

Barton, és egyben az angol politika konstantinápolyi játékkerét jól példázza egy protokolláris „durvaság” is. Murad szultán halála után, 1595 januárjában a trónra lépő III. Mehmed szultánt a birodalommal kapcsolatos fenntartó államok mind ajándékokkal és jó kívánságokkal köszöntötték. Erről a szokásról Barton is tájékoztatta az angol udvart, még 1595 elején, de azt tanácsolta, hogy a királynő csak akkor küldje el ajándékait és követét az új szultánhoz, ha előbb a törökök teljesítik az angolok követelését: egy németalföldi hajón elfogott angol kereskedők szabadon engedését.⁴⁹ Végül az angol ajándékok és a királynő jókívánságai csak évekkel később érkeztek meg, azokat nem is Barton, hanem már utóda, Henry Lello adta át. Mindez, bár megerősítette, de nem vetette vissza az angol-török kapcsolatok fejlődését. Míg Anglia megengedhette magának, hogy az új szultánt legutolsónak köszöntse, addig Velence elsőként küldte el ajándékait III. Mehmednek. Jól mutatja ez a Mediterráneumban magának helyet követelő Anglia és a térségben régi jogokkal, pozíciókkal rendelkező köztársaság Konstantinápolyban betöltött szerepének különbségét.

Mi sem bizonyítja jobban Anglia portai helyzetének szilárdságát, mint az, hogy 1595 márciusában Barton már arról számolt be, hogy az új szultán egy csuszt kíván küldeni a királynőhöz.⁵⁰ A közvetlen követküldés nagy jelentőségű terv volt. Ám a háborús években Anglia nem vállalhatta annak a kockázatát, hogy a pogányokkal való szövetkezéssel megvádolják, így Barton ügyes taktikával, a hosszú és veszélyes utazásra való hivatkozással lebeszélte arról a diván pasáit. A török-Habsburg háborúra és az ennek nyomán feléledő török ellenes európai közhangulatra való tekintettel az utazást későbbre halasztották. Angliának ügyelni kellett arra, nehogy egy török követ fogadása esetén az európai keresztény államok túlzott török-barátsággal vádolják I. Erzsébet országát.

A későbbi események viszont bebizonyították, hogy egy Angliába indítandó török követség tervét mind a két fél komolyan gondolta. 1606. október végén megszületett a zsitvatoroki béke a szultán és a Habsburg uralkodó között, és a következő év júliusában már meg is érkezett Londonba Musztafa, az első hivatalos török követ. Musztafa elbűvölte fogadóit; jó megjelenése, gáláns viselkedése a társasági élet központjává tette.⁵¹

Anglia a tizenöt éves háború egész ideje alatt azt hangsúlyozta, hogy a Portán megszerzett jó kapcsolatait az „egész kereszténység javára”⁵² igyekszik kamatoztatni. Ezt csak egy módon lehetett megvalósítani, ha Anglia békeközvetítőként lép fel a háborúzó felek között. Így nem kellett attól félnie, hogy túlságosan is elszakadna a kontinens keresztény országaitól, és a Porta bizalmát sem veszti el. Ez a politika természetesen arra is alkalmas volt, hogy elfedje vagy legalábbis „szépiítse” a háborúból hasznos húzó angol kereskedők tevékenységét. Az már más kérdés, hogy a békeközvetítés eredményességében maga Barton is erősen kételkedett. Nehéz eldönteni, hogy a nagyon diplomatikusan fogalmazott sorok mögött, amelyek arról szólnak, hogy Anglia a szultán és a császár közötti közvetítésével a „kereszténység javát” szeretné szolgálni, mi is rejtőzik valójában. Ugyanekkor közli azt is, hogy a szultán uta-

the grand Signior had ordeyned, soe that the comminge of the said shippe and bringing those comodities hath brought our nation in great estimation.” Letter-book, 73. sz. levél, 1595(96). jan. 3.

⁴⁹ Letter-book, 49. sz. levél, 1594(95). febr. 12.

⁵⁰ Letter-book, 51. sz. levél, 1594(95). márc. 22.

⁵¹ Sanderson a következőképpen jellemezte: „...a man of a goodly presence and a gallant spirit, social, affable, and full of intertainment to all comers.” Chew 179.

⁵² Barton több levelében is írja, hogy reméli közbenjárása a „kereszténység általános javát” fogja szolgálni: „...to the generall benefitt of Christendome...” Letter-book, 5. sz. levél, 1593. dec. 23.

sította a nagyvezírt, hogy minden erejével legyen kész a tavasszal indítandó magyarországi invázióra.⁵³ Vajon nem ez utóbbi volt-e a fontosabb hír?

A háború megállíthatatlansága minden levélből nyilvánvalóan kitűnik, ugyanakkor mégis makacsul visszatér a békeközvetítés lehetősége, mint Barton egyik legfontosabb feladata; mintha ez lenne az 1590-es években a konstantinápolyi angol politika sarokköve!

Ahhoz, hogy az angol békeközvetítő politika megvalósulhasson, a háborúra készülő, majd később hadviselő felek tárgyalókészségére is szükség volt. I. Rudolf császár már a kezdetek kezdetén nehezen adta fejét a háborúra. 1591-ben még a szultánnal kötött béke meghosszabbításával kísérletezett. De követét, Krekwitz bárót kísértével együtt a törökök elfogták. Ez a nem túl barátságos lépés nyilvánvalóvá tette a császár számára, hogy készülnie kell a háborúra, más út nincs.

A lepantói csata, a spanyolok által vezetett keresztény flotta 1571-es győzelme óta Európában, különösen a török hatalma alatt levő területeken évről évre erősödött a pogány félhold hanyatlásába, a török legyőzhetőségébe vetett hit. Ezt a felfokozott várakozást maguk a lepantói győztesek – Spanyolország, Velence – váltották ki a diadalukat hirdető propaganda-hadjáratukkal. Mi sem természetesebb, hogy ott, ahol a török uralom mindennapos megélt valóság volt, a pogány sárkány megsebzését, elbukását ábrázoló újságlapok, a csata részleteit terjesztő röplapok, a keresztény tengerészek és katonák hősiességét csetelő hírek nyitott fülekre, sőt mi több, cselekvésre kész akaratra találtak.⁵⁴ Mindezzel élesen szemben állt a császári udvar békepolitikája. A lepantói győzelem propagandája látszólag a kereszténység győzelmét hirdette a pogányság felett, de célja távolról sem egy általános törökellenes háború elindítása volt. E hatalmas hírverés valódi célja az volt, hogy a Földközi-tenger medencéjében a spanyol erőfölényt propagálja, és ezzel a térségben terjeszkedni kívánó új hatalmakat, mint például Anglia, elriassza. Ugyanez volt az érdeke a spanyolokkal szövetséges Velencének is. Csakhogy e propagandahadjárat nem ott ért célba, ahova szánták. Anglia Lepantó után új lendülettel folytatta a Portával kialakított kapcsolatainak fejlesztését, a török hatalom alatt és annak szomszédságában élő országok viszont a pogányság legyőzhetőségében reménykedve mindent elkövettek, hogy egy általános háborút robbantsanak ki a török ellen.

Arról, hogy 1594-ben a Habsburg udvarban hogyan vélekedtek a háború és a lehetséges béke dolgairól, a háborút kiobbantó körülményekről, Barton egy igen érdekes történetet mond el: „...egy bizonyos nemes ember az ostromlottak közül [Győr ostromáról írt korábban. – V. G.] ... aki egyben a császár rokona is, tárgyalást kezdeményezett, amit meg is ígértek neki, ... visszatért a vezér basa fiának a sátrához, ... akivel aztán érintkezésbe lépett, elmondta, hogy ennek a háborúnak a kitöréséért nem a császár a hibás, mert ő mindig időben elküldte az adót, és a szultánnal mindig jó barátságot kívánt fenntartani; a béke egyedüli megbontója az a három magyar kapitány, akiket meg is nevezett: Nádasdy, gróf Zrínyi és az egy Pálffy ...”⁵⁵

Nem tudjuk, hogy a Barton által elmondott történet mennyire hiteles. A benne szereplő „bizonyos nemes embernek” a nevét később sem közli. Mégis, sok szempontból érdekes az, amit elmond. Közismert, hogy Nádasdy Ferenc, Zrínyi György és Pálffy Miklós a tizenöt éves háború legkiemelkedőbb magyar katonai parancsnokai voltak. Sikereiket Európa-szerte

⁵³ Letter-book, 5. sz. levél, 1593. dec. 23. „...the grand Signior had sent there twenty thousand ducketts ... with order that with all his power hee be ready at the spring to invade Hungary...”

⁵⁴ A lepantói csata propagandájáról lásd: Galavics Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Budapest, 1986. 16-20.

⁵⁵ „...a certeyne Noble man amongst the assaulted, ... kinsman unto the german Emperour required a parley which being graunted, ... hee retired unto the tent of the visier Bassa his sonne, ... with whom entering communication, said that the german Emperour was in noe fault of these warres, that hee alwayes sent his tribute at due tyme, that hee alwayes desired to mainteyne good friendshippe with the grand Signour and that the onely disturbers of this peace, were threc hungarish captaynes, to say, Nadasdy, Conte Sdryne [sic], and one Palfy...” Letter-book, 38. sz. levél, 1594. okt. 19.

ismerték. Az sem titok, hogy a magyar politikai és katonai vezetők mindig támogatták a török elleni háborúk terveit, és mindent meg is tettek, hogy az uralkodót a török elleni harcra rávegyék. És végül, a tizenötéves háború valóban végvári összecsapásokból terebélyesedett ki nyílt háborúvá, amelyekben a magyar végvári kapitányok jelentős szerepet vállaltak. Csak-hogy ezekben az összecsapásokban nem mindig a magyar fél volt a kezdeményező. A háború kirobbanásának közvetlen oka Hasszán boszniai pasa Sziszek elleni támadásai voltak 1591-ben, 1592-ben és végül 1593-ban. A magyar csapatok, Erdődy Tamás, majd Nádasdy Ferenc magyar, Auersperg és Eggenberg császári generálisok vezetésével mind a három évben csupán védekeztek. Igaz 1593-ban megsemmisítő vereséget mértek a törökökre, Hasszán pasa is életét vesztette. A háború kirobbanásának valódi oka legalább annyira a török provokációkban, mint a magyar kapitányok „nyughatatlanságában” kereshető. Jól tudta ezt a császári politika is, de a tárgyalások szempontjából számára sokkal előnyösebb lehetett a magyarokat hibáztatni, mint a háború valódi kirobbantóit, a törököket. A Barton által elmesélt történet hitelességét bizonyítani ugyan nem tudjuk, de a Habsburg politika lehetséges módszereit, tárgyalási stratégiáját jól szimbolizálja. Már önmagában is elgondolkasztó az a tény, hogy a Habsburg-török tárgyalásokról ilyen, és talán még több, ehhez hasonló szóbeszéd is eljuthatott Konstantinápolyba. Ebben a helyzetben az angol politika bátran hangozathatta, hogy közvetítésc Bécs számára is hasznos lehet.

A törökök, mivel az angol kereskedelmi kapcsolatok rendkívül fontosak voltak, mindig ügyeltek arra, hogy Angliával a jó viszonyt lehetőleg semmi se zavarja meg. Ezért szinte minden esetben és szinte bármilyen ügyben hajlandóak voltak az angol követtel tárgyalni. Számukra az sem okozott gondot, amikor Barton a Habsburg uralkodóval helyreállítható béke ötletével kereste fel őket. Tárgyalni ugyan tárgyaltak, de a gyakorlatban – ahogy ezt aztán maga Barton is pontosan megírta – semmi sem tántorította el őket a magyarországi háború tervétől.

1594. május 10-én Barton a nagy vezírrrel, Szinán pasával tárgyalt: „Átadtam a királynő leveleit a nagyvezírnek, aki már a sátrában [t. i. a táborban – V.G.] tartózkodott, felkészülve a magyarországi háborúra, és az üzenetemet legtöbb főkapitányainak a füle hallatára nyitotta fel (titokban nem volt hajlandó tanácskozni velem); a német császár és a szultán közötti békét érintve számtalan megszégyenítő gúnyos megjegyzés után és között végül azt kérdezte tőlem – hogy tréfából-e vagy komolyan, azt csak ő tudja igazán –, hogy a német császár hány várat adna át a szultánnak; ő maga Egert⁵⁶ nevezte meg, mint olyat, amelyiket meg kellene kapnia. Én erre azt válaszoltam, hogy a feltételek meg tárgyalására nincs felhatalmazásom a német császártól, csak Anglia királynőjének a nevében akarom előmozdítani a szultán jó akaratát a német császárral szemben ...”⁵⁷ Mindebből világosan kiderült, hogy a háború

⁵⁶ Nem tartozik szorosan a témánkhoz, de itt kell említést tennünk a tizenötéves háború történetével foglalkozó irodalomban többször is visszatérő azon kérdéstről, hogy a török hadvezetés mikor határozta el Eger ostromát. Lásd Tóth Sándor László: Szinán nagyvezér tervei 1593-1594-ben. Hadtörténelmi Közlemények (a továbbiakban: HK) 29. 1982. 159-173., Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története. HK 30. 1983. 553-571., Kropf valamint Fodor Vera. A Barton által elmondottak azt bizonyítják, hogy a törökök valójában sohasem tettek le Eger elfoglalásáról, ezért emlegetik a várat 1594-ben is. Azt is megkockáztathatjuk, hogy a kirobbanó háborúnak egyik fő célja volt török részről a vár megszerzése, ezért nagyon valószínű, hogy a vár ostromát már Konstantinápolyban eldöntötték, ahogy ezt a kortársak közül Baranyai Decsi János, illetve legutóbb Fodor Vera összefoglalta.

⁵⁷ „I presented the queen of England's Letters to the visier Bassa being already under his tents [sic] prepared for the wars of Hungary and opening there my Message in the hearing of most of his cheif captaynes (for in secret he would not confer mee), touching the pacification of the german Emperour with the grand Signior after and amongst many and opprobious [sic] taunts used towards mee, he demanded of mee, whether in iest or earnest himselfe best knew, how many castles the german Emperour would give the grand Signior naming himselfe Agria to be one of the castles he would should be given I replying that I had noe authority from the german Emperour to conclude upon the condi-

mellett elkötelezett török politikát nem lehetett komolyan a béke ügyének megnyerni. De az is nyilvánvalóvá vált, hogy Barton csak királynőjének felhatalmazását bírta, a Habsburg kormányzat nem adott megbízást az angol diplomatának, hogy tárgyalásokat kezdeményezzen. Egyoldalú diplomáciai akcióról volt szó, melynek kizárólagos célja a konstantinápolyi angol pozíciók megerősítése volt. Ez természetesen nem akadályozta meg sem Bartont, sem az angol politikát abban, hogy az elkövetkező években is makacsul hangoztassák békeközvetítő szándékukat.

Az elmondottak után arra gondolhatunk, hogy az angol békeközvetítő szándék csupán önös érdekből, az angol-török gazdasági kapcsolatok leplezésére szolgált, és a tizenöt éves háború menetét alig befolyásolta. Ez csak részben igaz. Az, hogy az angol követ a legnehezebb időkben is viszonylag könnyen tudott kapcsolatot teremteni a török hivatalokkal, politikusokkal, lehetőséget adott arra, hogy más országok képviselői, követei Barton segítségét kérjék ügyeik elintézésében. Két ország: Lengyelország és Erdély politikusi és egyben portai követi különösen sokszor keresték az angol diplomata társaságát, és kérték segítségét.

1593 márciusában érkezett Konstantinápolyba a lengyel király követe. A törököknek szóló hivatalos levelek mellett az angol követnek szóló ajánló leveleket is hozott magával. Barton hintót és hat lovaszt küldött az érkezését bejelentő követ elé, majd másnap ő is átment a lengyel diplomata szállására. E látogatás során megbeszélték mindazokat az ügyeket, amelyekre a lengyel követnek a Porta és Lengyelország egymás közötti tárgyalásait. Mind a török, mind a lengyel fél elfogadta Barton közreműködését; a törökök egyenesen „lengyel szakértőként” kérték ki Barton véleményét. Barton arra használta fel befolyását, hogy megerősítse a két ország kapcsolatát, amiért, ahogy ő írta „dupla köszönetet” is kapott, egyszer a törököktől és egyszer a lengyel követtől.⁵⁸

A lengyel politikusok bizalma a későbbiekben is megmaradt Edward Barton, vagy pontosabban az angol politika iránt. Az 1596 februárjában érkezett lengyel követ leveleit Barton fordította le törökre, mert ahogy írta: „nincs olyan tolmácsuk [ti. a lengyeleknek – V. G.], aki mindkét nyelvben, a törökben és a latinban is jártas lenne”.⁵⁹ Bizalmi feladattal bízták meg Bartont, és ezzel ő maga is tisztában volt. Ugyanebben a levelében azt is leírta, hogy ezáltal pontosan megismerte a Porta és Lengyelország egymás közötti tárgyalásait. Mind a török, mind a lengyel fél elfogadta Barton közreműködését; a törökök egyenesen „lengyel szakértőként” kérték ki Barton véleményét. Barton arra használta fel befolyását, hogy megerősítse a két ország kapcsolatát, amiért, ahogy ő írta „dupla köszönetet” is kapott, egyszer a törököktől és egyszer a lengyel követtől.⁶⁰

A tizenöt éves háború első felében, Edward Barton eredményesen közvetített a lengyel-török tárgyalások során. Talán hasonlóképpen gondolta a Habsburg politikával való együttműködést is, bár ez talán kicsit merész elképzelés volt, hiszen Lengyelország és a Habsburg államok politikája, a Portával fennálló viszonya teljesen más megközelítést igényelt.

Barton közreműködése a lengyel-török tárgyalásokban a tizenöt éves háború menetét is befolyásolta. Lengyelország semleges maradt – a keresztény szövetségesek nem kis bánatára –

tions but onely in the queen of England's name to procure the reintegration of the grand Signior his favor towards the german Emperour...” Letter-book, 23. sz. levél, 1594. máj. 10.

⁵⁸ „There be two principall causes of this Polish Ambassador his Legacy hither, the one to conserve amitie with the grand Signior in the absence of the king of Poland gone to his kingdom Swethland, the other that were as the grand Signior and the visier Bassa had ordeyned the Tartars to passe into Hungary by the way of Podolia of Poland, this Ambassador excuseth the king of Poland his not granting of passage to them as being ancient enemy to their kingdom of Poland and as being a Masterlesse people who under cullor of license to passe into Hungary which doe more harme by rapins and extraordinary rangings then a mighty campe of an open enemy.” Letter-book, 18. sz. levél, 1593(94). márc. 20

⁵⁹ „...because they have noe interpreter who is skillfull of both the Latine and Turkish tongue: ...” Letter-book, 78. sz. levél, 1595(96). febr. 28.

⁶⁰ „I received double thankes therefore as well from the visier Bassa as alsoe the Nuncio. ...” Letter-book, 78. sz. levél, 1595(96). febr. 28.

a Porta és az Erdélyi Fejedelemség, valamint a Habsburgok háborújában. De ez a semlegesség a törököket is korlátozta, mert a tatárok felvonultatása valóban komoly gondot okozott a számukra, hiszen a lengyel területeket erre nem vehették igénybe. Sőt a lengyelek ezt olyannyira komolyan gondolták, hogy még Konstantinápolyban is biztosan tudták: a lengyel határokat huszonötezer katona védi a tatárokkal szemben.⁶¹

1594 húsvétját Barton a lengyel és az erdélyi követtel együtt ünnepelte.⁶² Nem véletlenül: a közösen ünneplő társaság jól mutatja, hogy az angol követ kikkel ápolt jó kapcsolatokat, illetve melyek voltak azok az államok, amelyek arra törekedtek, hogy az angol politika támogatását megnyerjék.

Barton leveleinek már felületes elolvasásakor is szembetűnő, hogy milyen gyakran és milyen részletesen ír a magyarországi eseményekről, az erdélyi fejedelemről, a fejedelem politikájáról, híveiről, követeiről. Feltűnő az is, hogy az erdélyi követekről szinte csak pozitív hangon szól. Vajon miért?

A 90 levél közül 68-ban olvashatunk magyar-erdélyi vonatkozású híreket, információkat, és csak 22 levél marad, amelyekben egyáltalán nem foglalkozik ilyenekkel. A levelek 61%-a a tizenötéves háború időszakának fontos magyar vonatkozású adatait tartalmazza!

„... mindig jó barátságot tartottam Erdély fejedelmével és számos nemes alattvalójával, így gyakran váltottam baráti leveleket vele és nemescivel egyaránt, és ahogy korábban írtam, a fejedelem nagyon megtisztelő ajándékot küldött nekem, két aranyozott álló kupát ... Hasonlóképpen én is küldtem neki balzsamot és ehhez hasonló egyéb apróságot, ami éppen nálam volt, és időnként ez az udvar [értsd: Barton konstantinápolyi udvara! – V. G.] sok örömet szerzett neki; követe gyakran megtisztelt vendége asztalomnak: Így hát örömmel fogom venni Anglia királynőjénck az ő [ti. az erdélyi fejedelem – V. G.] érdekében szóló parancsolatját, remélem sikerül a javára valami jó szolgálatot tennem...”⁶³

Nehéz pontosan megmondani, hogy hol és mikor kezdődött Anglia és Erdély jó kapcsolata. Talán Báthory István lengyel királyt kell keresnünk a kialakuló angol kapcsolatok mögött, aki Lengyelországban biztosította az angol kereskedők szabad tevékenységét. Vagy talán még régebbre is visszamehetünk. A magyar kutatás is jelezte, hogy 16. század kezdetétől egyre szaporodnak azok a források, amelyek azt bizonyítják, hogy a levantei térségben növekvő angol érdeklődéssel párhuzamosan a Magyar Királyság területei, így Erdély is egyre inkább az angol politika látóterébe kerültek. Erdély, a román vajdaságok, Havasalföld és Moldva utat nyitottak Lengyelország felé, lehetővé téve, hogy a Baltikumban, illetve a Levantában terjeszkedő angol kereskedelmi vállalkozások között szorosabb kapcsolat alakulhasson ki. Ezért is szentelhetett nagy figyelmet Barton a lengyel politikának. Nem egyszer lengyelországi híreket is továbbított, vagy éppen Lengyelországon keresztül küldte leveleit.⁶⁴

Báthory István lengyel királynak kétségtelenül nagy szerepe volt abban, hogy a Báthory család politikusai – talán elsőként a magyar arisztokrata családok közül – utat találtak az angol politikához. Báthory András bíboros, warmai püspök 1593-ban Báthory Zsigmond fejedelem érdekében kérte az angol királynő jóindulatát, cserébe felajánlotta, hogy lengyel-

⁶¹ Letter-book, 12. sz. levél, 1593(94). febr. 3.

⁶² Letter-book, 20. sz. levél, 1594. ápr. 4.

⁶³ „(I) have alwayes kepte good friendshippe with the Prince of Transilvania and divers his Nobles, soe that betweene him and them and mee oft passeth friendly Letters and as I formerly writt the Prince sent mee an honourable present of two great standing cups of guilt plate, ... And I likewise sent unto him Balme and such trifles as I had by mee, and at tymes have done him in this court many good pleasure, and often honor his Agent at my table: so that I shall gladly receive the queen of England's comaundement in his behalfe, and hope to effectuate some good service to his benefit...” Letter-book, 27. sz. levél, 1594. máj. 27.

⁶⁴ Letter-book, 14. sz. levél, 1593(94). febr. 17.

országi birtokain továbbra is biztosítja az angol kereskedők szabad tevékenységét.⁶⁵ Ugyanabban az időben a hivatalos erdélyi politika is felvette a kapcsolatot I. Erzsébettel. Báthory Zsigmond fejedelem követe, Kakas István nemcsak a királynőnek, hanem más angol uraknak szóló ajánlóleveleket is vitt magával.⁶⁶ A konstantinápolyi angol követ utalása arra a királynői utasításra, hogy támogassa a Portán az erdélyi politikát, ezekben a diplomáciai érintkezéseknek lehet az eredménye. Barton és az erdélyi követek közötti jó viszonynak a hátterét ez a magas szintű diplomáciai kapcsolat határozta meg.

Hamarosan újabb, meglepő terv nyomait fedezhetjük fel az angol-erdélyi kapcsolatok dokumentumai között. 1595-ben csesdi Báthory István angliai utazásának ötlete is felmerült, de ahogy Barton ügyes diplomáciával elhárította az alkalmatlan időben tervezett török követküldést, ugyanúgy rendkívül tapintatosan, de határozottan utasította el az utazás tervét doktor Parkins, ez idő tájt Bécsben tartózkodó angol diplomata. „Válaszoltam gróf Báthory István levelére. Válaszom lényege az, hogy bár őfelsége mind Erdély, mind a Báthoryak kereszténységben való megmaradását kívánja, jelenleg ügyükkel nem tud tovább foglalkozni; ezért a grófnak nem szükséges egy angliai utazással bajoskodnia ...”.⁶⁷

Rendkívül izgalmas lenne annak a felderítése, hogy milyen körülmények között született meg Báthory István angliai útjának terve. 1593-ban Báthory András unokaöccsének, a fejedelemnek az érdeklődésére küldte levelét Angliába, kifejezve ezzel, hogy a család teljes tekintélyével a fejedelem, Báthory Zsigmond mögött áll. Csakhogy időközben, 1594 nyarán megtörtént a szakítás a fejedelem és belső ellenzéke között, és ez a Báthory családot is végzetesen megosztotta.⁶⁸ Báthory István csesdi birtokára vonult vissza. 1595-ben, amikor doktor Parkins-szal vélhetőleg felvette a kapcsolatot, már semmiképpen sem tartozott a hivatalos erdélyi politika képviselői közé. Az angol kormányzat pedig ügyelt arra, hogy kizárólag a hivatalos politika képviselőivel tartsa a kapcsolatot.

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek viszont minden támogatást megadtak. Az ő követeivel bédelt együtt Barton, sőt amikor Óváry Istvánnak fejedelem parancsára titokban kellett távoznia 1594 nyarán, az angol követ adta az utazásához szükséges pénzt is.⁶⁹

Erdély számára az angol kapcsolat amolyan vészkiárat lehetett. Báthory Zsigmond ugyan a Habsburg szövetség mellett kötelezte el magát, és vállalta a háborút a szultánnal, de Anglia jóindulatát megőrizve biztosította, hogy a lehetséges béketárgyalások során országának tekintélyes támogatója legyen a Portán. Anglia pedig szívesen vállalta ezt a feladatot.

Barton számított is erre a lehetőségre: „Hasonlóan várom méltóságod parancsát, hogy mit kell tennem abban az esetben, ha az erdélyi fejedelem (aki nagy bizalommal van irán-

⁶⁵ Báthory András I. Erzsébet királynőhöz szóló levelei a *British Museum* Kézirattárában a Cotton-gyűjteményben találhatóak. Vespasianus F. I. fol. 137. 1593. szept. 9. és Nero B. IX. fol. 211. 1593. okt. 5.; illetve Simonyi 189-191.

⁶⁶ Kakas István követségéről: Angyal 321-322. Követutasítása: Magyar Országos Levéltár E 149 Acta Transylvanica 8. cs. fol. 415-418. Báthory Zsigmond John Pokeringhez szóló ajánlólevele 1593. szept. 11-én kelt. Simonyi 191-192.

⁶⁷ „I have written an answer to the letter of Earl Stephen Bathori. The sum is that, though Her Majesty wishis Transylvania preserved to christendom and the Bathories, yet she will not at this time deal further therein; the Earl should not therefore troubled to come to England, ...” Doktor Parkins Sir Cecilnek, 1595. nov. 10. In: *Calendar of States Papers, Domestic Series, Elizabeth I. 1595-1597*. Szerkesztette: Mary Everett Green. London, 1867. 125.

⁶⁸ Az erdélyi belpolitikai helyzetről Barton is híven beszámolt. Letter-book, 9. sz. levél (rosszul besorolt levél), 1594. júl. 5., 29. sz. levél; 1594. jún. 17., 34. sz. levél; 1594. aug. 24., 37. sz. levél; 1594. okt. 4., 38. sz. levél; 1594. okt. 19. Az 1594-es év eseményeinek elemzése szétfészené dolgozatunk kereteit, ám mivel a Barton jelentések is kiemelten foglalkoznak az erdélyi ellenzék, közöttük Báthory Boldizsár, a fejedelem unokaöccsének kivégzésével egy másik tanulmányban fogunk erre a problémára visszatérni.

⁶⁹ Barton azt írja, hogy ötven dollárt kölcsönzött Óvárynak. Letter-book, 29. sz. levél, 1594 jún. 17.

tam) végső szükségbe jutva, arra kérne, hogy legyen közvetítő a nagyúr és közöttük?”⁷⁰ Nagyon jól ítélte meg a háborúba keveredett Erdélyi Fejedelemség lehetőségeit. Amiről itt 1595-ben írt, az 1597 elején bekövetkezett. Jósika István kancellár ekkor azzal a kéréssel fordult az angol követhoz, hogy támogassa az erdélyiek erőfeszítéseit a Portával kedvező feltételek mellett megkötendő béke érdekében.⁷¹

Barton legismertebb akciója mind a nemzetközi, mind a magyar történeti irodalomban az 1596-os magyarországi török hadjáratban való részvétele.⁷² Hosszas mérlegelés és gondolkodás után szánta el magát az utazásra. Leveleskönyvében 1596 januárjában olvasható az első említés, hogy a nagyvezír felkérte, hogy kísérje el a szultánt, vegyen részt az ebben az évben indítandó hadjáratban.⁷³ A problémát rögtön az jelentette, hogy a Portán levő keresztény követek közül senki másnak nem tettek ilyen ajánlatot csak Bartonnak. „... sem a francia, sem a velencei követ nem kapott hasonló indítványt, ami kétségek között tart, mit határozzak, elmenjek-e, miközben a többi követ itt marad ...”⁷⁴ Megpróbált azzal kitérni a török kezdeményezés elől, hogy a királynőtől nem kapott engedélyt ilyen utazásra, de a minden téren rendkívüli önállósággal rendelkező követnek ezt a kifogását természetesen nem fogadták el a törökök, és továbbra is napirenden tartották a meghívást. Februárban szinte kétségbeesetten kért utasítást Londonból, hogy „erőltetett utazása” öfelségének vajon tetszésére lesz-e?⁷⁵

Február közepén Barton utazásának kérdése eldőlt. A szultán azonnali parancsban kötelezte, hogy kezdje meg a felkészülést a hadjáraton való részvételre.⁷⁶ Ekkor jelenik meg Barton érvelésében az a motívum, hogy útja a „kereszténység javát” fogja szolgálni. A határon talán még a lengyel miniszterekkel is tárgyalhat, és a szultán közelében a béke ügyét is jobban szolgálhatja. Kérdés, amelyre a jelen dolgozat keretei között nem adhatjuk meg a választ, hogy mit értett Barton azon, hogy a határon a lengyel miniszterekkel is találkozhat? A minden bizonnyal sok viszontagsággal járó utazásra való felkészülést nem volt zökkenőmentes. Hol pénzben szűkölködött, hol pedig a számára biztosított teherhordó állatok számát kevesellte. Végül 1596. július 12-én indult a szultáni tábor után.

Elutazása előtt azonban még gondoskodnia kellett helyetteséről, aki mind a kereskedelmi társaság ügyeit, mind pedig az egyéb konstantinápolyi ügyeket távollétében a kezében tartja. Barátját, John Sandersont bízta meg ezzel a feladattal. Sanderson naplójában örökítette meg a jelenetet, ahogy Hasszán pasa cunuch fogadta őket. „Miután a követ teljességgel elhatározta, hogy elmegy a Nagy Úrral együtt [ti. a hadjáratra – V. G.], néhány nappal elindulása előtt, velem, John Sandersonnal, Hasszán pasa cunuchhoz ment, aki a Nagy Török távollétében Konstantinápolyt kormányozza. Távozásban a mondott Hasszán pasának, az alkirálynak, mint képviselőjét ajánlott engem, kérve őt, hogy távollétében legyen hozzám bizalommal. A pasa megígérte, hogy bizalommal és figyelemmel lesz irántam, így kiáltván fel: „Volo, volo, hosh gediet” (üdvözöllek, üdvözöllek) „hosh geldie” (fogom, fogom) „elchec”

⁷⁰ „As alike if the prince of Transilvania (who hath great confidence in mee) brought into any extremity should require mee to be a Mediator betwene the grand Signior and him, what I should doe therein I expect your honor's order.” Letter-book, 69. sz. levél, 1595. nov. 7.

⁷¹ Az erdélyi kancellár angol követnek küldött levele török fordításban maradt fenn. Jemisci Hasszán pasa telhizse 1597. április-május. Kiadta: Dávid Géza, Fodor Pál. Magyar vonatkozású török államiratok a tizenöt éves háború korából. 1. rész. HK 30. 1983. 283-284.

⁷² Kropf; Fodor Vera; Cernovodcanu; Niederkorn.

⁷³ Letter-book, 74. sz. levél, 1595(96). jan. 20 Ezzel együtt az 1596. júl. 5-én jelentett elindulásáig összesen tíz levélben foglalkozik Barton a török invitálással és az arra adandó helyes válasszal.

⁷⁴ „...no such motion made to the french or Venetian Ambassador which maketh mee stand in doubt what to resolve for I going and the other Embassadors staying here, ...” Letter-book, 74. sz. levél, 1595(96). jan. 20.

⁷⁵ Letter-book, 76. sz. levél, 1595(96). febr. 2.

⁷⁶ Letter-book, 77. sz. levél, 1595(96). febr. 12.

(követ), és így megcsókoltam a kezét, majd a nagykövet is kezét csókolt neki, és aztán távoztunk.”⁷⁷

Bartont magyarországi útjára nem követjük tovább, ezt már előttünk többen megtették, a hadjáratról készített jelentését pedig önálló tanulmányban kívánjuk elemezni. Tudjuk, ez volt utolsó nagy diplomáciai vállalkozása.

1597 végén Konstantinápolyban pestisjárvány tört ki. Barton egész háznépével Chalki vagy más néven Halki⁷⁸ szigetre menekült a járvány elől, de már későn. Magukkal vitték a betegséget. Henry Lello, a titkár, a legjobb barátjának, John Sandersonnak 1598. február 15-én jelentette mestere halálát: „... csak Isten a megmondhatója, hogy uramnak, a nagykövet úrnak a halála milyen fájdalmas nekem. Betegségének és halálának, valamint temetésének a leírása hosszú időt venne igénybe, ami most nem áll rendelkezésemre, de legközelebbi levelemben majd megírom ...” – majd az utóiratban így folytatta: „Nagy tisztséggel lett eltemetve, 300-an kísérték a testét a vízpartra, a monostorban lett eltemetve 20 mérföldre innen. A francia követ barátja lett a halála előtt.”⁷⁹ Sírfelírata szerint 35 éves volt.⁸⁰

VÁRKONYI, GÁBOR

The policy of England towards Constantinople during the Fifteen Years War. English Ambassador to the Porte Edward Barton's reports from Constantinople, 1593-1597

Edward Barton, factor of the Levant Company and English ambassador to Constantinople is well known for Hungarian and foreign historians. His reports, kept in the Public Record Office and in the archives of the British Library in London were discovered by English and Hungarian historians at the end of the nineteenth century. What made Barton's person interesting for Hungarian researchers was that he accompanied Mehmed III on his Hungarian campaign in 1596 at the invitation of the Sultan, and he was present at the siege of Eger as well as at the battle of Mezőkeresztes. The present paper, relying on Barton's reports between 1593 and 1596, attempts to show how the English ambassador to Constantinople organized his office, who were those he could rely on, and what difficulties he had had to overcome before acquiring considerable reputation among both Turkish politicians and the foreign ambassadors then in Constantinople. Barton left England in 1578, when he was probably 16. As the secretary of William Harborne, he worked for years on the estab-

⁷⁷ „After the ambassadour was fully resolved to goe with the Grand Signior, some few dayes befor his depature hee went with me, John Sanderson, to Hassan Basha, eunuch, who governed the citie of Constantinople in the Great Turkes absence. And taking his leave of the sayd Hassan Bassa, Vice-Roy, hee recommended me unto him as his deputie, praying him so to respect me in his absence. The Vizier promised all kind respect and regard of mee, saying: Volo, volo, hosh gediet (welcome, welcome), hosh geldie (I will, I will) Elchee (ambassiater) and so I kis hand, and then the ambassadour kist his hand, and we departed his presence.” Foster 59. Sanderson hallás után írta le Hasszán pasa szavait, amelyek így hangozhattak: „Allah! Allah! Hosh geldin, Elchi!” („Allahra! Allahra! Légy üdvözölve követ!”)

⁷⁸ Mai török névén Heybeli Ada. Fodor Vera 554.

⁷⁹ Henry Lello John Sandersonnak Peraból 1597(98). febr. 15. Foster 174.

⁸⁰ „Eduardo Barton, Illustrissimo Scenissimo Anglorum Reginae Oratori viro praestantissimo, qui post reditum a bello Ungarico quo cum invicto Turcorum imperatore, profectus fuerat diem obiit, pietatis ergo, actatis anno xxxv. Sal. vero MDXCVII XVIII Kal. Januar.” Bent xii.

lishment of the Levant Company and he became familiar with the customs of the Ottoman Empire and learnt the language as well. He officially became the factor of the Company and the ambassador of England in Constantinople in 1588 (according to some historians, in 1593). He maintained excellent relations with the pashas of the Serai. He enjoyed the friendship and support of Sad al-Din Khoya Efendi, instructor of Sultan Murad III, and a Pasha Nizargi. As a diplomat, he made clever use of the advantages offered by the trading company. His prestige and influence at the Porte was mostly due to the fact that the English merchants also carried munitions that the Ottoman Empire needed in the war it was waging in the Hungarian theatre of war. The European states with official connections to the Porte watched jealously the strengthening positions of Barton and England in Constantinople. As an episode in this rivalry, the French ambassador accused one of Barton's agents, Paolo Mariani of spying for Spain in the Turkish Empire. The Ottoman authorities immediately executed the accused agents, and Barton had a long and hard time explaining to his superiors that his man had not been a Spanish spy, that is, a double agent. England tried to avoid the appearance of being too friendly with Turkey by mediating peace in the war between the Ottoman Empire and the Holy Roman Emperor. Using his connections, Barton more than once let Turkish politicians know that he was ready to mediate for peace. This was, of course, presented to Christian states as the English ambassador wishing merely to advance the interests of Christendom during his negotiations with the politicians of the Serai. As part of this policy of emphasizing Christian solidarity Barton successfully persuaded the Porte not to send an ambassador to London since that would only have aroused the European powers against England. Of the foreign envoys in Constantinople, Barton maintained particularly good relations with the ambassadors of Poland and the Principality of Transylvania. He often helped the Polish envoys in their talks with the Porte. He was similarly helpful toward the envoys of Transylvanian ruling Prince Sigismund Báthory. He was glad to receive instructions from London to support with all possible means the policies of Transylvania at the Porte.

BALÁZS PÉTER

A bűnös város és a tiszta vidék: a fiziokraták városfelfogása¹

Jelen dolgozatom a fiziokraták várossal kapcsolatos nézeteivel kíván foglalkozni. Mint ismeretes, fiziokrácia alatt egy 18. századi iskolát értünk, amely elsősorban a közgazdaság tudományában alkotott maradandót. Tanaik legfontosabbika szerint kizárólag a mezőgazdaság képes új értékek létrehozására, valódi termelékenységre, az ipar és a kereskedelem alapvetően terméketlen (*stériles*), hiszen csak *átalakítja* az agrárszféra által létrehozott értékeket. Politikai nézeteik taglására nem sok tintát fecsért eddig a szakirodalom; mondván a fiziokraták törvényes despotájának (*le despote légal*) feladata egyszerűen a gazdaság zökkenőmentes működésének biztosítása. E definíció kétértelműsége teszi lehetővé, hogy a fiziokratákat egyesek az abszolutizmus apologétáinak, mások pedig éppen ellenkezőleg, a Forradalom előfutárainak tekintsék.²

Ily módon furcsának tűnhet, hogy dolgozatom tárgyául éppen a fiziokratáknak a városról alkotott képét választottam, hiszen mint már említettem, a fiziokraták mind az iparúzést, mind a kereskedelmet steril, érték létrehozására képtelen tevékenységnek tekintik. Ezzel azonban csak az esetleges közönyt vagy érdektelenséget magyarázhatnánk; mit gondoljunk azonban arról a néha profetikus erővel kifejeződő, zsigeri gyűlöletről és megvetésről, amelylyel a fiziokraták bizonyos írásaikban a várost és a városi (főleg párizsi) életformát illetik? A látszólagos hangsúlyeltolódást véleményem szerint a fiziokraták írásaiban jelenlévő beszédmódok, ha úgy tetszik, politikai nyelvek elkülönítésével lehetne feloldani. Az uralkodó diskurzus természetesen a klasszikus liberalizmus előfeltévéscével írható le: a társadalom alapja az egyén, akit elsősorban *homo oeconomicus*-nak kell tekintenünk, s aki az államtól nem kér mást, mint a külső és belső béke megteremtését. A társadalom harmóniáját ezen felfogás szerint nem valamiféle politikai erény biztosítja, hanem a versengő individuumok által akaratlanul létrehozott egyensúly, a „láthatatlan kéz”.

A fiziokraták írásaira alapvetően ezen politikai beszédmód nyomta rá bélyegét.³ Az agrárközponúságot ennek értelmében azzal magyarázhatnánk, hogy a 18. század első felében valóban nyomorúságos állapotban vergődött a francia mezőgazdaság, vagyis a fiziokraták az agrárszféra irányában gyakorlandó pozitív diszkrimináció elvi legitimitációját szolgáltatták volna. Az alapvető cél tehát annak bizonyítása volt, hogy az agrárszféra termelékenyebb, mint az ipari-kereskedelmi szektor. Quesnay és tanítványai azonban gyakran túllépték ezen közgazdasági típusú érvelés határait: azt is illusztrálni próbálták, hogy az iparban és a kereskedelemben tevékenykedők erkölcsileg silányabbak, politikailag pedig értelenebbek, mint azok, akik vidéken mezőgazdasággal foglalkoznak. Ezt azonban képtelenség kifejezni a klasszikus liberalizmus szókincsével, amelyben, mint tudjuk, a politikai erény nem kap különösebb szerepet. A fiziokraták írásaiban erre alapozva felfedezni vélem a Quentin Skinner és

¹ Ez az írás egy 1998 során írott és megvédett DEA-dolgozat fordított és rövidített változata. Segítségükért köszönet illeti Penke Olgát, Jacques-Guy Petit-t, illetve Gángó Gábort.

² Tocqueville egyesíti a két véleményt, szerinte reformjavasolataik egyszerre elvontak, egyenlősítők és despotikusak: az ő nézeteiből lehet tehát leginkább megérteni a forradalmat. Alexis de Tocqueville: A régi rend és a forradalom. Budapest, 1994. 187-192.

³ Ludassy Mária is ebből a felfogásból kiindulva állítja szembe a fiziokratákat Mablyval, Morellyvel és más 18. századi moralistákkal. Lásd Ludassy Mária: „Törvényhozód ne közgazdász legyen, hanem moralista.” A fiziokraták bírálója. In: Az ész államáig és tovább. (Szerk. Ludassy Mária) Budapest, 1979.

John G. A. Pocock által leírt klasszikus republikanizmus elemcseit, amelyek segítségével a kor francia gondolkodói közül eddig csak Rousseau-t és Mably-t próbálták értelmezni.⁴ A klasszikus republikanizmus politikai beszédmódjának központi fogalmai a szabadság (nem kizárólagosan az egyéni autonómia, hanem a közügyekben való részvétel jogának és kötelezettségének értelmében), illetve a politikai erény, azaz a közjó állandó szem előtt tartása és az egyéni érdek elé való helyezése. A köztársasági Róma dicsőségének és bukásának története paradigmátikus értékkel bír ebben a diskurzusban, a fő veszély megtettesítője pedig a korrupció, amely különböző történelmi pillanatokban különböző formákat ölthet.

Kétségtől meglepőnek tűnhet, hogy a liberális kapitalizmus előfutárainak tekintett fiziokraták szövegeiben egy egészen más, az elsől gyakran összegegyeztetetlen beszédmód szókinésére bukkanunk. Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni: nem gondolom, hogy tudatosan váltottak volna szókinészet a „szekta” tagjai, inkább arról lehet szó, hogy a mezőgazdaság apológéaiként szinte elkerülhetetlen volt, hogy rátaláljanak az erkölcsi romlás folyamatának klasszikus republikánus leírására. Az egészséges, termelékeny és erényes vidékekkel éles ellentétben áll a steril, beteges és erkölcstelen város. Ha a vidék-város ellentétet továbbra is csak közgazdasági szempontból tekintjük, nehezen találhatunk magyarázatot arra, miért olyan fontos a fiziokratáknak a „városiasság” (*esprit urbicole*) szenvedélyes ostromozása. A város összefüggésében megfogalmazott erkölcsi kifogásaikkal mégsem foglalkozott túl behatóan a francia szakirodalom; mintha valamiféle megegyezés született volna arról, hogy a közgazdászokként elkönyvelt fiziokraták moralizálását kizárólag a tan „objektív jelentését” (*signification objective*) elfedő „ideologikus álcaként” (*masques idéologiques*) érdemes tekinteni.⁵

Mielőtt továbbmennék a város kérdésének vizsgálatában, röviden körüjárók egy fontos szemantikai kérdést, méghozzá a *cité* szó jelentésének problémáját. A szó a francia nyelvben egyszerre jelent várost és klasszikus polisz. A fiziokraták elfogadhatatlannak tartják, hogy a városi élet valaha is erényes lehetett volna, nem tagadhatják viszont a polgári erény meglétét Athénban és Spártában. A problémát úgy próbálják megoldani, hogy kifejtik: Athén és Spárta hanyatlása akkor kezdődött meg, amikor a két polisz (*cité*) a városiasodás jegyeit kezdte magára öltetni: „Az erény, a közjó és a személyes boldogulás évszázadai jelentették az igazi nagyság korszakát: ahogy távolodunk ettől a kortól, láthatjuk, ahogy a luxus nemcsak megveti a Város alapjait, hanem kiterjeszti, megsokszorozza a Városokat, amelyek a hamis gazdagság csaloéka fényében tündökölnék. Amikor eltűnik a vidékies (*rustique*) egyszerűség, vele együtt semmivé válik az államok dicsősége és a polgárok boldogulása. Ez a természet egyik alapigazsága, amelyet minden történelmi kor tapasztalata megerősít, de amelyet korunk mégis elfeledni látszik”.⁶ A modern város az erényes polisz dekadens elfajzása. Az elfajzás oka pedig, amint ezt látni fogjuk, a luxus, a gazdaság és a kereskedelmi kapcsolatok növekvő komplexitása. Más oldalukról ismerjük meg az eddig a gazdaság és a társadalom radikális (és liberális) modernizátoraiként ismert fiziokratákat. Dolgozatom tárgya éppen a Quesnay-tanítványok kereskedelem-, ipar és luxusellenes nézeteinek (s ezen nézetek politikai implikációjának) vizsgálata, különösen abból a szempontból, hogy bizonyos szöveghelyeken milyen módon váltja fel, illetve hogyan egészíti ki az uralkodó liberális beszédmódot egy polgári erényre alapuló, republikanizáló diskurzus.

A kereskedelem paradoxona. Ismeretes, hogy a fiziokrata szerzők legfontosabb követelése a szabad kereskedelem kialakulását gátló akadályok eltörlése volt: a gabonakereskedelem szabaddá tétele, a kereskedelmi monopóliumok megszüntetése és a Colbert-i eredetű

⁴ Shklar, Judith: *Men and Citizens: A Study of Rousseau's Social Theory*. Cambridge, 1982.; Spitz, Jean-Fabien: *La liberté politique*. Paris, 1995.; Wright, Kent: *A Classical Republican in Eighteenth-Century France: The Political Thought of Mably*. Stanford, 1997.

⁵ A kifejezések Michel Bernardi-tól származnak. (Bernardi, Michel: *Introduction á une sociologie des doctrines économiques*. Paris, 1963. 57.)

⁶ „De l'esprit agricole”. *Les Ephémérides du Citoyen*, 15. novembre 1765. (a továbbiakban: „De l'esprit agricole”) 51.

merkantilista gazdaságpolitika feladása mellett kardoskodtak. Hogyan egyeztethetők össze a szabadkereskedelmet követelő nézetek programjuk azon pontjaival, amelyek teljességgel sterilnek, terméketlennek ítélik a kereskedelmet? Miért ilyen fontos a csere szabadságának megteremtése, ha a nemzetgazdaságban csak másodlagos szerepet játszik? A választ a fiziokratáknak az Ancien Régime-ről alkotott képében kell keresnünk. Szerintük a kor francia gazdaságát gazdag kereskedők, pénzemberek (*hauts financiers*) és adóbérlők (*fermiers*) uralták, akik gazdasági hatalmukat nem a szabad piacnak, hanem királyi kiváltságoknak, „merkantilista” monopóliumoknak köszönhetik. Példaként a John Law által létrehozott *Compagnie des Indes*-t emlegetik, amelynek monopóliumait csak 1769-ben törölték el. A politikai befolyás tehát jogosulatlan előnyöket szerzett a társadalom egy vékony rétegének, és ami még ennél is fontosabb, felrúgta a gazdaság különböző ágazatai közötti természetes hierarchiát, hiszen a dolgok természetes rendje (*l'ordre naturel des choses*)⁷ szerint a mezőgazdaságnak kell prioritást élveznie a sterilnek ítélt gazdasági ágak rovására: „Mind a szuverén, mind a nemzet tartásák észben, hogy a gazdagság egyedüli forrása a föld, és hogy a javakat megsokszorozni csak a mezőgazdaság képes. Hiszen a javak megsokszorozása teszi lehetővé a lakosság számbeli gyarapodását; a virágzó mezőgazdaság elteti a kereskedelmet és az ipart [...] Ez a termékeny forrás biztosítja tehát az ország kormányzásának sikerességét.”⁸

A természetes rend azonban felborult: a kereskedelem felszabadítását, a monopóliumok eltörlését azért követelték a fiziokraták, hogy a mezőgazdaság visszanyerhesse uralkodó, a kereskedelem pedig alárendelt szerepét: „A legnagyobb boldogság forrása lenne, ha a dolgok visszakerülnének nekik rendelt helyükre; a békés mezőgazdaság kicsavarná a jogart a feltékény kereskedelem kezéből.”⁹ Francois Quesnay tanítványai egyértelműen úgy tartották, hogy amennyiben a kereskedelmet megfosztják művi támaszaitól, a visszarendeződést rábizhatjuk a természetre, a mezőgazdaság visszanyeri vezető helyét. A kereskedelem természetes dimenzióiba való visszavezetésének szükségességét pedig további érvekkel, mi több, a fogalom újraértelmezésével támasztották alá.

A kereskedelem fiziokrata újraértelmezése. A fiziokraták nem elégedtek meg a természetes hierarchia visszaállításának kísérletével, hanem megpróbálták a kereskedelem szót egészen újraértelmezni. Ezen törekvések áttekintése után tisztábban fogjuk látni, mit értettek Quesnay tanítványai a kereskedelem sterilítésán. Nicolas Baudeau abbé először is különbséget tett kereskedelem (*commerce*) és üzletelés (*trafic*) között. Az előbbi akkor teljesül, amikor két fél elcseréli egymással a feleslegét, anélkül, hogy egy harmadikra ehhez szükségük volna. Haszonról nem beszélhetünk, hiszen a csere lényege: az áruk egyenértékűsége. „A kereskedelem [...] nem más, mint egy bizonyos értékkel rendelkező termék elcserélése egy hasonló értékű termékre; így, szigorúan nézve, a szerződő felek egyike sem nyer vagy szerez bármit is. [...] A kereskedelem nem hoz létre értéket, csak lehetővé teszi, hogy elkerüljük a veszteséget.”¹⁰ – írta Quesnay. A kereskedelem tehát nem lehet öncél, a feladat csak annyi, hogy két termelő kapcsolatba kerülhessen egymással. A kapcsolat pedig legyen a lehető legközvetlenebb, hiszen a „találkozás” költségeinek növekedésével arányosan nő a termelők vesztesége.

Egészen más természetű cselekvés az üzletelés (*trafic*). Elméletileg nem más, mint a kereskedelmet kiegészítő, annak alárendelt jelenség, amely csak akkor válhat fontossá, amikor lehetetlenné válik a közvetlen kapcsolat két termelő között. Jellemzője: az elcserélendő áruk hosszú utat járnak be, több kézen mennek át, míg elérkeznek a vevőkhöz. Ennek a hosszú

⁷ A „dolgok természetes rendje” kifejezés a fiziokrata írások szinte minden oldalán felbukkanó szókapcsolat.

⁸ Quesnay, François: „Maximes générales du gouvernement économique d'un Royaume Agricole.” In: Quesnay et la Physiocratie. Éd. établie par Jean Cartelier. Paris, 1991. (a továbbiakban: Quesnay et la Physiocratie) 238.

⁹ Mirabeau: Mémoire pour concourir au prix annoncé et proposé par la très-louable société d'Agriculture de Berne pour l'année 1759. Berne, 1759. (a továbbiakban: Mirabeau 1759.) 40.

¹⁰ „Du Commerce, premier dialogue entre M. H. et M. N.” In: Quesnay et la Physiocratie. 99.

útnak a költségeit természetesen mindkét félnek meg kell fizetnie, a haszon pedig az üzletet bonyolítóké, akiknek így érdekükben áll, hogy az árut minél körmönfontabb csatornákon, minél hosszabb utakon juttassák el rendeltetési helyükre. Baudcau szerint ezeket az érdekeket testesítették meg a kor kereskedelmi monopóliumai és kiváltságai: „Ezekből a szabadságellenes monopóliumokból [...] bizonyos egyéneknek lehet ugyan haszna, de a szoros értelemben vett, tehát a kizárólag a termelőt és a fogyasztót érintő kereskedelemre nézvést kifejezetten károsak.”¹¹

Mirabeau véleménye szerint a történelemből ismert kereskedőnemzeteket tévesen nevezzük czen a néven: „Vannak olyan nemzetek, amelyek eladnak, példának okáért Egyiptom. Vannak olyanok, akik ezeket az árukat továbbadják, példának okáért Türosz. Türosz valójában nem más, mint Egyiptom kizsákmányolója, tévesen neveztük kereskedőnemzetnek, valójában csak Egyiptom kereskedelmének ágense.”¹² Aligha tévedünk, ha czen megjegyzésben kecsrű célzást vélünk fel-fedezni Franciaország és Hollandia viszonyára.

Az üzletelés, amely rendes körülmények között nem lehetne több a kereskedelem esetenkénti kiegészítőjénél, a fiziokraták szerint oly fontossá vált a 18. századra, hogy immár a valódi kereskedelem létét fenyegeti. A kereskedelem szabadsága tulajdonképpen a kereskedelem rehabilitációját, s az üzletelés hanyatlását jelenthetné a fiziokraták szerint: kézzelfoghatóvá válna a visszatérés az áttekinthetőbb, közvetlenebb gazdasági kapcsolatokhoz. A gazdasági életnek – a liberálisoknak oly sok örömet szerző – komplexszé válását a fiziokraták, bizonyos szöveghehelyek tanúsága szerint, csupán mint az ember gazdasági és erkölcsi integrálását fenyegető veszélyként érzékelték.

Különösen jól látszik ez a veszélyérzet a hitel- és bankrendszerrel kapcsolatos kifogásokban, ahol szintén nyelvi leleményekkel próbálnak úrrá lenni az ellentmondásokon. A kulcsfogalom itt a „*crédit*”, amely egyszerre jelent hitelt és bizalmat, valamint tekintélyt. Köztudott, hogy a 18. századi Anglia *commonwealthmen*-jei már figyelmeztettek a bank- és hitelrendszer kiépüléséből származó politikai, de még inkább morális veszélyekre.¹³ Franciaországban viszont még gazdasági katasztrófát is okozott a Law nevéhez fűződő kísérlet. A fiziokraták közül Victor Riqueti, Mirabeau márkija járt az élen a bankügyetek megbélyegzésében: véleménye szerint a (papír)pénz a fantáziálás és az *opinion* (téves hit) uralmát tette lehetővé, amit szembeállított a földbirtoklás, a mezőgazdaság nyugodt evidenciájával. Meghökkenően modern fogalmazással élt, amikor kijelentette, hogy nem másról volt itt szó, mint arról, hogy a jel (*signe*) átvette a hatalmat a jelentett (*chose signifiée*) felett.¹⁴ Baudcau a maga részéről elismerte a pénz és az értékpapírok hasznosságát, mégis fájdalommal gondolt vissza a javak természetbeni cseréjének korára, amelynek közvetlensége lehetetlenné tett bármiféle visszaélést.¹⁵

Mirabeau tisztában volt azzal, hogy a hitel, ha támadják, elmenekül. Mindazonáltal a legkevésbé sem bánta: „Azzal vádolnak majd: Ön megijeszti a pénzembereket, s megingatja a hitelt. De mi jót köszönhetünk annak az átkozott hitelnek!? Megakadályozta-e a hitel valaha is, hogy a népet túlterheljék és megkopasszák? Az adósságok pedig egyre csak nőttek...”¹⁶ Az igazi bizalom (*crédit*) akkor áll fenn, ha a nemzet virágzik, ehhez pedig a mezőgazdaság támogatása szükséges.¹⁷ Mirabeau itt, mint látjuk, a *crédit* szó kétértelműségét kihasználva ítéli szükségletlennek, sőt károsnak a bankrendszer elburjánzását.

¹¹ Nicolas Baudcau: „Première Introduction á la Philosophie Economique”. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Lemercier de la Rivière, Baudcau, Le Trosne. Avec une introduction par Eugene Daire. Paris, 1846. (a továbbiakban: Baudcau 1846.) 629.

¹² Mirabeau: La théorie de l'impôt. Paris, 1761. (a továbbiakban: Mirabeau 1761.) 237.

¹³ John G. A. Pocock: Le Moment Machiavélien. Paris, 1997. (az angol kiadás: Cambridge, 1975.)

¹⁴ Mirabeau: L'Ami des Hommes. Avignon, 1756. (a továbbiakban: Mirabeau 1756.) 8., 144.

¹⁵ Baudcau 1846. 684,

¹⁶ Mirabeau 1761. 292.

¹⁷ Mirabeau 1756. 293.

A luxus. A fiziokraták a korabeli luxus-vitában is részt vettek. Pierre Rétat, a tárgyra vonatkozó alapvető cikkében, a luxus kritikájának három lehetséges típusát különbözteti meg.¹⁸ Az első típusú kritika egy társadalmi probléma felismerésén alapul: a polgárok divathajhászásban és költséges öltözködésében a társadalmi hierarchia, a nemesi kiváltságok megsértését látja. A második irányzat az antik és keresztény erkölcsi értékekre hivatkozva ítéli a luxust züllesztőnek (*corrupteur*), míg a harmadik gazdasági megfontolásokat juttat érvényre: a pazarlás bénítja a gazdaság fejlődését, s ezért elfogadhatatlan. A cikk szerzője a fiziokratákat egyértelműen az utolsó csoportba sorolja. Valóban, legnagyobbként gazdasági jellegű a „szekta” luxuskritikája, de felfedezhető írásaikban a másik két gondolatmenet elemei is. A nemesi/polgári luxus ellentétével természetesen Mirabeau is foglalkozott, de ez nem tartozik mostani témámhoz, ezért jelen írásomban nem térök ki rá.

Annál érdekesebbek a közgazdaságtani érvelésen túlmutató morális megfontolások. Mirabeau aforisztikus megfogalmazása értelmében „[...] a luxus a jólét elfajzott gyermeke”,¹⁹ olyan jólét tehát, amely eltávolodik a természet egyszerűségétől. Baudcau szerint a luxus hatására az emberek elpuhulnak, elnőiesednek, az erkölcsök pedig általánosan fellazulnak.²⁰ Feltűnő, hogy a fiziokraták írásaiban a luxus és a hozzá kötődő elpuhulás és elnőiesedés együttes emlgetése mindig egy meghatározott társadalmi réteget vett célba: a városi kereskedők, iparosok és járadékosok az erkölcsi hanyatlás hordozói. Ők azok, akik többnyire igénybe veszik a fiziokraták által leginkább megvetett szolgáltatásokat: a házi szmelyzet, az egészségügyben és a szórakoztatásban dolgozóknak a munkáját. Mirabeau közvetlen összefüggést látott a luxus, a városi élet, illetve az ipari, valamint kereskedelmi érdekek között: „Megkíséreltük tehát luxusunk terjesztésével megrontani szomszédainkat, ehhez azonban fel kellett szerelkezniünk luxusiparunkat védő tiltásokkal, és érdekeltté kellett tenniünk az országunkat irányító közhatalmat az ipar fenntartásában. [...] A tiltások, s a belőlük következő háborúk okán egyre gyengült a Nemzet.”²¹ A háborúskodás csak az ipari-kereskedelmi „lobby” érdeke volt, amely kizárólag úgy juthatott el céljához, ha megrontja a Fejedelmet, felébreszti benne a legrosszabb szenvedélyt, a bírvágyat. Így lett a kereskedők érdekéből államérdék, így lett a világ legstabilabb agrárországából a divat és a piperegyártók országa. Colbert évei óta a kapzsiság és más kárhozatos szenvedélyek teljesen átformálták Franciaország arculatát. Most nem az a kérdés, hogy ez a történeti áttekintés mennyiben felel meg a valóságnak. Jóval érdekesebb az, hogy Mirabeau a klasszikus republikanizmus által leírt erkölcsi romlás folyamatát vázolja fel: részérdekek kerckednek a közjó fölé, a luxussal és a pompakedveléssel pedig új értékek veszik át a francia monarchia régi értékeinek helyét. A fiziokratákkal foglalkozó szakirodalom általában csak a közgazdasági érveknek szentelt figyelmet, pedig eszmétörténeti szempontból sem érdektelen annak a kérdésnek a vizsgálata, miképpen reagálnak a 18. század különböző francia gondolkodói a *société commerciale* kialakulására; illetve milyen lehetőségei vannak az érényre alapozott republikánus beszédmód használatának a 18. század második felének Franciaországában.

A városról alkotott fiziokrata koncepció politikai aspektusai. Ismeretes, hogy a 18. század során ugrásszerűen megnőtt a városi lakosság aránya, mégpedig a század társadalomtörténetileg talán legfontosabb jelensége, a vidéki lakosság városba történő beáramlása következtében. A felduzzadt városok nem nyújthattak vonzó látványt; a szegénység, a munkanélküliséggel összefüggő bűnözés növekedése, valamint az általános erkölcsi fellazulás (amelyen a szexuális szabadosságot és a szabadelvű filozofálást egyaránt értették a kor konzervatívjai) olyan kérdések, amelyek a kor számos gondolkodóját foglalkoztatták. Nem egyedülálló jelenség a fiziokraták antiurbanizmusa, s az a marxizáló álláspont sem látszik védhe-

¹⁸ Rétat, Pierre: „Le luxe”. Dix-huitième siècle, 1994. No. 26. 79-88.

¹⁹ Mirabeau 1756. 63.

²⁰ Baudcau 1846. 732-33.

²¹ Mirabeau: La Philosophie Ruralé. Paris, 1763. 302.

tőnek, amely szerint írásaik háttérbe az ipari-kereskedelmi kapitalizmus győzelmének elő-érzete, célja pedig az, hogy a nemességet mindennek ellenére vissza kell csábítani a vidékre, az agrártermelésbe, hogy fennmaradjon a társadalmi osztályok alapvető egyensúlya.²² Mindenképpen el szeretném kerülni, hogy erkölcsi-politikai ítéleteket szorosan szociológiai erőviszonyokból próbáljunk levezetni, és inkább abból indulok ki, hogy a város romlottságát problematizáló nézetek magukban, illetve legfeljebb kontextusukban értelmezendők.

Először azt vizsgálom, hogy a „romlott város” milyen politikai jogokkal rendelkezne a fiziokrata utópia megvalósulása esetén. A „törvényes zsarnokság” (*despotisme légal*) fiziokrata elmélete közismert: a „gyámkodó közhatalom” (*autorité tutélaire*) alapja az a feltételezés, hogy az alattvalók minden birtoka felerészben tulajdonképpen az uralkodóé. Minél jobban megy az alattvalóknak, annál jobb az uralkodónak; ez az érdekközösség a jó kormányzás alapja. A nemzeteknek nincs is szükségük más politikai testületekre, hiszen ezek csak megzavarnák az uralkodó és az alattvalók békés együttműködését. Hogyan merülhet fel akkor egyáltalán a politikai képviselő kérdése?

A fiziokraták, főleg Le Mercier és Mirabeau, nem utasították el bizonyos tanácsadási joggal felruházott testületek létrehozását. Ezek a gyűlések csak „felvilágosítanak” a királyi kormányzatot bizonyos kérdésekben, nem pedig döntenének, de – s ez fontos ügy – döntenének az adók helyi elosztásáról. Összességében azonban mégsem rendelkeznének jelentős hatalommal, éppen ezért érdekes, hogy ennek ellenére milyen sok szövegben foglalkoznak a fiziokraták ezen testületek ideális összetételével.²³

A fiziokrata felfogás szerinti Nemzetnek valójában csak a független földbirtokosok lehetnek tagjai, hiszen kizárólag ők rendelkeznek „valódi jövedelemmel” (*produit net*). A városlakókat ezzel szemben kizárják a politikai jogokból, hiszen nem hoznak létre valódi értéket: a mezőgazdaság kizárólagos termelékenységéről szóló elméletnek megfelelően „sterilek”. A politikai jogokból gazdasági okokból történő kizárás politikai filozófiái háttérét a társadalom liberális-részvényesi felfogása képezi: aki nem tesz hozzá a költségekhez, nem élvezheti a jogokat sem. Felfedezhetünk mindazonáltal egy másik érvet is: a földbirtok egy olyan éppúgy anyagi, mint erkölcsi bázist jelent, amelynek birtoklása biztosítja, hogy a földtulajdonos közvetlenül és tartósan kötődjön hazájához. A földtulajdon olyan függetlenséget biztosít birtokosának, amely képessé teszi arra, hogy a köz ügyekben ítéletet mondjon. A kereskedelemmel (vagy iparral) foglalkozók viszont részesei az egész világot átfogó hálózatnak, és mint ilyenek embertársaiktól függenek; nem feltétlenül képesek tehát érdekmentes ítéletalkotásra. A földbirtokosokkal ellentétben érdekeik nem a Hazához kötik őket: „...a kereskedelmi társaságokat és a kikötőket a kereskedők uralják, a kereskedők pedig saját republikát alkotnak, s nem ismernek más nemzetet ezen a közösségen kívül”.²⁴ A mozgékony kereskedőknek mindegy, hogy itt vagy ott gazdagszanak-e meg: ha egy ország hanyatlásnak indul, nem bánják, s javaikkal továbbállnak. Kozmopoliták tehát, ami önmagában nem baj, ámde nem vehetnek részt a politikai életben, ha nincsenek közös érdekeik a nemzettel. Mirabeau klasszikus példát hoz arra, hogy a józan politika kirekeszti a városiakat a közéletből: „A tiszteletreméltó Numa volt az egyetlen, aki rájött, hogy a városlakók csak a vidék szeméjét képezik: ebből következően felemelte a földművelőket, biztosította számukra a közhatalomban való részvételt, kizárólag őket részesítette a Haza védelmének és hódításokkal való kiterjesztésének dicsőségében.”²⁵ A városlakók erkölcséről

²² Bernardi, Michel: Introduction á une sociologie des doctrines économiques. Paris, 1963.

²³ Az a tény, hogy ilyen sokat foglalkoznak a gyűlések összetételével, talán azzal magyarázható, hogy a fiziokrata utópia legtöbb elemének (Franciaország visszaváltoztatása tiszta agrár-monarchiává, az agrárérdekek kizárólagos védelmét szolgáló felvilágosult despota uralma stb.) gyakorlatilag semmi esélye nem volt a megvalósulásra. A gyűlések összetételének alapjául szolgáló képviselő-elmélet azonban a fiziokrata doktrína többi részétől függetlenül is hasznos lehet, és jól szolgálhatja az agrárérdekeket.

²⁴ Quesnay: „Dialogue sur le commerce.” In: Physiocrats. Avec une introduction d’Eugène Daire. Paris, 1846. 154.

²⁵ „La dépravation de l’ordre légal.” Ephémérides du Citoyen, 1767. Tome IX. 111-112.

egyébként is lesújtóan rossz véleménye volt a fiziokratáknak, főleg Mirabeau-nak. Semmittevők, puhányok, egoisták (amely tulajdonságukat a *par excellence* „városi filozófiával”, az epikureizmussal magyarázza). Epikureizmusuk többek között abban nyilvánul meg, hogy nem szívesen házasodnak és alapítanak családot, inkább buja aggregényéletet folytatnak.²⁶ Mirabeau szemében a rómaiak győzelme Karthágó felett az agrárerény győzelmét jelentette a kereskedői kozmopolitizmus felett.²⁷ Ez az érv sem egyeztethető össze a liberális jellegű történelemfelfogással, inkább a klasszikus republikánus diskurzus elemire épül.

Nemcsak arról van szó azonban, hogy a városi lakosság érdekei nem azonosak a Nemzet többi részének érdekeivel, hanem arról is, hogy a városban senki sem rendelkezik a megfelelő politikai bölcsességgel. Országos szinten tehát szó sem lehet a városok politikai participációjáról, sőt Mirabeau legszívesebben az önkormányzat mindenféle formájától megfosztaná őket. Ha minden józan ész ellenére a városok mégis rendelkezhetnének valamiféle politikai szervezettel, abban csak a városban lakó, a város környékén birtokokkal rendelkező földtulajdonosok lennének jogosultak részt venni, hiszen csak ők képviselik a stabilitást, a kötődést. Egy kereskedőkből álló városvezetés villámgyorsan rengeteg kölcsönt venne fel, hasznot húzna a pillanatnyi konjunktúrából, majd továbbállna, otthagynva a városra a törlesztés kötelezettségét.²⁸ Ugyanerre a problémára Turgot-nak és Dupont de Nemours-nak volt egy némileg eltérő javaslata: szerintük a városban az állandóságot nemcsak a környékbeli földbirtokosok, hanem a háztulajdonosok is képviselik. Ez utóbbiak is érdekelték a város virágzásában, hiszen ez együtt jár a lakberek emelkedésével: jogosultak tehát a (hipotetikus) politikai részvételre.²⁹

A politikai ítéletalkotáshoz szükséges személyes függetlenség teljességgel hiányzik a városi munkásságból, akik munkáltatóik kényére-kedvére ki vannak szolgáltatva: „*A kereskedőket és gyárosokat – írja Mirabeau – számos, az előbbiektől fenntartott és irányított gép szolgálja. Egy-egy gyáros akár tízezer ilyen munkásnak nevezett gépet is birtokol. Mivé lesz a politikai szabadság, ha a választás napján ezek a gépek megindulnak? A kereskedők köztársasága szükségszerűen oligarchiába (vagy valami annál is rosszabbra) torkollik.*”³⁰ Már a kereskedők is függnek egymástól, a munkásság pedig teljesen kiszolgáltatott helyzetben van: ha politikai jogokat kapna, az csak a politikai szabadság hanyatlásához (*corruption*) vezethetne. A republikánus szabadságelmélet közhelye az a felismerés, hogy a függő helyzetben lévő polgárok manipulálása óriási veszélyt jelent a politikai szabadságra. Ez persze igaz a mezőgazdasági munkásokra is, őket nem kevésbé tartja függésben a földbirtokos. Mirabeau szerint azonban a mezőgazdaság olyannyira humanizálja az erkölcsöket, hogy tulajdonképpen a földbirtokos és a földmunkás érdekei nem is válnak el egymástól.³¹ A gyáros „manipulálja” dolgozóit, a földbirtokos ellenben képviselheti parasztjait: világos tehát, hogy a fiziokraták a társadalmat nem a jövedelem alapján osztják fel, nem kizsákmányolók állnak szemben kizsákmányoltakkal, hanem az agrárérdek konfrontálódik a városi (ipari-kereskedelmi) érdekekkel.³²

A fiziokrata felfogás szerint e két érdekcsoport harca vonul végig a történelmen, akár a filozofikus, az emberiség fejlődésével, a politikai hatalom és a magántulajdon kialakulásával foglalkozó történelmet, akár Franciaország konkrét, írott forrásokon alapuló történetét tekintjük. Általánosságban elmondható, hogy az önérdék, az ember legaljasabb ösztönei for-

²⁶ „De Paris”, 1ère partie. Les Ephémérides du Citoyen, 6 décembre 1765. (a továbbiakban: „De Paris” 1ère partie.) 145.

²⁷ „De Paris” 1ère partie.

²⁸ „Réflexions d’un citoyen sur l’administration des grandes Villes et particulièrement de la Ville de Lyon”. Nouvelles Ephémérides, 1774. Tome VII.

²⁹ Turgot: „Mémoire sur les Municipalités.” In: Oeuvres de Turgot. Édition de Gustave Schelle. Glas-hütten im Taunus, 1976. Tome IV. 568-621.

³⁰ Mirabeau 1759. 62-63.

³¹ Mirabeau 1759. 64.

³² Lásd Fox-Genovese, Elisabeth: The Origins of Physiocracy. Ithaca, N. Y., 1976. 235.

dítják szembe az embert a Természettel: a kereskedelem űzi a földműveseket a városba, még hozzá az epikureus filozófia és a művészetek aktív közreműködésével.³³ Az igazi filozófiát, az Isten tisztelétét és a művészeteket azonban mind a vidéki közösségeknek köszönhetjük. Még a „genfi polgár paradoxonaira” is visszautalnak, amelyek, mondják, tökéletesen írják le a város erkölcsi romlását.³⁴

A múlt agrárközpontú szemlélete magyarázza, hogy Franciaország történetével kapcsolatban nézeteik radikálisan eltérnek a kor legtöbb szerzőjének értékelésétől. Nagyon röviden és sematikusán a következőképpen ábrázolhatnánk a fiziokrata álláspontot: a középkor barbársága és harciassága megbocsátható, hiszen akkor a mezőgazdasági tevékenység kulcsszerepet játszott. A jobbságság felszabadítása és a városok önállósága önmagukban öröndetes jelenségek ugyan, de mindez lehetővé tette a kárhozatos városias szellem (*esprit urbicole*) kialakulását. Az agrárérdekek utolsó nagy védelmezőjét Sullyben látják, míg a francia történelem fekete bárányának szerepét Colbert játssza: ő honosítja meg a manufaktúrákat és monopóliumaikat, ő téríti az agrár-monarchiát a kereskedelem, s így a hanyatlás útjára.³⁵ (Nem sorolhatók tehát egyértelműen sem a „romanista”, sem a „feudális” tézis védelmezőjéhez.) A hanyatlás megállítása, a helyes útra való visszatérés csak a földbirtokosok politikai aktivizálódása útján lehetséges.

A földbirtokosok politikai állásfoglalásra való képessége (*capacité*) egyben kötelezettséget (*obligation*) is jelent: erkölcsi kötelességük részt venni a politikai életben. Világos, hogy a politikai aktivitás kötelezettsége a legkevésbé sem következik a liberális, kizárólagosan gazdaságcentrikus nézetekből. Véleményem szerint arról van szó, hogy alapvetően gazdasági alapú érvelésüket a klasszikus republikánus diskurzus elemeivel egészítették ki, amikor kimutatták a vidéki földbirtokos erkölcsi felsőbbrendűségét a városi kereskedő felett. A republikánus szókinccs használatából pedig szinte automatikusan következett a kötelezettség fogalma. A fiziokrata utópia tehát gazdasági megalapozottságú ugyan, de nem szabad elhanyagolnunk politikai összetevőit sem. Annál is fontosabb ez a kérdés, mert Pierre Rosanvallon szerint a Forradalom idejére a fiziokrata doktrínákból nem a mezőgazdaság kizárólagos termelékenységéről szóló elmélet, hanem az önálló földbirtokosok által képviselt Nemzet gondolata maradt fenn.³⁶

Konklúzió. Dolgozatom célja semmiképpen sem volt a fiziokrata nézetek radikális újraértelmezése, a róluk alkotott kép árnyalása, gazdagítása talán mégsem lehetetlen. A szakirodalom szinte kizárólagosan közgazdasági nézetekkel foglalkozik, és valamiféle torz agrár-kapitalizmusnak tekinti a fiziokráciát, amelynek igazi jelentősége abban rejlik, hogy bizonyos értelemben Adam Smith-t előlegezi. Mindez természetesen vitathatatlan, nem érdektelen azonban más perspektívából, a 18. század francia politikai eszmétörténetének szempontjából is figyelembe venni a „szekta” írásait, s következőképpen hangsúlyt helyezni a közgazdasági érvelést alátámasztó politikai-morális ítéleteikre.

Az idézett szövegrészekből, remélem, világosan kitűnik, hogy a fiziokraták véleménye a liberális kapitalizmus, a *société commerciale* kiépüléséről a legkevésbé sem egyértelmű. A földbirtok szakralizálását marxista vagy marxizáló szerzők egyértelműen reakciós gondolatnak,

³³ Mirabeau 1759. 53.

³⁴ „De Paris”, 2ème partie. Les Ephémérides du Citoyen, 24 janvier 1766., 100. Annak illusztrálásaképpen, hogy milyen közel állnak helyenként a rousseau-i hangvételhez, íme egy példa: „Az erény, a köz- és magánjólét dicsőséges évszázadai időben közel estek az Ókorhoz; s ahogy időben távolodunk ettől a kortól, fokozatosan elénk tárul a Város és a luxus, amely élteti; a hamis gazdagság, amely talmi csillogását biztosítja. A rusztikus egyszerűséggel együtt tűnik el az állam szilárd dicsősége, a polgárok öröme. Mindez a természetben alapuló igazság.” „De l'esprit agricole” 52.

³⁵ „De l'esprit agricole” 57-58. Lásd továbbá: Weulersse, Georges: „Sully et Colbert.” Revue d'Histoire des doctrines économiques et sociales, 1922. X. 234-251.

³⁶ Rosanvallon, Pierre: „Physiocrates”, szócikk a Dictionnaire Critique de la Révolution Française-ban, établi par F. Furet et Mona Ozouf. Paris, 1992.

a nehéz helyzetbe kerülő vidéki nemesség (és egyház) osztályérdekei védelmének tartják. Ami ezt az „objektív tartalmat” (*signification objective*) meghaladja, az csak „ideologikus álca” (*masque idéologique*) lehet.³⁷ Ez a megközelítés azonban több szempontból is problematikus. Először is: a földbirtokosok nem fedik le a nemességet, a francia agrárterület több mint 60%-a nem nemesi kézben van. Másodszor: a földbirtok azonnali kapitalizációja, a földesúri jogok eltörlésének programja éppenséggel nem egyezik a nemesi érdekekkel, de az egyenes földadó kizárólagossá tétele sem válthatja ki a vidéki nemesség tetszését.³⁸ Harmadsorban pedig úgy vélem, nem engedhető meg, hogy a szövegek egy részét egyszerűen ne vizsgáljuk, mondván, hogy az már nem a valódi jelentés része, csupán ideologikus porhintés.

Összességében úgy gondolom, hogy a fiziokraták, mint oly sok 18. századi gondolkodó, a szemük előtt átalakuló társadalom kihívásaira próbáltak választ adni. A földbirtok „szakralizációjának” magyarázatát inkább abban kell keresnünk, hogy az új társadalmat sok szempontból veszélyesnek tartották az ember morális integritására nézve. Pocock a következőket írja az angol *commonwealthmen*-ről: „...mivel a tulajdonlás formája határozza meg az egyén társadalomba történő beilleszkedését, az olyan osztályok megjelenése, amelyeknek vagyonát nem földbirtok, nem is ingatlanjavak, de még nem is arany vagy nemesfémek, hanem a határozatlan jövőben beváltható értékpapírok képezik, egyben új típusú, ismeretlen, veszélyes és kiszámíthatatlan embertípus megjelenését is jelentette”. A gazdasági változások tehát természetesen új politikai és erkölcsi helyzetet teremtenek. A fiziokraták is az új idők emberére, az iparosra, a kereskedőre, az adóbérlőre és a tőzsdézőre reagáltak. (Az elfogadhatóság határa persze országunként más és más: az angol gondolkodásban fel sem merül, hogy az iparosok vagy kereskedők ne lehessenek a politikai test tagjai.)

Az alakulófélben lévő *société commerciale* által felvetett kérdésekre adandó válasz azonban nem volt elképzelhető az önérdék és közérdek egybeesésére alapozott liberális diskurzus kizárólagos használatával. A fiziokraták a szívüknek oly kedves mezőgazdaság kizárólagos favorizálására próbálják „rábészélni” a királyi adminisztrációt. (Azért teszik vajon ezt, mert a földbirtokos nemesség osztályérdekeit védik, vagy mert úgy gondolják, hogy egy *monarchie agricole* tényleges alternatívája lehet a kereskedelmi-ipari kapitalizmusnak? Mivel tanulmányom keretén túlmenő elméleti problémákat vetne fel ezen kérdés megválaszolása, ezt a problémát nem tárgyalom.) Az ipar és a kereskedelem sterilitásáról szóló, szigorúan közgazdasági érvelés mindenesetre nem tűnik elegendőnek céljaik eléréséhez. Sokan már a korban is nevetségesnek tartják a nemzetgazdaság leszűkítését annak mindössze egy ágazatára, czenkíül pedig a „szakszcrű”, kizárólag közgazdasági tényekre (vagy éppen tévedésekre) támaszkodó érvelés természetsszerűleg kevesebb embert érintett volna meg, mint ez az erkölcsi-politikai fogalmakkal is operáló beszédmód. A politikai fogalmakra is épülő beszédmód tehát tekinthető egyszerűen a közgazdasági érvelés kiegészítőjének, eladhatóbbá-olvashatóbbá tétele eszközének.

Tanulmányom tehát a fiziokrata írások republikánus összetevőire vet néhány pillantást, hiszen annak a kérdésnek a vizsgálata, hogyan tehető közérthetővé, elfogadottá egy gazdasági-politikai érvelés, értékes adalékul szolgálhat a 18. század második fele eszmetörténeti képcénk vizsgálatához. A kontextus alapos elemzése után lehet csak állást foglalni abban a kérdésben, hogy milyen közönséggel szemben, milyen sikerrel kecsegtet a különböző politikai nyelvek használata. Keith Michael Baker három diskurzust különít el a kor francia közbeszédében: a politikait, amelynek kulcsfogalma a politikai akarat; a Parlamentek jogi be-

³⁷ A következő marxista indíttatású művekre utalok itt: Bernardi, Michel: *Introduction á une sociologie des doctrines économiques*. Paris, 1963.; Goldmann, Lucien: *Sciences humaines et philosophie*. Paris, 1966.; Mathiez, Albert: „Les doctrines politiques des Physiocrates.” *Annales Historiques de la Révolution Française*, 1936. 137–159. A szövegben idézőjelben szereplő kifejezések Bernarditól származnak.

³⁸ Voltaire éppen földbirtokosi minőségében teszi nevetségessé ezt az ötletet az *Homme au quarante Écus* című írásában.

szédmódját, amely az igazságosság nevében valamiféle „ősi alkotmányhoz” szándékozik visszatérni, valamint a politikától látszólag teljesen mentes társadalomreformerek adminisztratív diskurzusát, amely az ésszerűség szempontjai alapján szándékozik újraszervezni a társadalmat.³⁹ Ebben a felosztásban a fiziokraták egyértelműen az utolsó, az adminisztratív csoportba kerülnének Bakernél (annál is inkább, mert Turgot és Dupont általam már említett *Lettre sur les Municipalités* című írására hivatkozik az adminisztratív szellem elemzésekor). E besorolás jogossága vitathatatlan, írásomban mindössze arra szándékoztam felhívni a figyelmet, hogy a politikai nyelvek általában sem vegytisztán jellemzik a különböző szerzők műveit, a racionalitásra alapozott adminisztratív típusú érvelésre pedig különösen igaz azon állítás, hogy a népszerűbb hangvétel és a nagyobb elfogadottság érdekében kifejezetten politikai-erkölcsi argumentumok támogatására is szorul.

Felmerül továbbá a kérdés: vajon valóban megállnak-e a fentebb elmondottak, tehát valóban gazdasági érdekek szubsztantív kifejtéséhez kerestek a fiziokraták erkölcsi-politikai formát, vagy éppen ellenkezőleg, meglévő erkölcsi-politikai nézeteikre adtak „tudományos” öltözetet? Sőt, elképzelhető, hogy ebből a szempontból tekintve a „szekta” feltételezett egysege semmivé lenne, ugyanis Quesnay egyértelműen a száraz tudományos fejtegetések területéről érkezett, míg Mirabeau inkább politikai íróként tért meg a közgazdaságtanhoz. (A többi szerző fiziokrácia előtti tevékenységére itt nem térek ki.) Érdekes fejlemény lenne mindenesetre, ha a politikai-erkölcsi kérdések vizsgálata némiképp szétzilálná a fiziokrácia eddig komolyan meg nem kérdőjelezett egységét.

BALÁZS, PÉTER

Sinful city and innocent countryside. The physiocrats' concept of the town/city

The paper discusses the political views of the physiocrats known in the literature on the subject primarily as economists, with special regard to the way the praise of the life in the country and the dismissal of urbanity as immoral complements the economic argument that value is produced by agriculture only, industry and commerce merely transforming its products, and thus the latter can be regarded as unproductive.

The author attempts to show the relationship between certain elements of the argumentation of the physiocrats with the republican discourse described by John Pocock in connection with Renaissance Italy and 17th-18th-century England in his *The Machiavellian Moment*. In the light of this interpretation the essay attempts to reconsider the physiocrats' views on the theory and practice of political representation, on the freedom of commerce, on the history of France, and, of course, on the relationship between the city and the countryside. This approach makes it possible to regard the physiocrats not exclusively as a "sect" and the forerunners of Adam Smith, but to find a place for them in the political intellectual history of the eighteenth century.

³⁹ Baker, Keith Michael: „Language and Politics at the end of the Old Regime.” In: *Inventing the French Revolution*. Cambridge, 1989. 127.

MACIEJ JANOWSKI

Eötvös és Heybowicz

Egy összehasonlítás vázlata.*

1901-ben mutató könyv jelent meg Lembergben, melynek címe *Zarys pojęć o narodzie* (Nemzetfogalmak vázlatokban) volt. A borítón látható név – I. Snitko – senkinek sem mondott semmit, de még ha a szerző nem is használt volna álnevet, és valódi nevén – Stanisław Herbut Heybowicz – jelenteti meg a kiadványt, akkor sem árult volna el sokkal többet magáról. A könyv mégsem maradt teljesen észrevétlen: hosszú recenziót szentelt neki a kiváló irodalomtörténész és kritikus, Włodzimierz Spasowicz. Ezt leszámítva azonban nem keltett túl nagy érdeklődést, s hamarosan feledésbe is merült. Olykor-olykor belepillantottak kutatók. Jan Stanisław Bystron elismerte, hogy Heybowicz saját nézetei ugyan nem valami izgalmasak, az általa lelkiismeretesen összegyűjtött tényfeltáró anyag azonban figyelemre méltó.¹ Fél évszázaddal később Roman Zimand kétértelmű bókkaal illette a művet.² Andrzej Walicki nem egészen egy oldalt szentel Heybowicz munkájának az általa szerkesztett lengyel filozófiatörténetben.³

Stanisław Herbut Heybowicz (1842-1900) fehéroroszországi nemesi családban született. Kaliszban élt, ahol adóhivatalnokai tisztséget töltött be és tevékenyen részt vett a város kulturális életében. Nos, ez a lelkiismeretes cári hivatalnok, a kormányzósági város megbecsült polgára sok-sok éven keresztül írta élete nagy művét: szabadidejét Krakó, Boroszló (Wrocław), Poznań és Berlin könyvtáraiban töltötte. Munkája posztumusz kiadásban jelent meg.⁴

Heybowicz egyáltalán nem követte az akkoriban – legalábbis lengyel földön – divatos nemzetszemléletet. Olyan korban írta meg könyvét, amikor a sovinizmus már egyre inkább uralkodó eszmévé vált – mégis, ez a legkövetkezetesebb mű, amelyet a felosztott Lengyelországban a soknemzetiségű állam eszméjének védelmében írtak. Nem találunk sok hasonló alkotást a lengyel írásbeliség történetében. A nemzet iránti érdeklődés mindig inkább magasröptű és mélyenszántó, filozofikus vagy álfilozofikus műveket termelt, mint olyan munkákat, amelyek azt firtatták volna, hogyan rendezhetik egymáshoz való viszonyukat az egy államban élő különböző népcsoportok. Még Galícia sem szentelt figyelemreméltóbb művet ennek a témának. Némileg paradox helyzet tehát, hogy éppen az Oroszország által bekebelezett lengyel országrészben íródott meg egy olyan könyv, amely kifejezetten „osztrák” gondolkodásmóddal közeledett a nemzet kérdéséhez.

* A fordítás a következő kiadás alapján készült: „Węgierski Tocqueville” i jego polski wielbiciel. Z dziejów wędrówki idei w Europie Środkowo – Wschodniej. In: Węgierska Wiosna Ludów a walki narodowowyzwolencze w XIX-wiecznej Europie. Ed. Jerzy Snopek. Węgierski Instytut Kultury, Warszawa, 1999. 85-99.

¹ Bystron, J. S.: Rozwój problemu filozoficznego w nauce polskiej. In: Archiwum dla historii filozofii polskiej I. Kraków, 1917. 243-244.

² „Minden naivitása ellenére a könyv ezen a szakterületen, lengyel viszonylatban sajnos alapműnek számít, és az is marad, amíg csak valaki nem ír jobbat.” Zimand, R.: Uwagi o teorii narodu na marginesie analizy nacjonalistycznej teorii narodu. Studia filozoficzne, 1967. 4. szám. 12.

³ Walicki, A. (Ed.): Zarys dziejów filozofii polskiej 1815-1918. Warszawa, 1986. wyd. II. 404.

⁴ Polski Słownik Biograficzny IX. Wrocław, 1960-1961. 454-455. (Az életrajz Wiesław Bieńkowski tollából származik.)

A szerző számtalan elméleti író nézeteit érinti, mégis csak egyiküknek szentel egy egész fejezetet, a könyve terjedelmének körülbelül tíz százalékát – ez az író pedig Eötvös József. Heybowicz szerint Eötvös „jeles államférfi, a korszellem igazi értője, kiváló [...] publicista és filozófus”, valamint „egyike azoknak, akik a haladást szorgalmazó nagyszerű eszméikkel tevékenyen részt vesznek az emberiség újjászületésében”. Szerzőnk a szabadság olyan védnökei között említi, mint Alexis de Tocqueville, John Stuart Mill vagy Herbert Spencer. Eötvös szerint oly kiválóan mutatta be a nemzetiségi problémákat, hogy minden utána élt író már csak az ő gondolatait ismétletgeti.

Lengyel hódolójával ellentétben, aki az erőltetett „magyar Tocqueville” jelzővel ajándékozta meg, báró Eötvös József, a regényíró, politikus és gondolkodó nem panaszkodhat: soha nem volt népszerűtlen, sem kortársai, sem a későbbi szerzők körében.⁵ A negyvenes években a liberális ellenzék politikusa volt, később vallás- és oktatásügyi miniszter gróf Baththyány Lajos kormányában. 1848 őszén elhagyta hazáját, s az emigrációban, az 1850-es években született legfontosabb elméleti művének első kötete: *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra*.⁶ Elméleti elgondolásai több szempontból is érdeklődést keltettek Magyarországon, de külföldön is, bár ott természetesen kisebb mértékben. A közép-kelet európai országok szerény kulturális kapcsolatainak jelzője, hogy Eötvös a 19. századi Lengyelországban szinte ismeretlen volt, noha regénye, *A falu jegyzője* 1855-ben megjelent lengyel fordításban. Az *Encyklopédia Orgelbranda* (IV. 1883) hosszabban is elidőzik az irodalmár és politikus, a közoktatást és a felekezeti viszonyokat reformáló Eötvös alakja mellett, egy szóval sem említi azonban – bár zárójelben megadja fő művének címét – a nemzetiségi kérdéstről kifejtett nézeteit. Heybowicz tehát tudomásom szerint idáig az egyetlen lengyel szerző, aki közelebbről is vizsgálta a magyar gondolkodó politikai filozófiáját. Ha megelégedett volna azzal, hogy lelkiismeretesen elismétli Eötvös gondolatait, műve nem lenne különösebben figyelemre méltó. Mivel azonban Heybowicz inkább politikaelméletet, mint eszmetörténetet írt, Eötvös műve pedig csak annyiban érdekl, amennyiben saját fejtegetései számára talál benne kiindulópontot, a kérdés mindjárt izgalmasabbá válik. Milyen érdekes gondolatokat találhatott egy lengyel szerző a tizenkilencedik század végén egy több, mint negyven évvel korábban élt magyar gondolkodó művében? Mi volt az, amit fontosnak tartott, és mi volt az, amit – tudatosan vagy nem tudatosan – elhagyott? Hasonlít-e az ő értelmezési módja ahhoz, ahogyan az egy évszázaddal később élő eszmetörténészek interpretálják az eötvösi elképzeléseket? Úgy vélem, nemcsak azért érdemes válaszolni ezekre a kérdésekre, mert így megvilágíthatunk egy máshonnan ismeretlen jelenséget, tudniillik hogy egy lengyel szerző értelmezi a kiváló reformkori gondolkodó eszméit; hanem képet kaphatunk ezáltal arról is, milyen utakon fejlődtek a nemzeti eszmék a tizenkilencedik század folyamán Közép-Kelet-Európában.

Ezen a ponton érdemes felidézni Eötvös teóriáját. A tizenkilencedik század uralkodó eszméi szerint a szabadság, az egyenlőség és a nemzetiség. Kiindulási pontja az a kijelentés, hogy az Európában általánosan elfogadott (és Eötvös szerint hibás) értékrendben ezek az eszmék egymással ellentétesek, és nem is lehet megvalósítani őket anélkül, hogy azzal ne semmisítenék meg valamennyi létező államszervezetet. Eötvös ezért úgy akarja újradefiniálni a három eszmét, hogy az európai civilizáció lerombolása nélkül életre lehessen hívni őket. Heybowicz lelkiismeretesen, bőséges idézetanyaggal kivonatolja a mű összes olyan részét, amelyben a nemzetiség kérdéséről esik szó. Hangsúlyozza azonban, hogy az ő állás-

⁵ Lásd például legutóbb Gergely, András: Josef Eötvös, theoreticien hongrois du liberalisme. In: Delsol, Ch. – Masłowski, M. (Ed.): Histoire des idées politiques de l'Europe Centrale. Paris, 1998. 355-362.

⁶ Der Einfluss der herrschenden Ideen des 19. Jahrhunderts auf den Staat. Von Baron Joseph Eötvös. Vom Verfasser selbst aus dem ungarischen übersetzt. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1854. I-II. kötet. (Magyarul: Bécs, 1851., illetve Pest, 1854. A hivatkozások a Révai-féle Eötvös-összkiadás megfelelő kötetére vonatkoznak. Budapest, 1902. – a fordító megjegyzése)

foglalása két pontban eltér Eötvösétől. Az egyik ilyen sarkalatos pont a történeti jogok, a másik pedig a nacionalizmus kérdése. Kezdjük az utóbbival gondolatainak rekonstrukcióját.

Eötvös szerint az uralomvágy az egyik alapvető nemzetiségi elv. Az elnyomott nemzet egyenjogúságra törekszik, ám amint elnyeri szabadságát, törekvése rögtön a többi nép elnemzetietlenítésébe csap át. Minden elnyomott nép tehát, amely a tolerancia jelszavait harsogja, végső soron a saját territóriumán élő más népek önállóságát akarja megsemmisíteni. Heybowicz számára ez az értelmezés elfogadhatatlan, hiszen alapjaiban megrendíti elképzelését, az egyenjogú nemzetiségek államát. Hogy fenntarthassa egy ilyen állam létezésének lehetőségét a növekvő etnikai konfliktusokkal szemben – amelyek ekkorra már még nagyobb teret kaptak, mint Eötvös életében –, Heybowicz alapvető különbséget tesz a nemzet eszméje és a nacionalizmus között. Szerinte a nemzet eszméjének semmi köze az államformához, amely a háborúk és hasonló események függvényében változhat, miközben maga a nemzet változatlan marad. A nemzeteszmé legteljesebben a kultúrában valósulhat meg – ennek a bizonyítékát Heybowicz a lengyel romantika rendkívüli teljesítményeiben látja. A nemzet eszméje tehát a szabadság és az egyenlőség felé törekszik. A nacionalizmus ezzel szemben valóban a hatalom megszerzése és az elnemzetietlenítés felé halad. Csak látszólag kapcsolódik a nemzet eszméjéhez, valójában inkább állameszmé. A nacionalizmus alakját ölti magára az abszolút hatalomra törekvő állam abban a korszakban, amikor a monarchikus hatalom szentségét hirdető régi eszmé már elvesztette jelentőségét.

Egy ilyen terminológiai különbségtételnek alapvető következményei vannak. Eötvös teljességgel meg van győződve arról, s ezt többször világosan kifejezésre is juttatja, hogy az eszmék veszélyesek lehetnek, azaz hogy minden eszmé automatikusan és követői akaratától függetlenül a saját legtávolabbi következményeinek a megvalósítására törekszik (I. 70-71.). Éppen ezért „biztonságos” eszmét kell kigondolni, amelyeknek még a legtávolabbi következményei sem veszélyeztetik azokat az értékeket, amelyeken az európai civilizáció alapszik. Heybowicz nem foglalkozik ilyen mélységben ezzel a kérdéssel, de hasonló véleményen van; és éppen ebben rejlik a probléma lényege: az egyenjogúságra és az egyeduralomra való törekvés vajon ugyanannak a nemzetiségi eszmének a kifejezője (Eötvös szerint), avagy (ahogy Heybowicz várná el) két teljesen különálló, egymástól független alapelvű, a nemzetiségből és a nacionalizmusból következik? Ha Heybowicz megállapítása helytálló, akkor nem kell félnünk attól, hogy a nemzetek egyenjogúsága utáni törekvés valamikor is nacionalizmusba csap át, hiszen ez nem is lehetséges. A nacionalizmus ugyanis nem a nemzetiség elvének szélsőséges megnyilvánulása, hanem teljesen önálló princípium.

Ebből a megállapításból azonban az következik, hogy Heybowicz nem ért egyet Eötvössel a másik fentebb említett pontban, tudniillik a történeti jogok kérdésében. Eötvös ugyanis úgy oldja meg művének fő problémáját – a nemzetiségi eszmé oly módon történő újradefiniálását, hogy az ne veszélyeztesse az európai stabilitást –, hogy azt ajánlja: fogadjuk el a történeti jogot mint a népek kollektív jogainak alapjait. Ennek a jognak az elismerésével kívánja stabilizálni a politikai rendszert és semlegesíteni a nemzetiség elvének esetleges forradalmi következményeit. Heybowicznak ezt nem kell megtennie, mivel a nemzetiségi elvet ártalmatlanná tette azáltal, hogy élesen elkülönítette a nacionalizmustól. A történeti jog viszont így kirívó ellentmondásba kerül az egyenjogú nemzetek államának eszméjével, mivel Heybowicz a nemzeteket „jobbakra” – vagyis „történetiekre” – és „rosszabbakra” – azaz „nem történetiekre” – osztja. Szerinte ezen utóbbiak, „amikor [...] megérzik [...] magukban a létezés szükségességét, melyet a Gondviselés helyezett szívéükbe, a többiekkel egyenjogúságban kell létezniük és fejlődniük, s a saját fejlődésüket gátló elnyomásban kell támaszra lelniük” (196.).

Heybowicz maga is észrevette a fent tárgyalt két különbséget, sőt fel is hívta rájuk olvasója figyelmét. Ezek azonban igen alapvető különbségek, úgyhogy felmerül a kérdés, vajon helyesen gondolja-e a lengyel szerző, hogy a magyar gondolkodó nyomdokain halad. Ráadásul ha összehasonlítjuk a két munkát, még fontosabb problémák is felmerülnek, ame-

lyeknek a *Nemzetfogalmak vázlatokban* szerzője még csak tudatában sincs. Ezt egy nyilvánvaló példa szemléltetheti. A nemzetiségi elv 1848 utáni fejlődését tárgyalva Heybowicz az 1868-as magyar nemzetiségi törvénnyel is foglalkozik. Ezt a törvényt azonban – akárcsak a Szent Koronához tartozó nem magyar népcsoportok aktivistái – Heybowicz is csak kárhozzáttni tudja. Különösen az a formula háborítja fel, amely szerint az ország összes állampolgára egyetlen politikai nemzetnek, a magyarnak a tagja. Szerinte ugyancsen az alapon „Törökország is mondhatná, hogy összes lakosa az egy és oszthatatlan török nép része” (220.). Heybowicz minden bizonnyal nem értesült arról – pedig igen sokat olvasott –, hogy Eötvös volt a nemzetiségi törvény egyik fő megalkotója.⁷

Még ha fél tételizzük is, hogy Eötvös 1868-ban már más nézeteket vallott, mint 1854-ben, a példa mégis szemlélteti, miként olvasta Heybowicz a magyar író munkáját. Nos, Eötvös igen bonyolult módon old meg egy alapvető problémát, tudniillik azt, hogy a nemzetiségi szabadságok kollektívek-e, és a nemzetiségre mint közösségre vonatkoznak, vagy inkább – és ezt vallja szerzőnk – az egyéni jogok közé sorolhatók, amelyek az egyes állampolgárt illetik meg. Ugy tűnik, hogy megoldási módszere a következő: a nemzetiségi jogok csupán az egyénre vonatkoznak, nem pedig csoportokra, azaz minden állampolgár a liberális állam keretein belül az őt megillető jogok értelmében juttathatja kifejezésre nemzetiségi hovatartozását. Ahogy azonban már fentebb említettük, léteznek történeti jogok is, amelyek teljességgel függetlenek a nemzetiségi jogoktól. Ezek is lehetnek kollektívek, mint például a politikai nemzet kiváltságai, amelyeket a középkor és a kora újkor uralkodói adtak az egyes népcsoportoknak. Minden nemzetiségnek tehát csupán annyi természetes joga van, amennyi egyes tagjait illeti meg; a kollektív jogok ugyanis azokat a nemzetiségeket illetik meg, amelyek az évszázadok folyamán szert tettek rájuk.

Heybowicz szintén megkülönböztet egyéni és kollektív jogokat, de más kritériumok alapján. A nemzet szerinte kollektív közösség, amelyet romantikus és némileg misztikus módon értelmez, s amelyre értelemszerűen a kollektív jogok vonatkoznak. A *Nemzetfogalmak vázlatokban* szerzője rendkívül nagy hangsúlyt fektet erre, s éppen ezért találja annyira felháborítóknak a magyarországi 1868-as nemzetiségi törvényt. Egyúttal azonban – idézzük csak fél – Heybowicz értelmezésében a nemzet kizárólag a kultúra, és nem a politika területén valósítja meg jogait. Így a nemzetre csak a kultúra területén vonatkoznak a kollektív jogok, a politikában viszont az egyént a liberális állam keretein belül megillető jogok és szabadságok érvényesülnek. Eötvös és Heybowicz nézetei között tehát nincsen olyan alapvető különbség, mint az első pillantásra tűnik, mivel mindkét szerző úgy véli, hogy a nemzetiségi elvből még nem következnek kollektív politikai jogok. Különbség azonban mégis van ketjük között, Heybowicz – úgy tűnik – azt gondolta, hogy nézetei Eötvös elveinek hű másolatai. Heybowicz Eötvösnek tulajdonítja azt, hogy a nemzetet kollektív jogok illetik meg, s éppen innen származik a nemzetiségi törvénnyel kapcsolatos félreértése. Ebből a félreértésből származik az a meggyőződése is, hogy Ausztria lakosságának egyenjogúsítása, amelyet az 1867-es alkotmány léptetett életbe, az eötvösi állameszme megvalósulása volt – holott a magyar gondolkodó élesen elítélte a nyelvi egyenjogúság bevezetését.⁸

A két szerző nézeteinek különbségét mutatja az is, hogyan képzelik el az ideális államberendezkedést. Eötvös többször is hangsúlyozta a központosítás szükségességét, a központosítás fogalmát azonban igen sajátos, leszűkített jelentéskörben használja. Az államnak szerinte sokkal szélesebb körű tevékenységet kell biztosítania a társadalom, mint a kormány

⁷ Jóllehet a törvény végső formájában nem mindenben az ő nézeteit tükrözte. Vö. Bódy, Paul: *Joseph Eötvös and the Modernisation of Hungary 1840-1870*. Philadelphia, 1972. (Transactions of the American Philosophical Society, New Series, vol. 62 part 2.) 111. skk.

⁸ Eötvös, J.: *Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich*. 3. kiadás. Pest, 1871. 54-55. Vö. még: Stourzh, Gerald: *Die politischen Ideen Josef von Eötvös' und das österreichische Staatsproblem*. In: *Wege zur Grundrechtsdemokratie*. Wien-Köln, 1989. 225. (Deák Ágnesnek hálásan köszönöm a fénymásolatokat.) (a továbbiakban: Stourzh)

számára. Eötvös ekkorra már eltávolodott azoktól a centralista nézetektől, amelyeket a negyvenes években vallott, s inkább a Montesquieu-, vagy még inkább a Tocqueville-féle arisztokratikus liberalizmust képviselte, olyasfajta, amely a nemességben és a helyi szervezetben az abszolút monarchia nivellációs törekvéseinek gátját látja (vö. I. 215 skk.). Eötvöst olvasva – némileg úgy, mint Montesquieu esetében – az embernek néha kétségei támadnak: vajon valóban liberális elveket vall a szerző, vagy valahol mégis a feudalizmus rendkívül éles elméjű védnöke, aki kívülről megtanulta ugyan a liberalizmus szókészletét, de csak azért, hogy a régi rendet védelmezze vele?⁹

Heybowicz ezzel szemben meg van győződve arról, hogy egy modern, centralizált államrendezkedésnek sokkal több az előnye, mint a hátránya; ezt az államformát egyébként szinte természetesnek véli. Gondolatmenete tehát azon a feltételezésen alapul, hogy az egységes, centralizált államszervezetet egyetlen olyan intézménynek sem szabad veszélyeztetnie, amely a nemzetiségek egyenjogúsítását tűzte ki céljává. Heybowicz számára – Eötvössel ellentétben – a föderális államforma nem jelenti a nemzetiségi kérdés megoldását, sőt kifejezetten veszélyesnek tartja, mivel egy nagy, központi elnyomás helyett minden egyes föderatív tag a saját területén külön-külön alakítja ki a maga elnyomását.

A két szerző tehát különbözőképpen képzei el a nemzetiségi kérdés megoldását. Eötvös, ahogy fentebb kiderült, a történeti jogok tisztelgésében találja meg az ideális államrendezkedést; a nem történeti nemzeteknek csak az egyéni jogokat hagyja meg. Heybowicz ezzel szemben az egységes és nemzetiségileg tökéletesen semleges államot tartja eszményinek. Ebben az ideális államban nincs sem hivatalos nyelv, sem hivatalos nemzet: területén minden nemzetiség ugyanolyan joggal létesíthet kulturális intézményeket.

Félcérv volt-e csupán az oka annak, hogy Heybowicz a magyar gondolkodó hú tanítványának vallotta magát? Nem egészen. Könnyen beláthatjuk ugyanis, hogy a fentebb bemutatott összes különbség ellenére a két szerző gondolatmenete hasonló. Egyetértenek az alapvető módszertani kérdésekben is. Heybowicz John Stuart Mill egy mondatát használta fel műve mottójául, s ugyanezt a mondatot idézi a könyv végén is: „After the primary necessities of food and raiment, freedom is the first and strongest want of human nature.” Heybowicz módszertani alapelveiből fakad az a meggyőződése is, hogy minden alapvető emberi tevékenységnek a szabadságra való törekvés az indítóoka. Ezért is hiheti azt, hogy a nemzetek végső soron képesek egyeztetni érdekeiket.

Eötvös hasonló alapokból indul ki. Igaz, előszava első mondatában azt írja, hogy az embereknek „mindenckelőtt nyugalomra” van szükségük (Heybowicz buzgón helyesel, amikor ezt a passzust idézi), sok más helyen azonban nem hagy kétséget afelől, hogy az ember legfőbb célja mégiscsak személyes szabadságának megteremtése (például II. 39-40.). Ennek megállapítása nélkül nem reménykedhetne abban, hogy az európai politikai gondolkodás kategóriái átformálhatók.

Látványos hasonlóságokat fedezhetünk fel ott is, ahol a két szerző nézeti látszólag különbözik. Mind Heybowicz, mind Eötvös úgy véli, hogy a nemzetiségi eszmék legáltalánosabb értelmezéséből két teljesen ellentétes gondolkodásmód következhet. Az egyik ezek közül kívánatos, a másik azonban veszélyes. Az utóbbihoz sorolja mindkét szerző az egy nemzetiségű állam ideáját. Már ennyi is elegendő ahhoz, hogy az eszme egész tizenkilencedik századi történetét figyelembe véve elmondhassuk: mindketten a liberális gondolkodónak abba a körébe tartoztak, akik a soknemzetiségű állam eszméjét vallották magukénak.

⁹ Szabad György szerint Eötvös az ötvenes években nagypolgári eszméket vallott, és ő hozta osztrák-magyar földre a nyugati alkotmányelvűséget. Ez az elgondolás azonban egyáltalán nem bizonyított, és olyan komoly tudományos vitára szorul, amelynek a tizenkilencedik századi európai liberalizmus összes kritériumát és válfaját érintenie kell. Vö. Szabad, György: *Hungarian Political Trends between the Revolution and the Compromise (1849-1867)*. Budapest, 1977. 42-43.

Heybowicz az eszményi államot egységesnek és központosítottnak képzei el, de semmi esetre sem mindenhatónak. Azok a kísérletek, amelyekkel az állam a kelleténél jobban ellenőrzése alá akarta vonni a társadalmi életet, mind a két szerzőben ellenszenvet keltettek. Zárójelben azonban érdemes megjegyeznünk, hogy még Heybowicz is, aki olyan lelkesen védelmezi a nemzetek természetes (azaz nem történeti) létjogosultságát, a zsidósággal kapcsolatban mégis alkalmazza a történeti elvet, bár ez nem illeszkedik filozófiai rendszerébe. Elismeri a zsidó nép másságát és azt, hogy ennek a népnek is jogában áll, hogy kulturális és oktatási intézményeket létesíthessen, de nem engedi meg, hogy az általa elképzelt állam valamilyen formában is segítse ezeket az intézményeket – pedig minden más esetben az állam egyik fő feladatának tartja, hogy támogassa az adott nép kultúráját.

Óhatatlanul felmerül a gyanú: a következtetlenséget a szerző antiszcmita előítéletei okozták, amelyeket még saját maga előtt sem tisztázott kellőképpen. A logikus érvelés talaján maradvá Heybowicz a zsidó kultúra eltérő voltával indokolja véleményét. Ez az oka annak, hogy a zsidóság soha nem volt az európai politikai hagyomány része. E kijelentés alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy Heybowicz mégis elismert egyfajta „történeti” érvet – „történetieknek” ugyanis csak azokat a népeket tartotta, amelyek az európai civilizáció részesei voltak.

A fentebb felvázolt hasonlóságok és különbségek nem csupán a két szerző eltérő nézeteiből és jelleméből fakadnak. Felismerhetők bennük azok a változások, amelyeken a nemzetiség fogalma az eltelt majdnem fél évszázad során keresztülment; s érzékelhetők általuk a lengyel és a magyar értelmiségi hagyomány közötti különbségek is.

Ha elfogadnánk azt az általánosan elismert (de nem feltétlenül helyes) vélekedést, miszerint a nemzetiségi eszmék a tizenkilencedik század folyamán egyre inkább a sovinizmus irányába tolódtak el, akár azt is hihetnénk, hogy Heybowicz a korábbi szerző, nem pedig Eötvös. Igaz, mindketten hisznek abban, hogy a történelem happy enddel végződik, és abban is, hogy a veszélyes jelenségek és törekvések elkerülhetők. Heybowicznál azonban ez a fajta optimizmus sokkal szembetűnőbb és letisztultabb formában jelentkezik. A nemzetfeletti állam győzelme szerinte már csak egy karnyújtásnyira van tőlünk – a nacionalizmus pedig annyira nem felel meg a természet törvényeinek, hogy már ezáltal sem lehet veszélyes. Eötvös szorongása ezzel szemben olyan élethű képeket fest a különféle veszélyekről, hogy utána a szerzőnek minden erejét latba kell vetnie, hogy eljusson az optimista történelemszemléletig. Említettük már, hogy Eötvös szerint a nemzetiségi mozgalmak célja nem az egyenjogúsítás, hanem az elnyomás. Gerald Stourzh úgy véli, hogy alapvetően ez a gondolat uralja Eötvösnek a nacionalizmusról alkotott egész elméletét.¹⁰ Valóban, ha Eötvös gondolatait elemezve csak egy kicsit is máshova helyezzzük a hangsúlyokat, mint azt Heybowicz tette, a magyar gondolkodóban a társadalmi darwinizmus egyik korai előfutárát fedezhetjük fel, nem pedig – ahogyan Heybowicz gondolta – a romantikus nemzetfelettség (internacionalizmus) képviselőjét. Ebben az értelmezésben a nemzetek hatalmi harcáról alkotott eötvösi elképzelésnek Ludwik Gumplowicz Rassenkampf-elmélete lenne a folytatása.

Mondhatjuk természetesen azt is, hogy Heybowicz egyszerűen kisebb kaliberű gondolkodó volt, s nem látta át az általa fejtegetett problémák bonyolultságát. Van azonban a kérdésnek más – és érdekesebb – megoldása is. A lengyel romantikus hagyomány, amely olyan jó táptalajnak bizonyult Heybowicz nézeti számára, köztudomásúlag óriási fontosságot tulajdonított a nemzeti eszmének, egyúttal azonban igen erősen internacionalista eszméket is vallott. A romantika számára még Lengyelország szabadsága is a világszabadság egy kicsiny részét jelentette. Magyarországon, úgy tűnik, a nemzetiségi konfliktusok (bármit is jelentsen ez a kifejezés) korábban kialakultak, hiszen a negyvenes években már felütötték fejüket; ez a helyzet pedig nem kedvezett a romantikus internacionalizmusnak. A negyvenes évek lengyel

¹⁰ Stourzh 230.

értelmisége általában nem látott komoly veszélyt a régi nemesi köztársaság nem lengyel népciben, úgyhogy nyugodt lélekkel megengedhette magának az idealizmust. Ez a szemléletmód tartósan gyökeret is vert a lengyel gondolkodásban, bár azt már nem állíthatjuk egyértelműen, hogy a gyakorlatban is hatott a lengyeliség és a szomszédos népek kapcsolataira. Akárhogy is áll a dolog, Heybowiczot teljes joggal sorolhatjuk a romantikus internacionalizmus képviselői közé.

Bizonyos szempontból Heybowicz korának fő eszmei áramlatához tartozott. Tudjuk, mennyire ellenszenvesnek találta a föderalisztikus megoldásokat, s arra is emlékezhetünk, hogy a nemzetek egyenjogúsítását az állam egységességével kívánta összhangba hozni. Ez a beállítottság igen közel hozza szerzőnket az ausztromarxizmushoz, amely a *Nemzetfogalmak vázlatokban* megjelenésekor kulcsfontosságú szerepet játszott az osztrák szellemi életben. Heybowicz nem jutott el a személyes autonómia hirdetéséig, amit az ausztromarxista újítók olyan fontosnak tartottak, noha ennek az elgondolásnak néhány eleme megtalálható nála. Soha nem szakad el műve alapproblémájától: attól, hogy miként oldható meg a nemzetiségi kérdés az állam egységességének kockáztatása nélkül.

Abból, hogy mekkora ellenszenvvel viseltetik a történeti nemzet fogalma iránt, szintén az következik, hogy Heybowicz már egy másik, újabb korszak gyermeke: liberális vagy demokrata író a huszadik század hajnalán nem is gondolkodhatott másként. Itt érdemes megemlíteni, hogy Eötvös hallatlanul modern volt akkor, amikor a természeti jogok ellenében a történetiek mellett érvelt. A magyar gondolkodó a jogi pozitívizmus mellett foglalt állást, amely csak abban az időben kezdett bizonyos népszerűsége szert tenni. Paradox módon éppen a jogi pozitívizmusból kiindulva ismeri el a történeti jogokat: hiszen a *lege artis* meghozott törvény érvényessége független attól, hogy a múltban milyen körülmények között került sor az elfogadására. Ha tehát Eötvös elgondolását a német eszmetörténet szemcsőgéből vesszük figyelembe, ismét amellett érvelhetnénk, hogy munkája modernebb, mint a negyven évvel később keletkezett *Nemzetfogalmak vázlatokban*. Németországban ugyanis a 19. század második felében és a 20. század elején a jogi pozitívizmus irányadó eszmeinek számított. Közép-Kelet-Európában – azaz a Németországtól keletre és délkeletre fekvő országokban – a dolog másképpen festett: itt a századfordulón a természeti jog eszméje élte reneszánszát, ami a kis nemzetek nemzeti öntudatának fejlődésével függ össze – ezek ugyanis a természeti jog érvével nem indokollhatták jogköveteléseiket. Heybowicz tehát a természeti jogokkal szemben kimutatott ellenszenvével a lehető legteljesebben *au courant*.

Megkérdeshetnénk azonban: van-e egyáltalán értelme azon töprengeni, mennyire „modern” Heybowicz munkája? Avagy nem fogalomkészletben tűnik-e fel már első pillantásra a mű anakronizmusa? Hisz nem sokkal később, 1903-ban jelent meg Roman Dmowski műve, a *Mysli nowoczesnego Polaka* (Egy modern lengyel gondolatai) – s ezzel a romantikus internacionalizmus helyét a nemzeti egoizmus és a népek kiolthatatlan ellenségeskedésébe vetett meggyőződés foglalta el. A huszadik század kollektív ideológiai elvetették azt a felfogást, amely szerint az emberiség természetes módon egyéni szabadsága növelésére törekszik, pedig mind Heybowicz, mind Eötvös erre az axiómára alapozta egész rendszerét. Eötvös kortársa, John Stuart Mill *A képviselői kormány* című munkájában felismerte annak lehetőségét, hogy egy egész nép lemond egyéni szabadságáról a nemzeti büszkeség javára, amit államának nagysága folytán érez: a csoporthovatartozás és az ebből fakadó büszkeség tehát fontosabb, mint az egyén szabadsága. Eötvöshöz hasonlóan Mill is 1848 hatása alatt írta meg művét, mégis észrevette ezt a fajta tendenciát, amely elkerülte a magyar gondolkodó figyelmét. Különös, hogy Heybowicz jóval később keletkezett művében sem találjuk nyomát ennek az irányzatnak.

Úgy vélem, alapjában véve értelmetlen azt firtatni, mennyire „anakronisztikus” és mennyire modern ez a könyv – de talán ez minden szerző minden művére igaz. Hiszen az efféle vizsgálódás feltételez valamilyen objektív fejlődésmércét, vagy más szóval egyfajta determinisztikus haladáseszmet. Európa szellemtörténetében olyan sokféle eszme küzd egyszerre

váltakozó szerencsével, hogy bármelyiket – ha elég általános hozzá – nevezhetjük modernnek vagy archaikusnak, ha megfelelő kronologikus felosztást alkalmazunk. Ahelyett, hogy ilyen általános és úgyszólván bizonyíthatatlan értékeléseket végeznénk, inkább konkrét művek különböző jellegzetességeire mutathatnánk rá, amelyek a műveket az egykorú nézetekkel kötik össze, vagy azokhoz a nézetekhez közelítenek, amelyek csak később jutottak érvényre, vagy amelyek az adott korszakban már veszítettek népszerűségükből. Munkámban Eötvös és Heybowicz fent tárgyalt műveinek ilyen konkrét jellegzetességeire igyekeztem rámutatni. Úgy vélem, a két mű összehasonlítása érdekes kiindulópontja lehetne valamiféle átfogóbb elmélkedésnek, amely a lengyel és a magyar szellemi hagyomány hasonlóságait és különbségeit követhetné figyelemmel, valamint azt a változást, amelyen a nemzeti eszmék a 19. század második felében keresztülmentek; vázlatunk egy ilyesfajta kutatás lehetséges szempontjait kívánja kijelölni.

Fordította: **Petneki Noémi**

ERŐS VILMOS

Mit jelent a történetírás-történet, és miért írunk ilyet?

Az európai történetírás történetével foglalkozó első művek a múlt század végétől jelentek meg, s ettől az időtől a második világháború kezdetéig tart a historiográfia történetének első jelentős korszaka. A kezdeti, tapogatózó lépések után – M. Ritter, F. X. Wegele munkáit említhetjük – az első kiemelkedő összefoglaló Eduard Fueter *Geschichte der neueren Historiographie*¹ (1911) című műve, mely a korai szárnypróbálgatások szemponttalan, inkább adathalmozó vagy a nagy történetírói személyiségek, illetve történetfilozófusok egyéni életútját középpontba állító, s így az eseménytörténetet alig meghaladó munkái után először kísérli meg bemutatni a történetírás történetét. Fueter mai perspektívából nézve szinte hihetetlenül korán, majdhogynem a „historische Sozialwissenschaft” szemszögéből, főként a szociológiai szempont fokozatos előtérbe kerülésében s végül a pozitívizmus által képviselt áttörésében látja a történetírás fejlődésének kulcsmozzanatát.

A két világháború közötti időszak legkiemelkedőbb munkái H. Elmer Barnes,² James Westphal Thompson³ és Heinrich Ritter von Srbik⁴ szintézisei. Ezek közül Thompson monumentális műve pozitíviztikus anyaggazdagságával tűnik ki, s azzal, hogy az ókori történetírás részletes bemutatása után kitér például a nem európai történetírók – asszír, kínai, örmény, szír, török stb. – műveire is. Ezen felül az európai történetírást is a lehető legnagyobb részletességgel tárgyalja, beleértve ebbe a kontinens félperiferikusnak vagy periferikusnak érzett államai és népei – spanyol, itáliai, németalföldi, skandináv, szláv, magyar (!) – historiográfiáját is. A periódus legkiemelkedőbb műve a történetírás történetében máig is klasszikusnak tekintett Harry Elmer Barnes *A History of Historical Writing* című könyve, melyet egyik recenzense még a hatvanas években is a valaha írt egyik legjobb történelmi tárgyú műnek nevezett. Barnes legnagyobb érdeme, hogy átfogó, egységes koncepció keretén belül mutatja be a historiográfia fejlődését, a történetírás kialakulásának előfeltételeitől (írásbeliség, kronológia, első államalakulatok) egészen az általa a historiográfia koronájának tekintett amerikai New History-ig, amelynek ő is az egyik legkiemelkedőbb képviselője volt. Barnes talán legbravúrosabb megoldása a történetírás kezdeteinek, illetve az ókori történetírás kialakulásának bemutatása, amikor is nem a ténylegesen lezajlott folyamatokat írja le, hanem azt, ahogy a 19. században lezajlott őstörténet vitái során például a ma is használt periódusok – neolitikum, mezolitikum, paleolitikum fogalma – vagy a vizsgált kultúrák kialakultak, alátámasztva ezzel Hegel híres tételét, miszerint a *res gestae* elválaszthatatlan a *historia rerum gestarum*tól, azaz a történelem csak a történetírás közvetítésén keresztül létezik. Művének azonban – a New History kánonja értelmében – az az igazi mondanivalója, hogy a történetírás a természettudományokhoz hasonló tudomány, ennek megfelelően a historiográfia fejlődésében is azokat a mozzanatokat emeli ki (felvilágosodás, pozitívizmus, gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet, a társadalom- és a természettudományok fejlődése, illetve az ezekkel történő kooperáció), amelyek ezt leginkább előkészítették. Ebből az időszakból érdemes még utalni Heinrich Ritter von Srbik összefoglalására is, mely Meinecke felfogását

¹ Fueter, Eduard: *Geschichte der neueren Historiographie*. München – Berlin, 1911.

² Barnes, Harry Elmer: *A History of Historical Writing*. New York, 1937.

³ Thompson, James Westfall: *A History of Historical Writing*. New York, 1942.

⁴ Srbik, Heinrich Ritter von: *Geist und Geschichte vom deutschen Humanismus bis zur Gegenwart*. 2 Bd. München – Salzburg, 1951.

sokban követve (a mű ajánlása is a német történetírás „Altmeister”-ének szól) a történetírás fejlődését szellemtörténeti alapon közelíti meg. Azaz a történetírás szerinte lényegében a historizmus kialakulásával esik egybe (fő képviselői: Dilthey, Spengler, Troeltsch, Meinecke), alapvető mozgatórugója az eszmék, „világnézetek” fejlődése, amiből következően véleménye szerint a történelemnek elsősorban humanisztikus, morális-nevelő funkciója van.

A historiográfia háború utáni irodalmában szembeötlő, hogy igen nagy teret kaptak a történetelméleti kérdések. Különösen az angolszász vita emelkedik ki, melyben az *asszimilacionisták* és *autonomisták* máig elhúzódó diskussziója a történetírás önálló és tudományos jellege, valamint például a szociológiához való viszonya körül bontakozott ki. (A vita magyar nyelven is megjelent irodalmából lásd Collingwood, Winch, Carr, Popper műveit.)⁵ A korszak terméséből jelentősnek tekinthetjük az egyes nemzeti történetírások feldolgozását – például a svájci, holland, osztrák vagy amerikai történetírás fejlődéséről⁶ –, valamint meghatározott korszakok, különösen a reneszánsz és a humanizmus angol és francia crudiciós iskolái kialakulásának és hatásának bemutatását, melyet a szerzők a historiográfia fejlődésében forradalmi jelentőségűnek tekintettek. Új elemet jelentett az általános tudományelméleti és tudománytörténeti érdeklődés fellendülése is (Feyerabend, Lakatos, Mannheim, Schütz), melynek credményei közül különösen Thomas Kuhn a tudománytörténeti gondolkodást alapvetően megrengető *A tudományos forradalmak szerkezetváltozása* című könyve⁷ emelkedik ki. Kuhn, amint ez közismert, a fokozatos társadalmi reformmal kongruáló kumulatív tudományos fejlődést valló Popperrel, vagy a tudatunktól független valóság végtelen megközelítésének elvére építő Lukácssal szemben azt állítja, hogy a tudományok fejlődésében nincs clórehaladás. Sokkal inkább egyes nagy egyéniségek, „feltalálók” által kialakított gondolat- és metódusrendszerek, minták, paradigmák, illetve ezek egymásutánja határozza meg a tudományok működését. A tudományos világ munkája abban áll, hogy a paradigmákat, azaz a „töremtő kisebbség” kánonjait utánozza a mimézis Toynbee által használt értelmében.

A historiográfia fejlődése érdekében a korszakban különösen a mai historiográfiái kutatók egyik „spiritus rector”-a, Georg G. Iggers tett sokat, aki részint a német történeti gondolkodás „eltorzulása”-val (historizmus), részint az egész 18. századtól credeztetett modernkori történettudományos fejlődéssel, részint a történetírás elméleti kérdéseivel foglalkozik. Alapvető művében a német történetírás és történeti gondolkodás 18. századtól kezdődő eltorzulását, „dérapage”-át írja le, s szerinte a Herder és Ranke a borussziánusok, a szellem-történészek, G. Ritter, Hillgruber által reprezentált német historizmust a hatalom imádata, a fogalmi gondolkodás elutasítása, valamint normaellenesség jellemezte.⁸ E sajátos ideológia kialakulásában a döntő szerepet a Lukács által is megfogalmazott, de a *Geschichte und Gesellschaft* köre által részletesen analizált német Sonderweg játszotta. Azaz az a – még Heinéig visszanyúló – tétel, hogy Németországban nem ment végbe a társadalmi forradalom, s ezért a modern korban is tovább éltek a militarizmus és agresszivitás ideológiájára építő feudális struktúrák. Ideológiai szempontból kevésbé átlátszó Iggers nézeteinek másik fő pillére, miszerint a modern történettudomány kialakulásában döntő szerepet játszott a 19. századi német történetírás, különösen Ranke és követői, akik a „filológiai kritika” meghonosításával, a segédtudományokban való jártasság, a kútfőkritika elsajátítását célzó egyetemi szeminárium rendszer beindításával, hatalmas forráskiadványokkal és az első történész szakfolyóiratokkal megvetették a „szakszerű”, professzionális történetírás s így a történész szakma alapjait. Ezt a módszert követte a 19. századi nyugat-európai történetírás is, így – paradox

⁵ Az elméleti kérdések iránt megnyilvánuló növekvő érdeklődést jelzi két, a témához közel álló folyóirat, a *Journal of the History of Ideas* (1941) és a *History and Theory* (1960) megindulása is.

⁶ Vö. például Lhotsky, Alfons: *Österreichische Historiographie*. Wien, 1962., Higham, John: *History*. Englewood Cliffs, 1965.

⁷ Kuhn, Thomas: *A tudományos forradalmak szerkezetváltozása*. Budapest, 1984.

⁸ Iggers, Georg G.: *A német historizmus*. Budapest, 1988.

módon s a Sonderweg elméletre alaposan rációfolva – a társadalmi modernizációban hátrébb kullogó Németország szolgáltatta számukra a tudományfejlődési paradigmát. A történetírás modernizációját a huszadik században az ún. „tudományos”, szcientista történetírói iskolák (*New History, Annales, Geschichte und Gesellschaft, Past and Present*, illetve – Iggers merész álláspontja szerint – a marxizmus) végezték el. Ezen iskolák a természettudományokat tekintették mintának, a filológiai kritikai módszer helyett az általános törvényszerűségek felállítását, modellek, elméletek alkalmazását tartották a történettudomány fő feladatának. A segédtudományok helyett inkább a társtudományokkal való kooperációt tekintették fontosnak (interdiszciplinaritás), valamint a tömeges jellegű forrásoknak a történetírásban való alkalmazását, s például a földrajzi szemléletet, mondjuk, a szekcionalizmus (*New History*) vagy a regionalizmus (*Annales*) formájában.⁹ Iggersre láthatólag igen nagy hatást gyakorolt Harry Elmer Barnes említett munkája; az ő hatása pedig a historiográfia egyik utolsó nagyszabású szintéziséen, Ernst Breisach *Historiography*¹⁰ című összefoglalásán mutatható ki. A szintén amerikai szerző sokéves egyetemi tanári tapasztalatait foglalta össze, majdnem Thompson-i monumentalitású könyvében, de Iggerstől előnyösen különbözik abban, hogy a historiográfia fejlődésében nagy szerepet tulajdonít például a történetfilozófusok, történetfilozófiai iskolák bemutatásának s így eszmétörténeti kérdéseknek is.

Új paradigma kialakításának igényével jelentkezett a historiográfiai irodalomban Hayden White,¹¹ aki részint a posztmodern teoretikusok (Foucault, Ricoeur, Derrida, Rorty, Eco) nézeteit felhasználva, részint azokat maga is befolyásolva tett kísérletet a posztmodern historiográfia megalapozására. White a 19. századi történetírás és történetfilozófia kérdésein elmélkedve jut arra a következtetésre, hogy a historiográfiában a formai, stilisztikai, nyelvi kérdések fontosabbak a tartalmi és technikai problémáknál. A történetírásnak így a „linguistic turn” jegyében ismét önmagára kell irányulnia, s el kell ismernie, hogy a történeti művek sokkal kevésbé egy külső realitás leképezésére, mint inkább – persze meghatározott technika által közvetített – megkonstruálására törekszenek. E konstrukciók között csak formai különbségek vannak, igazolhatatlan előfeltevéseikből levezetve egyformán érvényesek lehetnek, s White a kizárólagosságra való törekvés helyett inkább egymás megértését, a párbeszédet sürgeti, mert szerinte a történetírás értelme csak morális-nevelő vagy esztétikai szempontból releváns. White nézeteinek széleskörű hatása volt a történészek és a történetfilozófusok körében, elég ha Dominick La Capra, Sidney Hook, Frank Ankersmit vagy Peter Gay nevére utalunk ezzel kapcsolatban.

A történetírás történetének egyik legutolsó szintézisét a svájci Christian Simon írta meg Stuttgartban 1996-ban megjelent könyvében.¹² Műve három részre oszlik: az első részben rövid összefoglalót ad a historiográfia fejlődésének legfontosabb műveiről, alapvetően az általunk vázolt munkákat tárgyalva. Megjegyzendő, hogy kissé szűkmarkúan bánik Below és Srbik műveivel, de nem említi Croce híres és alapvető munkáját, s – talán protokolláris okok miatt – túlzottan kiemeli Carbonell kis könyvét. Mondván, ez utóbbi felhívta a figyelmet a céhen kívül állók vagy a nők történetfelfogása analízisének szükségességére is, holott a francia szerző munkájában ezekről vajmi kevés szó esik, annál több az arab vagy kínai történetírás nem kifejezetten érdekesítő, s főként nem számon kérhető kérdéseiről vagy alakjairól.¹³

⁹ Iggers, Georg G.: *New Directions in European Historiography*. Middletown, 1975.

¹⁰ Breisach, Ernst: *Historiography: Ancient, Medieval, and Modern*. Chicago – London, 1983.

¹¹ White, Hayden: *Metahistory. The Historical Imagination in 19th Century Europe*. Baltimore, 1973.

¹² Simon, Christian: *Historiographie. Eine Einführung*. Stuttgart, 1996. (a továbbiakban: Simon)

¹³ Below, Georg von: *Die deutsche Geschichtsschreibung von den Befreiungskriegen bis zu unseren Tagen. Geschichtsschreibung und Geschichtsauffassung*. München – Berlin, 1924.; Croce, Benedetto: *Gesammelte philosophische Schriften*. Bd. IV. *Theorie und Geschichte der Historiographie und Betrachtungen zur Philosophie der Politik*. Tübingen, 1930.; Carbonell, Charles O.: *L'historiographie*. Paris, 1981. Carbonell egy időben a Nemzetközi Historiográfiai Társaság egyik vezető személyisége volt.

Könyvének történeti részében Simon áttekintést ad a történetírás fejlődéséről az ókortól napjainkig. Ezt lényegében a legújabb historiográfiai irodalom által felvázolt fogalmak segítségével mutatja be. Munkájának váza – amint erről szó esett – az, hogy az alapvetően történetellenes középkor után a 16-18. századi historiográfiát, a 19. századi historizmust megcéllező kritikai (mert a történettudomány kritikai módszereit – forráskiadványok, segéd-tudományok, szemináriumok – meghonosító) történetírás időszakának tartja; a 19. század a történettudomány „szakszerű”-vé, professzionálissá válásának időszaka, míg a 20. században kerül sor az új szcientista történetírói iskolák kialakulására, melyek a természettudományos módszereket tekintették alapvető mintának. Simon könyvének komoly problémája az, hogy a történeti részben nagy terjedelemben foglalkozik egyes – nem egyszer jelentéktelen – történészek (például Hedvig Hintze) portréjának megfestésével, miközben nem kapunk világos képet például a 19. századi historiográfia egyik alapvető, a szakirodalom vitáiban középpontban álló problémájáról, a historizmus és a pozitívizmus viszonyának meghatározásáról.¹⁴

Könyvének utolsó részében a szerző azt a kérdést veti fel, hogy milyen szempontok alapján lehetne megírni egy új historiográfiai szintézist, s melyek azok a kérdéshelyzetek, melyek alapján értelme lehet a historiográfiai elemzéseknek. Nem szeretném részletesen értékelni Simon itt felvetett szempontjait, csak az alábbiakat emelném ki: mit tekintünk alapvetőnek a historiográfiai vizsgálatokban? Az eszmék szerepét, a nagy történetírói egyéniségek jelentőségét, a technikai (azaz a történetírás módszereinek – forrás, forráshasználat, segéd-tudományok, rokottudományok stb.) fejlődését, az intézményesülést és a specializálódás fokozódását, a társadalmi kontextust és a társadalomkritikai funkciót vagy éppen – a poszt-modern teóriák értelmében – a történetíró nyelvezetét, a szöveg mögött meghúzódó ideológiát, narratívát? A svájci szerző felvetései közül igen termékenynek tartom az irodalomban is alkalmazott recepciós teóriák felhasználására vonatkozó javaslatát. Ez természetesen nem alkalmas átfogó historiográfiai szintézisek alkotására, ugyanakkor rendkívül eredményes lehet az egyes történetírói munkák elemzésékor szükséges mélyfúrásnál. Ebből a szempontból különösen fontosak a művekről megjelent korabeli recenziók, a történészek egymással folytatott kiadatlan levelezései, kiadatlan előadások, a művekkel kapcsolatban kirobbant viták stb., másrészt a művek megjelenésétől napjainkig folyó különböző értelmezések.¹⁵

Véleményem szerint az eddig elmondottakból következik a kérdés: tulajdonképpen miért is írunk (és tanítsunk/tanuljunk) történetírás-történetet, mi a célja egyáltalán a historiográfiai kutatásoknak és szintéziseknek?

A történészek jelentős része ugyanis úgy véli, hogy a historiográfia nem önálló stúdium, illetve rész-tudomány a történettudomány keretein belül. Ahhoz részint mindenki ért (hiszen szakterülete irodalmát mindenki nyomon követi), részint, mondjuk, egy középkori problémáról szóló historiográfiai irodalom vagy vita ismertetésénél, elemzésénél legalább annyira kell értenünk a középkorhoz, mint az elemzendő irodalomhoz vagy a vitaközö felekhez. Tehát ebben az esetben medievistának kell lennünk elsősorban, s a kérdéskörrel kapcsolatos forrásokat és módszertani kérdéseket kell legjobban ismernünk. Hol marad azonban akkor a historiográfia, s mi a helyzet akkor, ha ugyanaz a történész (mert esetleg a múlt századról van szó) ókori és újkori, ráadásul vatikáni, francia, angol, sőt elméleti kérdésekben is jártas (mint például Ranke).? És mit kezdünk a történész levelezéssel, kiadatlan munkáival, anyaggyűjtéssel, vagy mondjuk, saját korával és annak társadalmi-eszméi kontextusával? Arról nem is beszélve, hogy nézeteiben – esetleg függetlenül attól, hogy azok a középkor vagy az

¹⁴ Simon könyvéről részletesebb ismertetést adok a *Klió* 2000/1., megjelenés alatt lévő számában.

¹⁵ „Csak a recepciós dokumentumai adnak felvilágosítást arról, hogy a kérdéses szöveget miképpen értelmezték, s hogy az milyen irányú hatást gyakorolt a kortársakra és az utókorra. Ezek a dokumentumok lehetnek például levélrészletek, recenziók, előadásvázlatok, tankönyvek fejezetei, melyekből kitűnik, hogy a bennünket érdeklő szövegeket meghatározott csoportok meghatározott időben hogyan értelmezték. E kérdés nélkül a történeti művekkel való szembesülés sem teljes.” Simon 276.

újkor, egyetemes vagy nemzeti, eszme- vagy társadalomtörténet terén nyilvánítanak ki – egységes, koherens rendszert vagy fejlődési vonalat állapítsunk meg. Ez pedig minden történetész vagy történetírói irányzat megértésének előfeltétele, különben ismereteink csak arra korlátozódnak, hogy Szekfü 1883-ban született, 1913-ban írta *A száműzött Rákóczi* című művét és 1928-ban lett a *Magyar Szemle* szerkesztője stb. Létezési ítéletek rossz végtelenjére – mondaná Hegel és Max Weber együttesen.

Véleményem szerint – s erre tanít az ezzel a kérdéskörrel kapcsolatos munkák immár iradatlan száma, valamint önálló folyóiratuk is – a historiográfia önálló stúdium, autonóm módszerekkel, forrásokkal és kérdésfeltevésekkel, melynek – a nagy szintézisek vagy egyetemi előadások szintjén is – arra kell választ adnia, hogy melyek azok a fő fejlődési vonalak, történetírói egyéniségek, eszmék és paradigmák, amelyek alapján a mai történetírás létrejött és így megérthető. Ebből azonban világosan következik, hogy nem egyszerű leíró – és így nem is minden esetben történeti –, hanem *normatív* stúdiumról is szó van. Azaz a historiográfia írójának valamiféle általános elmélettel, koncepcióval, teóriával (nem feltétlenül értékel) is rendelkeznie kell ahhoz, hogy vázolni tudja a fejlődés fő vonalait. Ilyen koncepcióval azonban minden történésznek rendelkeznie kell, s a historiográfia azért is szükséges, hogy tudatosítsa a történészben saját pozíciójának előfeltevéseit, rivális elméleteit és perspektíváit, s ezzel igazán történetivé és reflektálttá tegye azt. Ágyazza bele a történeti hagyományba – mondhatnánk Gadamerrel.¹⁶

De legalább ilyen fontosnak vélem azt a kérdést is: milyen konzekvenciája van az itt kifejtett gondolatoknak a magyar historiográfiai kutatásokra, illetve a jövőben elkészítendő magyar historiográfiai szintézisre nézve.

Ha végigtekintünk a magyar historiográfia-történet több mint egy évszázados fejlődésén,¹⁷ aligha kérdéses, hogy az európai történetírás fejlődéséhez képest sok szempontból gyerekcipőben járunk, historiográfiánkban számtalan fehér folt létezik – nyilván ezért sem készült el a 10 kötetes *Magyarország története* befejező kötete sem, mely ezt a kérdést járta volna körül alaposabban. Mivel a középkorban a történetírás az irodalom része volt, ennek története nagyjából feldolgozott, jelentős új eredményekre ezen a területen kevés a kilátás. Annál érdekesebb és izgalmasabb, európai viszonylatban is figyelmet keltező eredményekkel kecsegtet a 16-18. századi historiográfiánk vizsgálata abból a szempontból, hogy mennyiben és kik által valósultak meg nálunk az ún. „kritikai történetírás” már említett törekvései, azaz a humanizmus, a jezsuita forrásgyűjtő iskola, a Staatenkunde, sőt a „kécsi felvilágosodás” eredményei mennyiben mentek át a kialakulófélben lévő történetírásunk gyakorlatába. Az egyik várható eredmény mindenféleképpen az lenne, hogy összefüggő rendszerben látnánk az európai történetírással szinte azonos ütemben haladó modernizációs törekvéseket (Bonfinitól, a jezsuitákon keresztül Bél Mátyásig, de akár Hajnóczyig vagy Berzeviczyig), másrészt megválaszolható lesz a kérdés: ha történetírásunkban a felvilágosodás kevésbé éreztette hatását, miért volt ez mégis európai színvonalú a 18. században?¹⁸

Aligha kérdéses, hogy a kutatás következő, egyik legizgalmasabb kérdése *dualizmuskori* historiográfiánk bemutatása lenne. Az elmondottak és a vázolt szakirodalom alapján ugyanis ma már tarthatatlan R. Várkonyi Ágnes nagyszabású munkájának¹⁹ alapvető tézise, mely szerint a 19. században a historizmus hordozza magában a legtöbb előremutató vonást, s így történetírásunkban is azokat az elemeket kell előtérbe állítanunk, melyek ezt véltén vagy valósan alátámasztják. A szakirodalom ismeretében már nem kell szégyellnünk, hogy történészcink többsége a rankei típusú historizmus követője volt (így volt

¹⁶ Gadamer, Hans Georg: *Igazság és módszer*. Budapest, 1984.

¹⁷ Rövid összefoglalót adtam erről Gunst Péter: *A magyar történetírás története* című könyvének recenziójában. BUKSZ, 1996. 3. szám, 334-336.

¹⁸ Erre legújabbán vö. V. Windisch Éva: *Kovachich Márton György, a forráskutató*. Budapest, 1998.

¹⁹ R. Várkonyi Ágnes: *A pozitívizmus a magyar történettudományban*. Budapest, 1976.

ez Nyugat-Európa nagy részén is), s így már érthető, hogy Marczali Henrik, Károlyi Árpád, de Fraknoi Vilmos, Békefi Remig vagy Tagányi Károly is – mint a szakszerű, professzionális történetírás képviselői – miért jelentősebbek, mint Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc (Thalyról nem is beszélve), de akár Jászi Oszkár, Szabó Ervin vagy Ágoston Péter. Úgy gondolom, végül azt is érdemes átgondolni, mennyiben találhatók meg történetírásunkban párhuzamos törekvések az ún. szcientista történetírói iskolák programjával, s nem lehet kétséges, hogy a két világháború időszakában például Hajnal István, Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér kezdeményezései (de több szempontból akár történetírásunk intézményes apparátusa is ide sorolható – vö. sorozatok, a *Századok* jellegének megváltozása, a kialakuló társtudományokkal való kooperáció, a Teleki Intézet működése) világosabb színen tűnnek fel. Ismereteink növekedésével nyilvánvalóvá válhatna az is, hogy miért inkább őket érdemes kutatnunk, mint mondjuk a nemzeti romantikus iskola vagy a népicik történetfelfogását. Felvetődik az a kérdés is: mennyiben jelentette/jelenthette volna a modernizáció egy elemét a marxista történet szemlélet elemeinek átvétele Szabó Ervintől kezdve, akár Lukács Györgyön keresztül egészen az 1945 utáni történetírásunkig. A magyar historiográfia feladatainak ez a felsorolása is világosan bizonyítja a történetírás története műfajának önálló voltát, illetve azt, hogy művelése egész embert kíván, s nem lehet pusztán az idősebb, már sokat olvasott és kutatótt nemzedék leveztető időtöltése. Merthogy a jezsuita történetírók, de akár Károlyi Árpád, Eckhart Ferenc, Hóman Bálint (s hogy egy korban későbbit, de rendkívül aktuálisnak és érdekesítőnek ígérkezőt említsünk: Szücs Jenő) vagy a Teleki Intézet folyóirata, a *Revue d'Histoire Comparée* elemzéséhez nem kizárólag az általuk kutatótt témakörökben való jártasság a fontos (bár nem tagadjuk ennek bizonyos mértékű szükségességét). Ha azonban historiográfiai szempontból nézzük őket, legalább akkora energiát kell fordítanunk a történész nézeteinek előzményeire, kialakulására, korabeli visszhangjára, levelezésére, kisebb (csetleg napilapokban megjelenő) publicisztikai írásaira, más történészekhez való viszonyára, korának társadalmi-politikai, szellemi körülményeire, az európai irányzatokkal való kapcsolatára stb., melyek közül csak ez utóbbi is (például a historizmus irodalmának követése, fogalmának elemzése, az egész historiográfiai folyamatban való elhelyezése) egy egész ember teljes energiáját igényli. Azt már csak ráadásként említem, hogy legalább ilyen fontos a historiográfia kurrens folyóiratainak és irodalmának követése és megértése. Ennek nehézségei, illetve sajátosságai és önálló kérdésfelvetései azonnal nyilvánvalóak, ha valaki a folyóiratokat felüti, hiszen ott nem ritkán találkozunk például Lukács, Hegel, Heidegger vagy Nietzsche névvel.

Felvetődhet persze az is, hogy a historiográfiai szintézishez nem szükséges a historiográfiai szakirodalom sokszor hókusz-pókusznak tűnő fogalmi szemfényvesztéseinek követése. E felfogásnak a tarthatatlanságát a magyar historiográfiai irodalom legutóbbi munkáinak kudarcra bizonyítja.

Hangsúlyozni szeretném ugyanakkor, hogy itt nem az európai vagy az amerikai szakirodalom nyakló nélküli átvételére buzdítanék. Hiszen – amint erről szó esett – legalább ilyen fontos az egyes részkérdések (intézmények, személyek, folyóiratok stb.) előtanulmányokban történő feltárása. De Hóman Bálint vagy Eckhart Sándor hagyatékának feldolgozása mindenkit meggyőzhet arról, hogy itt nem elég, mondjuk, a Károly Róbert gazdaságpolitikájáról szóló irodalomban való jártasság. Arról nem is szólva, hogy a sürgető intézménytörténet (például a Teleki Intézet vagy a Magyar Történettudományi Intézet) esetében maga a felvetés irreleváns.

GÁNGÓ GÁBOR

Középkor és modernitás

Két ismeretlen Eötvös József-tanulmány az emigráció időszakából

A jelen szövegközlés kereteiben magyar fordításban közreadott két német nyelvű Eötvös-tanulmány, a *Szabad verseny (Concurrenz)*¹ és a *Hűbériség (Feodalität)*² több tekintetben már egyértelműen az *Uralkodó eszmék* első kötetének kérdésseltevésait előlegzi meg, illetve láncszemekként kapcsolódik azon gondolkodói út egyes elemei közé, melyek Eötvös útját jelzik az emigrációs évek legelső, 1848 végi írásaitól a nagy államtudományi mű gondolatmenetei felé. Sőt e szövegek már arról tanúskodnak, hogy Eötvös a történeti háttéranyag gyűjtésének és a fogalmi elemzések felé vezető töprengéseknek a vége felé jár. Nem politikai publicisztikát művel immár, hanem történeti esszéket ír, amelyekben már, időben is és tematikusan is, jelentősen eltávolodik az 1848 utáni Ausztria aktuális politikai kérdéseitől. A szövegek nem is tartalmaznak közvetlen utalásokat az osztrák birodalomra vagy annak egyes országaira.

E sajátosságok egy módszertani-interpretációs kérdést is felvetnek: e tanulmányok esetében az eszmétörténeti megközelítés, az osztrák politikai tradíció szövegösszefüggésébe való visszaállítás módszere korántsem magától értetődő, és semmiképpen sem az egyetlen útja a szövegelmzésnek. A jelen írások egyfelől ráirányítják a figyelmet arra, hogy a kutatásnak előbb-utóbb szembe kell néznie azzal a feladattal, hogy rekonstruálja a történetíró és történetfilozófus Eötvös nézeteit és törekvéseit. Az alábbiakban közzétett esszéek vizsgálata e szempontból megkerülhetetlen lesz – azután, hogy sor került az *Uralkodó eszmék* kritikai elemzésére, vagyis azon szövegére, amely e történeti műveltségről és történetsszemléletről a legkifejezettebb formában ad számot. Másfelől pedig alkalmasint a kutatások előrehaladtával Eötvös másik nagy történetírói vállalkozásának, a kultúrtörténeti szintéziserveknek a kereteci között is ki kell majd jelölni e tanulmányok helyét.

A kontextuális megközelítésnek azonban a jelen esetben is megvan a maga haszna. Láthatóvá teszi ugyanis azt a mélyen rejtőző strukturális folyamatosságot, amely Eötvös 1848 és 1850 közötti szövegeire jellemző. Eötvös szerteágazó történeti műveltségére támaszkodik az osztrák birodalom újjászervezésére vonatkozó javaslatai megfogalmazása közben, s másfelől térben és időben eltávolodó elemzéseinek hátterében is ott rejtőzik az osztrák állam jövőjének alapdilemmája.

A politikai fejleményekre való utalások hiánya jelentősen megnehezíti a szövegek keletkezési idejének pontos meghatározását. A *Szabad verseny* című tanulmányban mindazonáltal mégiscsak akad két olyan utalás, amelyek révén keletkezését aggályok nélkül 1850 körültre tehetjük. Az egyik az „Ereignisse der letzten Zeit” („az elmúlt időszak eseményei”) kifejezés, amely egyértelműen az 1848-as forradalmakra utal, és amely kizárólag az emigrációs korszak írásaira jellemző. Ezen túlmenően a szöveg Adolphe Thiers-nek a szabad gazdasági versenyről írott munkájának (*De la propriété*, 1848) említése révén közvetlenül kapcsolódik egy másik, minden bizonnyal 1850 első hónapjaiban keletkezett Eötvös-írás, a *Pauperizmus*³ tematikájához, amely az ipari korszak társadalmi velejárójával, a tömeges szegénységgel foglalkozik. Ugyanakkor Eötvös a *Szabad verseny*ben már szélesebb értelemben véve használja a konkurencia fogalmát: közgazdasági jelentését kitágítva, a modernitás kora társadalmi szer-

¹ Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzK Kt.) Fol. Hung. 1521., 277-278. ff.

² OSzK Kt. Fol. Hung. 1521., 358-365. ff.

³ Szövegét magyar fordításban lásd: Gángó Gábor: Thiers, Engels és a kereszténység szelleme. Eötvös József a pauperizmusról. Századok, 130. évf. 1996. 1. szám, 135-146.

veződésének fő jellemző jegyévé teszi: „A középkor valamennyi viszonya előjogokon alapult: a francia forradalom után az előjogok helyét egy csapásra a szabad verseny foglalta el. A nagy, végtelen változás nem korlátozódott az élet és az ipar egyes ágaira, hanem kiterjedt az egész életre, valamennyi kapcsolatra, aminck révén az ember dicsőséget vagy kenyeret szerezhet magának.”

Az idézet egyben azt is mutatja, hogy Eötvös, jóllehet ezen írásában is a francia forradalom korszakos jelentőségét hangsúlyozza, ám ezt immár azzal a fontos különbséggel teszi, hogy a súlypontot a politikai változásokról a társadalmi átalakulásra helyezi át. Egy korábbi tanulmányában, *A francia forradalom történetében*,⁴ amit szintén az emigrációs évek alatt írt, még a politikai intézményrendszer átalakításában látta a francia forradalom fő célját. Az *Uralkodó eszmék* vonatkozó utalásai alapján aligha tévedünk, ha a szemléletbeli fordulat hátterében Lorenz von Steinnek a francia forradalom társadalomtörténetéről írott trilógiájának ekkoriban megjelent első kötetét véljük felfedezni. Stein *Der Begriff der Gesellschaft und die sociale Geschichte der französischen Revolution bis zum Jahre 1830 (A társadalom fogalma és a francia forradalom társadalomtörténete az 1830. évig)* című munkáját⁵ egyébként az Eötvössel sok tekintetben hasonló nézeteket valló osztrák demokrata, Ernst von Violand is egyetértőleg üdvözölte 1850 januárjában azon művének előszavában, amelyben a steini módszert az osztrák birodalom viszonyaira kívánta alkalmazni.⁶

A másik tanulmány, a *Hűbériség* szövege a filológia eszközeivel sajnos nem datálható még ennyire megnyugtatóan sem. Az érvek, melyeket az 1850 körüli keletkezés mellett fel tudok hozni, csak valószínűsítik a feltevést. Illetve az érvek nem is az 1850 körüli keletkezés, hanem csupán az ekkor írott *Pauperizmus* és *Szabad verseny* című szövegekkel fennálló rokonság mellett szólnak. A szövegeket rokonítja egymással az egyszavas, tematikusan megnevező szerzői cím; mindhárom tanulmány lezárt, befejezett szöveg, amelyben az érvelés a kérdésfeltevéstől a történeti érvelésen keresztül a konklúzióig jut el; mindhárom írás olyan témákkal foglalkozik, melyek kifejtése az *Uralkodó eszmék* szövegéből hiányzik, és tematikusan is csupán érintőlegesen bukkan fel. Végezetül: a kézírás sajátosságai a fentieknek nem mondanak ellent, a forradalom utáni szövegek jegyeit viselik magukon.

A *Hűbériség* tartalmi vonatkozásokban is csupán közvetett utalásokat tartalmaz, melyeken keresztül a kézirat az 1848 utáni Ausztriában felmerülő politikai kérdésekhez köthető. E szövegben például Eötvös visszatér a megbékélés nagy témájához, melynek előmozdítását ismeretesen gróf Cziráky Jánoshoz írott 1849. január 31-i levelében jelölte ki a maga számára emigrációs tevékenysége fő céljául,⁷ s amelynek szolgálatába állította több, Bajorországban írott cikkét is.

A *Hűbériség* emelkedettebb antropológiai nézőpontból szemléli a megbékélés kérdését: „Ha az ember rendeltetése a haladás” – írja a tanulmányában Eötvös – „ha az államtudomány feladata az emberiségtől távol tartani a szenvedést, és ezért arról kell gondoskodnia, hogy elkerülje az emberiség konfliktusait önnön rendeltetésével [...], akkor az államtudománynak [...] azt kell meghatároznia, hogy a következő lépések közül melyiket szükséges megtenni.” A tanulmányt Ausztria 1850 körüli politikai viszonyai, a berendezkedő új abszolutisztikus közigazgatás fejleményei felől tekintve szemünkbe tűnhet, hogy Eötvös a hűbériség és az egész középkori politikai intézményrendszer rokonszenvező bemutatásával azt kívánja bizonyítani: az önkényuralmi közigazgatási módszerek alkalmazása korántsem logikailag szükségszerű, korántsem kizárólagos eszköze a forradalmak utáni politikai konfliktusok elkerülésére.

⁴ Eötvös József: A francia forradalom története. S. a. r., bev. tan., jegyz.: Gángó Gábor. In: Magyar ritkaságok. Sorozatszerkesztő: Szalai Anna. Budapest, 1990.

⁵ Leipzig, 1850.

⁶ Violand, Ernst von: Die sociale Geschichte der Revolution in Österreich. Leipzig, 1850. 3. skk.

⁷ Bárány Eötvös József levelé – gróf Cziráky Jánosnak, München, 1849. január 31. In: Eötvös József: Levelék. Összegejt., ford., előszó, jegyzetek Oltványi Ambrus. Eötvös József művei. Szerkesztőbizottság: Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal. Budapest, 1976. 216.

tusok kezelésének. Másfelől Eötvös természetesen távolról sem gondol arra, hogy a középkori intézmények valamiképpen is alkalmazhatóak volnának Ausztria viszonyaira. Mindössze olyan működőképes modellt tár az olvasó elé, amely azt mutatja be, hogy a történeti és magánjogi megalapozású struktúrák (melyeknek Eötvös az osztrák birodalom fennmaradása szempontjából oly nagy fontosságot tulajdonít) megőrzése mellett lehetséges a politikai *status quo* és ezzel egyidejűleg a társadalmi-anyagi fejlődés. Épp így a középkori jogszolgáltatás is azt példázza számára, hogy elképzelhető olyan berendezkedés, amely a különféle jogrendszerek egységét a Bach-korszakban alkalmazott központosítás és uniformitás nélkül teremti meg.

Ha azon politikai gondolkodókat keressük, akik szóba jöhetnek az eötvösi törekvések előfutáráiként, akkor mindenképp a lipcsei születésű, ám Bécshez és kultúrájához czernyi szállal kötődő Adam Heinrich Müllerre és kézikönyvére, az *Elemente der Staatskunst*-ra (*Az államművészet elemei*, 1809) kell gondolnunk. Ahogy az irodalomban Nyíri Kristóf már utalt rá, a középkor és „a keresztény-középkori Európához való visszatérés [...] volt Adam Müller eszménye is”.⁸ Adam Müller a maga felfogását a középkorról a 18-19. század azon történetészeivel – mindenképp Ludwig Timotheus Spittlerrel – szemben fogalmazta meg, akik az európai történetfejlődés fő irányának a római jog és a francia *tiers état* individuum-felfogása közötti kontinuitást tartották, és a középkort az emberiség fejlődése egyik mellékvágányának tekintették. Értekezésével Eötvös hűségcsnek tűnik Adam Müller törekvéseihez, aki előadásaiiban szintén hangsúlyozta, hogy „a középkorra vonatkozó dicséreteket nem úgy kell értenünk, mintha azoknak az időknek a társadalmi viszonyai volnának az egyedül kívánatosak, vagy mintha az államművészet minden feladata abban merülne ki, hogy azt a kort visszahozza. Arról van szó, hogy minden politikai élet *elemei* találhatók meg a középkorban”. A középkori viszonyok emlékezetének újraélesztése Müller meggyőződése szerint ellensúlyként szolgálhat azon törekvésekkel szemben, amelyek „politikai metafizikával, avagy fegyverrel egészen új, teljességgel tarthatatlan államokat” kívánnak megkonstruálni.⁹ A *Hűbériség* kézírata azt mutatja, Eötvös szerint Adam Müller elképzelései a forradalmak utáni korban újfent időszertűvé váltak.

*

A szöveget saját fordításomban közlöm. A fordítások alapjául a két tanulmány Eötvös József történeti és állambölcséleti művei kritikai kiadása német nyelvű folyamának második kötete számára sajtó alá rendezett, emendált főszövege szolgál. Eötvös szerzői jegyzeteire betűkkel utalok, és hátravetve közlöm őket. A sajtó alá rendező magyarító jegyzetei folyamatos lábjegyzetszámozással kapcsolódnak a szöveghez.

Hűbériség

Annyira hozzászoktunk már ahhoz, hogy az egész feudalizmust semmi egyébnek, mint az emberi nem leigázásának [tekintsük], hogy ma bizonyos bátorságra van szükség annak a kijelentéséhez: e sommás ítélettel igen egyoldalúan jártunk el, sőt, a hűbériség magánjogi jellegzetességét illetően teljesen elfeledkeztünk arról, hogy hatását, sőt mint államjogi intézménynek, lényegét megvizsgáljuk.^a

Ha egy intézmény mindenütt majdnem egyidejűleg létrejött anélkül, hogy egy hatalmas egyéniség elgondolására visszavezethető lenne; – Ha magát egy évezreden keresztül a legcsosebb ellenfelekkel szemben is fenntartotta; – Ha az emberiség, midőn ennek az intézménynek a befolyása alatt állt, jelentősen előrehaladt; – Végül, ha ez az intézmény, amikor

⁸ Nyíri Kristóf: *Európa szélén*. 17.

⁹ Müller, Adam Heinrich: *Elemente der Staatskunst*. 1. Halbband (*Die Herdflamme*. Sammlung der gesellschaftlich-wissenschaftlichen Grundwerke aller Zeiten und Völker. Hrg. von Othmar Spann. Bd 1). Wien – Leipzig, 1922. 307. skk.

magát felosztalta, mindenütt szabadsághoz vezetett – akkor nem szabad elítélnünk fenntartás nélkül.

Mind ez igaz a hűbériségre, sőt oly mértékben igaz, amennyire bármely más intézmény esetében nehezen volna történetileg igazolható.

Ki találta fel a hűbéri rendszert, ki tekinthető a megalapítójának? Vajon a régi germánok Tacitus leírta életéből¹⁰ fejlődött ki, avagy Nagy Károlynak, utódainak vagy elsősorban a Kapetingoknak köszönhető? Hol van az igazi hazája, és találhatók-e történeti adatok arra nézve, hogy egyik nép a másiktól átvette?^b

Ha mindeme kérdések nem válaszolhatók meg, ha annak, aki a hűbéri joggal – mint az emberi fejlődés menetének egyik legérdekesebb részével – komolyan foglalkozott, sokkal inkább az válik világossá, hogy nem lelhető fel egyetlen forrás, amelyből a folyó kizárólagosan ered (sem Nagy Károly és az őt követő uralkodók, sem pedig a nép helyzetüknél fogva nem akarhatták pontosan azt, amit mi már mint általánosan elfogadott jogot találunk) – akkor hát azt kell feltételeznünk, hogy ez az intézmény a körülmények eredőjének tekinthető. A hűbériség, kialakulásának idején, úgy tűnik szemünkbe, mint természetes – sőt talán az egyedül lehetséges – kiegyenlítési pont ellentétes érdekek között.

Minden fejlődés csak a fennállóval szembeni ellentét által lehetséges, s ezért nem akadt még intézmény, amellyel szemben létének első pillanatától fogva ellenhatás ne fejlődött volna ki; egy intézmény belső életereje nem azáltal ítéhető meg, hogy egyáltalán nem vagy csak kevesen támadják, hanem azáltal, hogy a támadásoknak ellent tud-e állni; minél erősebb a támadás, és minél tovább ellenáll neki, annál erősebbnek kell tartanunk. A hűbériség ellen a királyság s a nép intézett támadásokat, és mindkettőnek egy évezreden keresztül ellenállt. A fizikai okok – a nemesség jobb fegyverzetű és a harc egyenlőtlensége a puskapor feltalálása előtt¹¹ – nagyon keveset számítanak. Minekutána először is nem volt mindig egyedül a jobb fegyverzet a győzelem döntő tényezője: elegendő a római légióknak a barbárokkal vívott harcára gondolnunk.^c Másodsor: miután maga a tény sem egészen igaz; a hűbériség gyakran állt harcban a királysággal és a városokkal, ahol nem számíthatott a jobb fegyverzetre; ennél fogva gyakran alulmaradt e harcban, és még a vereség után sem semmisült meg soha, csak éppen mindig módosult. Ugyanez mondható el a műveltség hiányáról mint a hűbéri viszonyokat fenntartó okról is: tudniillik e viszonyok hiányosságait nagyon korán felismerték, s a nép már a 13. században fellázadt ellene.^{d,12} Minden intézmény addig áll fenn, amíg nem találunk helyette jobbat, s addig nem találunk ilyet, amíg valóban nem létezik. Ez a hűbériségre is vonatkozik.

Az európai emberiség annak a rendszernek az uralma alatt, amit a feudalizmus rendszernek nevezhetünk (a szabad községek helyzete és a városszervezet is ide tartozik), mind anyagi, mind szellemi téren jelentősen előrehaladt, sőt a haladás az egyes országokban annál nagyobb volt, minél tisztábban fennmaradtak a feudalizmus alapjai (nagyobb Németországban, mint Franciaországban), s ugyanabban az országban nagyobb a haladás, amíg a hűbériség alapelveihez tartják magukat, mint miután azoktól eltértek. Spanyolország¹³

A hűbériség mindenütt életre hívta a szabadság eszméjét, sőt, ha korunk szabadságmozgalmainak eredetére előítéletektől mentesen próbálunk visszatekinteni, akkor minden mozgalom sokkal inkább a történeti jognak, mint elméleti filozófémáknak az alapjáról indult ki; a nép – szinte mindenütt – nem filozofikus emberi jogokra formált igényt, hanem azokban

¹⁰ Tacitus, Publius Cornelius (?55-?118): *Germania*, 13. fejezet. A középkor szakirodalmában elterjedt nézet volt, hogy a Tacitus leírta *kiséret* a vazallusi intézmény előfutára lehetett. Kammler, Hans: *Die Feudalmonarchie. Politische und wirtschaftlich-soziale Faktoren ihrer Entwicklung und Funktionsweise*. Köln – Wien, 1974. (a továbbiakban: Kammler) 57. [A jegyzeteket itt és a továbbiakban a német nyelvű olvasóközönség számára készített kötet kéziratából vettem át.]

¹¹ Kínában már a 8-9. században használták, Európában 1300 körül találták fel.

¹² Utalás a franciaországi kommuna- és cretnekmozgalmakra.

¹³ Eötvös bővebben ki nem fejtett utalása.

a jogokban való részescdésre, amelyekkel egy része már rendelkezett. Az újkor legnagyobb forradalmának is ugyanaz az alapja, mint a 13-14. század kommuna-mozgalmainak, csupán azzal a különbséggel, hogy itt a mozgalom az egész népre kiterjedt.

Ha tehát a hűbériség elleni általános mozgalomban, valamint abban, hogy az ennek sehol nem tudott ellent állni, a legvilágosabb bizonyítékát látjuk annak, hogy a rendszer, abban a formában, ahogy fennállt, korunkra nem volt alkalmazható, hogy a rendszer minde nélkülött hibás részekből állt, akkor másfelől azt is el kell ismernünk, hogy e rendszerben sok hiányossága mellett egészséges részeknek is lenniük kellett. S ha ez kétségkívül a magánjogi viszonyokban ismerhető fel, akkor valószínűleg a hűbériség azon részében, amely az államjogi viszonyokra vonatkozott.

S így is van.

A középkor történetében két nagyszerű eszmével találkozhatunk (melyeket egyébként meg nem valósított soha).

A nyugati kereszténység egységének a pápa és a császár által reprezentált eszméje.

A világi hatalomnak az egyházi hatalom alá rendelésének az eszméje.

Ahogy mondtuk, egyik eszme sem valósult meg teljes mértékben – ahogy a világtörténelemben általában sem találunk eszmét, melyről ez elmondható lenne –, egyébként ezen eszmék jelentős hatást gyakoroltak az egész középkor fejlődésére, mint ahogyan az is általános világtörténeti tapasztalat, hogy egy igazán nagy eszme – még ha megvalósítása lehetetlennek bizonyult is – nem mozgatta meg az emberiséget anélkül, hogy valamennyi viszonyra jelentős befolyást ne gyakorolt volna. Amilyen kevésbé adatik meg az emberiségnek, hogy egy eszmét megvalósítson, annyira kevésbé tudja magát kivonni hatása alól.

Az eszmék olyanok, mint a csillagok; aki azt állítja, hogy egy nép egész sorsa a csillagok járásától függ, nem értelmesebb, mint az, aki az egyes ember jövőjét a csillagokból akarja kiolvasni. De ki akarná azért tagadni a csillagok befolyását az egyes ember sorsára. A sarkcsillag a hajót vezeti útján, az égitestek járása növeszti a vetést.^c Minden, ami sokak számára közös, még ha az egyes emberre befolyása csekély is, egészében nagy hatást kell gyakorolnia, s ez a helyzet az általános, jóllehet soha meg nem valósított eszmék eredményeivel is.

Az egyház fensőbbségének eszméje meggátolta az abszolút császárság fogalmának létrejöttét.

A császárság eszméje – legalábbis sok esetben – meggátolta, hogy a neki alárendelt királyság és hercegség fogalma szerint legalább abszolúttá ne váljék.

S így előttünk áll, mint a legelső fogalom, mely az egész középkori államjog alapjául szolgál, az, hogy az egész középkorban nincs hatalom, mely felfelé korlátlan volna. Az állam mindenhatóságának eszméje, ahogy azt az újabb történelem megteremtette, a középkorban nem létezett.

A császári és pápai uralkodói címet, s ezáltal a világi és egyházi hatalmat választás útján adományozták. Eltekintünk itt annak kifejtésétől, milyen hatást gyakorolt ez mind e hatalmak kiterjesztésére (mialta a kívánatos állandóság az abszolútizmusra való törekvéssé vált), mind pedig valamennyi jogfoglalomra.

Az állam- és magánjogi viszonyok összekapcsolódása – hisz az utóbbiak mindig az örökölhetőség elve felé tartanak – hozzájárult ahhoz, hogy a hűbéri rendszerben igen korán közvetlenség támadjon, s a hűbéri beiktatás, melynek során a legfelsőbb hűbérúrnak a fontosabb hivatalokra nézvést afféle Grand Electeur-nek¹⁴ kellett volna lennie, nagyon korán üres ceremóniává alacsonyodott le. Egyébként ha az egyház igen nagy államjogi befolyását, mindenekelőtt pedig a közvetlenül a birodalomnak alárendelt apátok szuverenitásjogait,¹⁵

¹⁴ Az egyik választófejedelem, a brandenburgi örgróf szokásos megnevezése.

¹⁵ Például piaci, vám- és pénzprivilegiumok különféle egyházi immunitásjogok mellett. Wehlt, Hans-Peter: Reichsabtei und König, dargestellt am Beispiel der Abtei Lorsch mit Ausblicken auf Herschfeld,

a német lovagrend szuverén hatalmát,¹⁶ végül pedig választott magisztrátusok által kormányozott városaik nagy fontosságát tekintjük, akkor könnyen meggyőződhetünk afelől, hogy a szuverenitásjogok mekkora részét adományozták szabad választással, és hogyan járult hozzá még ez is a valóban abszolút hatalom eszméjének háttérbe szorításához.

Választott hatalom soha nem lehet valóban abszolút, és nemcsak azért, mert azokhoz, akik a választójogot törvényesen gyakorolják, egy éppoly törvényes visszahívás eszméje közelebb áll annál, semhogy annak néha a gyakorlatban is érvényt ne szerezzenek, hanem azért is, mert teljességgel elképzelhetetlen, hogy azok, akiket a választójog megillet, a legmagasabb államhatalmat magukkal szemben ne kísérelnék meg korlátozni, s e kísérlet számos esetben sikerrel is jár. Szükségtelen itt azokra a választási egyezségekre utalni, melyek a német császártól¹⁷ az utolsó hercegig mindenütt megtalálhatók, ahol választások vannak. Még ott is, ahol a választóbirodalom örökös birodalommal alakult át, legalább a fogalmak ugyanazok maradtak a királyi hatalom jogköréről, és nemcsak Aragónia királyainak híressé vált esküformulájában¹⁸ vagy a karintiai hercegek kevésbé ismert hűségesküjében, hanem szinte mindenütt azt találjuk, hogy – a jogokkal rendelkező osztályok legalábbis – olyan nyelvet használtak a királysággal szemben, amely még a mi időnkben is megbotránkoztató volna, és hogy a Divina favente Clementia – amelyet, úgy gondolom, a német von Gottes Gnaden rosszul ad vissza – akkoriban mint egyszerű cím volt használatos: így „a birodalom gyarapítója” („Augustus”) címet még III. Frigyes¹⁹ sem vették el soha.

Ahogy az uralkodói hatalom a középkorban soha nem tekinthette magát felfelé abszolútnak, és kevés kivételt leszámítva nem is tekintette magát annak, úgy alattvalói, legalábbis a hozzá közelebb álló alattvalók előtt sem tekinthette magát abszolútnak. Az állam hatalmát – mert hiszen senki nem gondolta a középkorban, hogy ez elválasztható volna a kormányzó individuuum hatalmának körétől – a kor fogalmai szerint bizonyos törvények korlátozták, melyek az alattvalók hatalmának körét jelölték ki.

Fogalmak, sőt maguk a törvények, szentesítse bár a vallás őket, még soha nem akadályozták meg abban valamely hatalmat, hogy törvényes határain túlterjeszkedjék. A szabadság – amely negatív fogalom, és mindenki számára csupán azt a területet jelöli, melyhez senkinek nincs joga – csak akkor élvezhető a gyakorlatban, ha átfordítjuk fogalmát a pozitív jogokéra: így soha nem létezik jog sokáig a gyakorlatban, melyet nem szentesítenek a körülmények. Ugyanez csett volna meg a középkori szuverenitással: jóllehet fogalmának ellentmond, minden bizonnyal abszolúttá vált volna, ha ez gyakorlatilag lehetséges lett volna.

De ha a középkor viszonyait tekintjük, azt tapasztaljuk, hogy az állam szuverén hatalmának nemcsak elvi, hanem – a neki közvetlenül alárendelték jogkörében – nagyon is valóságos határai voltak. Ha az államhatalom – a monarcha hatalma – törvényes határain túlra akart volna terjeszkedni – amire őszintén szólva akad példa –, akkor a bárók pozitív hatalma olyan

Stablo und Fulda. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte. Bd 28.) Göttingen, 1970. 109. sk.

¹⁶ Az 1648. évi osnabrücki békeszerződés értelmében szerzett a jelenlegi Bajorország frank területein élő szabad nemesség pallosjogot, adószedési jogot és személyes adómentességet. Stetten, Wolfgang von: Die Rechtsstellung der unmittelbaren freien Reichritterschaft, ihre Mediatisierung und ihre Stellung in den neuen Landen. (Forschungen aus Württembergisch Franken. Hrsg. vom Historischen Verein für Württembergisch Franken dem Hohenlohe-Zentralarchiv Neuenstein und dem Stadtarchiv Schwäbisch Hall. Bd 8.) Schwäbisch Hall, 1973. 1.

¹⁷ 1519 és 1792 között, azaz V. Károlytól II. Ferencig tett esküt az újonnan megválasztott császár; esküjének szövege a birodalmi alkotmány részét képezte.

¹⁸ Szövegét lásd: Schmidt, Ernst Alexander: Geschichte Aragoniens im Mittelalter. Leipzig, 1828. 404. sk.

¹⁹ „Semper Augustus – mindenkor a birodalom gyarapítója”: 1806-ig a német-római császárok címe. III. Frigyes (1415-1493, német király 1440-től, császár 1452-től) elvesztette 1450-ben Svájcot, és I. Mátyás magyar király elfoglalta tőle Bécsset.

határt jelentett, amelyen nehéz volt keresztüljutni. S az efféle korlátozás a gyakorlatban az alacsonyabb körökben is tovább folytatódott: a magasabb szuverenitásjognak egy alacsonyabb mindenütt ellene szegült; mindenütt olyan hatalmat találunk, mely nemcsak elvben, hanem ténylegesen is korlátozott hatalom volt.

Az állam- és a magánjog azonossága schol sem vezetett el ahhoz, hogy a középkorban mindenütt megtalálható hatalmi tagozódás valamely jó államrend alapelveinek megfelelően jött volna létre. Mivel az emberi gyarlóság miatt az egyéni érdekek az államéit a legtöbb esetben megelőzik, ezért a magán- és az államérdekek összekapcsolása révén az utóbbit az előbbinél mindig alárendelték; ezt igazolja az a mód is, ahogyan az állam a középkorban tagolódott. Egyébként ha figyelmesen szemügyre vesszük a középkori királyság törvényes hatalmát, akkor meggyőződhetünk róla, hogy a királyságra ténylegesen csakis azokat a jogokat ruházták rá – azokból azonban majdnem valamennyit –, amelyek nélkül az állam mint egész nem maradhatott volna fenn. Ugyanez mondható el az állam valamennyi, a korona által egészzé egyesített tagjáról, amelyek mindegyikének jogilag csak akkora hatalmi kör járt, amekkorára önmaga fenntartásához szüksége volt. Sőt, ha túl tudjuk tenni magunkat azon a felületességen, amellyel az egész középkorra tekinteni szoktunk, akkor beláthatjuk, hogy az egyes állampolgárnak a középkorban biztosított jogai abban a mértékben váltak korlátozottá, ahogy azt az egésznek a java megkövetelte. Az által az eszme által, hogy minden bírói hatalom az államtól ered, s az alacsonyabb bíróságoktól a legmagasabbig való fellebbezés gyakorlatban megvalósított joga által a jogegység fogalmát – s ez az igazi alapja az állam egységének – a középkorban is fenntartották.

Egyáltalán nem szándékom a középkor apológiáját írni.

Aki elmúlt évszázadok intézményeit nem önnön eszméinek mértékével méri (amely eszmék egy bizonyos idő múlva ugyancsak helytelennek és korlátoznak fognak tűnni), annak erre nincsen szüksége. A középkor intézményei olyanok a számára, mint Rómái, avagy korunkéi: lépések, melyeknek mindegyike szükséges volt ahhoz, hogy az emberiséget közelebb vigye egyre magasabb fejlettségéhez. Csak a fogalmakat kell pontosítani, hogy azután saját ítéletét mindenki maga vonhassa le.

Nem tudom, eljön-e az az idő, amikor egy népnek tisztán egy eszme után adnak intézményeket, s azt sem, ezek célszerűnek fognak-e bizonyulni. A múltban nem találunk rá példát. Az intézmények a körülményekből erednek, az emberi értelem megnyilvánulásai, amely – még ha néha tévelyeg is – végül rátalál arra, ami az adott pillanatban szükséges. Az ésszerűséget – az eszmét –, ami minden intézmény alapja, csak később találják ki, s ezért az intézmények, még ha félrcismerhetetlenül megnyilvánul is bennük az emberi szellem bizonyos eszméje vagy iránya, soha nem tökéletes megvalósulásai a fogalomnak, amely alapjukul szolgál. Így van ez a középkor intézményeivel is.

Valaki nagyon helyesen lánchoz hasonlította a középkort, melynek legfelső szeme a királyság. A közvetlen koronahűbéresek az egyetlenek, melyek nyomban hozzá kapcsolódnak. Ezek azután ugyanebben a viszonyban vannak legközelebbi alattvalóikkal, és így tovább, minden lejjebbi tag egy magasabbiktól függ, és a királyság (az állam) az, amely az egészet összetartja. Ha az egész szervezet fenn akar maradni, akkor – a hasonlatnál maradván – arról kell gondoskodni, hogy ne legyenek a felső láncszemek túl gyengék, az alsók túl nehezek a teherhez. Mivel ez nem így történt, mivel ez az államjognak és a magántulajdonnak a középkorban általános összeköttetése és ennek szükségszerű változékonysága mellett lehetséges sem volt, ezért a rendszer nem maradhatott fenn; annál kevésbé, mivel ahhoz, hogy fennmaradhasson, az lett volna szükséges, hogy az államrend elvét mindenikre kiterjesszék, holott a középkorban a nem szabadok egész rendje állt az általános államjogon, mondhatni, az államon kívül. – De ha a középkorban annak a haladásnak az alapját keressük, amely a korszaktól sem anyagi, sem szellemi tekintetben nem vitatható el, akkor arról győződhetünk meg, hogy ennek oka mindenképpen a hűbériségnek az államra alkalmazott alapelveiben keresendő, és hogy a középkori államban létező tagozódás oly üdvös következményekkel járt,

melyeket sem a műveltség alacsonyabb foka, melyen a középkor kezdetén az emberiség állt, sem pedig a szomorú alávetettség, mely alatt minden nép nagyobb része szenvedett, nem volt képes hatástalanítani.

Vagy elfordítjuk szemünket az igazságról, s a középkor azon megjelenítéséhez tartjuk magunkat, amely dajkamesékből, lovagregényekből vagy a francia enciklopédisták történeti kutatásaiból²⁰ elsajátítható, vagy pedig el kell fogadnunk, hogy a középkori államberendezkedésben voltak bizonyos elemek, melyek előmozdították a haladást, hiszen a viszonyok elfogulatlan vizsgálata mellett nem tagadható sem egy, a viszonyokhoz képest kifejezetten magas kultúra megléte a középkor második felében, sem pedig az, hogy viszonylagosan soha nem haladt gyorsabban előre a civilizáció, mint az a 11. és 16. közötti öt évszázadban történt.²¹

Ha ez nincs ínyünkre, és a középkori intézményeket mindenesetül el akarjuk ítélni, akkor a haladást csak három okkal magyarázhatjuk:

Vagy tisztán az emberi természet folyománya, amely a haladásra való hivatását oly intézmények között is ki tudta nyilvánítani, melyek annak csak akadályokat gördítettek az útjába.

Vagy pedig a haladás a középkori viszonyok nem államjogi, hanem magánjogi részének tudható be.

Vagy pedig minden haladás kizárólag a kereszténységnek köszönhető.

Az első vélemény oly határtalanul szépen hangzik, hogy csak sajnálhatjuk teljességgel hamis voltát, hiszen – hogy más példát ne hozzunk – nemcsak Kína, azaz szokásos számításkor szerint az emberi nem közel egyharmada²¹ bizonyítja, hogy a tetszetős szabály alól nagy kivételek vannak, hanem azért is, mivel a haladás legnagyobb bizonyítéka éppen az, hogy népek szét tudják törni azokat az intézményeket, melyek a haladással ellentétesek, bármilyen szilárdak legyenek is.

A második állítás nem igényel cáfolatot, hiszen jóllehet elegendő vannak, akik a szabadság hiányát a boldogság (azaz a fel nem világosult megelégedettség) feltételének tartották, azért még az állítás, miszerint a szabadság hiánya a kultúra eszköze volna, komolyan soha nem hangzott el. Egyébként ha akadna valaki, aki erre merészkednék, akkor csak a középkori városok viszonyaira kell felhívunk a figyelmét, amelyeket állami ügyekben a hűbéri jog szerint kezeltek, egyébként pedig, ami a személyekre és a tulajdonra vonatkozó magánjogi viszonyokat illeti, olyan alapelveket alkalmaztak az esetükben, melyek az újkor viszonyaihoz sokkal közelebb állnak, mint a középkoréihoz, s ahol a haladás éppen abban mutatkozik meg, mennyiben tértek el ezek az elvek a magánjog vonatkozásában koruk nézeteitől.

Ami végül a kereszténység befolyását illeti, ennek általános jótéményéről nálamnál inkább meggyőződve senki sem lehet. Azt egyébként senki nem tagadhatja, hogy a kereszténységnek a haladásra gyakorolt jótékony befolyása csak a Nyugatra, a római egyház vezetése alatt álló területre vonatkozóan említhető tagadhatatlan tényként; és hogy a Keletrómai Birodalomban, ahol sokkal több dolog maradt meg az ókor kultúrájából, annál a népnél, amely fejlődési képesség terén a többi mögött legalábbis nem maradt el, azon idő, ami a Nyugat számára a feltartóztathatlan haladás korszaka volt, éppen ellentétes hatást gyakorolt. Márpedig ha a kereszténységet újabb civilizációnk fő tényezőjének tekintjük is, akkor legalább azt el kell ismernünk, hogy csak nyugat-európai alakjában volt az. Ha mármost ez a független egyházszerkezet a középkori államforma következménye volt; ha meggyőződiünk arról, hogy nemcsak a 16. századi reformáció, hanem az egész középkori katolikus egyház sem jöhetett volna létre akkor, ha Nyugat-Európa a Római Birodalom elvei szerint szerve-

²⁰ A francia enciklopédia feudalizmusról szóló fő szócikke a „Fief”. Tome XIV. Lausanne – Berne, 1779. 324. skk.

²¹ Kína lakossága 1850 körül kb. 350 millió volt. Reinhard, Marcel – Armengoud, André: Histoire générale de la population mondiale. Paris, 1961. 107.

zódott volna meg, vagy pedig abban a formában, mint a mai Franciaország és annak mintájára más államok; akkor mégis el kell ismernünk, hogy a középkori államforma legalábbis lehetővé tette azon eszközök megjelenését, miáltal a haladás, egész új kultúránk egyáltalán lehetségessé vált.

S miben áll ez az államforma, mi az elsődleges különbség közte és új államberendezkedésünk között?

1. A középkor szuverenitása feltételes – korunké abszolút.

2. Régebben is létezett hatalommegosztás; most minőség szerint osztjuk a hatalmat törvényhozó, végrehajtó, bírói hatalomra – régen mennyiség szerint körökre osztották, azonban a szuverenitás minden egyes körben tökéletes.

3. Az állampolgár léte nagyrészt az alkotmány körén kívül forgott. Vallás.^h Tudomány, iskola, ipar.

4. Különbség az államháztartásban.

Eötvös jegyzetei a Hűbériséghez

a. [A jobb oldali hasámban:] Ha az ember rendeltetése a haladás, legalábbis ha a történelem a haladást mindenütt tényként tárja elénk; ha az államtudomány feladata az emberiségtől távol tartani a szenvedést, és ezért arról kell gondoskodnia, hogy elkerülje az emberiség konfliktusait önnön rendeltetésével, mely csak addig megtett útján keresztül mutatkozik meg, akkor az államtudománynak csak azt kell meghatározni, a következő lépések közül melyiket szükséges megtenni.

b. [A jobb oldali hasámban:] Még azok az országok is, ahol a szorosabb értelemben vett hűbériség nem jött létre, Magyarországon, Svédországon?, Kasztíliaiban, a feudalizmusnak hasonló intézményei szerveződtek meg.²²

c. [A jobb oldali hasámban:] Svájciak Burgundiával és Ausztriával²³

d. [A lábjegyzet hiányzik.]

e. [A jobb oldali hasámban:] rossz [olvashatatlan]

f. Elméletben senki nem vonhatja kétségbe azt az alapelvet, hogy mindaz, amit valaki jogának nem tart, az általános szabadság körébe tartozik. A szabadság természeténél fogva negatív fogalom, vagy akinek ez a megjelölés nem tetszik, nevezheti olyan szabálynak, ami csak addig van érvényben, amíg nem áll fenn vele szemben kivétel. A vita arról, hogy a kettő közül melyik tartható pozitív fogalomnak, az egyes joga vagy az összesség szabadsága, teljességgel jelentőség nélküli, mivel az az elmélet is, amelyik pozitívnak tételezi a szabadságot, mindazoknak kedvére kell legyen, akik a metafizikai fogalmakat bizonyosabbaknak tartják, mint azt, amit az életben látnak. Ez az elmélet, ha értelmes emberek dolgozzák ki, ugyanazon eredményhez fog vezetni, mint az ellenkezője.

Sieyesnek a sajtótörvényre vonatkozó tervezete az Alkotmányozó Nemzetgyűlés alatt²⁴ bizonyítékként szolgálhat számunkra:

²² Magyarországon az ősiség törvénye gátolta meg a nyugat-európai mintájú hűbéri rendszer kialakulását. A svédeknel a régi szakrális királyság lényegesen tovább fennmaradt, mint a germán törzseknel. A mohamedánok támadásainak visszaverése Spanyolország keresztény részében is lelassította a függőségi viszonyok kialakulását. Kammler 23.; Boutruche, Robert: *Seigneurie et féodalité*. Paris, 1959. I. kötet, 238.

²³ A burgund herecegek a Grandsonnál és Murtennél (1476) elszenvedett vereségükig fenyegették Svájcot. A Habsburgok a Zähringen-ház kihalása (1212) után szereztek birtokokat Svájcban. Az utolsót (Thurgaut) 1460-ban veszítették el.

²⁴ Sieyes, Emmanuel-Joseph abbé (1748-1836) beszédét a sajtótörvényről 1790 januárjában tartotta a francia nemzetgyűlésben. Buchez, Philippe-Joseph – Roux, Pierre-Célestin: *Histoire parlementaire de la Révolution française ou Journal des Assemblées Nationales depuis 1789 jusqu'en 1815*. 40 kötet, Paris, 1834-1838. (a továbbiakban: Buchez – Roux) IV. kötet, 273. skk. Eötvös saját példányában

Le public s'exprime mal lorsqu'il demande une loi pour accorder ou autoriser la liberté de la presse. Ce n'est pas en vertu d'une loi que les citoyens pensent, parlent, écrivent et publient leurs pensées; c'est en vertu de leurs droits naturels; droits que les hommes ont apportés dans l'association, et pour le maintien desquels ils sont établis la loi elle-même et tous les moyens publics qui la servent.²⁵

És mi következik ebből: a liberté embrasse tout ce qui n'est pas à autrui la loi n'est là que pour empêcher qu'elle ne s' gare – si l'on veut que la loi protège en effet la liberté du citoyen, il faut qu'elle sache réprimer les atteintes qui peuvent lui être portées. – La liberté de la presse, comme toutes les libertés doit donc avoir ses bornes.²⁶

Minden szabads gnak megvan teh t a maga határa, s ezáltal, hogy hat rai vannak, v lik pozitív jogg . Ha nem fogadjuk el ezeket a határokat, akkor a szabads ggal szemben  ll  jogok addig terjeszkednek, am g a szabadság egész mozg si k r t bekebelezik. E tekintetben minden jognak ugyanaz a természete, mint a tulajdonjognak. Itt is azt mondhatjuk, hogy a világ mindenki : e mondatot pozitívnak fogadhatjuk el, m g a magantulajdon csak mint ennek az elvnek a negatívja, a szabály alóli kivételnek tekinthető. Tételezzük fel, hogy mindenkinck ez a joga például egy közös legel n l nincs kijelentve mint jog, akkor a magantulajdon rövidesen mindent bekebelez, ami közös.

g. Ha a civilizáció el rchetlens g r l beszélünk, akkor nem valamely osztály vagy város növekvő műveltségéről van szó, hanem egyidejűleg arról a nagy területéről, melyen a műveltség elterjedt. A haladás az ókorban soha nem volt oly általános, mint a középkorban.

h. Ki tagadhatná, hogy a Legfőbb L ny  nnepe (főte de l' tre supr me)²⁷ csak az abszolút népszuverenitás elvének logikus alkalmazása.

Szabad verseny

Az ember feladata: haladás. Minden haladás a szabadság függvénye. Megismert k a szabadság következményeit. Hasznára vált a fejlődésnek. Az emberiségnek soha nem volt akkora hatalma az anyagi világ felett, mint ma. A szellem területén soha nem történt több és nagyobb tett. A szabad verseny csodát művelt – de milyen  ron? A szabadság a gyengébb elnyomásához, a szabad verseny milliók nyomor hoz vezetett, és m g azok is, akik látszólag győztek a szerencs ert folyó általános versenyfutásban, ezáltal a legtisztább  r m forrását elvesztették. Az anyagiass gba s lyledt ember,  gy tűnik, csak azert emelkedett a Föld urává, hogy teljességgel szolgájává v lj k, és a legnemesbbek szomorúsággal fordulnak el a förtelmes sz nj t kt l, ami elénk tárul, bárhova tekintünk. M r felsz lamlottak panaszok a haladás ellen, visszas v rogv  a múlt boldogságát. M r számosan vannak, akik minden tapasztalat ellenre azon elvet vallják, hogy az igazi haladás nem a szabadságtól függ, ennek cszk ze

aláhúzta a tartalomjegyzék vonatkozó utalását: „Rapport de Siey s sur la législation de la Presse”, Buchez – Roux 480. V . Eötvös József könyvtára – Die Bibliothek von Joseph Eötvös. Szerkesztette: Gángó Gábor. Budapest, 1995. 98. sz. tétel.

²⁵ A k zvetlem ny rosszul fejezi ki magát, amikor törvényt követel, amely hozzájárulna a sajtó szabadságához avagy engedélyezné azt. A polgárok nem valamely törvény értelmében gondolják el, mondják ki, irják le és teszik közzé gondolataikat, hanem természetes jogaik értelmében. Olyan jogok értelmében, amelyek az emberek magukkal hoznak a társulásba, és amelyek megtart s ert hozzák létre magukat a törvényeket és az összes nyilvános eszközt, ami azokat szolgálja. Buchez – Roux 274.

²⁶ A szabadság mindent magában foglal, ami nem a m s ; a törvény csak arra váló, hogy megakadályozza, nehogy a szabadság t lterjeszkedj k. Ha azt akarjuk, hogy a törvény valóban megvédje a polgár szabadságát, akkor képesnek kell lennie az ellene irányuló esetleges támadások visszaverésére. A sajtó-szabadságnak, mint minden szabadságnak, meg kell hogy legyenek a maga korlátai. Buchez – Roux 274., rövidített idézet.

²⁷ A II.  v Flor al 18- n (1794. május 7- n) Robespierre kezdeményezésére alapított  nnepe. A II.  v Prairial 20-i (1794. június 8-i)  nneps gen Robespierre vállalta magára a főpapi szerepet.

sokkal inkább minden munka megszervezésében, minden erő egy célnak való alárendelésében keresendő,²⁸ mivel teljességgel lehetetlen, hogy Isten az emberiségnek a haladást mint célt és ennek eszközt úgy adta volna, hogy ezáltal határtalanul szerencsétlen legyen.

Sokat írtak már a szabad verseny eszméjéről,²⁹ üdvös vagy káros következményeinek mindegyikéről kötetek egész sorát állították össze. Káros oldala tagadhatatlan:ⁱ a kérdés csak az, hogy ez valóban a szabad verseny eszméjének köszönhető-e, vagy pedig sokkal inkább azoknak a körülményeknek, melyek között azt alkalmazni igyekeznek?

A középkor valamennyi viszonya előjogokon alapult: a francia forradalom után az előjogok helyét egy csapásra a szabad verseny foglalta el. A nagy, végtelen változás nem korlátozódott az élet és az ipar egyes ágaira, hanem kiterjedt az egész életre, valamennyi kapcsolatra, aminek révén az ember dicsőséget vagy kenyeret szerezhet magának. A kereszténység bevezetése óta nem ment végbe ennél nagyobb változás. Annak a változásnak, ami Rómában akkor ment végbe, amikor a plebejusok részesültek az államhatalomban,³⁰ sőt magának a polgárjognak a kiterjesztése Itália és a provinciák valamennyi szabad lakójára,³¹ a hatása éppen olyan nagy volt, mintha a római polgárjogot hirtelen valamennyi rabszolgára kiterjesztették volna.

Konkurencia új

Állam régi

Védelem az általános választójog révén

Illuzórikus

Commune

Eszköz a különböző osztályok egyesítésére: a gazdagokat [olvashatatlan] tenni.

Róma – Robe[?]³²

Az egyes ember minden kapcsolatában, a társadalmi élet valamennyi viszonyában a francia forradalom óriási felfordulást vitt véghez. Csupán egy dolog maradt majdnem érintetlen: az egyes polgár és az állam közötti viszony, sőt ez a viszony ennek az eseménynek a hatására csak még nyomasztóbbá vált.

E mondat magyarázatot kíván. A francia forradalmat – különösen az utóbbi idők eseményeire való tekintettel – oly gyakran nevezik par excellence politikainak, hogy annak a véleménynek, miszerint e nagy eseménynél a politikai fordulat messze elmaradt a társadalmi mögött,³³ heves ellenállásba kell ütköznie. S mégis: erről nyugodt megfontolás után mindenki meggyőződhet.

A francia forradalom az államot illetően csak azt az utat követte, amelyen a francia királyok a centralizáció irányába haladtak.

A királyság kétségbevonhatatlan eredménye – ne térjünk ki arra, az emberiség előnyére vagy hátrányára –, hogy a romokból, melyekre a világ a középkorban szétesett, az újkor valamennyi nagy államát megalkotta. A királyság abszolút hatalma az alapja államainknak, és ennél fogva az állam fogalmának az abszolút hataloméval azonosnak kell lennie. A francia forradalom ezt egyáltalán nem változtatta meg, csupán arra törekedett, hogy a fogalmat minden következményével együtt a gyakorlatban megvalósítsa, s e célját nagyrészt el is érte.

A királyság alapja a történeti jog.

Szenteseítője a vallás.

²⁸ Blanc, Louis: Organisation der Arbeit. Nach der neunten, umgearbeiteten und durch ein Kapitel vermehrten Auflage des Originals übst. von Robert Prager. (Bibliothek der Volkswirtschaftslehre und Gesellschaftswissenschaft. Begründet von F. Stöpel. Fortgeführt von Robert Prager. VIII.) Berlin, 1899. (a továbbiakban: Blanc) 90. skk.

²⁹ Például Blanc 27.

³⁰ Az i. e. 5. sz. elejétől voltak a plebejusoknak tribunusaik.

³¹ 212-ben a Consuetudo Antoniana által.

³² Utólagosan a szövegbe illesztett utalószavak, melyeket Eötvös később sem fejtett ki bővebben.

³³ Lásd ehhez a bevezető tanulmányt.

Az eszme, melynek köszönhetően az egyes ember a koronát biztonsággal birtokolta, az örökölhetőség eszméje.

Ennélfogva a királyságnak mindenütt, ahol érdekeit megfontoltan képviselte, el kellett ismernie abszolút hatalmának háromszoros korlátozását.

A francia forradalom előtt a trón még nem mütárgy volt, amit középkori mintára kifaragtak, arannyal és bársonnyal borítva meghatározott helyre állítottak. Gyökereit mélyen a történelem talajába eresztette: hogyan is akarhatta volna az, aki elfoglalta, a történeti talajt megingatni?

A határok, melyeket a vallás a trón befolyása céljára állított, egyúttal a legszilárdabb védőbástyául is szolgáltak minden támadás ellen.

Az örökösödés eszméjét még ott is tiszteltben tartották, ahol zavarónak tűnt. Bármennyire ésszerűtlennek tűnjék is a bírói állások örökölhetősége Franciaországban,³⁴ bármennyire célszerűtlen is volt, hogy bizonyos magas állami állásokat és kitüntetések magántulajdonnak tekintsenek, amelyek az elsőszülöttségi jog szerint öröklődtek, az, aki ennek az elvnek a hatálya révén volt a legfőbb bíró,³⁵ s az ország első hivatalát foglalta el, nem léphetett föl az elv ellen.

A francia forradalom minderre nem volt tekintettel.

Miután az egész állam filozófiai elvek alapján átalakult, abszolút hatalmának eszméjét minden vonatkozásban szabadon követhették. S így is tettek. A francia forradalom csak a megvalósulása annak az államberendezkedésnek, amelyről XIV. Lajos legboldogabb pillanataiban álmodhatott.

Az individuum mint olyan épp úgy áll szemben az államhatalommal, mint XIV. Lajos korában. Talán jobban védve van az önkény ellen (jóllehet ezt is nehezen jelenthetjük ki, mivel a rendkívüli állapotok az alkotmányos államokban oly megszokottá váltak), de egyébként az államhatalom az individuummal szemben ugyanolyan korlátlan, mint egykor. Az egyetlen különbség az, hogy ezt a hatalmat a nép nevében gyakorolják, és ő maga a befolyás egy tízmilliomod részére³⁶ igényt tarthat.

Hogy ez a befolyás – még ha a legteljesebb egyenlőséget feltételezzük is – mire korlátozódik, könnyű kiszámítani.

A jog, hogy ötvenezer választóval együtt részt vegyünk valamely népképviselő megválasztásában, aki a választóinak nem felelős, és aki ötszáz másikkal együtt törvényt hoz,³⁷ s a kormányt mindenben, amiben ez gyakorlatilag lehetséges, felelősségre szoríthatja, csak épp azon a területen nem, amely az egyes választót a legközelebből érinti: az egyes községek igazgatását illetően. El kell ismerni, ha ez a viszony a szabadság minden jótéteményét eredményezi, akkor nincs miért kételkedni a hasonlenszervi győgymódokban.³⁸

³⁴ A 15. századtól kifejlődő anomáliája a francia jogszolgáltatásnak. Első fázisában a hivatal megvásárolhatóságát helyi szinten ismerték el; a következő lépésként a király a gyakorlatot átvette, de a hivatal viselőjét előnyéből kirekesztette; harmadik fázisában ez utóbbiak is részesedtek előnyökből, míg utolsó, negyedik fázisa a hivatalok örökölhetőségét hozta magával. I. Ferenc (1494-1547) uralkodásának idejében egyes személyek különös kegyként még életükben rendelkezhetek örökösükről. Schill, Hanns J.: Die Stellung des Richters in Frankreich. (Rechtsvergleichende Untersuchungen zur gesamten Strafrechtswissenschaft. Hrsg. von Edmund Metzger, Adolf Schönke und H.-H. Jeschek. Neue Folge. Heft 26.) Bonn, 1961. (a továbbiakban: Schill) 58., 62.

³⁵ A középkori francia felfogás szerint a király a jog forrása és megtestesítője, „summum iustitiae caput”, s ennek értelmében a legfőbb bíró is volt. Schill 23.

³⁶ Ennyi volt a választók száma az 1849. májusi franciaországi választások során. Az 1848. februári forradalom után a választójogot minden huszonegy év feletti férfira kiterjesztették, s így a választásra jogosultak száma 250 ezerről tízmillióra emelkedett. Campbell, Peter: French Electoral Systems and Elections since 1789. London, 1958. 10.

³⁷ A francia képviselőház tagjainak száma hétszáz volt.

³⁸ A homöopátiás győgymód, melyet Samuel Hahnemann talált fel és dolgozott ki, a 19. század közepén volt virágkorában. Hahnemann a tünetet a hasonló tünetet kiváltó kemikália minimális adagjával

Eötvös jegyzete a Szabad versenyhez

i. Thiers és sokan mások őszintén azt próbálják bizonyítani, hogy az anyagi jóléte mindenkinck emelkedett, a dolgozó osztályoké is,³⁹ amiből az következik, hogy az ezeknél tapasztalható elégedetlenség csak az agitáció mesterségesen előidézett és ennél fogva átmeneti eredményéncck tekinthető. Azonban mivel az ember elégedettsége nem a kenyér és a hús bizonyos mennyiségétől függ, hanem attól a viszonytól, melyben vágyai és mindaz, amit birtokol, egymással szemben állnak, és mivel az elégedettség nem az egyes ember abszolút, hanem relatív helyzetétől függ, s ez a relatív helyzet jelentősen rosszabbodott: – ezért még ha az anyagi jólét növekedése jelentős volna is, az uralkodó elégedetlenséget mégis a jelenlegi körülmények szükségesszerű következményéncck kell tekintenünk.

Sajtó alá rendezte, fordította és a jegyzeteket írta: Gángó Gábor

kezelte. Eötvös maga is rendszeresen részt vett efféle kúrákon a Rajna-fürdőben: a gyógymód ironikus bemutatása egyik motívuma utolsó regényéncck: *A nővérekéncck* (1857).

³⁹ Thiers, Louis-Adolphe: Über das Eigenthum. Ins Deutsche übersetzt von P. E. Obermayer. Mannheim, 1848. 33.

„...én az általános eseteket állítottam munkám középpontjába”

Beszélgetés Jürgen Schlumbohmmal

Jürgen Schlumbohm egyetemi tanulmányait Tübingenben, Bécsben, Münsterben és Bochumban végezte. 1972 óta a göttingeni Max Planck Intézet munkatársa. 1987 óta tagja az International Review of Social History című folyóirat szerkesztőbizottságának, 1996 óta pedig részt vesz a The History of the Family: An International Quarterly című folyóirat szerkesztésében. 1997 óta az oldenburgi Carl von Ossyetzky Egyetem professzora.

Hogyan lett történész, Professor úr? Kérem, hogy mutassa be röviden iskoláit és azokat a tanárait is, akik későbbi pályájára meghatározóak voltak!

Nem tudnám pontosan meghatározni miért is lettem történész. Visszatekintve csak néhány olyan dologra tudok gondolni, amelyek erre a pályára irányíthatták a figyelmem. Biztosan közrejátszott az is, hogy nemcsak édesapám, hanem anyai nagyapám is gimnáziumi tanárként más tantárgyak mellett történelmet is tanított. De talán még fontosabbnak tűnik, hogy a családban, amelyből származom, sokat meséltek a régi időről. Ezek a visszacmlékezők és anekdoták időben mélyen visszanyúltak a 19. századba, és szülcim, valamint nagyszüleim származásának megfelelően mindenk előtt a paraszti világot és a képzett polgárságot fogták át. Családunkban egyébként gyakran volt nagy időbeni távolság az egyes generációk között, mert a férfiak általában későn nősültek. A legkorábbi történetek, amelyeket nagyapám – aki nagyon idős korában is rettentő élénken tudott mesélni – saját emlékeiből merített, az 1860-as évekbe nyúltak vissza. De biztos, hogy egyik-másik iskolai tanár is felkeltette az érdeklődésemet a történelem iránt. Fialat egyetemistaként aztán Hans Rothfels volt az Tübingenben, aki emberként és történészként is nagy hatással volt rám. Ő, bár az első világháborúban súlyosan megsérült és politikai szempontból teljesen konzervatív beállítottságú volt, a náci időszakban elveszítette egyetemi tanári állását és emigrálnia kellett, mégis egyike volt azon keveseknek, akik aztán visszatértek Németországba. Az, hogy Rothfels a *nagy kérdések* felől közlített meg a történelmet, nagyon fontos volt nekem, még akkor is, ha én aztán teljesen más témák és perspektívák felé fordultam. Egyetemi tanárim közül azonban kétségkívül Rudolf Vierhaus volt a legfontosabb. Az akkoriban még új bochumi Ruhr Egyetemen ő volt a témavezetőm a disszertációm megírásánál. Az új kérdések, kérdésfelvetések iránti nyitottságát mindig példaszerűnek éreztem.

Hogyan került Professor úr a göttingeni Max Planck Történelmi Kutatóintézetbe (Max-Planck-Institut für Geschichte)? Mikortól kapcsolódott be a „protoindusztrializációs kutatócsoport” munkájába?

1972-ben kerültem a göttingeni Max Planck Történelmi Kutatóintézetbe Rudolf Vierhaus ajánlatát elfogadva, aki 1971-ben lett ott igazgató. Peter Kriedte már akkoriban is az Intézet dolgozója volt, Hans Medick pedig kicsivel később került oda. Azokból a vitákból, amelyeket mi kezdeményeztünk, született meg aztán az az ötlet, hogy közös társadalom- és gazdaságtörténelmi kutatási tervet készítsünk. Herbert Kisch, Franklin Mendels – aki egy 1972-es cikkében alkalmazta először a „protoindusztrializáció” terminust – és mások gondolatait felhasználva fordultunk ehhez a témához. Kezdetől fogva azt terveztük, hogy intenzív regionális vagy lokális kutatást folytatunk, aztán mégis úgy határoztunk, hogy kérdésfeltevésinket és hipotéziseinket először egy csokorba gyűjtjük össze és kifejtjük. Eredetileg ezt nem

szándékoztunk a nyilvánosság elé tární. De számos vita kapcsán annyi biztató visszajelzést kaptunk, hogy mégis úgy döntöttünk, könyvet csinálunk belőle. Így született meg az *Industrialisierung vor der Industrialisierung* (Iparosodás az iparosodás előtt) című könyv.

Az 1970-es évek értelmiségi atmoszférájának megfelelően elsősorban azzal foglalkoztunk, hogy a vidéki háziipart az iparosodás előtti időszakból az iparosodott időszakba való átmenet, illetve a feudálisból a kapitalista gazdaságba és társadalomba való átmenet nagyobb összefüggésébe helyezzük el. A kutatási stratégiát tekintve azt tartottuk feladatunknak, hogy az eddig megkülönböztetett kutatási területek, mint agrár- és kézműipar-történet, történeti demográfia, családtörténet és a népi kultúra története, valamint a politikai intézmények története közötti elszigetelődést egy integráló megközelítéssel feloldjuk. Egy darabig a *totális történelem* (*histoire totale*) irányába kívántunk haladni. Helyénvaló, hogy könyvünk – éppúgy, mint a protoindusztrializációval kapcsolatos más elméletek – élénk visszhangot és sok kritikát váltott ki, így többek között az 1982-es Budapesti Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszuson is. Kollégáim és én több cikkben próbáltunk mérleget készíteni a vitákon elhangzottakról. A vita túlnyomórészt általános és elméleti síkon folyt, aztán a hangsúly – gyakran regionális és lokális tanulmányok formájában – lassanként áthelyeződött az empirikus kutatómunkára. Azt hiszem, hogy a *protoindusztrializáció* elmélete, illetve *Az iparosodás az iparosodás előtt* című kötetünkben írottak hozzájárultak ahhoz, hogy integratív szempontokat próbáljunk ki az egyes részterületek mint gazdaságtörténet, történeti demográfia, család- és háztartástörténet és kultúrtörténet közötti korlátok lebontására. Természetesen mind ezen kutatások, mind pedig saját „csett tanulmányaink” eredményeként felülvizsgáltuk némelyik alaphipotézisünket, így például a protoindusztrializációs termelőforma és a demográfiai viselkedés közötti specifikus összefüggéssel kapcsolatos feltevésünket. Egyébként Peter Kriedte, Hans Medick és én kezdetben azt is fontolgattuk, hogy közösen egyetlen csett tanulmányt végzünk a protoindusztrializációról. Aztán elég hamar meggyőződünk arról, hogy inkább annak van értelme, ha mindegyikünk saját tanulmányt készít, és közben egyrészt a közösen feltett kérdésekre keresünk választ, másrészt pedig mindegyikünk a forrásanyagok és személyes kutatási érdeklődésének megfelelő saját súlypontot alakít ki.

A Belm egyházközségről szóló dolgozatomat eredetileg olyan csett tanulmánynak terveztem, amely az *Iparosodás az iparosodás előtt* című könyvvel kapcsolatos hipotézisek empirikus felülvizsgálatát jelentette volna. A *Lebensläufe, Familien, Höfe* (*Életrajzok, családok, gazdaságok*) című könyv bizonyos fokig tényleg megfelel ennek a szándéknak. Ugyanakkor azonban ez a kutatómunka új irányba fejlődött, mégpedig abba az irányba, amelyet én *mikrotörténelemnek* neveznék. Többéves és gyakran – a számítógép széleskörű használata ellenére – fárasztó munkával a házassági-, születési- és halotti anyakönyvek jegyzékeiből rekonstruáltam a családokat, és ezeket a névszerinti adatösszekapcsolás segítségével népszámlálási listákkal, kataszterekkel egészítettem ki. Ezzel az eljárással sikerült rekonstruálni lényeges vonatkozásaiban minden egyén életútját, a családokat és a szociális összefüggéseket. Ez adott lehetőséget arra, hogy szemléletmódot megváltoztassam. Az egyes személyeket, családokat és háztartásokat bizonyos stratégiákkal és differenciált magatartásmintákkal rendelkező cselekvő egyénként lehetett értelmezni, és nem csak mint fölérendelt elméletek keretébe illeszthető eseteket. Kutatási perspektívám ez irányú továbbfejlődésében biztosan nagy szerepet játszott a történet- és társadalomtudományban lezajlott általános változás is, a mindennapok története és a történeti antropológia felé fordulás, mint ahogy azt akkoriban a Max Planck Történeti Kutatóintézetben Alf Lüdtke és David Sabeau is tette.

Fenti munkája már jól tükrözi azt a törekvését, amely a makrofolyamatok mikroszintű kontrollvizsgálatára irányul. Kérem, mondjon néhány példát erre a kölcsönösségre!

A *mikrotörténelem* eredményei a *makrotörténelem* sok jól megalapozott tézisére kritikus fényt vetnek. Munkámnak ebből az aspektusából szeretném példaként idézni az iparosodás előtti Európa specifikus népcsedési-gazdasági egyensúlyrendszerének az elméletét, mely sze-

rint az európai házasodási modell gondoskodott a gazdasági erőforrások és a demográfiai növekedés közötti egyensúlyról, amennyiben a házasság összekapcsolódott a háztartás alapításával és ahhoz a feltételhez volt kötve, hogy meg legyen az egész család eltartásához elegendő tulajdon vagy jövedelem. Belémbe folytatott kutatásom eredményei azonban azt mutatják, hogy nem léteztek azok a mechanizmusok, amelyek állítólag a háztartás szintjén a házasságot és az utódok számát a megfelelő gazdasági erőforrások feltételéhez kötötték. Egy másik példaként említem azt az elterjedt elképzelést, hogy Európa „hagyományos” paraszti társadalmában a *gazdaságot* – mint a ház és az ahhoz tartozó földtulajdon egységét – nemzedékeken keresztül tartósan egy bizonyos családhoz kapcsolták. Bár Belm egyházközségben a paraszti gazdaságokat osztatlanul egyetlenegy gyermekre örökítették, a paraszti stratégiák messze sokszínűbbek voltak ezen elméletnél, és nem lehet őket mechanikusan leegyszerűsítve megragadni.

Milyen értelemben használja a mikrotörténelem fogalmát?

Mikrotörténelem alatt azt a megközelítési módot értem, amellyel egy mikroszkóphoz hasonlóan végzzük a vizsgálatokat; amely a múlt embereit cselekvő egyénként fogja fel, viselkedésmódjukat és kapcsolataikat állítja a középpontba. Míg a *microstoria* néhány prominens képviselője egy szélsőséges esetből kiindulva próbálta megérteni a „nép kultúráját” – Carlo Ginzburg például Menocchio, az „eretnek” molnár esetéből kiindulva –, addig én az *általános eseteket* állítottam munkám középpontjába. Erről egyébként a következőket gondolom: Azon emberek többségének az életútja is alkalmas és méltó közlelbi vizsgálatra, akik a „szokványos” körén belül maradtak, akik nem adtak alkalmat arra, hogy behatóbb felsőbbeségi, hatósági figyelmet szenteljenek nekik és ezáltal okiratokban örökítsék meg nevüket és tetteiket. Hogyan és hol találtak munkát, megélhetést, házastársat és lakást, mennyire volt tartós a kapcsolatuk gyermekeikkel, szomszédjaikkal, rokonaikkal – ezekben mutatkozik meg az, hogy ők is aktív választ adtak a „külső körülmények” kihívásaira és az általuk támasztott nehézségekre. És éppen az élet és együttélés alapvető mintáinak formálásában adott válaszokon keresztül alakították az említett „mindennapi emberek” maguk is a társadalom reprodukcióját vagy változását. Véleményem szerint a mikrotörténelem képes olyan problémákat is tematizálni, amelyek messze elkerülték a makrotörténelem figyelmét, például az „egyszerű” emberek stratégiáira és kapcsolatmintáira vonatkozó kérdéseket. De természetesen mindig felvetődik annak kérdése, hogy meddig terjedjen egy részlettanulmány. Szerintem nem lehet szó arról, hogy úgyszólván *statisztikusan reprezentatív* esetet válasszunk ki. Sokkal inkább érvényes az, hogy más hasonló célból íródott munkák eredményeivel összehasonlítva mérjük le az eredmények hatótávolságát és tisztázunk azt, hogy milyen *távol* található más körülmények között hasonló vagy különböző viselkedésmódok. Úgy tűnik, hogy éppen néhány mikrotörténeti munka rendkívül egyértelműen ilyen összehasonlító perspektívát alkalmazott.

A család, a családnélküliség, a gyermekkor, a házasságon kívüli terhességek, a szocializáció témái tulajdonképpen mind a társadalom alapegységéhez, a családhoz kapcsolódnak. Hogyan fordult innen Professor Úr figyelme a születés kultúrtörténetének vizsgálata felé, és min dolgozik jelenleg?

Bár engem továbbra is az életút, család, háztartás és rokonság történetére vonatkozó kérdések foglalkoztatnak, mostanság fő munkaterületemnek a születés és a szülészet történetét tekintem. Ami a levéltári forrásokat illeti, a Göttingeni Egyetem Szülészeti Kórházának 18-19. századi adatai állnak a középpontban. Természetesen számomra itt is fontos az *európai keretekben végzett összehasonlítás*. Ez az új projekt részben összefügg eddigi munkámmal, de a korábbi, a gyermekkor történetével, valamint a felvilágosodás történetével kapcsolatos érdeklődésemmel is. Ugyanakkor újabb szempontok is előtérbe kerülnek, így a nemek története és a tudománytörténet területéről. Nagyon érdekesnek találok az egyetemen képzett orvosok, professzorok és hallgatók találkozásait leányanyákkal, többnyire az alsóbb rétegek-

ből származó cselédányokkal. Az említett férfiak a szülészetet tudománnyá akarták tenni, az asszonyok pedig az egyetem szülészeti kórházát terhességük végén menedékként és a gyermekágyi időszak átvészelésére keresték fel.

Jelenleg a Göttingeni Egyetem Szülészeti Klinikájának „Naplóival” foglalkozom, amelyek a 18. század végén és a 19. század elején készültek. Részletes esetleírások vannak bennük, páciensenként körülbelül kétoldaliak, melyeket saját kezűleg jegyzett be a kórház igazgató főorvosa; ő volt az egyetem szülészeti professzora is. Pontos adatokat minden szülő nő személyéről, a terhessége lefolyásának történetéről, és ha volt ilyen, korábbi terhességéről, a szülés levezetésének rendjéről, a gyermek megkereszteléséről és apjáról. A tudósítások természetesen orvosi, szülészeti szempontból vannak megfogalmazva, és sajnos a páciensek kezétől származó írásos források nem maradtak fenn. Am ha figyelmesen, áthatolva a burkukon, „a sorok között is” olvassuk őket, sok mindent megtudhatunk az igazgató tudósításából azokról az asszonyokról, akik szülni mentek a kórházba.

Köszönöm az interjút!

2000. szeptember

Az interjút készítette: Pozsgai Péter

Jürgen Schlumbohm műveinek válogatott bibliográfiája

I. Könyvek

Der Verfassungskonflikt in Preußen 1862-1866 (Historische Texte/Neuzeit, H 10). Göttingen, 1970.

Freiheitsbegriff und Emanzipationsprozeß: Zur Geschichte eines politischen Wortes (Kleine Vandenhoeck – Reihe, Bd. 1382). Göttingen, 1973.

Freiheit: Die Anfänge der bürgerlichen Emanzipationsbewegung in Deutschland im Spiegel ihres Leitwortes ca. 1760 – ca. 1800 (Geschichte und Gesellschaft. Bochumer Historische Studien, Bd. 12). Düsseldorf, 1975.

Industrialisierung vor der Industrialisierung: Gewerbliche Warenproduktion auf dem Land in der Formationsperiode des Kapitalismus (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 53). Göttingen, 1977. (társszerzők: Peter Kriedte és Hans Medick); *angolul*: Industrialization before Industrialization: Rural Industry in the Genesis of Capitalism. Cambridge 1981., 1986. (2. kiadás); *olaszul*: L'industrializzazione prima dell'industrializzazione. Bologna, 1984.; *spanyolul* (új utószóval): Industrialización antes de la industrialización. Barcelona, 1986.

Kinderstuben: Wie Kinder zu Bauern, Bürgern, Aristokraten wurden, 1700-1850 (dtvdokumente, Bd. 2933). München, 1983.

(Szerk.) Familie und Familienlosigkeit. Fallstudien aus Niedersachsen und Bremen vom 15. bis 20. Jahrhundert (Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Niedersachsen und Bremen, Bd. 34/17) (Quellen und Untersuchungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Niedersachsens in der Neuzeit, Bd. 17). Hannover, 1993.

Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860 (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 110). Göttingen, 1994., 1997. (2. jav. kiadás).

(Szerk.) Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel? (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, Bd. 7). Göttingen, 1998., 2000. (2. kiad.).

(Szerk. – társszerkesztők: Barbara Duden, Jacques Gélis és Patrice Veit) Rituale der Geburt: Eine Kulturgeschichte (Becksche Reihe, Bd. 1280). München, 1998.

(Szerk. – társszerkesztők: Hans Erich Bödeker és Peter Hanns Reill.) Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750-1900. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 154). Göttingen, 1999.

(Szerk. – társszerkesztő: Laurence Fontaine) Household Strategies for Survival, 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation (International Review of Social History, Supplement 8.). Cambridge, 2000.

II. Tanulmányok

Der saisonale Rhythmus der Leinenproduktion im Osnabrücker Lande im späten 18. und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts: Erscheinungsbild, Zusammenhänge und interregionaler Vergleich. In: Archiv für Sozialgeschichte, Bd. 19. 1979. 263-298.; *angolul*: Seasonal Fluctuations and Social Division of Labour: Rural Linen Production in the Osnabrück and Bielefeld Regions and the Urban Woollen Industry in the Niederlausitz, c. 1770- c. 1850. In: Manufacture in Town and Country Before the Factory. Szerk.: M. Berg et al. Cambridge, 1983. 92-123.

Straße und Familie: Kollektive und individualisierende Formen der Sozialisation im kleinen und im gehobenen Bürgertum Deutschlands um 1800. In: Zeitschrift für Pädagogik, Bd. 25. 1979. 697-726.; átdolgozott és bővített *angol nyelvű kiadás*: „Traditional” Collectivity and „Modern” Individuality: Some Questions and Suggestions for the Historical Study of Socialization: The Examples of the German Lower and Upper Bourgeoisies around 1800. In: Social History, vol. 5 1980. 71-103.; tovább bővített változat: „Traditionale” Kollektivität und „moderne” Individualität: einige Fragen und Thesen für eine historische Sozialisationsforschung. Kleines Bürgertum und gehobenes Bürgertum in Deutschland um 1800 als Beispiel. In: Bürger und Bürgerlichkeit im Zeitalter der Aufklärung. Szerk.: R. Vierhaus. (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Bd. 7.). Heidelberg, 1981. 265-320.

Arbeitsteilung und technischer Fortschritt in ländlichen Gewerben, in: Technologie und Politik, vol. 16. 1980. 250-285.

Agrarische Besitzklassen und gewerbliche Produktionsverhältnisse: Großbauern, Kleinbesitzer und Landlose als Leinenproduzenten im Umland von Osnabrück und Bielefeld während des frühen 19. Jahrhunderts, in: Mentalitäten und Lebensverhältnisse. Festschrift für Vierhaus. Rudolf Göttingen 1982. 315-334. átdolgozott és bővített *francia nyelvű változat*: Propriété foncière et production des toiles dans les campagnes environnant Osnabrück et Bielefeld au début du 19e siècle. In: L'industrie textile en Europe du Nord aux 18e et 19e siècles. Actes du colloque Tourcoing 17/18 février 1983. Szerk.: P. Delsalle. Tourcoing, 1984. 51-74.; *olaszul*: Proprietá fondiaria e produzione di tele nelle campagne di Osnabrück e Bielefeld all'inizio del XIX secolo. In: Forme Protoindustriali. Szerk.: C. Poni. (Quaderni storici, Nuova serie N. 59). Bologna, 1985. 373-401.

Die Proto-Industrialisierung auf dem Prüfstand der historischen Zunft: Antwort auf einige Kritiker. In: Geschichte und Gesellschaft, Bd. 9. 1983. 87-105. (társszerzők: Peter Kriedte és Hans Medick); *angolul*: Proto-industrialization on Test with the Guild of Historians: Response to Some Critics. In: Economy and Society, vol. 15. 1986. 254-272.

Geschichte der Kindheit: Fragen und Kontroversen. In: Geschichtsdidaktik, Jg. 8. 1983. 305-315.

Bauern – Kötter – Heuerlinge: Bevölkerungsentwicklung und soziale Schichtung in einem Gebiet ländlichen Gewerbes: das Kirchspiel Belm bei Osnabrück, 1650-1860. In: Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte, vol 58. 1986. 77-88.

Ledige Mütter als „lebendige Phantome“ – oder: Wie die Geburtshilfe aus einer Weibersache zur Wissenschaft wurde: Die ehemalige Entbindungsanstalt der Universität Göttingen. In: Göttingen ohne Gänseliesel. Texte und Bilder zur Stadtgeschichte. Szerk.: K. Duwe et al. Gudensberg-Gleichen, 1988. 150-163.

Als ledige Magd in der akademischen Entbindungsanstalt: Eine Geschichte aus der Frühzeit ärztlich-männlicher Geburtshilfe. In: Journal für Geschichte, 1988. Nr. 6. 34-43.

Social Differences in Age at Marriage: Examples from Rural Germany during the 18th and 19th Centuries. In: *Historians et populations. Liber amicorum Etienne Hélin*. Louvain-la-Neuve, 1991. 593-607.

Sozialstruktur und Fortpflanzung bei der ländlichen Bevölkerung Deutschlands im 18. und 19. Jahrhundert. Befunde und Erklärungsansätze zu schichtspezifischen Verhaltensweisen. In: Fortpflanzung: Natur und Kultur im Wechselspiel. Versuch eines Dialogs zwischen Biologen und Sozialwissenschaftlern. Szerk.: E. Voland. (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft, Bd. 983.) Frankfurt/M., 1992. 322-346.

Sozialgeschichte in der Erweiterung – Proto-Industrialisierung in der Verengung? Demographic, Sozialstruktur, moderne Hausindustrie: eine Zwischenbilanz der Proto-Industrialisierungs-Forschung. In: *Geschichte und Gesellschaft*, Bd. 18. 1992. 70-87., 231-255 (társszerzők: Peter Kriedte és Hans Medick). *Átdolgozott angol nyelvű változat*: Proto-industrialization Revisited: Demography, Social Structure, and Modern Domestic Industry. In: *Continuity and Change*, vol. 8. 1993. 217-252. *Átdolgozott francia nyelvű kiadás*: Proto-industrialisation: bilan et perspectives. Démographie, structure sociale et industrie à domicile moderne. In: *Proto-Industrialisation. Recherches récentes et nouvelles perspectives. Mélanges en souvenir de Franklin Mendels*. Szerk.: René Leboutte. (Publications du Centre d'histoire économique internationale de l'Université de Genève, Bd. 11.) Genf, 1996. 29-71.

From Peasant Society to Class Society: Some Aspects of Family and Class in a Northwest German Protoindustrial Parish, 17th – 19th Centuries. In: *Journal of Family History*, vol. 17. 1992. 183-199.

Familie, Verwandtschaft und soziale Ungleichheit: Der Wandel einer ländlichen Gesellschaft vom 17. zum 19. Jahrhundert, in: *Frühe Neuzeit – frühe Moderne? Forschungen zur Vielschichtigkeit von Übergangsprozessen*. Szerk.: R. Vierhaus et al. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 104.) Göttingen, 1992. 133-156.

„Wilde Ehen“: Zusammenleben angesichts kirchlicher Sanktionen und staatlicher Sittenpolizei (Osnabrücker Land, ca. 1790-1870). In: *Familie und Familienlosigkeit. Fallstudien aus Niedersachsen und Bremen vom 15. bis 20. Jahrhundert*. Szerk.: J. Schlumbohm. Hannover, 1993. 63-80.

Kindheit in der Geschichte: Perspektiven und Probleme. In: *Kinder, Kinder ...: Kindheit gestern und heute*. Bremen, 1993. 16-31.

Soziale Unterschiede im demographischen Verhalten: Heiratsalter und eheliche Fruchtbarkeit in ländlichen Gebieten Deutschlands während des 19. Jahrhunderts. In: *Städtische Bevölkerungsentwicklung in Deutschland im 19. Jahrhundert. Soziale und demographische Aspekte der Urbanisierung im internationalen Vergleich*. Szerk.: H.-G. Haupt és P. Marschalck. St. Katharinen, 1994. 201-228.

Das Osnabrücker Land vom 18. bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts: Bauern und Heuerleute, Landwirtschaft und Leinengewerbe. In: *Verzögerter Aufbruch. Frühindustrialisierung in Osnabrück*. Szerk.: B. Panke-Kochinke és R. Spilker, Bd. 1,1. (Industriekultur in Osnabrück. Eine niedersächsische Stadt im Industriezeitalter, Bd. 1.) Bramsche, 1994. 35-48.

„Proto-Industrialisierung“ als forschungsstrategisches Konzept und als Epochenbegriff – eine Zwischenbilanz. In: *Proto-Industrialisierung in Europa. Industrielle Produktion vor dem Fabrikzeitalter*. Szerk.: M. Cerman und S. C. Ogilvie. Bács, 1994. 23-34. *Angolul*: „Proto-Industrialization“ as a Research Strategy and a Historical Period – a Balance-Sheet. In: *European Proto-Industrialisation*. Szerk.: S. C. Ogilvie és M. Cerman. Cambridge, 1996. 12-22.

The Land-Family Bond in Peasant Practice and in Middle-Class Ideology: Evidence from the North-West German Parish of Belm, 1650-1860. In: *Central European History*, vol. 27. 1994. 461-477.

Quelques problèmes de micro-histoire d'une société locale: Construction de liens sociaux dans la paroisse de Belm (17e-19e siècles). In: *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, vol. 50. 1995. 775-802.

Micro-History and the Macro-Models of the European Demographic System in Pre-Industrial Times: Life Course Patterns in the Parish of Belm (Northwest Germany), Seventeenth to the Nineteenth Centuries. In: *The History of the Family. An International Quarterly*, vol. 1. 1996. 81-95.

Geschichte der Geburt und der Geburtshilfe in der Neuzeit. In: *Max-Planck-Gesellschaft, Jahrbuch*, 1996. 658-666.

Gesetze, die nicht durchgesetzt werden – ein Strukturmerkmal des frühneuzeitlichen Staates? In: *Geschichte und Gesellschaft*, Bd. 23. 1997. 647-663.

„Verheiratete und Unverheiratete, Inländerin und Ausländerin, Christin und Jüdin, Weiße und Negerin“: Die Patientinnen des Entbindungshospitals der Universität Göttingen um 1800. In: *Struktur und Dimension. Festschrift für Karl-Heinrich Kaufhold zum 65. Geburtstag*. Szerk.: Hans-Jürgen Gerhard. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beiheft 132.) Stuttgart, 1997. 324-343.

„Weder Neigung noch Affection zu meiner Frau“ und doch „zehn Kinder mit ihr gezeugt“: Zur Autobiographie eines Nürnberger Schneiders aus dem 18. Jahrhundert. In: *Historic und Eigen-Sinn. Festschrift für Jan Peters zum 65. Geburtstag*. Szerk.: Axel Lubinski et al. Weimar, 1997. 485-499.

Gesindedienst als Lebensphase und als Klassenphänomen. Mägde und Knechte in einem ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands, 1650-1860. In: *Acta demographica*, Bd. 13. Prága, 1997. 23-39.

Constructing Individuality: Childhood Memories in Late Eighteenth-century. „Empirical Psychology“ and Autobiography. In: *German History*, Bd. 16. 1998. 29-42.; *oroszul*: Roždenic individualnosti: Vospominanija o detstve v „Praktičeskoj psihologiji“ Karla Morica i razvitic avtobiografii. In: *Vestnik Universiteta Rossijskoj Akademii Obrazovanija*, Nr. 2 (8), 1999. 114-131.

Strong Myths and Flexible Practices: House and Stem Family in Germany. In: House and the Stem Family in EurAsian Perspective. Szerk.: Antoinette Fauve-Chamoux és Emiko Ochiai. (Proceedings of the C 18 Session, 12th International Economic History Congress, Madrid 1998.) Kyoto, 1998. 44-58.

Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte. In: Mikrogeschichte – Makrogeschichte: komplementär oder inkommensurabel? Szerk.: Jürgen Schlumbohm. (Göttinger Gespräche zur Geschichtswissenschaft, Bd. 7.) Göttingen, 1998. 7-32.

Der Blick des Arztes, oder: wie Gebärende zu Patientinnen wurden. Das Entbindungshospital der Universität Göttingen um 1800. In: Rituale der Geburt: Eine Kulturgeschichte. Szerk.: Jürgen Schlumbohm et al. (Beck'sche Reihe, Bd. 1280.) München, 1998. 170-191.

Eine Forschungslandschaft in Bewegung: Die Proto-Industrialisierung am Ende des 20. Jahrhunderts. In: Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte, Bd. 1998/2. 9-20. (társszerzők: Peter Kriedte és Hans Medick).

Incertitude et régularité des parcours de vie: Enfance, jeunesse, mariage dans une paroisse rurale allemande, XVIIe-XIXe siècles. In: Annales de démographie historique, vol. 1998/2. 115-138.

„Die edelste und nützlichste unter den Wissenschaften“: Praxis der Geburtshilfe als Grundlegung der Wissenschaft, ca. 1750-1820. In: Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750-1900. Szerk.: Hans Erich Bödeker et al. (Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, Bd. 154.) Göttingen, 1999. 275-297.

„zu schreiben und die ganze Beschaffenheit der Sache“: Signierfähigkeit und Schriftgebrauch bei Bauern und Heuerleuten des Kirchspiels Belm, ca. 1770-1840. In: Alphabetisierung und Literalisierung in Deutschland in der frühen Neuzeit. Szerk.: Hans Erich Bödeker és Ernst Hinrichs. (Wolfenbütteler Studien zur Aufklärung, Bd. 26.) Tübingen, 1999. 163-180.

Family Forms and Demographic Behaviour: German Debates and Data. In: Family Structures, Demography and Population. A Comparison of Societies in Asia and Europe. Szerk.: Muriel Neven és Catherine Capron. Liège, 2000. 73-83.

Household Strategies for Survival: An Introduction. In: Household Strategies for Survival, 1600-2000: Fission, Faction and Cooperation. Szerk.: Laurence Fontaine és Jürgen Schlumbohm. (International Review of Social History, Supplement 8.) Cambridge, 2000. 1-17. (társszerző: Laurence Fontaine).

Labour in Proto-industrialization: Big Questions and Micro-answers. In: Early Modern Capitalism: Economic and Social Change in Europe 1400-1800. Szerk.: Maarten Prak. London, (megjelenés alatt) 125-134.

JÜRGEN SCHLUMBOHM

Mikrotörténelem – makrotörténelem *

Számos tudományágban már évtizedekkel ezelőtt meghonosodott a mikro- és makró-ágra való felosztás gyakorlata azok sajátos kérdésfelvetéseivel és módszereivel együtt. Nemcsak a biológiában és a fizikában van ez így, hanem a közgazdaságtanban és a szociológiában is. A tudományos gyakorlatban a mindenkor másik területnek a létjogosultságát nagyobbreszt elismerik, az oktatás és kutatás mindennapjaiban azonban a két terület viszonya gyakran inkább kapcsolódás nélküli egymásmellettséget jelent. Az ilyen elhatárolások természetesen sohasem problémamentesek, s a határok nem is statikusak. A gazdaság- és társadalomtudományokban átfogó viták során próbálták tisztázni a mikro- és a makrokutatás szempontjai közötti kapcsolatot. Ezek a viták időről időre nagy hévvel lángolnak fel, az ellentétek egyértelműen kidomborodnak, az egyik fél agresszív módon átnyúl a másik területre, sőt megpróbálja azt maga alá rendelni. A gazdaságtudományokat az 1950-es és 1960-as évekre visszatekintve inkább a békés egymás mellett élés jellemezte, nagyjából a következő mottó szerint: „Minden, ami fontos, az makrogazdasági, minden, ami alapvető, az mikro-gazdasági” (Serge-Christophe Kolm). Azóta azonban intenzíven kutatják a makroökonomia mikroszintű megalapozásának lehetőségeit, valójában a „mikroökonomiai fundamentalizmus” megkérdőjelezi a „makroökonomia autonómiáját”.¹ Majdnem ezzel egy időben a szociológiában a társadalmi makroszint különböző mikromegközelítési megkérdőjeleztek minden önállóságot, és radikálisan megpróbálták a makrojelenségeket mikroszociológiailag rekonstruálni. Míg korábban sokkal inkább az volt a gyakorlat, hogy „a mikro- és makro-konceptiók úgy éltek egymás mellett, mint az ellenséges szomszédok, akik többnyire figyelme sem méltatják egymást, s alkalmanként mindenféle hibát keresnek és találnak a másikban”.²

Ezzel szemben a történettudományban eddig alig beszélhettünk a mikro- és makromegközelítési szempontok egymásmellettségének elfogadásáról. Még kevésbé tisztázódott a kifejezetten erre irányuló viták során a mikro- és makrotörténelem közötti kapcsolat. Noha a mikrotörténészek – mint az új irányzat képviselői – többé-kevésbé világosan megfogalmazták az uralkodó hagyományokkal szembeni elvárásaikat, a makrooldal részéről az egyértelmű válaszok még mindig ritkák.³ Úgy tűnik, a tudomány épületében a mikrotörténelmet még

* A fordítás alapjául szolgáló kiadás: Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Zur Eröffnung einer Debatte. In: Mikrogeschichte – Makrogeschichte: Komplementär oder inkommensurabel? Szerk.: Jürgen Schlumbohm. Wallstein Verlag, Göttingen, 1998. (a továbbiakban: Mikrogeschichte – Makrogeschichte) 7-32.

¹ Guesnerie, Roger: Microéconomie et macroéconomie. In: Problèmes et objets de la recherche en sciences sociales. (Kézirat.) Tudományos ülés az Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales szervezésében (Párizs, 1987. június 5-6. és 12-13.). Németül rövid bevezetés található: Fossati, Eraldo: Mikroökonomik und Makroökonomik szócikkében. In: Handwörterbuch der Sozialwissenschaften, 7. Stuttgart etc., 1961. 329-335.; Kromphardt, Jürgen: Wirtschaftswissenschaft II: Methoden und Theorienbildung in der Volkswirtschaftslehre című szócikkében. In: Handwörterbuch der Wirtschaftswissenschaft, 9. Stuttgart etc., 1982. 904-936.

² Knorr-Cetina, Karin D.: The micro-sociological challenge of macro-sociology: towards a reconstruction of social theory and methodology. In: uő. és Aaron V. Cicourel (szerk.). Advances in social theory and methodology: Toward an integration of micro- and macro-sociologies. Boston etc., 1981. 1-47., idézet a 25. oldalról.

³ 1997 júniusában Los Angelesben a Kaliforniai Egyetemen tartottak egy konferenciát *The Challenge of microhistory and its macrohistorical responses* címmel, amelyet Hans Medick szervezett az ottani „Center

nem ismerik el a szomszédos lakás tulajdonosának, hanem éppenséggel úgy tekintenek rá, mint kellemetlen betolakodóra, aki a folyosóról kopogtat a már „régóta honos” történet-tudomány ajtaján. Kétségtől eltekintve ez azzal is magyarázható, hogy a „mikrotörténelem” fiatalabb, mint testvérei a közgazdaságtanban és a szociológiában: kezdeteit nemzetközileg is egyöntetűen az 1970-es évek végére teszik.

Mégis már az 1950-es évektől kezdve beszélnek „mikro-” és „makrotörténelemről”, történelmi „mikro” és „makroelemzésekről” és nemcsak az írók, hanem a szakmabeliek körében is. Már az 1960-as években történt egy kísérlet a két megközelítés közötti kapcsolat elméleti tisztázására, amely még ma is figyelmet érdemel. Amikor Siegfried Kracauer (1889-1966) posztumusz megjelent *Geschichte – Vor den letzten Dingen (Történelem – A végső dolgok előtt)* című művében a „történelmi univerzum szerkezetét” taglalta, „a különböző történelmek” sokaságát, amelyek együtt a „történelmi univerzumot ... alkotják”, „két főcsoportra”, „mikro- és makrotörténelmekre” osztotta – s mindezt azzal a nyomatékos utalással tette, „hogy a két csoport közötti határok egymásba folynak”. Nem tartotta szükségesnek a terminológia indoklását, és nem utalt annak eredetére sem. Feltételezhető, hogy a szóalkotást a mikro- és makroszociológia, illetve a mikro- és makroökonomia analógiájára alkalmazta. Kracauer számára a legfontosabb kérdés az volt, hogy a „mikrotörténelem” és „makrotörténelem” – Kracauer egyes számban is használta ezeket a fogalmakat – kiegészítik-e egymást vagy összemérhetetlenek (*komplementär oder inkommensurabel*). Válaszában sarkítva fogalmazott: azok egyszerre egymást kiegészítők és összemérhetetlenek. „A történelmi valóságban nem lehet mindent mikroszkopikus elemekre bontani. A történelem egésze ugyanis magában foglalja az olyan eseményeket és fejleményeket is, amelyek a mikrodimenzió felül játszódnak le. Ebből következően, a történelmi művek az általánosság magasabb szintjén épp olyan jelentőséket, mint a részlettanulmányok. De nem tökéletesek. ... A makrotörténelem nem lehet ideális értelemben vett történelem, csak akkor, ha a mikrotörténelmet vonja maga után.” Mint ahogy a filmekben a tárgy megfelelő bemutatása csak „olyan állandó mozgás révén valósulhat meg, amely az egészről kiindulva jut el a tetszőleges részletig és azután visszatér az egészhez stb.”, úgy a „történelmesnek is képesnek kell lennie arra, hogy a makro- és mikrodimenziók között szabadon mozogjon”. A történettudományban azonban nem létezik zoom, változtatható fókusz távolságú lencse, mert „a történelmi univerzum” Kracauer szerint „nem-homogén szerkezetű”. Számára a mikro- és makrotörténelmek egyformán voltak legitimek és szükségesek, de az egyik szintről a másikra való átjárás mindenképpen problematikusnak tűnt: „Radikálisan fogalmazva, a két szint közötti érintkezésből adódó problémák elkerülhetetlenek. ... A kétféle vizsgálat létezhet ugyan egymás mellett, de nem teljesen olvad össze.”⁴

Kracauer „kiállása a történelmi vizsgálat és ábrázolás többléptékűsége mellett” nem kerülte el az újabb mikrotörténelemszerek figyelmét. Nem volt ugyan hatással koncepciójuk keletkezésére, de ha már egyszer ráakadtak, akkor szívesen és jóváhagyólag idézték.⁵ Kracauer ér-

for 17th- and 18th-Century Studies” közreműködésével. A történelmi demográfia területén a 12. *Nemzetközi Gazdaságtörténelmi Kongresszuson* (Madrid, 1998. augusztus) Roger Schofield, Tony Wrigley és Jürgen Schlumbohm szervezett egy szekciót *Micro-history and the macro-models of the European demographic system in pre-industrial times* címmel, amelynek előkészítésére többek között Jürgen Schlumbohm hasonló című tanulmánya ösztönözte a szervezőket, amely a *The history of the family. An international quarterly* című folyóiratban jelent meg (1996. 1. sz. 81-95.).

⁴ Kracauer, Siegfried: *Geschichte – Vor den letzten Dingen*. (úó. Schriften 4.) Frankfurt am Main, 1971. (a továbbiakban: Kracauer) 5. fejezet, 103-132., idézve 103., 116., 119., 122. Először *History. The last things before the last* címmel jelent meg, New York, 1969.

⁵ Medick, Hans: *Weben und Überleben in Laichingen 1650-1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen, 1996. (a továbbiakban: Medick 1996.) 30. skk., idézve 31.; vö. úó.: *Mikro-Historic*. In: Winfried Schulze (szerk.). *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikro-Historic. Eine Diskussion*. Göttingen, 1994. (a továbbiakban: Medick) 40-53., itt 48. és előtte már Ginzburg, Carlo:

velésének tartalma természetesen döntően függ attól, hogy mit értett „mikro- és makrotörténelem, illetve mikro-és makrotörténelmek” alatt. Bizonyos az, hogy használt néhány olyan metaforát, amelyek az újabb vitában is szerepet játszanak. Így többek között beszélt nagy és kis „léptékről”, „közeli felvételről” és „nagyotatról”, „madártávlatról” és – a ma már nem igazán használt – „repülőátvlatról”. De mégsem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy Kracauer a mikro- és makrotörténelmek közötti különbséget elsődlegesen „a térbeni és időbeni kiterjedés nagyságában” látta. A „folytonosságot” Kracauer az „egyszerűség kedvéért” az alább megnevezett két főcsoportra osztotta: az egyik pólust a „rendkívül általános szintézisck ..., azaz a világtörténelmek alkotják”, a másikat pedig „a rendkívül kicsi, *atomnyi* méretű események vizsgálatai”.

Kracauer a „mikrotörténelem paradigmaticus eseteként” elsőnek Erwin Panofsky reneszánszról és reneszánszokról szóló könyvét (1960) nevezte meg, amely szerinte példa „a kis léptékű értelmező történelmek”-re (*interpretative Geschichten kleinen Maßstabs*). Ezt követően „Aby Warburg híres kijelentésére” utalt, mely szerint „a Jóisten a részletekben rejlik”. Kracauer a mikrotörténelem jelentésének további magyarázata során erőteljesen a „részlettanulmányok” (*Detailstudien*) elképzeléséhez közelített, amit az „aprólékos részletekre való törekvés” tényorientált ábrázolásaként értelmezhetünk. A történetírásban ekkor a „mikro-elemzés” fő példájának Lewis Namier (1888-1960) annak idején sokat vitatott műve számított. Namier volt az, aki elvetette az alkotmány- és párttörténet hagyományos kategóriáit és a 18. századi brit politika szerkezetét az Alsóház összetételének és a választási folyamatoknak a részletes vizsgálatából vezette le. Kracauer azt mondta ugyan Namierről, hogy „teljes érdeklődése ... a kisemberek életútjára” irányult, azért Namier kis emberci mégsem molnárok, falusi papok, takácsok, parasztok vagy földnélküli zsellérek voltak, hanem parlamenti képviselők. Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a mai mikrotörténészek Namiert nem szokták atyamesterüknek tekinteni. Kracauernél a makro- és mikrotörténelmek (makro- és mikrotörténelmeknek) egy leíró és viszonylagos fogalma volt a domináns. Kracauer arra törekedett, hogy ne teljesen elgátlaljon állást, bár a „mikroszkopikus” nézet iránti szimpátiáját nem rejtette teljesen véka alá. Arra a kérdésre, hogy mi az értelme a „legkisebb tények teljes körű összegyűjtésére irányuló” történelmeknek, Kracauer számára az egyetlen határozott választ – ahogy ő nevezte – a „teológiai érv” adta: semminek sem szabad kárba vesznie”.⁶

Mikro-Historic. Zwei oder drei Dinge, die ich von ihr weiß. In: Historische Anthropologie. I. 1993. (a továbbiakban: Ginzburg) 169-192., itt 184. (Olasz változat a következő címmel: Microstoria: due o tre cose che so di lei. In: Quaderni Storici, 86. 1994. 510-539.)

⁶ Kracauer 103. skk., 122 skk., 117., 111., 130. Warburg és Benjamin *Andacht zum Unbedeutenden (Fohász a jelentéktelenhez)* című munkájának Kracauer megfogalmazásaival egybecsengő dimenzióhoz lásd Kany, Roland: Mnemosyne als Programm. Geschichte, Erinnerung und die andacht zum Unbedeutenden im Werk von Usener, Warburg und Benjamin. Tübingen, 1987., különösen a 168. skk., 187. skk., 206. skk. 234. skk., 241. skk. – Namier ugyan alkalmanként a brit House of Commons „mikroszkopikus” beszélt, melyre a brit „politikai nemzet” vizsgálatánál koncentrált, de – amennyire én látom – történetírásához a „mikro” szónak nem a programatikus értelmét vette igénybe: Namier, Lewis: The structure of politics at the accession of George III. Előszó az első kiadáshoz 1929-ben, idézet a 2. kiadás alapján. London, 1957., újra nyomtatva 1961-ben. X. oldal. – A mikrotörténelem másik koronatanúja Kracauernél Tolsztoj *Háború és béke* című regénye volt, azzal a tézissel, hogy „a történelmi valóság ... mikroszkopikus események, cselekedetek és interakciók végtelen kontinuum.” (Kracauer 106.) Kracauer itt Isaiah Berlin Tolsztoj-interpretációira hivatkozott. (The hedgehog and the fox, 1953., németül a következő címmel: Der Igel und der Fuchs. In: Isaiah Berlin: Russische Denker. Frankfurt/Main, 1981. 51-123.) A Tolsztojra való utalás az újabb mikrotörténészeknél is tetten érhető: Ginzburg 183., valamint Gribaudi tanulmányában. Lásd Gribaudi, Maurizio: Des micro-mécanismes aux configurations globales: Causalité et temporalité historiques dans les formes d'évolution et de l'administration française aux XIX siècle. In: Mikrogeschichte – Makrogeschichte 83-128.

Mint ismeretes más történészek, de írók is hasonló értelemben használták a „mikrotörténelem” fogalmát, részben már Kracauer megelőzően is, részben pedig utána. Fernand Braudelnél a „*micro-histoire*” közvetlen rokonságban állt a „*micro-sociologie*” elnevezéssel. Ebben az esetben az „*histoire événementielle*”-l, az eseménytörténettel azonosították, és a középtávú „konjunktúrák”, valamint a „hosszú időtartam” szerkezeteknek vizsgálatával összehasonlítva meglehetősen lebecsülték mint amolyan „felületes” vizsgálati módszert.⁷ George R. Stewart amerikai történész 1959-ben az amerikai polgárháborúban vívott gettysburgi csata utolsó szakaszának mikrotörténetét („*microhistory*”) írta meg; a mexikói Luis Gonzáles y Gonzáles 1968-ban tette közzé egy falu négyszáz évét felölelő mikrotörténetét („*microhistoria*”). Raymond Queneau (1965) írónál a „mikrotörténelem” („*Mikrogeschichte*”) a „világtörténelem” („*Weltgeschichte*”) ellenpólusa volt, még szélsőségesebben, mint az „eseménytörténet” („*Ereignisgeschichte*”).⁸ A „mikroelemzés” és „makroelemzés” terminusok is már az 1960-as években fellelhetők a történettudományban, valószínűleg többé-kevésbé tudatosan követve a közgazdaságtan és kémia ez irányú törekvéseit. Így Witold Kula is már 1963-ban különbséget tett a gazdaságtörténeten belül „mikro- és makroelemzés” között. J. H. Hexter pedig 1968-ban a történetírás retorikájára vonatkozóan beszélt „makro- és mikroelemzésről”: mégpedig makroelemzésről akkor, ha az adott történetírói mű egészének vizsgálatáról volt szó, „mikroelemzésről” pedig akkor, ha az érdeklődés egyedül a történelmi retorika egy elszigetelt elemére irányult.⁹ Figyelemreméltó a természettudományok modern irányzataira való hivatkozás Foucault sokat idézett kifejezésében, a „hatalom mikrofizikájában”.¹⁰

Programként értelmezett „mikrotörténelem”-ről csak az 1970-es évek végétől beszélhetünk, mégpedig a *Quaderni Storici* című folyóirat körül tömörülő olasz történészek egy csoportjánál. Ekkor már nem a történetírás egyik variánsának megnevezéséről volt szó – amely mindig is létezett –, hanem a „történetírás egy megcímkézett dobozáról... amely arra várt, hogy tartalommal töltsék meg”.¹¹ De ez a „találmány” bizonyos tekintetben fokozatosan jött létre, a program és a szóalkotás az új utakat kereső gyakorlattal együtt fejlődött ki. Carlo Ginzburg *A sajt és a kukacok* (olaszul 1976-ban, németül 1979-ben, magyarul 1991-ben jelent meg) című könyvében még nem találjuk meg ezt a terminust, pedig ezt a könyvet általában példaértékűnek tekintik azon művek között, amelyek megalapozták az új kutatási

⁷ Braudel, Fernand: *Histoire et sociologie*. 1958/60. In: uő.: *Ecrits sur l'histoire*. Paris, 1969. 97-122., idézve 112.; németül: *Geschichte und Soziologie*. In: uő.: *Schriften zur Geschichte*. I. Stuttgart, 1992. 99-121., idézve 113.

⁸ Ginzburg 1993. 169. skk.; Queneau-hoz lásd: Medick 1994. 41.; Medick 1996. 21. Revel, Jacques: *Présentation*. In: uő. (szerk.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Paris, 1996. (a továbbiakban: Revel 1996/1.) 7-14., itt 11. Ginzburg és Medick itt további bizonyítékokat sorakoztatnak fel, ugyanígy tesz Grendi, Edoardo: *Repenser la micro-histoire?* In: Revel 1996/1. (a továbbiakban: Grendi 1996.) 233-243., itt 234.

⁹ Kula, Witold: *Problemy i metody historii gospodarczej*. Varsó, 1963. 2. kiadás 1983. VI-VIII. fejezetek; olasz nyelven *Problemi e metodi di storia economica*, Milánó, 1972.; Hexter, J. H.: *Historiography: The Rhetoric of History*. In: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, 6. 1968. 368-194., itt 381. skk.

¹⁰ Foucault, Michel: *Surveiller et punir. La naissance de la prison*. Paris, 1975. 31. skk., németül: *Überwachen und Strafen. Die Geburt des Gefängnisses*. Frankfurt am Main, 1976. 38. skk. A mikrotörténészek alig hivatkoztak erre a terminusra, pedig az teljesen egybecseng felfogásukkal: mivel a hatalmat nem „tulajdon”-nak, hanem „stratégiá”-nak tekinti Foucault, ezért a „mikrofizika tanulmányozása” nem más, mint az állandóan feszültségekkel terhelt és tevékeny kapcsolatok hálózatának feltárása; „modellként a folytonos küzdelmet veszi alapul ... és nem egy terület elcsatolásáról szóló szerződést.” Ezek szerint úgy tűnik, Foucault megfigyelési területe a tulajdonképpeni mikrotörténelemhez képest sokkal inkább a makro-szinten helyezkedik el.

¹¹ Így ír Ginzburg egy visszatekintésben, Ginzburg 1993. 169.

irányzatot. Edoardo Grendi 1977-ben már programként beszélt a „mikroelemzésről”.¹² Carlo Poni 1978-ban a *Quaderni* egyik számát az „Agrárüzem és mikrotörténelem” témának szentelte.¹³ Ginzburg és Poni 1979-ben egy jelentéktelenné tűnő címmel – *Il nome e il come (A név és a hogyan)* – jelentetett meg egy rövid tanulmányt, amelynek csak a vége felé vették be a „microstoria” fogalmát, s csak az 1981-ben kiadott, rövidített francia nyelvű változat jelent meg a már célirányos címmel: *La micro-histoire*.¹⁴ Ugyancsak 1981-ben indította útjára Carlo Ginzburg és Giovanni Levi a *Microstorie (Mikrotörténelmek)* című könyvsorozatot.

A „microstoria” határozottan polemikus hangot ütött meg a történettudomány akkoriban még nagy mértékben uralkodó irányzatával szemben. A mikrotörténelem egy sor impulzust gyűjtött össze a tudományág megváltoztatásához.¹⁵ Mikrotörténelmen azt a mozgalmat értették – és értik –, amely az olyan történetírás ellen irányul, amely úgy véli, hogy mindig is ismerte az események nagy folyamatát és a letűnt társadalmak lényegi szerkezetét, és amely mindig a „győztesek” oldalára áll azáltal, hogy magáévá teszi a „nyugati” társadalmak értelmezése szerinti haladás és modernizálás szempontjait. Az új irányzat „etnocentrizmussal” és „teleológiával” vádolta a „hagyományos” történetírást.¹⁶ A mikrotörténelem persze nem ehelyett akar a „kis dolgokra” összpontosítani – ezt elég hamar vissza is utasították mint a másik fél szándékos félreértését, és ezért el is határolták magukat a mikro-makro-terminológia tisztán leíró használatától. Sokkal inkább egy mikroszkopikus megfigyelési módról van szó, a *nagy vizsgálati léptékről*. Kezdetből fogva azt az igényt támasztották a mikrotörténelemmel szemben, hogy a múlt azon lényeges jelenségeit, amelyeket addig figyelmen kívül hagytak, ily módon tegye láthatóvá.

Az, hogy a „mikrotörténelem” nem semleges, hanem inkább *célirányos* fogalom (Tendenzbegriff), abból is kitűnik, hogy érdeklődése nem az „elitekre”, hanem majdnem kivétel nélkül az „alsó rétegekre” irányul.¹⁷ Ez azzal magyarázható – Giovanni Levi értékelése szerint –, hogy az érintett szerzők inkább a politikai baloldal soraiból kerültek ki, és eredetileg kisebb-nagyobb mértékben a marxizmus hatása alatt álltak.¹⁸ Nem kevésbé fontos azonban az sem, hogy a mikrotörténelem arra törekszik, hogy megértse a múlt embercseit mint saját célokkal és stratégiákkal rendelkező, cselekvő egyéneket. A mikrotörténelem itt fordult szembe a „hagyományos” makro-orientált társadalomtörténettel, amely számára az alsó tár-

¹² Grendi, Edoardo: Micro-analisi e storia sociale. In: *Quaderni Storici*, 35. 1977. (a továbbiakban: Grendi 1977.) 506-520.; rövid angol nyelvű összefoglaló uo. 617.

¹³ Poni, Carlo: Azienda agraria e microstoria. In: *Quaderni Storici*, 39. 1978. 801-805.

¹⁴ Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: Il nome e il come. Scambio ineguale e mercato storiografico. In: *Quaderni Storici*, 40. 1979. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni 1979.) 181-190.; Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: La micro-histoire. Le débat, 17. 1981. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni 1981.) 133-136; rövidített német nyelvű változat Ginzburg, Carlo – Poni, Carlo: Was ist Mikrogeschichte? *Geschichtswerkstatt*, 6. 1985. (a továbbiakban: Ginzburg – Poni 1985.) 48-52.

¹⁵ Az előbbi megjegyzésekben idézett cikkeken kívül megemlítendőek a programszerű vagy mérleget vonó tanulmányok is: Levi, Giovanni: On microhistory. In: Burke, Peter (szerk.). *New perspectives on historical writing*. Oxford, 1991. (a továbbiakban: Levi 1991.) 93-113.; Revel, Jacques: L'histoire au ras du sol. In: Levi, Giovanni: *Le pouvoir au village. Histoire d'un exorciste dans le Piémont du 17e siècle*. Paris, 1989. (a továbbiakban: Revel 1989.) I-XXXIII; Revel, Jacques: Micro-analyse et construction du social. In: uő. (szerk.): *Jeux d'échelles*. 15-36. (Magyarul: Revel, Jacques: A mikroszintű vizsgálat és a társadalmi jelenségek konstruálása. *Actas*, 1996. 4. szám, 217-237.); Grendi 1996.; Ginzburg 1993.; Medick 1994.; Ulbricht, Otto: Mikrogeschichte. Versuch einer Vorstellung. In: *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 45. 1994. 347-367. – A további bekezdésekben csak idézeteket adunk meg.

¹⁶ Ginzburg 1993. 179.

¹⁷ Ginzburg – Poni 1981. 135.

¹⁸ Levi 1991. 94.

sadalmi rétegek „némák” maradtak, s csak számjegyekkel és névtelenül voltak regisztrálva.¹⁹ Ez a kritika éppúgy érintette az *Annales* köréből kikerülő nagy francia szintéziseket és regionális történeti tanulmányokat, mint az angol-amerikai kvantitatív történetírás, a *New Social History* (új társadalomtörténet) uralkodó irányzatát és a német politikai társadalomtörténetet.²⁰ A mikrotörténészeknek nem állt szándékukban visszatérni a politika- és szellemtörténet korábbi hagyományához és annak előtérbe helyezett tárgyához, a „nagy személyiségekhez”, akiknek cselekvő egyénként való értelmezése nem jelentett semmiféle újítást. Ginzburg és Poni 1979-ben sokkal inkább azt tűzték ki célul, hogy a (makro-) társadalomtörténet „nem-clitista perspektíváit” az életrajzi irányultságú clitkutatás „individualizálásra való törekvéscélvel” kapcsolják össze. Igyekeztek „a tömegek – vagy még inkább a kis emberek – prozopográfiaját” számos csettanulmány alapján elkészíteni.²¹ Kérdéses azonban, hogy a múlt egyszerű emberei iránti érdeklődés, azok név szerinti azonosítására és megnevezésére való törekvés mögött fellelhető-e abból valami, amit Kracauer „teológia érvnek” nevezett: az az aggodalom, „hogy semmi ne vesszen kárba”, igen, az „együttérzés a holtakkal”.²²

A mikrotörténelem középpontjában azonban nem elszigetelt egyének állnak, hanem azok a társadalmi kapcsolatok, amelyekben az egyének „stratégiájukat” követik. A társadalmi csoportok és intézmények az emberek számára nem objektív adottságként jelennek meg – még a távoli falvakban élő parasztok esetében sem –, hanem a „kis emberek” maguk is formáló szerepet játszanak ezekben „a mindennapi élet politikáján – a társadalmi szabályok stratégiai használatán – keresztül” megvalósuló tárgyalásokon és konfliktusokban.²³ Elvileg „minden egyes társadalmi szerkezetben” „számtalan egyéni stratégia interakciójának az eredményét” kell értenünk, s éppen ennek a „szövevényes hálózatnak a rekonstruálása” jelenti a mikroelemzés egyik speciális feladatát.²⁴

A mikrotörténészek nem csak a kutatási perspektívák alkalmazásában különböznek céhtársaitól, hanem gyakran a tekintetben is, ahogy megírják könyveiket, s ahogy ismertetik az eredményeiket. Nem egyszerűen az „elbeszéléshez való visszatérésről” van itt szó, hanem sokkal inkább egy olyan „kísérleti dimenziót” (*experimentelle Dimension*)²⁵ figyelhetünk meg, amely azon a fázisozáson alapszik, hogy az olvasót is bevonják a kutatás folyamatába. Ginzburgnál ez az előjелеk keresésé, a „nyombiztosítást” jelenti,²⁶ míg Giovanni Levi kontextusok sokaságában próbálja megközelíteni a cselekvő egyéneket. S ha ezek itt az ún. posztmodern vezérszavaival csengenek is egybe, mégis éppen az olasz „*microstoria*” képviselői voltak azok, akik újra és újra megpróbálták elhatárolni magukat minden „relativizmustól”.²⁷

¹⁹ Ginzburg, Carlo: Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600. Frankfurt am Main, 1979. (a továbbiakban: Ginzburg 1979.) 15. (Olaszul: Torino, 1976.)

²⁰ Lásd Iggers, Georg: Neue Geschichtswissenschaft. Vom Historismus zur Historischen Sozialwissenschaft. Ein internationaler Vergleich. München, 1978.; Iggers, Georg: Geschichtswissenschaft im 20. Jahrhundert. Ein kritischer Überblick im internationalen Zusammenhang. Göttingen, 1993. Különlleges helyet foglal el néhány az anglo-marxisták köréből származó történész, különösen E. P. Thompson; lásd a rá vonatkozó pozitív utalásokat Ginzburg – Poni 1981. 135.

²¹ Ginzburg – Poni 1979. 187.: „una prosopografia dal basso”; Ginzburg – Poni 1985. 50.

²² Kracauer 130.

²³ Levi, Giovanni: Das immaterielle Erbe. Eine bäuerliche Welt an der Schwelle zur Moderne. Berlin, 1986. 9. (Olaszul: Torino, 1985.)

²⁴ Így Ginzburg 1993. 191., Levire való hivatkozással; Cerutti, Simona: La ville et les métiers. Naissance d'un langage corporatif: Turin 17e-18e siècle. Paris, 1990.

²⁵ Revel 1989. XV.

²⁶ Ginzburg, Carlo: Spurensicherung. Der Jäger entziffert die Fährte, Sherlock Holmes nimmt die Lupe, Freud liest Morelli – die Wissenschaft auf der Suche nach sich selbst. (Olaszul 1979-ben.) In: uő.: Spurensicherungen. Über verborgene Geschichte, Kunst und soziales Gedächtnis. München, 1988. 78-125.

²⁷ Levi 1991. 95., 102.; Ginzburg 1993. 189. skk. Ehhez a problémához lásd még Lepetit, Bernard: De l'échelle en histoire. In: Jeux d'échelles. Szerk.: Revel. (a továbbiakban: Jeux d'échelles) 71-94., itt 80.

A mikrotörténelem felé való fordulást mind a főszereplők, mind a megfigyelők újra és újra általános politikai és társadalmi korjelenségekkel hozták összefüggésbe, így főleg a haladásba vetett hit elapadásával a fejlődésnek mind a technológiai-modernizáció-elméleti, mind pedig a marxista változatát illetően, valamint a pártok, szakszervezetek, szövetségek formájában intézményesített szolidaritás széthullásával. A tudomány területén olyan értelemben következett be fordulat, hogy a megújulásra ösztönző kérdésvetéseket már nem a (makro)-szociológia, hanem a kulturális- és társadalomantropológia területén keresték. E téren az olyan szerzőket, mint Clifford Geertz és Fredrik Barth²⁸ mindenképpen kiemelt figyelem illeti.

Mivel ezek a tendenciák az 1970-es évek végétől a legtöbb nyugati országban megjelentek, nem csoda, hogy a mikrotörténelem felé fordulás a különböző országokban majdnem egyidejűleg volt érezhető. Mondhatjuk ezt annak ellenére, hogy az új koncepció programmá formálása vitathatatlanul elsőként Olaszországban következett be. Amikor 1975-ben Emmanuel Le Roy Ladurie bemutatta egy középkori falu – Montaillou – részletes elemzését, akkor „mikroszkopikus vizsgálatról”²⁹ beszélt. Jacques Dupâquier arra törekedvén, hogy a demográfiai elemzés elszigetelő jellegét feloldja, 1979-ben hasonló eljárást tervezett mint Ginzburg és Poni éppen egyidejűleg megjelent tanulmányukban: „A családrekonstrukciós módszer – minden nominális forrás felhasználásával – azt jelenthetné a társadalomtörténetnek, mint amit a mikroszkóp jelentett a biológiának”.³⁰ Ezt a fáradságos utat járta már David Sabean is, aki azon munkálkodott, hogy a württembergi falucska, Neckerhausen család és rokoni kapcsolatait rekonstruálja, és – mint ahogy azt most már visszatekintve megállapította – „a mikrotörténelem módszerével dolgozott anélkül, hogy tudta volna, hogy azt így hívják.”³¹

Németországban az új impulzusok először mindenek előtt a „mindennapok története” és a „történeti antropológia” területén, a mikrotörténelem „testvércinél”³² éreztették hatásukat – még ha azzal nem is voltak azonosak. De belső körökben már az 1970-es évek közepétől beszélték „mikro-társadalomtörténeletről”, „mikroelemzésről” és „mikroelemzési szempont-ról”. Mindezt különös módon éppen egy kutatási projektnél – a Max-Planck Történeti Kutatóintézet *protoindusztrializációs kutatásánál* – lehet tetten érni, amelyben legelőször is középtávú elméleti modell-megfontolásokkal léptek a nyilvánosság elé. Mindezek már 1974 óta megfogalmazódtak, annak tudatában, hogy a túl általános hipotézisek, melyeket a „formálódó kapitalista társadalmi rend vidéken kialakult iparszerű árutermelésének” jelentőségéről állítottak fel, és a regionálisan, sőt lokálisan körülhatárolt – de egyébként kezdetől fogva tervezett – esettanulmányok között ellentétek feszülnek. A „mikroelemző eljárás” lényegét éppen abban kell látnunk, hogy az személyekre, családokra és háztartásokra vonatkozó legkülönfélébb nominális forrásokat úgy kapcsolja össze egymással,³³ ahogy azt Ginzburg és

²⁸ Ehhez lásd Rosental, Paul-André: Construire le 'macro' par le 'micro': Fredrik Barth et la 'microstoria'. In: Jeux d'échelles. 140-159.

²⁹ Idézi Medick 1996. 24.

³⁰ Idézi Schlumbohm, Jürgen: Lebensläufe, Familien, Höfe. Die Bauern und Heuerleute des Osnabrückischen Kirchspiels Belm in proto-industrieller Zeit, 1650-1860. Göttingen, 1994. (a továbbiakban: Schlumbohm 1994.) 20.

³¹ Sabean, David W.: Kinship in Neckerhausen, 1700-1870. Cambridge, 1998. XXIV.

³² Medick 1994. 40., a mikro- és a mindennapok történetkapcsolatához.

³³ Az idézetek a Max-Planck Történeti Intézet – kéziratként sokszorosított – éves beszámolóiból származnak, méghozzá Peter Kriedte, Hans Medick és Jürgen Schlumbohm proto-indusztrializációs projektjének a fejezeteiből. Az 1973-74-es beszámolóban (25. o.) – a projekt első rövid leírásában – „a mikrotársadalomtörténet területén megfogalmazott kérdéseknek” különös jelentőséget tulajdonítanak. 1974-75-ös beszámolóban (19. skk.) „a mikroanalitikus társadalom- és gazdaságtörténeti vizsgálat”, a különböző nominális források alapján készített „mikrotörténet” tervét már valamivel közelebbről vázolják, és a „mikroelemző eljárás” lényegét is kifejtik. Az 1976-77-es beszámolóban (19. o.) célként fogalmazzák

Poni vagy Dupáquier 1979-ben javasolta. Az 1980-as évek elején, amikor már rendelkezésre álltak – az egyébként minden várakozáson felül igényes – munkák első eredményei, amelyeket rövid, programszerű jegyzettel ellátva bemutattunk a nyilvánosságnak is. Ebben az esetben „egy mikroelemző eljárást” próbáltunk ki: „Néhány községnél a rendelkezésre álló forrásokat név szerint rögzítettük”, számítógép segítségével „előkészítettük és összekapcsoltuk. Azáltal, hogy végső soron ezen a módon kapjuk meg az adott községek minden személyének háztartásának és paraszti gazdaságának átfogó társadalmi biográfiáját, lehetséges kell hogy legyen, hogy a pusztán összegző, aggregatív szinthez képest (ahol is az összefüggéseket csak korrelációként lehet megállapítani) mélyebb bepillantást nyerjünk a vidéki társadalom működési mechanizmusaiiba, a parasztok vagy éppen a földnélküli zsellérek gazdálkodásának működési törvényeibe.”³⁴ A különböző országokban folytatott viták tapasztalatait levonva itt már korán kialakult a mikrotörténelem saját formája.³⁵

A mikrotörténelemnek sem Olaszországban, sem másutt nem volt és nincs is egységes irányzata. Képviselői a múltra visszatekintve hangsúlyozták, hogy nekik mindez nem „ön-állósult ortodox” iskola létrehozását jelentette, hanem „történetírói gyakorlatot”, „kísérleti munkát”.³⁶ Idővel különböző tollakból tucatnyi többé-kevésbé programszerű dolgozat látott napvilágot, és tekintélyes számú olyan monografikus tanulmány jelent meg, melyeknek írói saját szempontokat alakítottak ki – nem utolsó sorban érvényes ez a kijelentés arra a 22 kötetre is, amelyeket – az időközben megszűnt – *Microstorie (Mikrotörténelmek)* című sorozatban tettek közzé. A különböző mikrotörténelemszettek között intenzív csmecserc folyt ugyan, de valamiféle közös manifesztumot soha nem adtak ki. Ha arra gondolunk, hogy ennek az irányzatnak nem lehet pontosan meghúzni a határait, koncepcióját pedig nem lehet pontosan körvonalazni, akkor az ebből adódó sokszínűség a vitalitás és a produktivitás jelének is felfogható.

A mikrotörténelemszettek már kezdetől fogva igényt tartottak arra, hogy alapvető jelentőségű kérdéseket vessenek fel, és általános jelentőségű tanulmányokat írjanak. Soha nem gondoltak arra, hogy szerény aprómunkával bizonyos mértékig pótolják a nagy, szemléletes részletanyaggal ellátott összefoglalásokon fellelhető hiányosságokat, vagy kisméretű életképeket készítsenek a nagy történelmi festészetől megfáradt közönség szórakoztatására. De az, hogy hogyan verjünk hidat a rendkívüli (*Besondere*) és az általános, a mikro- és a makroszint között, a mai napig nyitott kérdés maradt. Ösztönzőnek bizonyultak az olyan paradox megfogalmazások, mint a „kivételes általános” (*„ungewöhnlich Normal”*) – vagy az „általánosítható kivétel” (*„normale Ausnahme”*)* –, amelyeket Edoardo Grendi a „mikroelemzőről” írt korai dolgozatában alkotott.³⁷ Ginzburg és Poni aztán azért használták ezeket a fogalmakat,

meg a „név szerint azonosított családok, illetve háztartások demográfiai, mezőgazdasági és ipari fejlődése közötti összefüggés mikroanalitikus rekonstrukcióját. Az 1979-80-as beszámolóban (21. o.) igazolták a „mikroelemző szempont” helyességét – többek között Dupáquier fent nevezett idézetére való hivatkozással.

³⁴ Schumbohm, Jürgen: Agrarische Besitzklassen und gewerbliche Produktionsverhältnisse: Großbauern, Kleinbesitzer und Landlose als Leinenproduzenten im Umland von Osnabrück und Bielefeld während des frühen 19. Jahrhunderts. In: Mentalitäten und Lebensverhältnisse. Festschrift für Rudolf Vierhaus, Göttingen, 1982. 315-334., itt 315. A német „mikro-analytisches Verfahren” olasz fordításban „metodi della *micro-storia*”: „Proprietà fondiaria e produzione di tele nelle campagne di Osnabrück e Bielefeld all’inizio del XIX secolo”. In: Quaderni Storici, 59. 1985. 373-401., itt 373.

³⁵ Ehhez visszatekintve Medick explicite 1996. 19. skk.; Schlumbohm 1994. 19. skk.; implicit módon Kriedte, Peter: Eine Stadt am scidenen Faden. Haushalt, Hasuindustrie und soziale Bewegung in Krefeld in der Mitte des 19. Jahrhunderts. Göttingen, 1991. 22.

³⁶ Levi 1991. 93.

* A Grendi által használt és alább idézett kifejezés (angolul: *the exceptional normal*) „normális kivételes”-re, illetve „kivételes normális”-ra fordítását a *normális* szavunk eltérő használata és elsődleges jelentésárnyalatai miatt nem alkalmaztuk. Úgy érezzük, hogy a kifejezés találó magyarítása még további közös gondolkodást igényel.

hogyan elhárítsák a mikrotörténelem területén a „statisztikai szignifikancia” és reprezentativitás alkalmazásának követelményét, és ezzel kapcsolatban megfogalmazzák azt a tételt, miszerint az alsóbbrendű osztályok társadalmi realitása területén ... egy rendkívüli ... dokumentum sokkal kifejezőbb lehet, mint ezer sztereotip forrás.³⁸ Ginzburg *A sajt és a kukacok* című könyvében már teljesen ennek megfelelően érvelt: „Egy különleges eset reprezentatívnak bizonyulhat”. Így lett például az inkvizitor előtt a radikális és ugyanakkor materialista világnézetet valló molnárból, Menocchio-ból, a keresztényüldözés évszázadait és az évezredes keresztény uralmat túlélő „paraszti kultúra” tanúja.³⁹ Lehetséges, hogy éppen az egyedi esetből a nagy általánosságba való merész ugrás járult hozzá ahhoz, hogy a könyv és a mikrotörténeti irányzat lenyűgöző hatást váltson ki. Mindez aztán nem nagyon talált követőkre, s ezt a fajta eljárást nem tekintették a mikro-makro-probléma megoldásának. Mint ahogy egyébként elég gyakran ebben a szakmában – amelynek az elméleti szempontok tekintetében sokszor rosszállón tulajdonítanak „bricolage”-ra, eklekticizmusra való különleges hajlamot – az egyes mikrotörténetészek többnyire saját megoldást „barkácsolnak össze”. Egy fajta „aggregációs elmélet” pedig mindeztől még nem létezik. Jacques Revel a különböző megoldási szempontokat nemrég két csoportra osztotta. Eszerint az egyik oldalon állnak mindazok, akik a „lépték variációjának elve” mellett emelnek szót, anélkül hogy alapvető előnyt biztosítanának akár a mikro- vagy a makro-perspektívának – az ő előfutárunknak tekinthetnénk Kraucauert –, a másik oldalon pedig a „fundamentalista” álláspontot találjuk, amely feltétlen előnyben részesíti a mikro-szintet – arra a tézisre támaszkodva, hogy a „társadalmi formák és kapcsolatok termelésében a *mikro* hozza létre a *makro*-t”.⁴⁰ Itt nyilvánvaló az összefüggés a társadalomtudományok azon törekvésével, hogy a makrojelenségeket a mikroszintről kiindulva rekonstruálják.

De hogyan reagáltak a „makrotörténetészek” az új szempontokra? A legtöbben, úgymond, egyáltalán nem reagáltak. Nem fogadták el ugyanis azt, hogy a mikrotörténelem megkérdőjelezi „az általános történelmi diskurzus egycduralmát”, hogy területük annak minden sokszínűségével „most csupán makrotörténelem” kell hogy legyen.⁴¹ Akik ezzel kapcsolatban nyíltan állást foglaltak, többnyire a mikro- és makrotörténelem kombinációja mellett szóáltak fel – eközben persze nem mindig vették figyelembe a mikrotörténelem központi impulzusait.⁴² Csak remélni lehet, hogy az olyan félreértések nem ismétlődnek meg, amelyek az egyik oldalon a „történelmi társadalomtudomány”, a másik oldalon a „mindennapok története”, illetve „történelmi antropológia” között az 1980-as években az ezzel a témával foglalkozó indulatos „civakodó németeket” („querelles allemandes”) jellemezték.⁴³

³⁷ Grendi 1997. 512.: „eccezionalmente normale”.

³⁸ Ginzburg – Poni 1985. 51.

³⁹ Ginzburg 1979. 16.

⁴⁰ Revel 1996. 13.

⁴¹ Meier, Christian: Notizen zum Verhältnis von Makro- und Mikrogeschichte. In: Acham, Karl – Schulze, Winfried (szerk.): Teil und Ganzes. Zum Verhältnis von Einzel- und Gesamtanalyse. München, 1990. 111-140., itt 111.

⁴² Így Meier uo., aki ugyan igyekezett a mikrotörténelem által kiváltott „teljes kihívást” elfogadni (124. skk.), de a mikrotörténelmet aztán elhamarkodottan a *mindennapok* történetével azonosítja, és mint a magán- és nem politikai szférára irányulót félreérti. Charles, Christophe: Micro-histoire et macro-histoire sociale: Quelques réflexions sur les effets des changements de méthode depuis quinze ans an histoire sociale. In: Charles, Christophe: Histoire sociale – histoire globale? Paris, 1993. 45-57.; Charles is hajlott arra, hogy a mikrotörténelmet a politikamentes „mindennapi élet” értelmében vett „mikrojelenségekhez” rendelje. Vö. Schulze, Winfried: Mikrohistorie versus Makrohistorie? Anmerkungen zu einem aktuellen Thema. In: Meier, Christian – Rösen, Jörn (szerk.): Historische Methode. München, 1988. 319-341.

⁴³ Bevezetesként lásd: Brüggemeier, Franz Josef – Kocka, Jürgen (Hg.): „Geschichte von unten – Geschichte von innen.” Kontroversen um die Alltagsgeschichte. Hagen, 1985.; Kocka, Jürgen: Sozialgeschichte. Begriff, Entwicklung, Probleme, 2. kiadás, Göttingen, 1986. 162. skk.; Lüdtke, Alf

A „mikro” és „makro” közti párbeszéd persze nem lesz könnyű – ezt engedi sejtetni a felvilágosult író is, aki egyik elbeszélésének azt a szép címet adta, hogy *Mikromegas*. E történet főhőse a Szíriusz bolygó egyik lakója, akinek testhossza – mint ott általában – nyolc mérföldet tett ki. Ez a bizonyos *Mikromegas* egy napon egy mindössze 8000 ölnyi nagyságú szaturnuszlakó társaságában felkerekedett, hogy elutazzon a távoli Földre. Megérkezésük után óriási nagyságú szemükkel és kezükkel semmilyen élőlényt nem tudtak érzékelni. A szaturnuszlakó így rögtön bizonyítottanak vette, hogy a nyilvánvalóan káosz uralta parányi bolygón nem lehet élet, legalábbis értelmes élet nem. Végül aztán „egy kicsi, 600 láb átmérőjű nagyítóüveg” segítségével mégiscsak felfedeztek „valami elenyésző nagyságú dolgokat”: mégpedig egy bálnát, aztán egy hajót – és embereket is. Elbeszélőnk „pártatlanul” számol be arról, hogyan ment végbe a különböző méretek találkozása, s tette mindezt „anélkül, hogy ... valamit is hozzáfűzött volna ahhoz, ami (ahogy azt hangsúlyozta) egy történetésznek biztos nem könnyű feladat.” A szíriuszlakó kiváló megfigyelőnek és alapos kutatónak bizonyult: egy nagy tölcseres szócsó (megafon) segítségével „teljesen tisztán hallhatta a rovarok zümmögését onnan lentről... Néhány óra elteltével sikerült neki különbséget tenni az egyes szavak között, és végezetül a francia nyelvet is megértette.” Úgy tűnt, hogy a párbeszédnek így már semmi sem állt útjában, annál is inkább, mert Mikromegas azon nyomban készségecsen elismerte: „Jobban belátja, mint valaha, hogy soha nem szabad semmit a lát-szólagos nagysága szerint megítélni.” A beszélgetés sokat ígérően vette kezdetét, de aztán mégis hirtelen abbamaradt, amikor az egyik parányi kis lény kifejtette nézetét az óriási méretű csillaglakóknak, miszerint őket világaikkal, napjaikkal, csillagaikkal együtt „csakis és egyedül az embereknek teremtették”. Ez a földlakó egyébként azzal tűnt ki a többi közül, hogy doktorkalap ékesítette a fejét. A két kutatóúton levő földönkívüli pedig „csalódottan” tért vissza saját bolygójára, „mert a végtelenül kicsi lények majdhogynem végtelenül gőgösek voltak.”⁴⁴

Fordította: Gyáfrás Edit

Lektorálta: Máthé Tünde és Pozsgai Péter

(szerk.): Alltagsgeschichte. Zur Rekonstruktion historischer Erfahrungen und Lebensweisen. Frankfurt am Main, 1989.

⁴⁴ Voltaire: Mikromegas. Eine naturphilosophische Geschichte. In: Voltaire: Romane und Erzählungen. München, 1969. 125-146., itt 135., 139., 141., 146.

Új kérdésselvetések és megközelítések a nacionalizmusok kutatásában

The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism
Ed. by John A. Hall
Cambridge University Press, Cambridge,
1998. 317 old.

A tanulmánykötet a nacionalizmuskutatás egyik legnagyobb hatású teoretikusának, Ernest Gellnernek az elméletét járja körül egyre táguló körökben, kezdve az elmélet konkrét fejlődési fázisaitól, a körülötte kibontakozó vitákon át a nacionalizmus kutatását ma meghatározó kérdésselvetésekig és álláspontokig. Legyszerűsítve a kötet által minél teljesebben kibontani igyekezett gellneri teóriát, úgy foglalhatjuk azt össze, hogy ebben az alapvetően funkcionalista elméletben gazdasági-társadalmi szükségességek magyarázzák a nacionalizmus létrejöttét. Gellner szerint az iparosodás, pontosabban annak egyenlőtlen elterjedése hívja létre a nacionalizmust mint az ipari társadalom szükségleteinek megfelelő homogén tömegkultúra megteremtőjét. A Gellner terminusaival *Agráriából Indusztériába* való átmenet megköveteli, hogy az ipari társadalom működéséhez elengedhetetlen munkaerőpiaci mobilitás jöjjön létre, ami az egységes kultúra és nyelv elterjedésével és az állami oktatás révén valósul meg. Az iparosodás egyenlőtlen elterjedése azonban korlátozza a kialakuló politikai entitások méretét, hiszen a hátrányos helyzetbe kerülő, kevésbé fejlett területek elítje, saját érvényesülési lehetőségei beszűkülését látva – főként ha azokat korábban kevésbé számító nyelvi, vallási stb. eltérések is súlyosbítják –, kifizetődőnek találhatja a kiválást és saját nemzetállam létrehozását, ennek érdekében tehát megteremti saját nacionalizmusát. E modernista elméletből következik a nemzetek konstruált voltának állítása is, hiszen ezeket megelőzik a már önmagukban is a modernitásba való átmenet ter-

mékeiként létrejövő nacionalizmusok. Gellner legnagyobb hatású könyve és elméletének legátfogóbb kifejtése az 1983-as *Nations and Nationalism*.

A kötet tanulmányai kiemelik Gellner elméletének heurisztikai előnyeit, például azt, hogy átfogó koncepcionális keretet kínál, segíti a kérdésselvetéseket, de egyúttal kimutatják, hogy az nem tekinthető olyan modellnek, amely történeti tudásunknak megfelelően írja le a nacionalizmusok történetét, vagy amely alkalmazható lenne a nacionalizmusok alakulásának prognosztizálására. A nyugati társadalomtudományi gondolkodás mai tendenciáinak megfelelően a kötet egészét a nagy magyarázó elméletektől való idegenkedés jellemzi, helyére közép- vagy mikroszintű elméleteket állítanak, és a hangsúlyt a kontextualizációra helyezik. Fontos vonása a tanulmányoknak, hogy erőteljesen szembefordulnak a nacionalizmusokról kialakított klisékkel, és igyekeznek lebontani a megmerevedett tipológiákat és felosztásokat. A nacionalizmusok magyarázatában a korábbi földrajzi felosztások (például keleti és nyugati, európai és volt gyarmati) helyére új megközelítések lépnek, amelyek például az állam vagy a nacionalizmus előtti társadalom jellege alapján tipologizálnak, a társadalmi-gazdasági tényezőkön alapuló magyarázatok helyett egyre fontosabbá válik a politikai szint, elvont erők helyett pedig egyéni és kollektív aktorok és viszonyrendszer alkotják azt az új értelmezési keretet, amelynek kialakulását és helyfoglalását szimbolikusan jelzi a korábbi modellek legjelentősebbjével szembeni tiszteletteljes, de határozott állásfoglalás.

A korábban már egy Gellner társadalomfilozófiáját tárgyaló tanulmánykötetet is szerkesztő *John A. Hall* Gellner nacionalizmuselméletének összetettségén és hatásán túl két fontos szempontot emel ki annak indoklására, hogy a jelen kötet viszonylag rendhagyó módon egy konkrét elméletet választott

tárgyául. Egyrészt úgy véli, hogy a társadalomtudományokat is divathullámok mozgatják, ami ahhoz vezet, hogy a komolyabb vizsgálatoknak alá nem vetett elméletek újra és újra visszatérnek a tudományos diskurzusba. Gellner elméletének kritikai feldolgozása tehát egy helyesebb kritikai és megismerési gyakorlatot céloz. Másrészt a kötetbe gyűjtött tanulmányok Gellner összes nacionalizmussal foglalkozó munkáját számba veszik, ezáltal az elmélet alakulását, Gellnernek a korábbi kritikákra adott válaszait is figyelembe véve minden korábnál árnyaltabb képet adnak a nacionalizmus kutatások során megkerülhetetlen tekintélynek és hivatkozási pontnak számító szerzőről és elméletéről.

A kötet tizenkét tanulmánya négy részbe van osztva, sorrendjüket a szerkesztői szándék szerint a konkrétól az elvont felé való fokozatos haladás szervezi, mivel azonban többszerzős műről van szó, hasonló érvelésekkel és következtetésekkel több helyen is találkozhatunk a könyvben. Ez azonban nem zavaró, inkább másodlagos szervezőelvként még nagyobb kohéziót biztosít a kötetnek, jelezve, hogy a szerzők azonos tudományos diskurzusban mozognak. Az első rész az elmélet létrejöttével foglalkozik, a második ennek klasszikus kritikáival, a harmadik részben a legújabb kutatási irányok által megfogalmazott kritikák találhatók, míg a negyedik rész tanulmányai Gellner elméletétől egyre jobban elrugaskodva a nacionalizmus(ok) további kutatásának lehetséges irányait és megközelítéseit vázolják.

Az első rész két tanulmánya Gellner konkrét szövegeire összpontosítva igyekszik bemutatni az elmélet fejlődését és helyzetét a mai tudományos diskurzusban. *Roman Szporluk* Gellner elmélete által inspirált kutatásai kapcsán arra a hiányosságra hívja fel a figyelmet, hogy Gellner nem szentelt kellő figyelmet a nacionalizmus konkrét előfordulásainak, a nacionalista mozgalmakat és a nacionalista gondolkodókat egy kaptafára szabottnak vélte. Mindez Szporluk szerint jelentősen gyöngítette az elmélet magyarázó erejét, ami megnyilvánult abban is, hogy Gellner igen rosszul mérte fel a Szovjetunió lehetséges jövőjét a nacionalizmus szempontjából. Szporluk ezzel szemben kifejti, hogy

a nacionalista gondolkodók és irányzatok közötti különbségek meghatározók lehetnek, hiszen a nemzetek és nacionalizmusok belső ideológiai csatározások és külső, nemzetek közötti interakciók credói, nem pedig külön pályán mozgó kollektív egységek vagy ideológiák. *Brendan O'Leary* Gellnernek a nacionalizmussal foglalkozó összes írásának kritikai áttekintését adja és igyekszik szétválasztani a teória mára kétségessé vált elemcseit a további fenntarthatóktól. A ma is helytálló megállapítások között a legfontosabb O'Leary szerint a nacionalizmus és a modernizáció közötti kapcsolat megállapítása, annak kifejtése, hogy a nemzetek nem állandó tényezői az emberi történelemnek. Fontos továbbá, hogy a nacionalizmus felhasználható elitek és rivális elitek legitimációjára, és az az értelmiségi rétegek kedvelt mobilizációs ideológiája. A nacionalista érvek gyakran szolgálnak területi, adminisztratív és gazdasági monopóliumok elérésére irányuló törekvéseket is. Ezzel szemben kritikára szorul az iparosodás, a modernizáció társadalmi-gazdasági elemei primátusát valló felfogás, hiszen ezek mellett a szűk értelemben vett politikai szféra mechanizmusai is meghatározók voltak a nacionalizmusok kialakulásában és fejlődésében. A különböző összetevő között pedig nagyon nehéz bizonyítani valamelyiknek a mindent eldöntő elsőbbségét. Bár O'Leary szerint ezek csak szükséges újrafogalmazások és nem érintik alapjaiban Gellner elméletét, más, kevésbé udvarias elemző – véleményem szerint – úgy is érvelhet, hogy ezek a megállapítások pontosan Gellner teóriájának lényegét érintik, és azokat elhagyva semmi sem különbözteti meg a gellneri felfogást a többi modernizációs elmélettől.

A második rész tanulmányai a valós kiindulási állapotok, a nacionalizmus kialakulásának történeti és társadalmi kontextualizációját kérik számon Gellner elméletén és ezek fontosságát illusztrálják számos példán. *Miroslav Hroch* cseh történész saját fáziselméletének bemutatásával példázza a valós személyek és viszonyaik történeti feldolgozásának fontosságát szemben Gellner általános társadalmi és gazdasági érdekekről szóló sztereotípiáival. Ez a módszertani különbség magyarázza azt a koncepcionális különbséget is,

hogy Hroch nem tartja a nemzeteket teljes mértékben konstruált jelenségeknek, hanem valós, korábbi gyökereiket hangsúlyozza. A nacionalizmus és a nemzet viszonyát nem tekinti leírhatónak az utóbbinak egyoldalú levezetéséből az előbbiből, hanem kölcsönös és kiegészítő kapcsolatról beszél. Az elsődlegesség kérdését pedig a történelmi kutatás területéről a filozófikusok és ideológusok hatáskörébe utalja. *Tom Nairn* a változások „nyersanyagául” szolgáló paraszti tömegek fontosságára hívta fel a figyelmet a nacionalizmusok alakulásában. Gellnerrel szemben, aki a nacionalizmusok konkrét megvalósulását esetlegességnek tartotta, így például nem volt magyarázata a náci Németország szélsőséges faji nacionalizmusára, *Nairn* a korábbi rurális társadalom jellegének és időbeli távolságának következményeként értelmezi az egyes nacionalizmusok eltéréseit. Hangsúlyozza, hogy a nacionalizmus létrejött nemcsak egy funkcionális adaptációsorozat, hanem egyúttal traumatikus átalakulás is, melynek során a megrendült közösségi identitást kell betöltenie, a letűnő paraszti világ érték- és emlékeanyaga pedig rányomja bélyegét a kialakuló nacionalista mitológiákra. *Nairn* egyértelmű összefüggést tételez fel egy közelmúltbeli, crós mezőgazdasági társadalom és a szélsőséges etnikai vagy faji nacionalizmus között. Ennek illusztrálására több példát idéz fel. Egyrészt a brit szigetek eltérő nacionalizmusait (ír, skót, angol és walesi), amelyeknek különbségét szerinte jórészt a földhöz való viszony, a korábbi rurális gazdálkodás jellege magyarázza, másrészt a francia nemzetkép kettősségét, ahol egymás mellett él a francia forradalom óta egy a forradalom ideológiai örökségéből építkező polgári nacionalizmus és egy a vidéki parasztság hagyományából táplálkozó paraszti-sovinszta nacionalizmus, amelynek szimbolikus megtestesítője földműves-katona *Chauvin* figurája. A nacionalizmusértelmezések hagyományos földrajzi és konceptuális kereteiből való kilépést jól mutatja, hogy elméletébe illeszti a Vörös Khmerek Kambodzsját is, amit sokkal inkább leírhatónak vél a szélsőséges faji nacionalizmus fogalmaival, mint a kommunizmuséival.

David Laitin szintén Gellner funkcionálista magyarázatát kritizálja azon az alapon,

hogy pontosan körül nem írt csoportokat és területeket emberi tulajdonságokkal, szükségletekkel ruház fel, és ezekből a szükségletekből azonnal le is vezeti a szükségletek kielégítését. Ezzel szemben *Laitin* a valós aktorok figyelembevételét, a történelmi kontextus és a döntési mechanizmusok elemzését, Gellner makroszintű elméletének mikroszintű kiegészítését és korrekcióját szorgalmazza. Mindezt az Oroszországon kívüli volt szovjet tagállamokban élő orosz kisebbségek nacionalizmusának, asszimilációs vagy szegregációs törekvéseik valószínűségének vizsgálatával támasztja alá. Közvélemény-kutatási és statisztikai adatok elemzésével arra a következtetésre jut, hogy ha pusztán a Gellner elméletében található foglalkoztatási mobilitást (a munkához való jutás és a munkahelyi előmenetel lehetőségeit) vennénk figyelembe, az félrevezető eredményekhez vezetne az asszimilációra való nyitottságot illetően. Ha azonban kiegészítjük a foglalkoztatási mobilitással jellemezhető gazdasági racionalitást a szereplőknek a társadalmi státusukra vonatkozó megfontolásaival, akkor olyan nacionalizmuselmülethez jutunk, ami sokkal jobban megközelíti a valóságot. *Nicos Mouzelis* tanulmánya szintén módszertani problémákat feszegetve emellett érvel, hogy nem lehetséges olyan minden nacionalizmusra érvényes általános elmélet, amely egyúttal azok mélyebb, lényegi természetéről a közhelyeken túlmenő információkat adhat. A gellneri típusú elméleteket csupán ideáltípusokról szóló konceptuális keretnek tartja, amely a kérdésfeltevésekben segítheti a valódi történésekkel foglalkozó kutatót. Az általánosítás azonban a nacionalizmusok kutatása terén sem lehetetlen, de annak a történelmi és kulturális kontextusra érzékeny összehasonlító módszertanokon és kutatásokon kell alapulnia, ezek helyettesíthetik csak a gellneri funkcionális teleologikusságát történetileg hiteles okozati összefüggésekkel.

A harmadik rész tanulmányai a politika és a politikai intézményrendszer meghatározó szerepét emelik ki a nacionalizmusok formálódásában. *Mark Beissinger* okfejtése arra irányul, hogy megmutassa, a gellneri koncepció önmagában igen keveset magyaráz meg az egyes nacionalista mozgalmak-

ból. A nagy társadalmi erők helyett az állam és a társadalom interakciójára kell a figyelmet összpontosítani. Beissinger azt fejtegeti, hogy a nacionalizmus távolról sem konstans jelenség, hanem állandó küzdőtere a politikai irányzatok nemzeti identitás létrehozását célzó eltérő stratégiáinak, valamint azt, hogy a politika, az állami-politikai intézményrendszer milyen nagy mértékben formálhatja a nacionalista mozgalmakat, sokszor azok végső kimenetelét is meghatározva (például elnyomhatja vagy felerősítheti őket). *Charles Taylor* elemzése a hagyományos terminológiai és konceptuális határokat feszegeti, amikor az iszlám fundamentalista mozgalmakat is nacionalizmusként értelmezi azon az alapon, hogy ezek is a másság elismertetését célozzák, éppúgy, mint a nacionalista mozgalmak. A nacionalizmusok szerinte a modernitás hullámszerű terjedése során a tradicionális társadalmak elitjét ért kihívások hatására, méltóságuk megőrzésének és a modernitás átvételének kettős készletéből születtek. Taylor azonban nemcsak kiszélesíti, hanem egyúttal differenciálja is a nacionalizmus jelenségét aszerint, hogy az egyes nacionalizmusok mennyire azonosulnak a liberális-patrióta hagyomány értékével, amelyek a korai nemzetek kialakulását jellemezték.

A fejezet legérdekesebb tanulmányában *Alfred Stepan* a több etnikai, vallási, kulturális stb. csoportból felépülő államok demokratikus berendezkedésének lehetőségeit, ezen államok intézményi kereteinek ideális kialakítását, az egyéni és kollektív jogok összehangolásának módozatait fejtegeti. Stepan, többek között Katalónia és Spanyolország példája alapján, lehetségesnek tartja többes identitások működését megfelelő jogi-intézményi keretek esetén, és a kollektív jogokat is összehangolhatónak véli a liberális ideológiával, ha az egyéni jogoknak következetesen primátust biztosít a jogi berendezkedés. Nem ellenvetésként, pusztán jellemzőként említem meg, hogy a többes identitás problematikáját Stepan is, éppúgy, mint a kutatók általában, a kisebbségek szemszögéből közelíti meg, tehát mint egy adott kulturális, etnikai stb. identitás beillesztését egy tágabb állampolgári identitásba. A sajátos (de nem egyedüli) magyar helyzet azonban szükségessé teszi

a kérdés kiterjesztését a többségi nemzetek esetére is. Feltehetjük a kérdést: hogyan viszonyulnak egymáshoz a többségi nemzet identitásai, ha például az állampolgárság alapján definiált politikai nemzet pusztán a létezés egy szélesebb, nyelvi-kulturális alapon meghatározott nemzeti közösségnek, ami rajtunk kívül térségünkben a korábban domináns birodalmi népeket, az oroszokat és a szerbeket is jellemzi? Tovább konkretizálva a kérdést, nem érinti-e hátrányosan a multi-kulturális társadalom, a Habermas által „alkotmányos patriotizmusnak” nevezett toleráns nemzetfelfogás létrehozásának perspektíváit, ha az ennek kereteként szolgálható, részben szerződéses alapon elképzelt politikai nemzet alárendelődik a nemzet egyfajta organikus értelmezésének?

A negyedik fejezet tanulmányai igen nehezen hozhatók közös nevezőre. *Chris Hann* Kelet-Galícia 20. századi történetét vizsgálva jut meglepő következtetésekre a civil társadalom és a nacionalizmus viszonyáról, kimutatva, hogy a kommunista rendszer vége Przemysl környékén jelentősen rontotta az életlehetőségeket és újjáalakította a társadalmi hierarchiákat, míg a helyi demokrácia intézményrendszerre és a nyugati forrásokból finanszírozott Euró régió a várakozásokkal ellentétben nem a civil társadalom elmélyülését, hanem a nacionalista erők térnyerését és intézményesülését segítette elő. *Dale F. Eickelman* Gellnernek az iszlámról alkotott felfogását elemzi. Cáfolja, hogy az iszlám világa egységes társadalomnak lenne tekinthető, amely ellenáll a szekularizáció és a nacionalizmus térnyerésének, és kiemeli az állami és egyházi autoritás fokozatos csökkenését számos iszlám országban. Ezzel párhuzamosan az iszlám egységes világa helyére a nemzeti sajátosságok és sajátos nacionalizmusok világa lép, ahol az iszlám és a demokrácia viszonya jóval bonyolultabb és korántsem annyira eldöntött, mint az első pillantásra látszik. A fejezet és a kötet zárótanulmányában *Roger Brubaker* kitágítja a kötetet jellemző számvetés jelleget, s már nemcsak Gellner elméletét, hanem a nacionalizmusról való vélekedést és a kutatást általánosságban meghatározó fontosabb toposzokat teszi elemzés tárgyává. Kiemeli, hogy a naciona-

lista mozgalmak kelet-európai és egyéb felángolásai óriási keresletet teremtettek a témával foglalkozó tudományos munkákra, ami azonban rengeteg, elméleti szempontból kezdetleges tanulmányt, könyvet eredményezett, amelyek már mennyiségükénél fogva is veszélyeztetik a nyolcvanas évek fontos elméleti eredményeit (B. Anderson, Gellner, A. Smith stb. írásainak hatását). A rendbetelel céljából Brubaker megvizsgálja a nacionalizmusról való gondolkodás számos közkeletű mítosztát, többek között magát a kutatás tárgyának megkonstruálását, cáfolja, hogy a nemzeti, etnikai csoportok világosan lehatárolható entitások lennének, nem pedig kontextusfüggő, mozgó „célpontok”. Célba veszi azt az általa „manicheusnak” tekintett felfogást is, miszerint a nacionalizmusok feloszthatók egyfelől jó, állampolgári, másfelől pedig rossz, etnikai nacionalizmusokra. Brubaker ez utóbbi, igen elterjedt kategorizálást mind elemzési, mind normatív alapon tartathatatlanak nevezi, helyette egy másik tipológiát ajánl, melyekben az állam által formált és az állam ellen létrejövő nacionalizmusok szereplésnek az egyik bináris oppozíció felcserélését egy másikkal, a korábbi, teljesen terméketlenné váló felosztás lebontására tett kísérlet mindenféleképpen üdvözlendő. Brubaker tanulmánya általános érvénnyel fogalmazza meg azt az álláspontot, ami a kötet többi írását is jellemzi: az átfogó elméletek, megoldási kísérletek ideje véget ért a nacionalizmusok, nemzetek kutatásában éppúgy, mint a társadalomtudományok többi területén. Helyére a jelenség jellegének megfele-

lően a nézőpontok, megközelítések pluralitása lép, ennek előfeltétele pedig a hagyományos klisék, sztereotípiák elbontása.

A tanulmánykötet mozaikja összességében színvonalas, jó áttekintést ad a nacionalizmus kutatásának jelenlegi tendenciáiról, az írásokból nemcsak Gellner elmélete és az ezzel a teóriával folytatott megértő párbeszéd bontakozik ki, hanem a témával foglalkozó szakirodalom egésze, a hivatkozásokból és jegyzetekből kirajzolódik a nacionalizmusról szóló tudományos diskurzus minden lényeges hivatkozási pontja és kérdésfeltevése. Jól érzékelhető az a tendencia, hogy a makroelméletek helyére a kisebb léptékű, konkrét történelmi, szociológusi, antropológusi kutatás lép, s hogy a politika újra kezdi visszanyerni magyarázó szerepét, mint a még lehetséges általánosítások legmagasabb szintje. A nacionalizmusok interpretációjában egyre fontosabb szerepet kapnak a valós aktorok, legyenek akár egyéniek, akár kollektívek, a nemzetek és a nacionalista mozgalmak pedig egységes, lehatárolható jelenségekből állandóan alakuló, és a kutatás folyamán újra és újra konstruálandó tárgyakká válnak. Ezeknek a tendenciáknak a fényében a gellneri modell minden elismerés mellett is egyre inkább vesztít magyarázó erejéből, ugyanakkor éppen általánosító jellegénél fogva olyan gondolatébresztő konceptuális kerettté válik, amely elősegíti a hagyományos megközelítések és tipológiák dekonstrukcióját.

Krasznai Zoltán

A Győri Tanulmányok az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc 150. évfordulójára

Győri Tanulmányok 22.

Főszerkesztő: Bana József

Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata,
Győr, 2000. 255 old.

A *Győri Tanulmányok* szerkesztősége immár hagyományosan, egy-egy nagyobb történelmi évforduló tiszteletére tematikus kötettel jelentkezik a nagyközönség előtt. Korábban az 1956-os forradalom 50 éves évfordulójára és a jogalkotás ezer éves jubileumára jelentetett meg önálló tematikus számot. A most megjelent kötet az 1848-1849. évi forradalom és szabadságharc Győr városi és vármegyei eseményeinek, illetve szereplőinek állít emléket. A szerkesztőség célját a címlapon is olvashatjuk: *„Fő törekvésünk az volt, hogy új kutatási eredményekkel ismertessük meg kedves olvasóinkat. Ezért a téma országos szaktekintélyeit kértük fel, hogy célunkat megvalósítsuk.”*

Úgy gondolom, hogy a recenzensnek jelen esetben éppen az a feladata, hogy a kötet újdonságaira, a számban megjelenő friss kutatási eredményekre hívja fel a figyelmet. Ezt főleg az indokolja, hogy Győr vármegye „negyvennyolcas” története mindig is feldolgozottabbnak tűnt más megyékhez képest, így azt gondolhatnánk, hogy kevés a kutatás számára még ismeretlen mozzanat. A fehér foltok eltüntetésére több kiadvány is megjelent a nagy év tiszteletére a Győr-Moson-Sopron megyei tudományos intézmények kiadásában. Ezek a kötetek főleg a nyugati térség hadtörténetét mutatják be, továbbá egy-egy fontosabb csata feldolgozását adják, illetve a hozzá kapcsolódó okmánytár anyagát tartalmazzák.¹ A *Győri Tanulmányok 22.* kö-

tete, e sor zárásának is tekinthető, mellyel most Győr Megyei Jogú Város Levéltára emlékezik a 150 éves évfordulóra.

A kötet három terjedelmes tanulmányt és három recenziót tartalmaz, mind-mind a negyvennyolcas tematikához igazodva. Az első nagy tanulmányban Bona Gábor az 1848-49-es honvédhadsereg Győr városi és vármegyei születésű tisztjeinek életrajzát tárja elének. Bevezetőjében a honvédsereg szervezése alkalmából a Győr vármegyei toborzás eseményeit és eredményeit összegzi. A szerző megállapítja, hogy a Győr városból és megyéből származó katonák létszáma 4500 fő körül mozgott, ami akkor a népesség létszámához és más megyék arányához viszonyítva jócskán meghaladta az országos átlagot. Felhívja a figyelmet, hogy a győri szerveződésű zászlóaljok története még nem nyert feldolgozást, ez a történetírás későbbi feladata lesz.

Győr megye és város részescské a megközelítőleg tizenkétezer tiszti állományból 141 fő volt, 20 törzstiszt, 41 százados, 80 főhadnagy képviselte a győri születésű tiszteket a honvédsereg tiszti állományában. A szerző a megyei tiszti állomány több szempontú elemzését is végrehajtotta. Bona Gábor a tiszti állomány összetételének elemzését a társadalmi rétegződés (nemes – nem nemes) földrajzi, foglalkozási, vallási megoszlás szempontjai szerint végezte el. Úgy gondolom ez nagyon hasznos és egyedülálló az eddig megjelent megyei elemzésekhez képest. A tanulmány fő részét gerincét a honvédtiszti életrajzok adják. Az életrajzokat a törzstisztek sora nyitja, majd a századosok, végül a had-

Úó.: A csornai ütközet története és okmánytára. 1849. június 13. Sopron, 1999.

Nem Győr-Moson-Sopron megyei, de hadtörténetileg kapcsolódó kiadvány Hermann Róbert: Az iházi ütközet emlékezete 1849-1999. Pápa, 1999.

¹ Hermann Róbert: Győr város és megye hadtörténete 1848-49-ben. Győr, 1988.

nagyok, főhadnagyok életrajza következik. Mindegyik életrajz után bibliográfia található. Bona Gábor korábbi munkáiban megjelent életrajzokat a most megjelentekkel összehasonlítva azt láthatjuk, hogy a törzstisztek életrajzában állt be nagyobb változás.² A tisztek szabadságharcban betöltött szerepét czúttal jobban kibontja a szerző, a fegyverletétel utáni események tárgyalásánál új adatokkal találkozunk. Több olyan biográfia is akad, ahol az életrajzi adatokat pontosította a szerző. A századosok felsorolásánál két olyan életrajz (Graffy Ádám, Kutrovics Gyula) is előfordul, amelyek még egyik, korábban említett kötetben sem szerepeltek. Pogrányi Sándor személye kétes volt a korábbi munkákban, most egy névalak alatt szerepel az életrajz. A hadnagyok és főhadnagyok feldolgozásánál csaknem tíz olyan tiszt szerepel, akiről a korábbi kötetben csak a rangfokozatát és az egységét tudhattuk meg, az újabb kutatásnak megfelelően róluk már több adattal rendelkezünk. Összességében megállapíthatjuk, hogy Bona Gábor új kutatásainak eredményeit „beleszotte” tanulmányába, és azt hiszem, nem kerülheti ki írásának felhasználását senki sem, aki a győri honvédtisztekkel kíván foglalkozni.

A kötet következő tanulmánya Fazekas Csaba egyháztörténeti munkája. Fazekas fiatal egyháztörténészként nemcsak reformkor, hanem a dualizmus időszakával is foglalkozik. Jelen tanulmánya Rimely Mihály János (1793-1865) pannonthalmi főpát 1848-as közéleti – politikai tevékenységének feldolgozását tűzte ki céljául. Rimely főpát az utolsó rendi országgyűlés időszakában a felsőház padosoraiban foglalt helyet, s a rendi konzervativizmus elkötelezett hívének számított. A pannonthalmi főpátság levéltárában fennmaradt feljegyzései, felszólalásainak tervezetci alapján rekonstruálta a szerző Rimely és a katolikus klérus viszonyulását a változásokhoz, a polgári reformokhoz.³ A mun-

ka első részében a rendi országgyűlés megnyitásától kísérhetjük figyelemmel Rimely országgyűlési munkáját. A szerző az országgyűlés menete során felmerülő kérdések kapcsán mutatja be a főpát és a katolikus klérus konzervatív bcállítottságú országgyűlési tevékenységét. A forradalom után az egyházpolitikai kérdések esetében látszik talán legjobban, hogy mennyire a kényszer hatására cselekedett az egyházi vezetés. Az elemzések után a függelékben Rimely jegyzeteit és beszédvázlatait találhatjuk. Bár a mai magyar történetírásban a szövegek közlés módja sokat vitatott kérdés, úgy gondolom, a szerző jól választott, amikor a mai helyesírási alapelveket vette figyelembe, természetesen a Rimelyre jellemző egyéni formák megtartásával. A függelékben szereplő latin kifejezések, mondatok magyar fordítását a – jegyzetekben találhatjuk, ami nagyban hozzá járul a szövegértéshez.

A kötet harmadik tanulmányában Hermann Róbert Görgői és Győr kapcsolatát eleveníti fel 1848-49 folyamán. A Görgői szakértőnek számító szerző korábban is idézett munkájában Győr város és megye 1848-49-es hadtörténetét már feldolgozta. Most kimondottan Görgői és a legfordulatosabb 1848-49-es történettel rendelkező város kapcsolatát mutatja be a szerző, amely a korábbi munka eredményeinek felhasználásán túl más aspektusokban is láttatja Győr város e korszakbeli történetét. Görgői öt huzamosabb tartózkodásának és egy átutazóban tett látogatásának emlékezetét örökíti meg a Hadtörténeti Intézet főmunkatársa a tőle megszokott alapossággal. A korábbi szakirodalom csak két győri látogatást (az 1848. december közepi és az 1849. június 28-i tartózkodást) regisztrált. A szerző a két „szabadságharcos” évnak megfelelően két nagyobb részre bontotta tanulmányát. Az első rész első fejezete Görgői honvédszázadost, a Győrben szerveződő 5. honvédszászlóalj megalakításának nehéz időszakában mutatja be. Majd rövid egy fejezetben Görgői immár őrnagyként történő 1848. október 12-i átutazását rekonstruálja a tanulmány írója.

² Bona Gábor: *Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49.* Bp., 1987. Uő.: *Kosuth Lajos kapitányai.* Bp., 1988. Uő.: *hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban 1-3. kötet 1998-1999.*

³ Korábbi publikációja a szerzőnek a Rimely anyag alapján: Fazekas Csaba: *Unatkozó honatyák raj-*

zai 1844-ből In: *Gesta, Fiala miskolci történetészek folyóirata 3.évf. (1999) 1. sz. p. 46-51.*

A hadi helyzet megváltozásával Görgei mint a feldunai hadsereg parancsnoka 1848. december 11-12. napjain az osztrák betörés ellen készülő erődítési munkálatokat szemlélte meg. Ez volt a második hosszabb ideig tartó győri tartózkodása. A szerző a győri látogatások emlékeinek rekonstruálásán túl a hadi helyzet változását is bemutatja. Hermann Róbert korábbi hadtörténeti munkájától eltérően nagyobb katonai jelentőséget tulajdonít Győrnek ebben az írásában. Szemünk előtt bontakozik ki Kossuth és Görgei vitája is, melyben néha Görgei is változtatta véleményét, főleg Győr védhetőségével kapcsolatban. Győr feladására 1848. december végén került sor, mindez a feldunai hadsereg megmentése érdekében történt, melyben Görgei oroszlanrészt vállalt.

Görgei újbóli győri feltűnésére a tavaszi hadjárat, valamint Buda és Pest visszafoglalása után került sor, 1849. június 5-6-án Görgei, Klapka, Bayer hadművelet egyeztető tárgyalásán. A szerző a Görgei által létrehozott Központi Hadműveleti Iroda és a többi tábornokok elképzeléseinek különbségeit és érdekérvényesítő törekvéseit is bemutatja. Görgei az osztrák erők elleni Duna bal partja mentén történő támadást szorgalmazta, de

mire az egyeztetés és erőátcsoportosítás megtörtént, az osztrák támadás megindult. Ezért került sor Győr 1849. június 9-28. között védelmére, melyben Görgei életét is kockáztatta az utóvédharcok során. Ez volt Görgei utolsó, ötödik győri tartózkodása. Majd a sikertelen haditerv és a temesvári ütközet után a fegyverletétel következett. A szerző írása a korábbi adatokra támaszkodva Győr és Görgei kapcsolatán keresztül az országos hadi események tükrében mutatja be a város szerepét. A tanulmány függelékeként megtaláljuk a Győrben állomásozó feldunai hadtest 1848. decemberi létszámára és az egyes seregetestek tisztikárára vonatkozó táblázatos adatbázist.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a Győri Tanulmányok 22. kötete sikerrel koronázta a szerkesztők erőfeszítéseit. Egy olyan ízlésesen megjelenő kötet került kiadásra, mely új adatokkal és szempontokkal szolgál nemcsak Győr város és megye 1848-49-es történetére, hanem ötleteket is ad más, hasonló megyei kiadványok megjelentetésére.

Polgár Tamás

Történeti szomszédok egymásról és egymásért

V. Molnár László: *Magyar-orosz kulturális kapcsolatok 1750-1815*

(Kapcsolattörténeti tanulmányok)
Magyar Tudománytörténeti Intézet.
Piliscsaba, 2000. 235 old.

A szerző egy olyan kapcsolattörténeti tematikát elemz ebben a művében, aminek a kutatók eddig csak egy-egy kronológiailag behatárolt rész kérdését vizsgálták. Hozzá kell tennünk azt is, hogy – új lehetőségeket feltárva – az 1980-as évek közepétől az orosz levéltárak anyagai a külföldi kutatók számára is könnyebben hozzáférhetővé váltak. Szerecsésnek (és eddigi munkássága után meg-alapozottnak) ítéltető V. Molnár László korszakválasztása; hiszen a felvilágosult abszolútizmus és a Napoléon elleni háborúk idején a kulturális kapcsolatok intenzívebbé válása figyelhető meg. A szerző célkitűzései között szerepel az új levéltári és kéziratári források bemutatása, ha szükséges; egyes adatok pontosítása és (a korábbi szovjet és orosz történetfelfogásból okulva) a sablonosság elkerülése. A fentiek alapján Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 17. köteteként megjelent művet üdvözlendőnek tartjuk, mivel talán egy jövőbeli szintézis előmunkálatának lehetünk tanúi.

A munka szerkezete hagyományosnak mondható. A bevezető historiográfiai fejezetet követi a négy, legfontosabb korabeli kapcsolatformákat tárgyaló rész és az összegzés. A mű végén található (a talán túlságosan is bő: 701 rételet tartalmazó) jegyzetapparátust és a forrás- és szakirodalom-jegyzéket. V. Molnár László művéhez óriási forrásbázist használt fel, ami kemény, igényes munkát és kiváló nyelvtudást feltételez. A szerző a levéltári és a kéziratári forrásokat oroszországi, ausztriai és magyarországi (itt különválasztva a két forrástípust) bontásban adja meg. Az elsőből

kiemelhetők a Régi Okmányok Központi Állami Levéltára (RGADA, Moszkva) és a Karijai Állami Levéltár (Petrozavodszk) fondjai (215. o.). A Magyar Országos Levéltárból a Helytartótanácsi és a Kancelláriai Levéltár anyagait használta fel a könyv írója (216. o.). A témához kapcsolódó szakirodalmat egykorú és nem egykorú részekként elkülönítve találhatjuk meg a mű végén. Az elsőben külön az orosz nyelvűeket, külön a latin, magyar és német nyelvűeket és a felhasznált egykorú magyarországi sajtót (217-219. o.). A nem egykorú szakirodalom orosz és más nyelvűekre bontva jelenik meg a könyv végén. Első pillantásra úgy tűnhet, hogy a fenti jegyzék talán túl sok oldalt foglal el, valójában azonban a szerzőnek egy interdiszciplináris területen végzett alapos forrásfeltáró és elemző munkájáról tanúskodik.

A források és historiográfia című első fejezetet tulajdonképpen az előzőekben már érintettük, így itt csak a főbb tendenciákra, a fontosabb intézményekre és a kiemelkedő személyiségekre hívnánk fel a figyelmet. A szerző joggal említi ki, hogy a 19. század végén (Thallóczy Lajos, Márki Sándor és Lázár Gyula művei révén) a magyar-orosz kulturális kapcsolatok kutatása megélenkült, ellenben a két világháború között ezen a területen érdemi tudományos munkálatok nem folytak. 1945 után a szematizmus és a forradalmi kapcsolatok felidézésének preferálása mellett szembetűnő a történeti adatok feltárásában jelentkező credmény. A kutatás koordinálásában az 1960-as évek végétől komoly szerepet játszott a Magyar-Szovjet Történész Vegyesbizottság, az 1989-90-es rendszerváltás után pedig a Magyar-Orosz Történész Vegyesbizottság, a Szvák Gyula vezette Magyar Ruszisztikai Intézet és a felsőoktatási intézmények szaktanszékei segítették elő, illetve végezték a tudományos munkát. A magyar nyelvű ruszisztika kapcsolattörténeti kutatói

közül a szerző főleg Tardy Lajos, Schultheisz Emil, Váradi-Sternberg János és Niederhausser Emil érdemeit emeli ki.

Az orosz polgári historiográfia csak néhány részterületet érintve foglalkozott a két ország kulturális kapcsolataival. 1948-tól a Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetben és az Ungvári Egyetemen (T. M. Iszlamov, V. P. Susarin, A. I. Puskas, illetve Váradi-Sternberg János) kezdtek rendszeresen tanulmányozni hazánk történetét és a különböző kapcsolatokat. Az 1971-72-es és az 1991-es Magyarország története kötetekben azonban, mint a könyv írója is rámutat, csak kevés kultúrtörténeti anyag található. Nézetünk szerint az ezen historiográfiai áttekintésben felsorolt, az abszolutizmusról, a felvilágosodásról író szerzők művei áttételesen kapcsolódnak a tematikához. Ezzel szemben a kultur-, orvos- és oktatástörténeti kiadványok (27-28. o.) hasznosíthatósága teljesen egyértelmű. Fontosnak véljük a szerző azon megállapításait, hogy a korábbi kutatási eredményeknek is csak egy része épült be a magyar szakirodalomba, s azt is, hogy a jelenlegi orosz helyzetben a tematikát is érintő kutatásfinanszírozási gondok merülnek fel. V. Molnár László műve sokrétű és több tekintetben olyan forrásanyagra épül, amit a két ország történészei eddig nem tanulmányoztak. Értékesek azok a levéltári és kéziratári források, amelyek az Oroszországba áttelepült magyar szakemberek ottani tevékenységéről szólnak. Az RGA-DA Orvosi Kollégium fondjában a szerző eddig publikálatlan orvostörténeti dokumentumokra bukkant.

A mű második fejezete a magyar orvosok 1750 és 1815 közötti oroszországi tevékenységéről szól. Bevezetőként a szerző elemzi az oroszországi és a magyar medicina helyzetét, amivel mintegy alátámasztja, miért mentek innen neves orvosok a cári birodalomba (ti. ezek a kapcsolatok „egyirányúak” voltak), és milyen okok miatt (közegészségügyi, szakképzési, tudományszervezési) volt rájuk szükség. Részletes képet kapunk Gyöngyössi Pál, Kereszturi Ferenc, Peken Keresztély, fia, Mátyás és Orlay János életpályájáról. Gyöngyössi előbb filológiai, majd orvosi tanulmányait Hollandiában végezte. 1758-ban, amikor már Oroszországban tartózkodott, el-

készítette az ottani orvosképzés átfogó reformtervét, amit az Orvosi Kollégium el is fogadott. Karrierjének csúcsát II. Katalin udvari orvosává való kinevezése jelentette 1763-ban. Kiemelendőnek tartjuk Gyöngyössi jó kapcsolatát a tudós orosz orvos K. I. Scsepinnel és (az arabisztika révén kialakult) barátságát az akadémikus-történész A. L. Schlözerrrel. A Gyöngyössihez hasonlóan protestáns Kereszturi Ferenc 1762 és 1764 között a moszkvai kórház orvosiskolájában a fentebb említett Scsepinről tanult anatómiát és sebészetet. Az iskola elvégzése után kezdődött el a moszkvai egyetem orvosi karán a professzorságig és a dékáni tisztségig ívelő karrierje. Kereszturi tudományos munkásságának alapötleteit 1778-as, 1783-as és 1795-ös latin nyelvű egyetemi ünnepi beszédei képezik, amelyek azután nyomtatásban is megjelentek. Az 1783. júniusi, neurofiziológiai tárgyú beszéd nyomtatott változatát az Orvosi Kollégium doktori értekezésnek fogadta el. Az 1780-90-es években a professzor anatómiai, fiziológiai előadásairól, kísérleteiről és mikroszkópos vizsgálatairól szóló beszámolók már Oroszországon túl is elismerésre találtak. Itt jegyeznénk meg, hogy rajta kívül a könyv írója még Orlaynál utal az európai elismerő tudományos visszhangra; ezzel szemben a többi áttelepült magyar szakembert nehéz az európai horizontban elhelyezni, ámbar lehetséges, hogy nem is volt ilyen léptékű szerepük, legalábbis hiányoznak az ezt bizonyító források. Kereszturi 1795. évi beszédcében az orosz közegészségügyi állapotokról szólva a preventív orvostudomány jelentőségét és az államhatalom egészségvédelmi törvényeket betartató és szervező funkcióit hangsúlyozta. Az orvosprofesszor már betegen, de oroszlánrészt vállalt az Orvostudományi és Fizikai Társaság kiadványa és az első orosz orvosi szaktudományos folyóirat megjelentetésében. Egyetértünk a szerzővel abban, hogy Kereszturi négy évtizedes moszkvai egyetemi tevékenysége a magyar-orosz kulturális kapcsolatokban a legkomolyabb szerepet játszotta.

A német egyetemeken orvosi és matematikai tanulmányokat folytatott Peken Keresztély 1755-től tartózkodott Oroszországban. Peken 1779. évi haláláig kiemelkedő szervező

és tudományos munkát végzett a cári birodalomban. Az előbbi az Orvosi Kollégium titkári teendőihez kapcsolódott, így részt vett a Szabad Gazdasági Társaság megalapításában. Tudományos munkái közül a szerző az ún. házi gyógykezelő és a himlő gyógyításáról szóló műveit elemzi részletesebben (51-52. o.), míg tömörebben foglalja össze 1778-as gyógyszerkönyvéből a legfontosabb tudnivalókat. A felsoroltak közül az első öt kiadásban jelent meg 1765 és 1793 között, és akkor a higiénéről, a megelőzésről és a házi gyógymódokról szóló legismertebb műnek számított. Peken Keresztély fia, Mátyás 1756-ban már Pétervártól született. A két szakember, mint Ja. A. Csisztovics tanúsítja (53., 55., 182-183. o.), kimagasló helyet foglalt el az orosz orvostörténetben. V. Molnár László részletesen ismerteti Peken Mátyás legfontosabb, Fiziológia című tudományos művét. Peken Keresztély és fia sok tehetséges orosz szakembert indított el a pályán.

A könyv tanúsága szerint az Oroszországban működő magyar orvosok közül a legjelentősebb karriert Orlay János érte el. I. Sándor cár környezetéből több nagy befolyású személyiség segítette elő, hogy 1802-től udvari tanácsossá nevezzék ki. Orlay viszont önzetlenül támogatta az Oroszországba áttelepült pedagógusok és tudósok alkalmazását. Igazi polihisztor volt, akít az orvostudományon kívül a növénytan, a régészet, a magyar őshazakutatás is érdekelt. Épp ez a sokoldalú és magas szintű szakmai tudás alapozta meg, hogy több külföldi tudományos társaság tagja lehessen és egyetemi doktori diplomákkal tüntessék ki. 1806-ban németországi útja során került baráti viszonyba Goethevel. Két évvel később az Orvosi-Sebészeti Akadémia titkárává választották. Orlay fontos szerepet játszott a fenti intézmény szakfolyóiratának szerkesztésében. 1816-ban elérte a legmagasabb hivatalnoki elismerést, az államtanácsosi rangot. Ezután viszont egészségi állapotának megromlása miatt kérte, hogy helyezték át Dél-Oroszországba. A nyecszini gimnázium élén növelte annak presztízsét, demokratikus légkört honosított meg, jól ismerte a kortárs pedagógiai és filozófiai irodalmat. Az 1820-as évek közepén készített iskolaiügyi reformtervezetei etikai megalapozottságról és szoci-

ális érzékenységről tesznek tanúságot. Orlay nyecszini évei alatt jelentékeny hatással volt tanítványára, a későbbi nagy íróra, Gogolra. Ugyanekkor tett utazást a Kaukázus vidékére. A magyar őshazáról és nyelvünk eredetéről vallott nézeteit a későbbi kutatások azonban nem igazolták.

Az Oroszországba áttelepült magyar orvosok munkásságának egyes momentumait V. Molnár László levéltári forrásai alapján pontosította. A szerző szinte mindig következetes az idegen nyelvű forrásrészletek közzétételében, ugyanakkor úgy véljük, hogy ezek magyar fordításának egy-két helyen történő elmaradása megnehezítheti az érdeklődő, de például latinul nem tudó olvasó dolgát.

A könyv írója a harmadik fejezetben a délvidéki szerb felvilágosult szellemű iskola-reformer, F. I. Janković bánáti, majd oroszországi tevékenységét elemzi. A szerbek ugyan az 1727-es császári rendelet értelmében szabadon alapíthattak alsó fokú iskolákat, amihez azonban hiányoztak az anyagi feltételek, a tankönyvek és a pedagógusok. Az utóbbiakon a nyelvi és a felkészítési közelség folytán a szerb egyházi vezetők kérésére oroszok segítettek. Ennek ellenére a szerb iskolaügy (főleg külpolitikai és háborús okokból) 1770-ig igen egyenetlenül fejlődött.

V. Molnár László joggal állapítja meg, hogy Janković munkásságával együtt járt a bánáti iskolaügy fejlődése, a németesítő politika közepette sikerült megőrizni a szerbség nemzeti sajátosságait. Noha az ausztriai iskola-rendszer fejlettebb volt, a katolikus iskoláknál pedig kedvezőbb adatokat (lásd a 84-85. o. táblázatait) regisztrálhatunk, a pravoszláv oktatásügy előrehaladása sem lebecsülendő. Úgy véljük, hogy ámbár a könyv a magyar-orosz kulturális kapcsolatokról szól, Janković 1782 előtti tevékenységének tárgyalása (mintegy megalapozva a későbbi oroszországi korszakot) jól beleilleszkedik a kötet tematikájába.

II. Katalinnak U. Th. Aepinus a pétervári akadémia tagja javasolta, hogy az alsó fokú népoktatás megszervezésére Ausztriából kérjenek szláv, ortodox vallású pedagógusokat. II. Józsefnek J. I. Felbiger tanácsolta, hogy a kitűnő szakembert, Jankovićot küldjék Oroszországba 1782-ben. Az oktatási reform kimunkálására Népiskolai Bizottság jött létre,

amelynek tanácsadója Janković lett. Jól látta, hogy az osztrák iskolareform (a sagani módszer) adaptálásához meg kell teremteni a tantervi, eszközbeli, személyi és intézményi feltételeket. Pétervárott 1783 végén tanítóképző intézetet hoztak létre Janković vezetésével, ahol 1801-ig sok kiváló szakember tanult. 1784-ben megjelent az első orosz pedagógiai szakfolyóirat. V. Molnár László részletesen ismerteti a Népiskolai Szabályzat kidolgozására alakult kollektíva összetételét és az elemi népoktatás ezen alapdokumentumának tartalmát (89-90. o.). A Szabályzat megalkotását (1786.) kétségkívül Janković pályája egyik csúcspontjának tarthatjuk, s kiemelhetjük korában igen modernnek számító metodikai-didaktikai alapelveit. Az utóbbiak kapcsán utalhatunk egyes tantárgyaknál a tanított anyag és a mindennapi gyakorlat tudatos összekapcsolására, a szertárfejlesztésre, a történelemtanítással összefüggésben a hagyománytiszteletről és a hazaszeretetre nevelésre, valamint a sokszínű szemléltetésre. Janković öt metodikai alapelve közül mind a pedagógus, mind a tanítvány eredményes munkája szempontjából igen jelentős volt a visszakerdezés elve, amit korábban Oroszországban nem ismertek.

Janković a századfordulóra több mint 30 tankönyvet írt, irányításával a történelem és a földrajz tanításához sok szemléltető eszköz is készült. A szerző külön táblázatban (96. o.) mutatja be a népiskolák, tanítók és tanulók számának 1782 és 1800 közötti alakulását. Noha a központi kormányzóságokban sok ilyen intézmény jött létre, a számadatok az osztrák és a bánati oktatásüggyel összevetve jóval szerényebb eredményekre utalnak. Ezt V. Molnár László az általános tankötelezettség hiányával, a felmás végrehajtással és a falusiaknak az iskolázatásból való kimaradásával magyarázza. A kultúrtörténeti aspektusokat meghaladva azonban szükséges lett volna kitérni a regionális gazdasági-társadalmi okokra is. Milyen egyetértünk viszont azzal, hogy a századfordulóra megalapozott orosz elemi népoktatás megszervezésében a haláláig, 1814-ig Oroszországban maradó Jankovićnak komoly érdemei voltak.

A szerző könyve negyedik fejezetében a Magyarországról szóló korabeli orosz úti

beszámolókkal, illetve a hazánkba eljutó diákokkal és könyvekkel, valamint ezek hatásival foglalkozik, kiemelve a 18. század első feléből a szentföldi zarándoklatra indult orosz utazó, V. G. Barszkij útleírását. Rámutat a 23 éves fiatalember őszinte, de néha pontatlan megállapításaira és az írásában fellelhető morális szemléletre. A kultúrtörténet szempontjából máig értékesek a korabeli magyar lakosság életkörülményeiről és szokásairól, a magyar vendégszeretetről leírt megállapításai. A 18. század végén a Szuvorov vezette orosz hadsereg egyes részei hazánkban vonultak át. Ebből az időből származik a tábornok egyik név szerint nem ismert tisztjének úti beszámolója. 1804 nyarán két levelében számolt be magyarországi tapasztalatairól a későbbi felvilágosult író és történész, A. I. Turgenyev. A göttingai egyetem elvégzése után szabadkőműves ajánlólevelekkel ellátva barátjával érkezett Budára. Levele azért különösen értékes, mivel bemutatja, hogyan látta a gazdasági-szociális viszonyokat és a különböző rétegek életformáját a később a dekabristákkal rokonszenvező, Puskin barátjának számító ifjú. Turgenyev a magyarság erős szabadságszeretetről írt. Érzékelte, hogy a köznép nem, csak a papság, és főúrak és a nemesség tartozik a nemzetbe. A levélíró felfigyelt a felekezeti sajátosságokra is. Emellett szerinte a protestáns munkászeretők, és szabadabb gondolkodásúak miatt közelebb állnak a felvilágosodáshoz. Elismeréssel szólt egyes magyar agrárágazatokról, például a borászatról. Szeptember 4-i második levelében újra szólt a magyar parasztok jogfosztottságáról, amelyért a papságot és a kormányzatot okolta.

A délvidéki szerbekhez orosz könyvkereskedők útján az 1770-es évekig közel 300 egyházi és világi kiadvány jutott el. A tokaji Orosz Borvásárló Bizottság nemcsak a borok felvásárlásával foglalkozott, hanem az orosz könyveknek a szerbesség közötti terjesztésével is. A tokaji orosz kolónia kántoraként tevékenykedett 1745 és 1750 között a korabeli magyar-orosz kapcsolatok egyik prominens személyisége, G. Sz. Szkovoroda, aki orosz kiadású könyveket juttatott el a szerb templomoknak és iskoláknak. Sajnos, mint a szerző rámutat, Szkovoroda nyugati és hazánkbeli útjairól és kapcsolatairól a rendelkezésre

álló források alapján csak keveset tudunk (131-132. o.). Könyveket hozott be az itt tanult orosz diákok közül például I. J. Falkovszkij, aki 1774 és 1783 között bizonyos ideig az említett Borvásárló Bizottság lelkesí és írnoki tisztségeit is betöltötte. Több orosz tudós művein keresztül hatott a korabeli magyar szakmai körökre. Így M. V. Lomonoszovnak a régi orosz történetről szóló két művének német fordítását felhasználta a korszak magyar történetírója, Pray György.

A mű utolsó, ötödik fejezetében a szerző azt elemzi, milyen információk juthattak el a magyar újságolvasókhoz az orosz kultúráról a 18-19. század fordulóján. Az 1780-as években noha az újságokban zömében belföldi híreket közöltek, a Magyar Hirmondóban és a Magyar Kurirban orosz kiadványok német nyelvű változatából átvett oroszországi kulturális témájú írások is fellelhetünk. Péczely József Mindenec Gyűjteményéből (az első magyar nyelvű tudományos folyóiratból) figyelmet érdemelnek Pataky Miklósnak az 1789-es és az 1790-es évfolyamokban megjelent közleményei a cári birodalom államrendszeréről és népességéről. A magyar tudományos és publicisztikai irodalomban csak lassan sikerült visszaszorítani a népünk „hun-szittyá” eredetéről szóló nézeteket. A jozefinista, evangélikus lelkes Molnár János 1783-tól megjelenő Magyar Könyvház című időszakos kiadványában recenzióval reagált az Oroszországban működő német tudósok (pl. G. W. Stel-

ler, P. S. Pallas, A. L. Schlözer és G. F. Müller) azon műveire, amelyekből népünk eredeténck, őshazájának és nyelvrokonságának problémái megoldására remélt adatokat találni. Molnár részletesen szól a Pétervári Tudományos Akadémia szervezetéről, működéséről és a meghívott külföldi tudósok munkásságáról. A 18. század végének magyar nyelvű folyóiratai közül kiemelkedik a Sándor István szerkesztette Sokféle című kiadvány. Sándor mint a finnugor rokonság híve többször hivatkozott oroszországi tudósokra (pl. Schlözerre, Pallasra, J. G. Gmelinre), sőt tervbe vette a cári birodalom finnugor népcinek felkutatását. A 19. század elején a Magyar Kurir és a Magyar Hirmondó rendszeresen beszámolt az orosz iskolaügy helyzetéről és az I. Sándor korabeli reformokról. Hírt adtak az Oroszországba került magyar tudósok (így Balugyánszky Mihály és Lódy Péter) sikeres pályafutásáról. V. Molnár László megállapítja, hogy a fentiek ellenére a magyar újságolvasó különböző okok miatt (a csekély számú érintkezés, a nagy távolság stb.) keveset tudott a korabeli orosz kultúráról. A ma olvasóinak, tudósainak viszont a szerző archív forrásokkal megalapozott, a nagyobb ívű kultúrtörténeti folyamatokat és az „apróbb tényeket” egyaránt feltáró és élvezetes stílusban megírt könyvet nyújtott át.

Kurunczi Jenő

Számunk szerzői

BALÁZS PÉTER	<i>PhD ösztöndíjas, SZTE, Szeged</i>
BÓDY ZSOMBOR	<i>történész, Miskolci Egyetem</i>
ERŐS VILMOS	<i>történész, DTE, Debrecen</i>
GÁNGÓ GÁBOR	<i>történész, SZTE, Szeged</i>
JANOWSKI, MACIEJ	<i>történész, Lengyel Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete, Varsó</i>
KRASZNAI ZOLTÁN	<i>PhD ösztöndíjas, ELTE, Budapest</i>
KURUNCZI JENŐ	<i>történész, politológus, Tessedik Sámuel Főiskola, Körös Főiskolai Kar, Békéscsaba</i>
POGÁNY ÁGNES	<i>történész, BKE, Budapest</i>
POLGÁR TAMÁS	<i>könyvtáros-levéltáros, Győr-Moson-Sopron megye Soproni Levéltára</i>
POZSGAI PÉTER	<i>történész, BKE, Budapest</i>
SCHLUMBOHM, JÜRGEN	<i>történész, Max-Planck-Institut für Geschichte, Göttingen</i>
SPANNENBERGER NORBERT	<i>történész, Geisteswissenschaftliches Zentrum, Lipcse</i>
TUSOR PÉTER	<i>latintanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Piliscsaba</i>
VÁRKONYI GÁBOR	<i>történész, ELTE, Budapest</i>
VASAS GÉZA	<i>tanár, Budapest</i>

A fordításokat GYÁFRÁS EDIT, NOVÁK GYÖRGY, MÁTHÉ TÜNDE és PETNEKI NOÉMI készítette, illetve ellenőrizte.

CONTENTS

Essays

- BÓDY, ZSOMBOR
Private clerks in contemporary and historical discourse in Germany
and Hungary in the twentieth century 5
- POGÁNY, ÁGNES
Crises and elections. Financial policy in Hungary and Austria,
1931-1936 32
- SPANNENBERGER, NORBERT
Volksbund. National Socialist organization of an ethnic group or
an emancipationist minority association? 50
- VASAS, GÉZA
On the crossroads of Ruthenian autonomy (March-September,
1939) 64
- TUSOR, PÉTER
The Hungarian Articles of 1608 before the Roman Inquisition:
the excommunication of Mathias II 89
- VÁRKONYI, GÁBOR
The policy of England towards Constantinople during the Fifteen
Years War. English Ambassador to the Porte Edward Barton's re-
ports from Constantinople, 1593-1597 106
- BALÁZS, PÉTER
Sinful city and innocent countryside. The physiocrats' concept of
the town/city 124

Workshop

- JANOWSKI, MACIEJ
Eötvös and Heybowicz. The draft of a comparison 134

Theory and method

- ERŐS, VILMOS
What is historiography, and why do we write it? 142

Recollection

- GÁNGÓ, GÁBOR
Middle Ages and modernity. Two unknown essays by József Eöt-
vös 148

Beyond the borders

„...I have always been interested in the normal” (Interview with Jürgen Schlumbohm)	161
Bibliography of the works of Jürgen Schlumbohm	165
SCHLUMBOHM, JÜRGEN	
Microhistory—macrohistory	170

Reviews

New questions and approaches in the study of nationalism (<i>The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism. Ed. by John A. Hall. Cambridge University Press, Cambridge, 1998.</i>)	
KRASZNAI, ZOLTÁN	180
<i>Győri Tanulmányok</i> on the 150 th anniversary of the revolution and war of independence of 1848-1849 (<i>Győri Tanulmányok 22. Főszerkesztő: Bana József. Győr Megyei Jogú Város Önkormányzata, Győr, 2000.</i>)	
POLGÁR, TAMÁS	185
Historical neighbours on each other and for each other (<i>V. Molnár László: Magyar-orsz kulturális kapcsolatok 1750-1815. [Kapcsolattörténeti tanulmányok] Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 2000.</i>)	
KURUNCZI, JENŐ	188
<i>Authors</i>	193

Tisztelt Olvasóink!

2001-ben a következő tematikus számokat kívánjuk megjelentetni: 19. századi észak-amerikai történet; Nagy csaták – hadtörténet; Az Osztrák-Magyar Monarchia nyugati fele. Ezekben bemutatjuk Patrick McGreevy amerikai történészt és Paulinyi Ákost.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2001-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Évi előfizetői díj: 1200 Ft.

Egy számot megrendelőinknek: 300 Ft + postaköltség.

Egy szám könyvesbolti ára: 370 Ft.

A folyóirat előfizethető az e számhoz mellékelt csekkszelvényen. Kérjük, azon nevüket és címüket nyomtatott betűvel tüntessék fel.

Korábbi számainkból eredeti áron (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következők rendelhetők meg:

1992/3.:	17. század magyar művelődéstörténet;
1993/2.:	Oroszország és a nemzetközi kapcsolatok;
1993/4.:	Historiográfia;
1994/3.:	Külföldi történészek magyar történelemről;
1994/4.:	Angol-francia reformmozgalmak;
1995/1-2.:	Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon;
1995/3.:	Szláv népek története a középkorban;
1995/4.:	Az abszolutizmus kora Magyarországon;
1996/1.:	Észak-Amerika a 19. században;
1996/2-3.:	Magyar emigrációk a 19-20. században;
1996/4.:	Ókori civilizációk;
1997/1.:	Magyar művelődéstörténet;
1997/2-3.:	Középkori történeti szám;
1997/4.:	19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985-95.;
1998/1.:	Az orosz ortodoxia;
1998/2-3.:	Az 1848-49-es magyar forradalom és szabadságharc;
1998/4.:	Észak-Amerika a századfordulón;
1999/1-2.:	19. századi magyar történelem;
1999/3.:	A francia középkor kutatás újabb irányzatai;
1999/4.:	Az oszmán török birodalom története;
2000/1-2.:	Megtorlások a magyar történelemben;
2000/3.:	Az első ezredforduló Európában;
2000/4.:	Összehasonlító történetírás.

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja *jövedelemadójának 1 %-át* egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart.

Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összecsgezethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t.

2000-ben folyóiratunkhoz támogatóink 1 %-os felajánlásából összesen 25.436 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2000/3. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel.

Segítségüket köszönjük.

Ha az idei évben is az Actas támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot, majd helyezze bele egy borítékba. Erre írja rá a nevét, lakáscímét és a személyi számot. Ezt követően zárja le, majd a következő lehetőségek egyikével juttassa el az adóhivatalba:

1. Ha maga készíti el az adóbevallását, akkor azzal együtt, azonos tasakban adja postára.
2. Ha a munkáltatója állítja ki és nyújtja be az szája-ról szóló nyomtatványokat, akkor neki adja át a kitöltött rendelkező nyilatkozatot és a szükséges adatokat tartalmazó, lezárt borítékot.

Adószámunk: 19079581-2-06

Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését. Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.

Az AETAS Szerkesztősége

6701 Szeged, Pf.: 1179.

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

E-mail: actas@jate.u-szeged.hu

Az AETAS történettudományi folyóirat. Megjelenik évente négy alkalommal. Kiadója az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A lap főként történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat közöl, de szívesen fogad írásokat a társadalomtudományok más ágaiból is.

* * *

Az AETAS megjelenését döntően alapítványi támogatás teszi lehetővé. Az AETAS több vagy akár egy száma is megrendelhető a szerkesztőség címén. A folyóirat előfizetési díja egy évre 1120 Ft. A lap ára egy szám megrendelése esetén 280 Ft+postaköltség, könyvesboltban 350 Ft.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter Könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1.; Balassi Könyvesbolt, II. ker., Margit utca 1–3.; Eötvös Könyvesbolt, V. ker., Kecskeméti u. 2.; Lítca Kft., I. ker., Budavár, Hess A. tér 4.; Írók Boltja, Parnasszus Kft., Andrássy út 45.; Atlantisz Könyvesbolt, V. ker., Váci utca; ELTE BTK könyvtár, Piarista köz 1.; Osiris Könyvesbolt, V. ker., Veres Pálné u.

Szeged: Katedrális Bt.: Sík Sándor Könyvesbolt, Oskola u. 27., Könyv- és Jegyzetbolt, Dugonics tér 12.; Egyetemi könyvtár, Petőfi S. sgt.; JGYTF Kiadó Jegyzetbolt, Boldogasszony sgt. 6.; Tolkien Könyvesbolt, Kossuth L. sgt. 1.

Miskolc: Fókusz Könyvesbolt, Pátria üzletház;

Bibliofil Kft., Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33.

Pécs: JPTE Iskolaszövetkezet Könyvesbolt, Ifjúság út 6.

Szombathely: Berzsényi Dániel, Tanárképző Főiskola jegyzetboltja
Károli Gáspár tér

* * *

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület

6701 Szeged, Pf. 1179.

Telefon: 62/544-000/31-85

e-mail: actas@jate.u-szeged.hu

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/actas/>

Felclős kiadó: Deák Ágnes

Olvasószerkesztő: Benkes Réka

Szerkesztőségi titkár: Tóth Klára

Technikai szerkesztő: Petit Irodalmi Stúdió

A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

Nyomdai munkálatok: Délmagyarország Könyv-, Lapkiadó
és Nyomdaipari Kft., Szeged.

ISSN 0237-7934

Bolti ár: 350,- Ft

Előfizetőknek: 280,- Ft

Ősajátos paradoxonja a két világháború közötti osztrák és magyar gazdaságpolitikának, hogy éppen a liberális pénzügyi elvekhez (a költségvetési egyensúly megőrzése, a valuta aranyparitásának védelme) való ragaszkodás és az egyszer már átélt inflációtól való félelem indította a kormányokat olyan, ideiglenes mentőintézkedésnek szánt, ám végül hosszú évekre megrögzült, központosított gazdasági intézmények bevezetésére, mint amilyen a kötött devizagazdálkodás is volt. Budapesten és Bécsben megtak győződve arról, hogy a leértékelést választó országok a pénzpiac állami befolyásolásának veszélyes talajára léptek, a valutaárfolyamokba és a pénz vásárlóértékébe való hatósági beavatkozással végső soron még súlyosabb váltságba taszítják gazdaságukat.

Dogány Ágnes tanulmányát számunk 32-49. oldalán olvashatják.